

ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Iyun – 2020

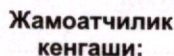
Жим Дейли.
“Меҳнатқаш бола”

Жим Дейли.
“Бегуборлик”

J

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Сироҷиддин САЙИИД
Наим КАРИМОВ
Иномжон МАЖИДОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Шухрат РИЗАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Журнал
1997 йил июндан
чиқа бошлаган

Аҳмаджон
МЕЛИБОЕВ

Муҳиддин РАҲИМ
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБ
Мафтуна
ҲАММАДАМИНОВА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Дўстлар, бир чора... (Дилнавоз Юсупова шарҳи). 3

МУҲАРРИР МИНБАРИ

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ. Айб кўршапалакдами? 8

НАСР

Пер ЛАГЕРКВИСТ. Морис Флёр. Ҳикоялар. (Рус тилидан Р. Мусурмон тарж.). 16
Федор ДОСТОЕВСКИЙ. Ака-ука Карамазовлар. Роман.
(Рус тилидан И. Ғафуров тарж.). 40
Иброҳим ан-Носир ал-ҲУМАЙДОН. Зулматдаги нур. Роман.
(Араб тилидан М.Сайдумаров.). 102

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Жаҳон болалар шеърияти. (Рус тилидан Р. Исоқов тарж.). 35

ЖАҲОН БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Льюис КЭРРОЛЛ. Алиса кўзгу орти ўлкасида.
(Инглиз тилидан М. ОТАБОЕВА тарж.). 144

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Шарлотта БРОНТЕ. Жейн Эйр. (Рус тилидан Ш. Аҳророва тарж.). 164

ЖАҲОН ХАНДАСИ

ЖАННА. Хизматдан қутилдим. Ҳажвия..... 202
Муқовамизда. 204
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.206

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ДЎСТЛАР, БИР ЧОРА...

*Дўстлар, бир чора мен девонайи шайдо учун
Ким, ўлармен ул парийпайкар малаксиймо учун.*

*Оташин гул теграсида лаългун юз барг эмас,
Балки юз наъл ўтқа солмиш булбули шайдо учун.*

*Хом кўнглумким, дудогингни тилаб афгон қилур,
Бор дурур ул тифлдекким, йиғлагай ҳалво учун.*

*Ашк ичинда гарқамен, зулфунгни тутқайменму деб,
Уйлаким тожир тенгиз ранжин чекар савдо учун.*

*Турки мастедур кўзунг уйқуда, кўз кунжида хол
Ўғриким, қилмиш камин ёнида қўйган ё учун.*

*Гулханийдекдурки истар гулхану олотини,
Сифлаким меҳнат чекар дунёву мофиҳо учун.*

*Бу Навоий бандани, эй сарви озод, асраким,
Буйла бир булбул керак сендек гули раъно учун.*

(“Ғаройиб ус-сизар”, 481-газал)

ЛУҒАТ

Лаългун – лаъл рангли, кизил

Наъл – тақа, тақа шаклидаги тамға, муҳр

Тифл – ёш бола, гўдак

Ашк – кўзёш

Тожир – тижоратчи, савдогар

Кунж – бурчак, чет

Турк – бу ўринда: сипоҳий, жангчи

Камин – пистирма, пана жой
Ё – ёй, камон; қайрилма (қош)
Гулханий – ўт ёқувчи, гўлохий
Сифла – паст, пасткаш, хасис
Меҳнат – машаққат
Олот – асбоблар, қурол-яроғлар
Дунёву мофиҳо – дунё ва ундаги нарсалар

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Дўстлар, мен девонайи шайдо учун (ишқ йўлида) бир чора бор: бу – парийпайкар малаксиймо ёр учун жонни фидо қилиш.
2. Оташин гул (косаси)нинг атрофида лаъл (қизил) рангли юзта барглар йиғиндиси эмас, балки булбули шайдо учун оловга солинган юзта тамғанинг шакллари дид.
3. Хом кўнглим дудоғингни тилаб фиғон қилади, бу ҳолат худди ҳолва учун йиғлаётган болани эслатади.
4. Зулфингни тута олармиканман деб кўз ёшларим ичида фарқ бўлдим, худди савдогар ўз бозорининг барори учун денгиз машаққатига ҳам рози бўлгани каби.
5. Уйқудаги кўзинг мастона туркка ўхшайди, кўзинг атрофидаги холинг ёнидаги ёйни пистирма қилган ўғридек гўё.
6. Гулханда ўт ёқувчи гулхан ва асбоблари учун, пасткаш кимса эса бу дунё ва ундаги моддий нарсалар учун машаққат чеккани каби.
7. Эй сарви озодам, Навоий каби асирингни асрагил, зеро, сендек гули раъно учун унинг каби бир булбул керак.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу ғазали ошиқона мазмунда бўлиб, унда ишқ завқи ва машаққатлари, ёр жамоли васфи ва лирик қаҳрамоннинг қалб кечинмалари: туйғу ва изтироблари умумлашган ҳолатда акс эттирилган. Ғазал матлаъсининг “Дўстлар” ундови билан бошланиши унинг шарҳи ҳол йўналишида эканлигига ишора қилади:

*Дўстлар, бир чора мен девонайи шайдо учун
 Ким, ўлармен ул парийпайкар малаксиймо учун.*

Илк байтдаёқ ошиқ ишқ дардига фақат ягона чора борлигини таъкидлайди: бу – ёр йўлида жон фидо қилиш.

*Оташин гул теграсида лаългун юз барг эмас,
 Балки юз наъл ўтқа солмиш булбули шайдо учун.*

Гулшанда оловранг садбарг косаси теграсидаги кизилликни гулнинг баргларида пайдо бўлган деб ўйламанг, дейди шоир, бу гулнинг ишқидаги булбули шайдонинг жисмига босиладиган юзта ўтли тамғанинг шакллари. *Хусни таълил* (бирор воқеликни унда дахли бўлмаган ҳодиса билан изоҳлаш)нинг бетакрор намунаси воситасида ишқ ва ошиқликнинг гўзал манзараси вужудга келган.

Кейинги байтлардан шарҳи ҳол ёки ўз ҳолидан ёзғириш кайфияти тадрижийлик асосида *ташбиҳ* ва *тамсил* (биринчи мисрада айтилган фикрга табиат ёки кундалик ҳаётдан мисол келтириш) санъатлари воситасида кучайиб боради:

*Хом кўнглумким, дудогингни тилаб афғон қилур,
Бор дурур ул тифлдекким, йиғлагай ҳалво учун.*

Ошиқнинг кўнгли ҳали ишқ оловида пишиб етилмаган, яъни, ишқ мартабасида комилликка эришмаган (унинг тифл, яъни болага ўхшатилиши шундан дарак беради) ёрнинг дудогини тилаб фиғон қилади, бу ҳолат худди ҳолва учун йиғлаётган болани эслатади. Кўнгилнинг болага, дудокнинг ҳолвага ўхшатилиши орқали юзага келган манзара ғазалхон қалбида бегубор туйғуларни уйғотади.

*Ашк ичинда гарқамен, зулфунгни тутқайменму деб,
Уйлаким тожир тенгиз ранжин чекар савдо учун.*

Ошиқ ёр зулфига етишиш ҳаёлида ёш тўкавериби, кўз ёшлари ичида гарқ бўлди, бу ҳол худди тижоратчи савдогарнинг ўз бозори учун ҳўлу қуруқни писанд қилмай, денгиз машаққатини чеккан ҳолатига ўхшайди. *Савдо* сўзининг ҳам тижорат, ҳам орзу-истак маъноларини англатиб келаяётгани шоир бадий маҳоратининг яна бир қиррасини очиб беради. Шунингдек, байтда *тамсил* ва *ташбиҳ* санъатларининг муболағавий тасвир билан уйғунлашганига гувоҳ бўламиз.

*Турки мастедур кўзунг уйқуда, кўз кунжида хол
Ўғриким, қилмиш камин ёнида қўйган ё учун.*

Ушбу байтда Навоий бадий тахайюлининг яна бир бетакрор намунасига гувоҳ бўламиз: ёрнинг уйқудаги кўзи мастона сипоҳийга ўхшайди, кўзи атрофидаги холи эса худди ёйни пистирма қилган ўғри кабидир. Агар кўз тепасида қош (ёй)нинг, уларнинг ўртасида эса қора холнинг жойлашганлигини назарда тутсак, маст уйқудаги сипоҳийдан ёйни тортиб олган ўғрининг пистирма ҳолатда беркиниб тургани ва ўқ отишни мақсад қилаётганлиги билан боғлиқ ажойиб манзара кўз олдимизга келади.

*Гулханийдекдурки истар гулхану олотини,
Сифлаким меҳнат чекар дунёву мофиҳо учун.*

Гулханда ўт ёқувчи гўлохий бу олам ва борлиқнинг маъносини ўзи ёқадиган олов ва асбобларда кўради, пасткаш кимса ҳам бу дунё ва ундаги моддий нарсалар учун машаққат чекиб, умрини ўтказади. Ушбу

байт маърифий мазмунга эга бўлиб, шоир инсонни бу ўткинчи умрни беҳуда ўтказмасликка, моддий дунё бойликларига кўнгил боғламасликка чақиради. Байтда Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг “Дунё ва ундаги нарсалардан икки ракаат суннат намози (ёки Аллоҳ таолонинг зикри) яхшироқдир” мазмунидаги ҳадисларига ишора ҳам бор.

Мақтаъда мурожаат объекти ўзгаради: лирик қаҳрамон ёрга мурожаат қилиб, ўзини булбулга, маҳбубасини гули раънога ўхшатар экан, юқоридаги *тамсилу таибиҳ*лардан мурод ўзи эканлигини юксак мамнуният ва фахр ила баён этади:

*Бу Навоий бандани, эй сарви озод, асраким,
Буйла бир булбул керак сендек гули раъно учун.*

Умуман олганда, Алишер Навоийнинг ушбу ғазали юксак бадиияти ва чуқур мазмунга эга эканлиги билан туркий ғазалиётнинг нодир намуналари сирасига киради.

Ғазал рус тилига мутаржим Владимир Тихомиров томонидан аслиятдаги каби 7 байт ҳажмида ўгирилган. Таржимада мумтоз ғазалга хос қофияланиш тизими ва радифнинг сақлангани унинг ритмик оҳангини таъминлашга хизмат қилган. Мутаржим гарчи ғазалнинг мазмун-моҳиятини тўла очиб бера олмаган бўлса-да, рус китобхонининг Алишер Навоий қўллаган образлардан муайян даражада баҳраманд бўлишига эришган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Владимир ТИХОМИРОВ

*Один лишь путь остался мне, безумному влюбленному,
Загробный мир достался мне, безумному влюбленному.*

*Не сто рубинов-лепестков у этой розы огенной –
Сто клейм-подков калит в огне безумному влюбленному.*

*Как мальчик плачется в углу: халвы тахинной не дали, –
Рыдаю: покажись в окне безумному влюбленному.*

*В своих слезах я сам тону, как в море челн купеческий,
Не дай же утонуть в волне безумному влюбленному.*

*Твой спящий глаз, как пьяный трюк; слуга-мошенник –
родинка.
Ограблен я! Но что в мошне безумному влюбленному?*

*Как в бане лезет истопник на плиты раскаленные,
Так нужно жизнь познать вполне безумному влюбленному.*

*И все же Навои-рабу позволь, о роза вольная,
Как соловью, петь при луне, безумному влюбленному.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Қосимбой МАЪМУРОВ

FRIENDS, HERE IS A WAY OUT...

*Friends, here is a way out for a mad lover like me: it is
To sacrifice the soul for an angel beloved like a bow.*

*Round the fire flower, a red face is not a leaf, but it is
The nightingale lover with hundred stamps in the fire so.*

*For your cheeks my unripe soul is making woes much,
It reminds of a child crying for a sweet holva , woe.*

*To catch your plait, I have drowned in my eyes tears,
As if a trader suffered sea hardship for his market grow.*

*Your eye is asleep like a drunkard Turk, next to your
Eye the birthmark is hiding like a thief to get the bow.*

*Like a fire-maker who cares of his fire and his tools,
The greedy worries of the material world, do know.*

*Hey, my free cypress, do save your slave like Navoi,
For a rose like you, a nightingale is God's best bestow.*

АЙБ КЎРШАПАЛАКДАМИ?

Инсоният тарихи ҳозиргача ҳам, амин бўлайликки, бундан кейин ҳам узлуксиз, бири иккинчисидан муҳим ва оғир, сирли-синаотли имтиҳонлардан иборат бўлади. Вақт тушунчасидан бошқа жамики мавжудлик – ер, сув, олов ва ҳаво, тун ва кун, ёмғир ва шамол, баҳору қиш одамларсиз ҳам ўз хизматида давом этаверади. Инсон эса туғилмасидан аввал яхши яшаш учун муттасил курашга, гоҳ ғолиб, гоҳ мағлуб бўлишга маҳкум. Ҳар икки ҳолатда ҳам у ўзи, оиласи, зурриётлари, жамият, давр манфаатларига мос хулосаларга келиши, турмуш тарзида, ўй-қарашларида, ақлу идрокида нималарнидир ўзгартириши ёхуд нималардандир воз кечиши, ихтиролар қилиши, яратиши ва ҳаётига татбиқ этиши зарур бўлади. Бусиз яшаб бўлмайди. Ҳаёт давом этгани сари, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари ҳам ошиб боради.

Коронавирус пандемияси дунёни ўнгсиз аҳволга солиб қўйди. Бир қарашда, бу қадар кенг қўламли муаммо бошида тожи билан текис жойда, ҳаёт ўз ўзанида бир маромда давом этаётган, тинчлик-тотувликдан баҳраманд одамлар уй кураётган, тўй қилаётган, болалари билан саёҳатга чиқаётган, даласига уруғ қадаётган пайтда юзага чиқди. Оддий иситма ва йўтал бундай дахшатли оқибатларга олиб келишини ҳеч ким кутмаган эди. Оғир зарба бўлди бу пандемия.

Таниқли вирусолог Карин Мёллингнинг 2018 йили “Альпино Паблишер” нашриётида чоп этилган “Душманлигидан кўра дўстлиги кўп вирус” номли китобида ёзилишича, гарчи инсон организмда фойдали вирус ва бактериялар мавжудлигини, улар худди ишчи асарилардай тиним билмай меҳнат қилишларини билсам-да, муаллифнинг айрим фикрлари эътиборимни ўзига тортди. “Вирусология соҳасида кўп ишладим, изландим, машҳур олимларнинг тадқиқотлари билан танишдим, фикрларини тингладим, – деб ёзади муаллиф. – Биз узоқ вақт вирусларни ўта хавфли, бузғунчи, тоқат қилиб бўлмайдиган даражадаги яратиклар, деб ўйлаганмиз. Аммо, тан олишимиз керакки, аслида, улар бундай эмас. Вируслар – генимизнинг бир қисми. Микроорганизмлар ва вирусларнинг фойдали жихатлари кўпинча эътиборимиздан четда қолади, уларга нисбатан салбий муносабатимизни ўзгартиришимиз керак. Чунки улар жуда узоқ вақт давомида муттасил ғайрат билан бизни бу даражамизгача кўтаришди”.

Олиманинг баъзи хулосаларини айнан келтираман: “Вирус сўзи лотинчадан таржима қилинса шарбат, шилимшиқ чўкма (чўкинди), захар маъносини беради... У тўқимадан ташқарида бўлганида хавфсиз, қайсидир йўл билан тўқима ичига жойлашиб олгач, мустақил равишда кўпая бошлайди...”

Вируслар ҳақидаги билимларимиз кун сайин такомиллашиб бораётир. Янги-янги ҳақиқатлар ошкор бўлмоқда. Улар ҳаёт, тириклик мавжуд бўлган ҳамма жойда мавжуд экан, генларга ёпишиб, мутация жараёнига туртки бериш, шакл-шамойилини ўзгартириш, ўзларидан бошқа бир ёпишмани тўқимадан олиб ташлаш ва, ҳатто, генларни бир-бирига қўшиб юборишга ҳам қодир эканлар. Олимларнинг эътирофича, масалан, онковируслар баъзи ҳолларда зарарланган тўқимани даволашлари ҳам мумкин экан. Демакки, вируслар фақат зарарли эмас. Уларнинг “ҳаёти”, яшаш фалсафаси ғоят мураккаб, эволюцияси жуда узоқ. Баъзи функциялари фидойи табибларни эслатади. Ҳақ талаб қилмай, беминнат ишлашади, чарчоқ нималигини билишмайди. Янада муҳими, бу жонзотлар учун ордан ўтаётган миллион-миллион йилларнинг мутлақо аҳамияти йўқ, улар яшашда, ҳаракатда, ижобий ва салбий фаолиятда давом этаверади. Олимлар ҳатто ядро реакторларида ҳам вируслар яшашини аниқлашган. Берлиндаги табиатшунослик музейида сақланаётган суяк скелет бундан 15 миллион йил аввал яшаган динозаврга тегишли. У суякни емирувчи ўта хавфли вирус туфайли ўлган. Ер юзидан 300 миллион йил аввал ҳам вирус бўлган. Океан сувларида шунча вақтдан бери бемалол сузиб юрган целекант балиқлари (яқин-яқингача олимлар уларни аллақачон қирибли кетган деб ҳисоблардилар) вируслар билан “тил топишиб” яшаш мумкинлигини аллақачон исботлашган дейиш мумкин.

Карин Мёллингнинг ёзишича, илмда инсон генини ўқиш бўйича кўп иш қилинган. Эришилган ютуқлар муносиб баҳоланган, эътироф этилган. Аммо дунё илми ҳозирча вирусларнинг, таъбир жоиз бўлса, сарлавҳаси ва бош “ҳарф”ларинигина билар экан, холос. Асосий “матн” тўла ўзлаштирилмаган. Инсон генида А, Т, G, С деб белгилаш лозим бўлган 3,2 миллиард ҳарф мавжуд бўлиб, бу – камида 20 – 22 мингта ген деганидир, ҳозирча уларнинг бешдан бир қисми кодлаштирилган, холос. Одамда 20 – 22 мингта ген бўлса, оддий банан таркибидаги ген бундан ўн мингта ортиқ. Аммо бананда одам каби ақл-идрок йўқ. Демак, гап вирусларнинг сонидан эмас, сифатида, яъни ҳаракатчанлиги, эволюциявий ривожланишга қўшаётган ҳиссасида! Негаки, вируслар худди маълум ақл-заковатга эгадай, тўқимага қандай киришни, қандай ҳолатда аксинча иш тутишни билишади. Мёллинг хоним буни “пинг-понг” ўйинига ўхшатган: сиздан угина, биздан бугина.

Тиббиёт узоқ олишувдан сўнг чечак устидан узил-кесил ғалаба қозонгани маълум. Аммо у вақти-вақти билан ўзини эслатиб туради. “Испан гриппи” яшовчанликда бошқа турдошларидан қолишмайди: юз йил аввал жангда ҳалок бўлган аскарнинг суягида сақланиб қолган. Вабо бир вақтлар Европа аҳолисининг учдан бирини ҳалок қилган, 600 йил аввал шу касалликдан Рим аҳолиси бутунлай қирилган.

Демакки, вирусни вирусдан фарқлаш зарур. Бунинг учун, энг аввало, микроскоп ёрдамида кўзга ташланадиган тождор офатни яхши ва чуқур ўрганмоқ даркор. Улар ҳаётда мавжуд жамики тирик организмларнинг умумий сонидан ҳам кўп, бир-икки ҳамла билан бунча лашкарни енгиб бўлмайди. Шу боис, инсон ва вируслар ўртасидаги жанг, таниқли вирусолог Светлана Поспелованинг таъбирича, узоқ давом этадиган “самовий жанг”ларни эслатади. Вирусология фани ҳозиргача 5 мингта яқин вирус турларини илмий жиҳатдан ўрганган, аммо уларнинг сони миллиондан

ортиқ. Кураш ҳали-вери тугамаслиги аён ҳақиқат. Чунки уларда шахсий тўқима йўқ, ўз ҳолича яшай олмайди, кўпаймайди ҳам. Бунинг учун у пайт пойлаб туриб, бирор тирик организм ёки бактериянинг тўқимасига чирмовикдай ёпишиши керак. Шундай қилса, орадан кўп ўтмай, янги-янги нусхалари пайдо бўлади. Ажабланарлиси шундаки, тўқимадан чиққан вирус ҳалок бўлади, аммо янги нусхалар “ота-боболари” ишини давом эттириб, тўқималарни шитоб билан махв этишади. Бу иш баъзи кушларнинг маккорлигини эслатади: улар бола очиш учун ин қурмайди, аксинча, бошқа кушларнинг тайёр иссиққина инидан фойдаланишади.

Олима вирус ва бактерия бир-биридан жиддий фарқ қилишига эътиборимизни қаратади: “Гриппга чалинган ёки вирус юктириб олган киши дарҳол аптекадан антибиотик дори сотиб олади. Бу воситалар билан вирусга қарши курашиб бўлмаслигини билмайди. Бунинг учун бевосита вирусга қарши махсус дори воситалари керак. Бактерия ва вирусларнинг ҳажмини макро ва микроорганизм сифатида Қуёш ва Ерга таққослаш мумкин”.

Бундан англашиладики, ҳозирча ҳеч бир олимга насиб этмаган вакцина топиш ва уни амалиётга татбиқ этиш билан бирга, асосий кучни инсон иммунитетини тенгсиз “жанг”га тайёрлаш муаммосига сарфлаш керак. Бошқа йўл йўқ. Баъзи вирусшунослар одамлар қизамиқ касали каби, эртами-кечми, барибир, коронавирус билан юзма-юз келиши муқаррар, деган фикрда собит туриб, “яккама-якка майдонга чиқиш” қанча эрта содир бўлса, шунча яхши” дейишмоқда. Бу икки йўлнинг қайси бири муҳимлигини вақт кўрсатади.

Шу ўринда бир нисбий мисол. Эл-юртда ҳурмат-эътиборли табиблардан бири қизил мева ёки сабзавот тановул қилса, баданига аллергия тошадиган беморларни айнан шу егуликлар билан даволаганидан хабардорман. “Помидор ёки кулупнай есангиз, тошма тошадими, марҳамат, шу икки нарсани устма-уст еяверинг, кунига беш-олти маҳал босиб-босиб энг, тўйиб энг, ётиш олдидан ҳам, эрта наҳорда ҳам истеъмол қилинг, тўхтаманг, қизилни қизил билан энгиш мумкин”, дер эди кекса табиб бобо. Унинг бу ғайриоддий усули яхши натижа берганига ўзим гувоҳман.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида бугун коронавирусга қарши махсус вакцина яратиш устида жиддий тадқиқотлар олиб борилмоқда, очик, ёпиқ лабораториялар тинимсиз ишламоқда. Кимдир муваффақият оstonасига яқин келиб қолган, бошқа бир олим синов тажрибаларини бошлаб юборган бўлиши мумкин. Иккинчи томондан, бу вирус табиий яратилмами ёки илмий тафаккур ҳосиласими, деган баҳс авж олмақда. Ҳар бир томон ўзининг қарашларини исботлашга уринаётир. Улар орасида Хитойнинг Ухань шаҳридаги лабораторияга ишора қилиш кўпроқ: бу ерда олимлар кўршапалаклар билан ишлашаётгани матбуотда кўп бор айтилди. “Мир новостей” газетасининг шу йил 19 февраль сонида эълон қилинган мақолада Гуанчжоудаги Технология университетининг бир гуруҳ биолог олимлари томонидан тайёрланган маъруза ҳақида гап боради. Маърузада коронавирус Ухандаги лабораториядан қочиб чиққанлиги, у ерда олимлар 155 та, Хубэй вилоятида эса 450 та кўршапалак билан ишлаетганлари, бу жониворлардан бири ходимлардан бирининг кўлини тишлаб олгани айтилади. Хитой эса барча айбловларни ишончли тарзда рад этмоқда.

Ушбу сатрлар қоғозга кўчаётганида Америкадан иккита хабар келди. Биринчисида мамлакат олимлари инсон тўқималаридан коронавирус деган офатни 48 соат ичида ҳайдаб чиқарадиган вакцинани топганлари ай-тилса, иккинчисида CNN канали худди шундай муваффақиятга эришиш арафасида турган олим – Питсбург университети профессори Бинг Лю ўз уйида отиб ўлдирилганини хабар қилади. Бирор фикр билдириш қийин, аммо вакцинанинг бир ёки икки-уч мамлакатда ишлаб чиқарилиши муаммони тўла ҳал этмайди. Пандемия у ёки бу мамлакатга эмас, дунёга, жамики инсониятга тегишли касаллик. Шундай экан, вакцина атрофида бозор савдолари пайдо бўлиши яхши оқибатларга олиб келмайди. Бугунги глобал шароитда бу касалликни маълум бир ҳудудда йўқ қилиш муаммони ҳал этмайди, аксинча, ортиқча хотиржамлик, бепарволик янги муаммоларнинг эшигини очиши мумкин.

Босма ва интернет нашрларида бугун етакчилик қилаётган мавзулардан бири – пандемиядан кейинги ҳаёт, натижа ва оқибатлар ҳақида. Бу хусусда шу қадар кўп гапирилмоқдаки, коронавирус анчадан бери мудраб ётган илмий тафаккурни жонлантириб юборди, дейишдан ўзга чора йўқ. Тахмину фаразлар, эътиборсиз қолдирилган огоҳлантиришларнинг сон-саногига етиб бўлмайди. Пандемия боис, дунёда ҳаддан ташқари кўп вирусолог олимлар мавжудлигини билиб олди, аммо уларнинг иш услублари, таклиф ва мулоҳазалари бир-биридан анча фарқ қилиши, ҳурмат билан айтганда, ажабланарлидир.

Машҳур Билл Гейтснинг фикрларига кулоқ тутайлик: Сайёрамиз Зика, Эбола, SARS, MERS каби кўплаб вирусларни бошдан ўтказди. Одамлар эпидемияларнинг оқибатлари нақадар даҳшатли эканлигини тушунишлари учун шуларнинг ўзи етарли дея вақтида огоҳлантирган эдим. Эпидемияларга тайёр эмаслигимиз ҳақида, балки, агар илм-фанга инвестиция киритсак, уларга қарши тайёр бўла олишимиз ҳақида ҳам гапиргандим. Лекин афсуски, бунга эътибор бўлмади, керагидан анча кам иш қилинди. Вакциналар яратиш соҳасида қандайдир ютуқлар бўлгандир, аммо диагностика, вирусга қарши дори-дармон, антитаначаларни ишлаб чиқиш механизмларини ўрганиш, яъни ривожлантиришимиз зарур бўлган соҳаларга келганда, ҳеч қандай қўллаб-қувватлаш кузатилмади. Энди эса ҳаво томчилари орқали юқадиган вирусга дуч келдик. Афсуски, менинг салбий прогнозларим ўзини оқламоқда”.

Билл Гейтснинг фикрича, касаллик пайдо бўлгач, кўпчиликда бегоналашиш ҳисси кучаяди. Бунга йўл қўймаслик керак. Одамлар жисмоний изоляцияга киришар экан, шу билан бир қаторда, хоҳ бу озиқ-овқат, дори-дармон, кексаларни қўллаб-қувватлаш, изоляция пайти ўзаро рухий-маънавий ёрдам бўлсин, барча ресурсларни бирлаштирадиган жамият яратиш даркор. Бу дегани пандемия даҳшатли нарса эканлигини тушунган ҳолда кейинги хужумга тайёргарлик кўриш зарур. “Албатта, бу тайёргарлик ўнлаб миллиард долларга тушади, лекин юз миллиард ёки триллион доллар эмас. Иқтисодий йўқотишлар олдида арзимас пул”.

Гейтс февраль ойида тест ишлаб чиқариш бошланмаганидан афсусланади. Жанубий Корея эса бу ишни жуда тез йўлга қўйди. Улар вирусга ча-линганларнинг барчасини тестдан ўтказишнинг уддасидан чиқишди. На-тижада мамлакатда умумий изоляция жорий этилмасдан туриб касаллик пасая бошлади. Хитойда аҳолининг 0,01 фоизиди касалланиш кузатилди,

холос. Агар биз мазкур мамлакатлар йўлидан бормасак, бизда аҳолининг катта қисми вирусга чалинади ва соғлиқни сақлаш тизимининг юки ҳалокатли тарзда оғирлашиб кетади, – дейди у.

Демак, асосий эътиборни тестдан ўтказишга қаратиш керак. Матбуот хабарларига қараганда, АҚШда тестдан ўтказиш зарур даражага чиқмаган. “Касаллик аломатлари аниқ пайдо бўлганда ҳам врачлар тест қила олмаяпти, шу ваздан ишга бориш-бормаслигини билмай, бошлари қотган. Шундай пайтда биз жуда кўп сонли умуман ҳеч қандай белгилари йўқ одамларни тестдан ўтказяпмиз. Бу нотўғри”.

Гейтс “Шундай сайт яратиш керакки, унга кириб ким эканлигингиз, ёшингиз, қон таркибингиз, қаерда ишлашингиз ҳақида тўлақонли маълумот қолдиришингиз, ўзингиздаги касаллик белгиларини тавсифлаш имконияти бўлсин. Мазкур тизим ёрдамида сизга зудлик билан тест керакми-йўқми, қаерда бу ишни қилиш мумкинлиги аниқлаб берилади. Балки орадан ярим йил ўтиб-ўтмай, тестларни уй шароитида қилиш ва орадан 24 соат ўтиб натижасини билиш имконияти яратилар. Аммо ҳозирча барча тестлар шифокорлар иштирокида лабораторияларда қилинмоқда, холос”, деган фикрни айтмоқда. Гейтснинг бу таклифини кўплар рад этмоқдалар. Чунки, бундай “сайт” ёрдамида одамларнинг касаллигини аниқлаш билан бирга, уларни катъий назорат қилиш ҳам мумкин бўлади.

Европалик экспертларнинг фикри қуйидагича: “Дунёни қамраб олган бугунги инқироз шароитида Ўзбекистон пандемия таъсирини камайтириш учун тегишли чораларни кўрмоқда. Мухими, бу борада давлат томонидан кенг қўламли вазифалар вақтида белгиланди. Тадбиркорларга солиқ юкини камайтириш бўйича муҳим имтиёзлар берилди. Коронавирус тарқалишини муваффақиятли ва самарали енгиб ўтиш учун Япония ва бошқа мамлакатлар тажрибасидан фойдаланилмоқда. Ўз навбатида, ушбу мамлакат яқин кўшни давлатлар билан бирдамликни мустаҳкамлашга интилмоқда. Ўзбекистон бу борада бошқа давлатларга ўрнатилган бўлаётир. Президент Шавкат Мирзиёев ушбу йўналишда ҳамкорликни янада ривожлантириш мақсадида кўшни давлатлар раҳбарларини аниқ мақсадли ҳаракатларни ўзаро мувофиқлаштиришга даъват этмоқда. Қирқ йилдан ортиқ давом этаётган курулли можаролар туфайли соғлиқни сақлаш тизими заифлашган кўшни Афғонистонга инсонпарварлик ёрдами юборилиши Ўзбекистон дипломатияси ва яхши кўшничилик сиёсатини ўзида яна бир бор намоён этди”.

Таниқли олим Абдулҳаким Жузжоний шундай ёзади: “Ўзбекистон давлати томонидан мамлакат аҳолисини пандемиядан ҳимоя қилиш ва касаллик тарқалишининг олдини олиш учун амалга оширилаётган ҳимоя тизими айрим Европа давлатлари тизимидан устун туради. Италия, Франция, Испания ва Америка Қўшма Штатларида коронавирусга қарши эътиборсизлик билан бошланган ҳимоя тизими кутилган натижани бермади... Ўзбекистон раҳбари томонидан халқни хавфли коронавирус пандемиясидан ҳимоя қилиш мақсадида ўрнатилган тартиблар минтақанинг айрим ўлкалари ва кўшни давлатларга ўрнатилган бўла олади, Ғарб давлатларида йўлга қўйилган карантин режимидан устун туради”.

“The DipLomat” бош муҳаррири (АҚШ) Кетрин Путц Ўзбекистон Марказий Осиё дипломатиясининг, Covid-19 даврида минтақавий

ҳамкорликнинг етакчисига айланиб бораётганлигини эътироф этади. Унинг фикрича, дунёда ҳалқаро ҳамкорлик оқсаётган бир пайтда Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев олиб бораётган сиёсат самарали мулоқот ва ҳамкорликнинг ёрқин мисоли бўла олади.

Европа Кенгаши президенти Шарль Мишель: “Ўзбекистон Президент Шавкат Мирзиёевнинг янги сиёсати боис минтақада бугун дўстлик ва ишонч, яхши кўшничилик ва ҳамкорлик муносабатларини ўрнатишда фундаментал ва ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Ушбу сезиларли силжиш Европа Иттифоқининг Марказий Осиё учун янги стратегияси мақсад ва вазифаларига тўла мос келади”.

Профессор М.Чибанинг (Япония) фикрлари ғоят эътиборли: “Коронавирус инфекциясининг дунё бўйлаб тарқалиши ва Ўзбекистоннинг ушбу офатга қарши кўраётган қатъий чораларини кизиқиш билан кузатмоқдаман. Ўзбекистон коронавирус талафотларини ўз бошидан ўтказган Хитой, Жанубий Корея ҳамда бошқа мамлакатларнинг тажрибасини ўз вақтида ва самарали ўрганишга муваффақ бўлди. Фуқаролар карантин даврида ҳукумат томонидан эълон қилинган барча кўрсатма ва тавсияларга амал қилишлари шарт. Ўзбекистон махсус карантин зоналарини барпо этди. Ушбу ҳолат давлат ўз халқи саломатлиги ва келажаги учун қайғураётганидан далолат беради... Мен дунё мамлакатларига Ўзбекистон тажрибасини ўрганиш ва қўллашни маслаҳат бераман”.

Суррей университети (Англия) илмий ходими, иқтисодчи Симон Мейр пандемиядан кейин дунё иқтисодий муносабатларда турли тизимлар пайдо бўлишини тахмин қилади. Унинг фикрича, ҳозир аксарият давлатлар амалда қўллаётган давлат капитализми сиёсат шакли сифатида устуворлик қилиши мумкин. Бунда товар айирбошлаш жараёни иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи асосий куч сифатида кўрилади, шу боис дунёнинг етакчи давлатлари савдо ва ишлаб чиқариш жараёнини тиклашга зўр беради. Бу сценарий пандемия қисқа вақт давом этганда ва уни назорат қилиш мумкин бўлиб тургандагина қўл келиши мумкин. Узоқ давом этадиган пандемия шароитида эса давлат бозорни ушлаб туриш учун тобора кўпроқ ресурс тикишига тўғри келади, аммо бунинг уddасидан чиқиш осон кечмайди.

– Содир бўлиши мумкин бўлган энг ёмон сценарийлардан бири шуки, – дейди Симон Мейр, – пандемия хавфи ҳали юқори бўлиб турган вазиятда одатий турмуш тарзига қайтишга ҳаракат қила бошлаган давлатлар иқтисодиётида ноҳуш вазиятлар юзага келиши мумкин. Давлат инкирозли вазиятларга дош берадиган механизмларга эга бўлмагани ҳолда бозорни сақлашга ҳаракат қилади. Саломатлиги, оилавий шароити ва ишсизлик боис бозордан ташқарида бўлиб қолган аҳоли қатлами зарур даражада қўллаб-қувватланмайди. Давлат тадбиркорлик субъектлари ва бозорларни сақлаб қолиш учун самарали механизмлар ярата олишнинг уddасидан чиқмаса, хаос ва талончилик юзага кела бошлайди.

Олимнинг фикрича, пандемия шароитида бозорни ҳимоя қилиш инструменти сифатида эмас, балки аҳоли ҳаётини ҳимоя қилиш мақсадида ишчиларга пул тўлаш энг тўғри йўллардан биридир. Давлат иқтисодиётнинг ҳаёт учун зарур бўлган озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, энергия, турар-жой соҳаларига аралашади, холос. Айни чоғда, давлат инсонларнинг бирламчи ҳаётий эҳтиёжлари бозор манфаатлари учун ўлжага

айланиб қолмаслигини таъминлайди, аҳолига базавий эҳтиёж товарларига эга бўлиш имконияти яратиб берилади.

Ўзаро ёрдамга асосланган тизим ҳам мавжуд. Бу йўлдан кетилганда, аҳолининг саломатлиги ҳақида қайғуриш иқтисодиётнинг устувор тамойилига айланади. Бунда давлат муҳим рол ўйнамайди – алоҳида шахслар, кичик гуруҳлар ўзлари мансуб бўлган жамиятни қўллаб-қувватлаб, унга ёрдам беришни бошлашади. Одамлар жамоаларга бирлашиб, маълум ҳудудда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича чоралар режасини ишлаб чиқиши, эҳтиёжманд аҳоли қатлами ҳақида қайғуриш норасмий гуруҳларнинг зиммасига тушиши мумкин. Бунинг учун эса кучли демократик давлат “Катта салоҳиятга эга соғлиқни сақлаш тизимини яратиши, бозор иқтисодиётининг инжиқликларига мослаша олмаган қатлам ҳимоясини таъминлаши, фуқароларга ёрдам гуруҳларини ташкил этишлари учун имкон яратиши керак. Муҳими, инкирозлар учун таъсир формалари фақатгина иқтисодий манфаатлар эмас, инсонпарварликка асосланиши зарур”.

Ижтимоий тадқиқотлар институти Кенгашининг бош эксперти Глеб Кузнецов пандемиядан сўнг юзага келиши мумкин бўлган муаммолар ҳақида фикр билдирар экан, жамият давлат хизматида ишловчилар ва хусусий бизнес билан шуғулланувчиларга бўлинишини тахмин қилади: “Бизнес давлатдан ёрдам сўрайди, давлат эса расмий лавозимларда ишлайдиганлар ҳамда пандемия асоратлари билан курашаётганларга маош тўлаш учун солиқлар ўз вақтида йиғилишини талаб этади. Бу беллашувда, экспертнинг фикрича, хусусий бизнес ютқизади”.

Дунё матбуотида бошқа йўналишдаги фикрлар ҳам мавжудки, уларга ҳам эътибор бериш зарур. Айрим кузатувчиларнинг фикрича, пандемия муносабати билан оммавий ахборот воситаларида инсон руҳиятига ўта салбий таъсир кўрсатувчи мақола, шарҳ ва турфа хил тахминлар шу қадар кўпайганки, улар моҳиятига кўра, муаммонинг асл даражасидан анча кўп ва хавфли. Бу ҳам ўзига хос пандемия. Турли шов-шувлар оқибатида маълум тоифа одамларда кўрқув, умидсизлик, ишончни йўқотиш кайфияти юзага келмоқда. Бундай психологик ҳолатдан ўзларининг ноҳолис мақсадларида фойдаланувчилар бор. Карантин шароитида кўплар даромадининг бир қисмини йўқотади, бошқа кимлардир эса ноиложлик ҳолатига тушганлар ҳисобига мўмай пул ишлаб олади. Баъзи мамлакатларда кўпчилик карантин муддатини узайтириш тарафдори, бунинг босиси шуки, уларнинг бизнеси одамларнинг уйда қолиши билан боғлиқ. Шундай экан, карантин бекор қилинганидан кейин янги муаммолар пайдо бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Иқтисод фанлари доктори Норбой Каримовнинг “Дунёни қақшатган вирус” сарлавҳали мақоласида эътиборга молик кўп мушоҳада ва таклифлар мавжуд. Давлатимиз раҳбари коронавирус пандемияси муносабати билан халқимизга қилган мурожаатида: “Халқимиз ўз тарихида қандай оғир табиий офатларни кўрган бўлмасин, қодир Аллохнинг марҳамати билан, ўзининг куч-қудрати, вазминлиги ва донишмандлиги орқали уларнинг барчасини енгиб ўтганини алоҳида таъкидлайди. Иқтисодчи олимнинг фикрича, “бундай шароитда ҳукумат хўжалик юритишнинг давлат-хусусий шериклик шаклини самарали ташкил этиши мақсадга мувофиқ.

Йирик корхона ва ташкилотлар, тижорат банклари ўз облигацияларини жаҳон молия бозорларига олиб чиқишлари яхши самара беради. Инсонлар умрини сақлаб қолиш ва соғлиқни сақлаш тизимига инвестиция киритиш устувор вазифалардан бирига айланмоғи шарт”.

Бундай таклифларни яна кўплаб келтириш мумкин. Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, пандемия боис одамларнинг ҳаётга, жамиятга муносабатида жиддий ижобий ўзгариш юз бериши, кундалик турмуш тарзи, орзу-ҳаваси ва ўй-хаёлларида огоҳлик, камтарлик, жамоавийлик, сабр-қаноат каби фазилатлар кучайишига умид қилса бўлади. Янги аср вабосининг келиши-ю кетишидан ҳар бир киши, корхона ва муассаса қандай хулоса чиқариши, ўз қарашлари, иш тутумини қандай таҳрир қилиши ғоят муҳим. Давлатимиз раҳбари сўзлари билан айтганда, “коронавирус хавфи йўқолганидан кейин ҳам халқимиз карантин пайтидаги айрим қоидаларни ўзининг одатий турмуш тарзига айлантириши керак”.

Мақолага нукта қўйиш олдида яна икки-учта хабар билан танишдим. Бундан анча йиллар аввал Нью-Йоркда осмондан ўлик кўршапалаклар ёғила бошлаган, орадан кўп ўтмай мамлакатни безгак офати қамраб олган экан. Бу воқеа шу йил 20 март куни, сўнг 6 апрелда Исроилда такрорланибди. Одамлар орасида кўршапалакларнинг ини саратон касаллигини даволаши мумкин деган миш-миш тарқалгач, баъзи сохта тадбиркорлар тунда чивин билан озукланадиган қўлқанотли сутэмизувчиларнинг уйини бузиб, мўмай даромад топмоқчи ҳам бўлишган. Ухандаги лабораторияда кўршапалаклар билан ўтказилган тажрибалар дастлаб АҚШда бошланган экан.

Дунёда кечаётган бугунги мураккаб жараёнлар, пандемия ва унинг асоратлари хусусида таниқли олим Азиз Нурбеков шундай дейди: “Бу офатнинг дастлаб Хитойда пайдо бўлиши, сўнг Италия ва Испанияни забт этиши, ундан кейин океан ортига етиб бориб, Нью-Йоркда мустаҳкам жойлашиши, у ердан Россияга қайтиши, жуғрофий жиҳатдан олганда ҳам бежиз эмас. Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунёнинг етакчи мамлакатларида оғир саноат узлуксиз ривожланмоқда. Дунё бозорлари, савдо йўллари, олди-сотди қонун-қоидалари бўлиб олинган, бу ҳудудда янги аъзоларнинг пайдо бўлишини ҳамма ҳам бирдек хоҳлаётгани йўқ. Коронавирус пандемиясини бозор ҳудудларини қайта тақсимлаш, ҳеч бўлмаганда, шу кунги мавқени сақлаб қолиш билан боғласа бўлади. Бунинг учун эса, ўзига хос “перезагрузка” керак бўлди”.

Бу фикрга қўшилмаслик мумкин эмас. Сўнгги ҳисоб-китобларга қараганда, шу йилнинг дастлабки уч ойида дунё бойларининг шахсий пули 600 миллиард долларга кўпайган. Мана сизга, пандемия!

Нима дейиш мумкин? Одамзот қилғилиқни қилиб қўйиб, айбни шайтонга тўнкаши қадим-қадимлардаёқ одат тусини олган. Балки бу гал шайтондан ҳам хижолат тортиб, ҳаммасини қулоғи яхши эшитмайдиган кўршапалакка ағдараётгандирмиз?..

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

Пер ЛАГЕРКВИСТ
Нобель мукофоти совриндори,
(Швеция)

(1891–1974)

Ҳикоялар

Рус тилидан
Рустам МУСУРМОН
таржимаси

МОРИС ФЛЁРИ

Ёз фаслининг илк кунлари эрта тонгда Морис Флёрни бу ерлардан анча олисда, шундоққина чегарада бораётган урушдан уйига қайтди. Ўрта ёшлардаги бу одамнинг бўй-басти ва жуссаси анча келишган, ҳам маънан, ҳам жисмонан кўркам киши эди. Унинг иродаси мустаҳкамлиги билан бағрикенглиги, нозик диди мутаносиб келганди. Камдан-кам ҳолатдагина унинг фикру хаёллари турмуш ташвишлари ҳақидаги ўйлар чегарасидан чиқар ва ўзи билан ўзи қолиб онгу шуурининг тубсиз қаърига теран чўмар эди. Шунга қарамай унинг тасаввури ниҳоятда кенг, хаёлот олами ўзгача эди.

Шу баҳордаги аёвсиз жанглarning бирида у оғир яраланди. Граната парчалари унинг юзини тилка-пора қилиб ташлади. Тўппа-тўғри юзига сочилган граната парчаларидан жағи майдаланган, ияги йўқ бўлиб кетган, кумдек сон-саноксиз яра-чакадан юз териси ғалвирдек илма-тешик бўлган, лаблари билан бурни мажакланиб, ўнг кўзи эса энди ёруғ дунёни кўролмайдиган бўлиб қолган эди. Ўқ дўлдек ёғаётган жанг майдонидан Морис Флёрни излаб топишганида унинг боши лаҳм гўштдек қонга ботганди. Дастлаб унинг тирик қолишига умид йўқ, деб ўйлашди. Ҳарбий шифохонада шариллаб оқаётган қонни бир амаллаб тўхтатишгандан кейингина шифокорлар унинг жонини саклаб қолиш мумкинлигига ишонишди. Меҳр ва ғамхўрлик билан уни узоқ даволашди. Аста-секин жароҳатлари битди, жағ суяклари ҳам ўсиб, жойига тушгандай бўлди. Даволаш муддати тугагандан сўнг мўмиёлангандай ўраб ташланган боши-ю, юзларидан дока ечилди. Энди яраларининг ўрни оғримасди. Бироқ у аввалги қиёфасини бутунлай йўқотган, чиройли юзидан асар қолмаган, таниб бўлмас даражада хунук ва бадбашара махлукдек кўрқинчли эди. Овози эса чийилдоқ ва хириллайдиган бўлиб қолганди. Фақат бежирим пешонаси, соғ қолган биттагина кўзи ҳамон зўрға милтиллаб ёнаётган шамдай шуъла сочиб, унинг ботинидан дарак бериб турарди. Офтобда товланиш учун унга ташқарига чиқишга рухсат беришди. Қуёш иссиқ

ва ёқимли нурлари билан унинг жароҳатларини тузатди. Яна биров вақт ўтгандан кейин унга уйига жавоб беришди. Жанг майдонида орттирган жароҳатининг оғир асорати боис тез-тез ҳушидан кетиб, йиқиладиган бўлиб қолди. Шунинг учун уни энди ҳарбий хизматга яроқсиз деб топишди. Кейинчалик соғайиб, ўзини тутиб олиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳолатда уни жангга сафарбар қилиб бўлмас эди.

Эрта тонгда ўзига таниш йўлдан уйига томон қадам ташлар экан, у ўз бахтсизлигини ҳаёлига ҳам келтирмас, фақатгина олдинда кутаётган қувончли воқеаларни тасаввур қиларди: ҳадемай оиласи билан дийдорлашади – хотини ва болаларини бағрига босади. Ким билан ён-ёнма туриб узоқ вақт жанг қилган бўлса, уларнинг ҳаммаси оғир фожиага дучор бўлган эди, шунинг учун ўз фожиаси ўзига унчалик кўрқинчли туюлмасди. Мабодо у бутунлай кўр бўлиб қолганида қаттиқ ўкинган бўлар эди, ҳозир эса ўқинишни ўйламас, ҳатто ҳис этмасди ҳам. Ахир, у сўқир эмас, бир кўзи бўлса ҳам кўради-ку. Демак, ҳаётнинг ҳали пинҳона тотли лаззатларидан баҳраманд бўлиши мумкин. Одамга бундан ортиқ яна нима керак? У туғилиб ўсган ўлкада тонг элас-элас бўзариб келмоқда эди. Ушбу ғира-шира шуъла ила табиат буюклиги ва қудратини намоён этганди. Чор-атрофда бепоён кенгликлар, чексиз далалар ястаниб ётибди, ер юзини буғдойзор қоплаган. Тез орада унинг ўз далалари бошланади. Ям-яшил экинзор уватлар ортида уй кўзга ташланади. Ногаҳон ўша уйда яшаётганларнинг рўпарасида лоп этиб пайдо бўлса, уларнинг нақадар ҳайратланишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Ахир, яралангач унга нима бўлганини билишмайди, балки аллақачон ҳалок бўлиб кетган дея тақдирга тан бериб қўйишгандир ҳам.

Ширин ҳаёлга толди. Хотини қандай ҳаяжонланиб қучоғига отилишини, болалари тиззасига ўрмалаб чиқиб, митти қўлчалари билан юзларини силашини тасаввур қилди. Оиланинг бундай бахту саодатидан хизматкорлар нақадар мамнун бўлишини ҳис этди. Олисларда, боғ ҳовлининг четан деворлари ортида эса буғдойзорлар шовуллаб ётибди. Тунги осмонни ларзага солиб юракларни пора-пора қилаётган оху нолалар, жон ҳолатда хириллаётган ҳайқириклар, визиллаётган ўқлар, портлаётган снарядларнинг даҳшатли гумбурлашини унутиб, оила даврасида тинчгина ўтирганини тасаввур қилди. Ҳа, шовуллаган олтин буғдойзорлар ила шодон қийқираётган болалар орасида ҳаётнинг гўзаллиги, нафосати ила завқу шавқини, тириклик роҳатини мана шундай туяди. Юрагида севинч, кўнглида шодлик жўшди.

Нихоят у каттагина оқ уйли кўрғонга элтадиган йўлга тушиб олди. Димоғида кадрдон далаларнинг хидини туйди. Кўрғон ичкарисисидаги бокқа кирар экан, ўзи эккан дарахтларнинг исини, ҳозиргина тунги ноз уйқудан кўз очган гулғунчаларнинг хушбўй ифोरини таниш сезимлари билан ҳис этди. Сезиларига сингиб кетган бу атир ифорларни мириқиб хидлади. Мен нақадар бойман, нақадар бахтиёрман, деб ўйлади. Унинг ёнига итлар шамолдай учиб келиб, атрофини ўраб олишди, хидлаб-хидлаб, таниш хидни сезиб, қувониб сакрай бошлашди, қўлларини ялашди, орқа оёқларида тик туриб, тонгги шудрингда ҳўл бўлган оёқларини кўкрагига қўйишди, одам одамни кучоқлагандай кучоқлашди, узун тилларини чиқариб, юзларидан ўпиб, ялаб-юлқашди. Одамлардан эса домдарак йўқ эди. Уйдагилар донг қотганча ухлашар, фақат кўрада мол-ҳолга

караб юрган хизматкорларнинг товуши кулоққа чалинади. Морис Флёр-ри тўхтади, уйнинг чиройига маҳлиё бўлиб томоша қилди. Тасаввурида-ги гўзалликдан лол бўлиб қолди, уй деворлари ҳеч қачон бундай оппоқ бўлиб, кўзни камаштирмаганди, деразалар ҳеч қачон тонг нурларида бун-дай ялтираб жилоланмовди. Фақат уй томининг қора куббалари беғубор осмонга ваҳший булутдек санчилиб турар эди. Морис Флёр уй тевара-гида айланди. У жигарбандларини безовта қилиб уйғотишни истамас-ди, уларнинг шундоқ ёнгинасида экани кифоя. Суюнганидан кўзларига ишонмасди. Айни дамда олис масофалар эмас, бор-йўғи мана шу уйнинг юпқагина девори уларни бир-биридан ажратиб турар эди, холос. Бироқ ўз уйига қайтгани унга негадир ҳақиқатдан йироқ бўлиб туюларди. Ётоқхонанинг деразаси ёнидан ўтаркан, қадамларини секинлатди. Ичка-рида бола-чақаси билан хотинининг нақадар ширин ухлаётганини тасав-вур қилди. Мана, мана бу ерда – хотини ётибди, унинг каровоти ташқи девор ёнида, бироқ унчалик тақаб қўйилмаган. Хув ана у боши нариги деворга караб ўрнатилган қўшни каровотларда эса унинг болалари – бир қизалоқ, бир ўғил пишиллаб ухлашмоқда. Эҳтимол Морис Флёр, яъни уларнинг отаси ногаҳон уйга кириб бориб, ёнларида тикка туриб, меҳр билан боққан кезде ҳам улар мана шундай ухлаб ётишса керак. Шу дамда бирданига болажонларининг озгингина баданларидан таралаётган иссиқ хароратни ич-ичидан ҳис этди.

У ўз уйи ёнида яна қайта ато этилган бахтдан энтикиб, хотини ва бо-лаларининг нафас олишлари товушини жон кулоғи билан тинглаб турар экан, бирданига урушда орттирган жароҳатининг асорати туфайли тез-тез хуруж қиладиган тутқаноғи тутиб қолди. У қаттиқ чайқалди, уйнинг оппоқ деворларидан ушлаб қолмокчи бўлиб қўлларини олдинга чўзди, аммо чор атроф оппоқ пардек тўзғиб кетди, бирон суянч топилмагач, бармоқлари билан муаллақ бўшлиқни пайпаслаганча ҳушини йўқотди, ерга гурсиллаб йиқилди. Яхшиям уй атрофига экилган гулларнинг жўясига боши билан қулади, шунинг учун қаттиқ лат емади.

Бешафқат темир парчалари биронта соғ жойини қолдирмаган башара-ни, одамийлик қиёфасидан мутлақо маҳрум юзни, мурданикидай оқариб кетган жонсиз бетни нафис ва тароватли гуллар, қирмизи дудокларини субҳидам куёшининг нурлари сари чўзган гулгунчалар орасида кўриш нақадар ғалати эди.

У ҳушига келганида ўзининг хобхонасидаги диванда ётар эди. Хотини, қизалоғи билан ўғли бошида тик оёқда туришарди. Ҳамма унга қўркув ва хавотир билан тикилган, у секин кўзларини очди.

Ҳаяжонли дамлар келди.

Уйдагилари сира ўзгармабди, аввал қандай бўлса, айнан шундай эди. Болаларининг эғнида ўтган йили ёзда уй-жойини ташлаб урушга кет-ган пайтдаги кийимлар. Хотини ҳам ўша-ўша, мунгли ва мунис чехраси ниҳоятда гўзал.

Бироқ диванда ётган ҳолида тирсагига тиралиб, қаддини кўтарганида хотини ва болалари унинг бағрига отилишмади, қувончдан йиғлаб кучоқлашмади, юз-кўзларидан ўпиб, соғинч хуморини босишмади.

Уйдагилари уни асло танимади.

Болалари унга қўрқинч ва ётсираш ила ғалати қарашарди. Хотини ачинганидан унинг елкаларидан ушлаб, сизга нима бўлди, кимсиз, бу ер-ларга қандай келиб қолдингиз, дея сўрар эди.

У даҳшатга тушди, аёл билан болаларга кўрқинчли нигоҳини тикди. Узоқ кутган, лекин кутганидек бўлиб чикмаган ушбу лаҳзаларда унинг хаёлидан нималар кечмади, қаттиқ изтироб ва пушаймонлик, ўз-ўзидан жирканиш ва кўрқув, тақдирдан норозилик туйғулари қамчи билан савагандек юрагига аччиқ-аччиқ ботди. Ушбу даҳшатли кечинмаларнинг барчаси бир бўлиб, бор кучи билан унинг бошига балодек ёғилди. У атрофига нақадар ожиз ва бенаво боқди. Хотини, болалари эса шундоққина рўпарасида юзма-юз туришибди. Гўёки етти ёт бегона, умрида кўрмагандек нотаниш. Темир тилкалаб ташлаган лаблари чидаб бўлмас даражадаги даҳшатли оғриқдан титрай бошлади. Гўёки унинг азобланаётган руҳияти атрофидаги жамики жонли мавжудотга қараб сўзсиз илтижо қилар, шафқатсиз темир парчалари қиличдай тилиб қолдирган хунук чандиқлар аро исёнкорона типирчиларди, кўзларига иссиқ ёш қуйилгани боис хиралашган нигоҳлари эса гоҳ қизига, гоҳ ўғлига термилиб, наҳотки сенлар ўз отангни танимасанг, деяётгандай ёниб ўртанар эди. Наҳотки у сенларнинг бефарқликларингдан хўрланиб, ҳақоратланиб ёнларингда ётганини кўрмаётган бўлсанглар? У дам хотинининг, дам болаларининг кўзларига илтижоли боқиб, термилаверди, термилаверди – бироқ ҳеч кимнинг нигоҳида ўзи зор-интизор кутган оддийгина яккаю ягона ҳисни илғамасди ҳам, соғинч ва меҳр-муҳаббат нури ялт этиб ёнганини кўрмади ҳам. Болаларининг кўзларида фақат кўрқув ва жирканиш сезгиларини англаганида юраги аламдан ёрилиб кетгудек бўлди. Хотинининг нигоҳида нотаниш бир мажруҳ инсонга нисбатан ачиниш ҳиссини туйганида унинг кўнгли совуқ сезимдан музлаб, кўкси бўм-бўш бўлиб қолди.

У яна диванга қулади. Бироқ фикри ва туйғулари қаҳрли тус олди. Тикондек тигли бўлиб қолган нигоҳи эса энди ҳеч кимнинг кўзи билан тўқнашишни истамасди. Уни танимагани учун ўз яқинларидан нафратланиб, ёвуз кўзқараш билан уларни ёмон кўриб қолган эди. Хотин, бола-чақаси уни қачонлардир севганми ўзи? Агар ҳақиқатан ҳам севсанг, севган одамнинг минглаб кишиларнинг орасидан адашмай таниб оласан. Ҳатто энг оғир жароҳатлар, энг мараз яралар ҳам севгилингнинг сенга қадрли бўлиб қолган таниш белгиларини йўқота олмайди. Майлига аъзойи баданинг шилиниб, хунук чандиқларга тўлиб кетсин, ахир, ана шу мажруҳ тананг ичида кучли ва чиройли руҳ яшамоқда-ку. Ахир, совуқ ва жонсиз темир инсоннинг тирик руҳи қаршисида кучсиз эмасми? Ахир, ҳамма нарса аввалгидек-ку, руҳи, феълу атвори, юраги мутлақо ўзгармаган-ку, ҳозир болаларининг олдида аввал қандай бўлса, ўшандай ҳолатда ётибди-ку. Айни дамда юраги аламли изтиробдан ёрилиб кетгудек бўлса ҳам, яқинларини ҳамон жонидан ортиқ севади-ку! Уйдагилари эса уни кўришмаяпти, сезишмаяпти, танишмаяпти. Демак, уни чин дилдан севишмаган, демак, ҳеч қачон уни чинакамига танишмаган, етарлича яхши билишмаган, уларнинг нигоҳлари ила сезгилари бунинг юрагидаги бой хазина сақланаётган конга қадар теран тушмаган.

Аммо уйига ҳарбий мундирда қайтгани, яқинларининг кўз ўнгида ҳали бирон марта ҳам бу нотаниш кийимни кийиб юрмагани ҳақида сира ўйламасди. Ҳатто урушда оғир жароҳатланганидан улар мутлақо беҳабар эканини эсидан чиқарганди. У фақат бир нарсани биларди: мана, тақдир синовларида енгилган, ожиз ва мажруҳ ахволда ўз оиласи даврасида ётибди, уйдагилари эса уни танишмаяпти. Итлар илк кўрганидаёқ уни

таниганини, шодланиб нақадар сапчиганини, атрофида айланиб-ўргилиб ирғишлаганини, тик туриб шудрингда ҳўл бўлган оёқларини кўкрагига тираб, эркаланганларини эслади – унинг кўзларига яна ёш қуйилди. Ҳайхот, наҳотки итдан топган қадрни оиламдан топмасам!..

Болаларни қарғашга тили айланмади, тўғриси, уларни ўзидан итариб ташламоқчи бўлди, лекин бундай қилишга қўли бормади. Норасидаларнинг кўзларидаги қўрқувни кўриб, аччиқ алам ва ноиложлик домида тўлғанишдан бошқа чора топмади. Шунинг учун бутун дарду изтироби, нафрати ила қаҳрини хотинига қаратди. Афсус! Аёлини нақадар севар эди-я! Ўз муҳаббатини унга қандай бахш этганди-я! Еру кўкка ишонмай, қандай бошига кўтарганди-я! Бу аёл эса уни танимади-я, танимади! Демак, хотини ҳеч қачон унинг қадрига етмаган. Изтиробдан юзлари яна-да хунук ва бадбашара бўлиб кетди. Демак, хотини уни танимади, тан олмади. Начора, демак, хотин шундай муносабатда бўлса, эр ҳам унга зор эмас. Бас, энди бу ҳам уни танимайди, танишни истамайди.

Аёл:

– Сизга нима бўлди? Ўзингизни таништиринг, ким бўласиз? – деб қайта сўраганида у бошини кўтармасдан шундай жавоб берди:

– Мен урушдан қайтган бир бечора кишиман. Уйингиз ёнидан ўтаётганимда эшигингизни тақиллатиб, бир бурда нон сўрамоқчи эдим, аммо чиройли уй бўсағасида ҳушимдан кетиб йиқилдим. Балки бу қадар оппоқ деворлар кўзимни қамаштириб, эс-ҳушимни йўқотгандирман. Мана, ҳозир ҳам бошим айланиб турибди.

Аёл ҳозир унга жой солиб беришларини, юмшоқкина ўринга ётиб бемалол дам олиши мукинлигини айтди. У бундай оворагарчиликнинг ҳожати йўқлигини айтди, фақат мана шу диванда ётиб бироз дам олса, бас, ҳадемай ўзига келиб қолади. Шундан кейин уй эгалари меҳмонга ҳалакит бермаслик учун секингина хонани тарк этиб, уни ёлғиз қолдиришди.

Уйдагилар чиқиб кетишганидан сўнг у ўкириб йиғлаб юборди. Аммо бу кўз ёшлар унинг юрагидаги музни эрита олмади. Ўз уйида бегона қилиб қўйган тақдир-пешонасининг шўрлигидан ёзғириб йиғлар эди. Лекин у мана шу тақдиридан воз кечиб, барига қўл силтаб кетишни – отасини танимагани учун болаларини, эрини танимагани учун хотинини кечиришни – кенглик қилишни бир лаҳза ҳам ҳаёлига келтирмас эди. Лаънати уруш туфайли бир зумда бир-биридан бегона бўлган ота-болалару эр-хотиннинг бундай дийдорлашуви воқеаси юз берганидан сўнг у шу кунгача бошидан кечирган бутун ҳаёти мобайнида ёлғиз бўлганини ўзича тасаввур қилди. Нима бўлибди, ҳечқиси йўқ, демак, бундан кейин ҳам худди аввалгидай яккамохов бўлиб яшайверади. Борди-ю, у исмини айтиб, ўзини танитса-чи, унда нима бўлади? Хотини ва болалари отилиб келиб, унинг бўйнига осилишади, кучоқлаб юз-кўзларидан ўпишади, митти қўллари билан силаб-сийпалашади. Аммо унинг юраги етимдек, ўгайдек бўм-бўш бўлиб қолаверади. Бу уйдагилар унинг руҳиятидаги мусиқани икки дунёда ҳам эшитишмайди.

Юраги қаҳру ғазабга тўлган бўлса ҳам, ўзини хотиржам кўрсатишга ҳаракат қилиб, ташқарига чиқди. Ҳовлидаги боғда дастурхон ёзилганди, меҳмонни нонуштага таклиф қилишди.

Саховатли куёш нурларини беминнат сочар, дарахтлар япроғи билан гулгунчаларга қўнган шудринг томчилари олмосдек товланар эди. Бутун

борлиқ куёшдан таралган шуълаларга ғарқ бўлганча ҳаловат ичра жим қотганди. Юзи ўғирланган, ўз қиёфасидан мосуво одам куёшга пешвоз чиқди, хотини у билан ёнма-ён қадам ташлар эди. Эру хотин рўзғорида неча бор гуллаб, неча бор барги хазон тўккан сербуток дарахтларнинг сояси томон юришди. Уларнинг изидан болалар эргашди.

Дастурхон устида мусибатли уруш ҳақида, қонли жанглар тўғрисида гурунглашдилар. Зув-зув учаётган ўқлар, снаряд парчалари зулматли тун аро ҳар томонга дайдиб, одамлар қоронғида қанчалик панага яширинишса ҳам, ғужанак бўлиб хандақларга беркинишса ҳам, ўз қурбонларини беҳато излаб топгани, уларга ниҳоятда оғир жароҳатлар етказганини сўз билан тасвирлаб берди. Ва яна уй бекасининг ўтинчига биноан ана шундай фожиали тунларнинг бирида ўзи қандай жароҳатланганини ҳикоя қилди. Тунда улар жангга киришди. Снарядлардан сачраган аланга осмону фалакни ёритиб юборар эди. Кутилмаган портлаш уни бир чеккага улоқтириб ташлади. Коптокдек учиб кетди, сўнг гурс этиб ерга кулади. Чидаб бўлмас иссиқ ҳовур юзларини жизиллатиб қуйдирди. Бетларига сачраган нарса чўғдек ловуллаган темир парчаларимиди, симобдек эритилган пўлатмиди, билмайди. Оғриқнинг зўридан аъзойи бадани қаттиқ титраб, типирчилар эди. Оғзи тўла қон, хириллаб бўкирарди. Бу даҳшатли товуш бошқа ярадорларнинг фожиали ўкириклари – авжи осмонга етган жўровоз хорга сингиб кетарди. Унутилган ва ташлаб кетилган кўйи булоқдек тўхтовсиз оқаётган қонига ғарқ бўлиб ётарди. Кейин ҳушидан кетди, теварагига сукунат чўмди. Жон талвасасида титраётган узун гавдаси ҳам тинчиб қолди...

Аёл бу фожиали воқеа қайси жангда, қаерда сидир бўлганини сўради. У жавоб берди. Шундан кейин аёл ўзининг эри, мана бу болаларнинг отаси ҳам урушга кетган эди, балки меҳмон ҳозиргина сўзлаб берган жангда у ҳам қатнашгандир, бироқ анча вақтдан буён эридан ҳеч қандай хабар йўқ эканини айтди. Ўша даҳшатли тунда тасаввур қилиб бўлмайдиган дўзахий издиҳомда у ҳам жароҳатланиб, шариллаб оқаётган қонига беланганча қаровсиз ётгандир, балки унинг ҳам аччиқ оху зорлари, алаҳсираб ўкиришлари – шўрлик кўркув ва оғриқнинг зўридан ваҳимали бақиргандир – бошқа аскарларнинг бўғзига тиғ тортилган ҳайвонлардек ноинсоний хириллашларига қўшилиб кетгандир? Кутилмаган меҳмон бу саволни тинглаб, аёлга шундай жавоб берди:

– Ҳа, бўлиши мумкин, албатта, бўлиши мумкин... У менинг ёнимда ётар эди...

Унинг ёнида куёшда тобланиб ўтирган болалар бу совуқ сўзлардан дағ-дағ титраб кетишди, онанинг кўзлари эса жикқа ёшга тўлди. Урушдан қайтаётиб, уларнинг уйига қўнган йўловчи аёлдан эрининг исми нима эканини сўради. Аёл шундай деди:

– Морис Флэри! – Бу ном айтилиши билан, урушдан қайтган аскар бир титраб тушди-да, дам болаларга, дам хотинга қаттиқроқ тикилиб-тикилиб бокди. Хотиннинг кўзлари кўркувдан олайиб кетди ва эркак нигоҳларини рад этди. Кейин ажабланиб сўради: – Нега сиз бизга бундай тикилиб қараяпсиз?

– Чунки Морис Флэри ҳозир ҳаёт эмас, у ўзимнинг қўлимда жон берди, – деди у.

Болалар изиллаб йиғлаб онасига югурди. Улар кўрқинчли сўзларни гапирган ваҳший ва бегона кимсадан ҳимоя излаб, она бағрига ёпишди.

Она болаларини қаттиқ кучоқлаб олди, унинг юзларига, кўзларига кўркув ҳамла қилган эди.

– Сизнинг ҳозиргина менга айтган гапингиз, ҳақиқатан ҳам тўғрими? – деди аёл.

– Морис Флёрни ҳозир ҳаёт эмас, у ўзимнинг қўлимда жон берди, – деган сўзларни яна такрорлади у.

Аёл хўнграб юборди, бечоранинг аъзойи бадани титраб-қақшаб, бошини кучоғидаги болаларининг елкасига қўйди.

У эса бу оиланинг чуқур қайғусига беғам, бепарво қараб турар эди. У ёнидаги аёл ва болалар қандайдир бегона одамнинг ўлимига бу қадар қаттиқ қайғураётганидан ажабланарди. Ахир, ҳозир йўқлашган бу одам уларнинг уйида узоқ йиллар фақат меҳмон бўлиб яшаганди-ку, мана энди қўққисдан кутилмаганда унинг номини эслаб қолишди. Она-болалар фарёд қилишарди. У гоҳ ғамгин, гоҳ шодмон кунларни марҳум дўсти билан қандай баҳам кўргани, жанг майдонида елкама-елка туриб қандай курашганлари, биргаликда тинка-мадори қуриб, тушкунликка тушишгани ва яна мустаҳкам ирода билан бор кучларини йиғиб оёққа қалқиб, олға юришгани воқеаларини сўзларди. У жангда яраланганидан кейин фронт ортидаги ҳарбий шифохонага тушди, тез орада Морис Флёрини ҳам ўша жойга олиб келишди. Дўстининг ҳаётига ҳеч нарса хавф солмаётганди, у найзадан яраланган, одатда бундай жароҳатлар тезгина битиб кетарди. Куролдош дўст бўлганликлари учун уларни ёнма-ён ўринга ётқизишга рухсат беришди. Бироқ Морис Флёрининг аҳволи бирданига оғирлашиб қолди, жароҳати йиринглаб кетди, йиринг қонга ўтиб, беморнинг бутун танасига тарқала бошлади. У одам зоти чидай олмайдиган азобни бошидан кечирди. Тунги жимжитликда у ўз дўстига шивирлаб, дардини ёрди. Юрак илдизлари бебаҳо оби ҳаёт – қирмизи қон оқаётган томирлар жароҳатдан тарқалаётган заҳарни сўриб олиб, уни юракнинг ичкарисига ҳайдар эди. Унинг туйғулари, онгу шуури – энг нозик, энг муҳим томирлари ҳам гўё заҳарланиб улгурган эди. Ярадор азобдан тўлғанар, унинг нигоҳлари раҳму шафқат тилар эди. Унинг кўзларига қараш нақадар оғир эди. Боёқишнинг термилишлари пешонасига милтиқ тираб отилаётган қари ва касал итнинг “мени отма”, дея илтижо билан ялиниб ёлвораётган нигоҳларидек эди, ҳатто кўксини ўқ тешиб ўтгандан кейин ҳам очик кетган кўзлари билан: “Мен аввал қандай вафодор бўлганимни эсланг, менинг садоқат, ишонч билан беминнат хизмат қилганларимни эсланг, сизни қандай севганимни эсланг, менинг ҳаётимга қасд қилманг”, дея раҳму шафқат тилаётган итдек эди. Бу кўзларга бепарво қараб бўлмас эди, бу азобларни кўриб чидаб бўлмас эди. Заҳар эса аста-секин унинг кучли ва бақувват танасини бутунлай эгаллаб олди. Заҳар раҳму шафқатни билмади. Шундоқ бўлса ҳам ўлими олдидан унинг аввалги кучи ва тиниқ шуури қайтди. У ҳаёт ўзи учун ҳеч қандай кадр қимматга эга эмаслигини, бу дунёга уни ҳеч нима боғлаб турмаганини – уйсиз, кимсасиз, ғариб ва дарбадар бир девона эканини айтди.

– У бундай гапларни асло айтмайди! – дея эътироз билдирди аёл кўз ёшлар ювган юзини нотаниш кишига ўгириб.

Нотаниш одам:

– Балки унга ишонганингиз тўғридир. Лекин у менга шундай деди. Ўлими олдидан ундан бу дунёда бирон-бир яқин кишингиз йўқми, ҳаётингизнинг сўнгги лахзаларида айтган гапларингизни етказар эдим,

десам, у менга шундай шивирлади: “Бу дунёда мени танийдиган ҳеч кимим йўқ”, – деди.

– Унинг исми аниқ Морис Флери эдими? – дея ажабланиб сўради аёл.

Нотаниш одам:

– Ҳа, аниқ шундай эди, – деди.

Аёл сўради:

– Сиз унинг юзини эслай оласизми?

Нотаниш киши жавоб берди:

– Ҳа, жуда яхши эслайман. Унинг юзи довюрак инсонларга хос жиддий, туси буғдойранг, териси тиник ва беғубор, кўзлари кулранг-зангори, овози эса нозик ва жарангдор эди.

Нотаниш одам таърифлаган киши ўз эри эканига аёлнинг шубҳа-гумони қолмади. Бироқ у айтган сўнгги сўзларни қандай тушуниш мумкин?

Нотаниш одам деди:

– Балки иссиғи ҳаддан зиёд кўтарилгани унинг фикрлашига таъсир қилгандир, балки оғрикнинг зўридан эс-хушини йўқотиб, шунчаки алаҳсирагандир.

Сухбатдошларнинг иккиси ҳам бу гапнинг жўяли эканига келишишди, эҳтимол шундай аҳволга тушгандир.

Аёл қайғунинг зўридан уззукун ғамга ботиб юрди. Кун эса ҳароратли ва ёқимли, бепоён осмон тоза ва мусаффо эди. Ажиб ва нафосатли шаклда яратилган гулбоғдаги кўзни камаштирувчи алвон гуллар орасида аёл гоҳ олдинга, гоҳ орқага юриб, асабий кезди. Нотаниш киши эса, одоб юзасидан унга ҳамроҳ бўлиб, ёнма-ён юриши зарур эди. Аёл ундан эрининг жанг майдонида ярадор бўлгани, азобланиб ҳалок бўлгани тафсилотларини яна бир бошдан ипидан игнасиғача қайта-қайта сўрайверарди. У эрининг чеккан азоб-уқубатларини, бунга қандай бардош берганини билгиси келарди. Нотаниш одам аёлга урушда дўсти билан иккисининг бошига қандай кунлар тушгани, жангдан кейин иккаласи ҳам қонга ботган ҳолда ерпарчин бўлиб ётиб қолган пайтда ўйлаган ва оғзига келган гапларни айтиб берди.

Қош қорайди. Аёл нотаниш одамдан уйда қолишни ўтиниб сўради. Агар кетиб қолсангиз, ғам-қайғу мени адойи тамом қилади, деди. Эрим ҳақидаги хикояларингизни тинглаш – мен учун ягона тасалли ва таскин-дир. Ана шу хикояларгина мени овута олади, деди. Нотаниш киши унинг уйида тунаб қолишга рози бўлди.

Улар уйга қараб юришди. Эркак ва аёлнинг бир жуфт узун, ингичка, болаларнинг қиска ва нозик сояси оёқ остида илгари юзиб борарди. Уй деворларига тушган сояларда бошлар катта-катта, аниқ акс этди. Эркак уларга боқиб: “Соя – бу юзи ўғирланган одам. Мен эса ўзимнинг ўзлимни, асл қиёфамни йўқотган бир сояман, холос”, деб ўйлади. Бироздан сўнг уйга киришди.

Келгинди киши эртасига ҳам, ундан кейинги кун ҳам кўрғондан кетмади. Аёл ҳар куни ундан уйда қолишни каттиқ ўтиниб сўрар, у ҳам уй бекасининг қўнглига қараб уйда қоларди. Ниҳоят бир кун кечкурун у аёлга ўзи ҳақида, ўзининг ғаройиб тақдири тўғрисида гапириб беришга қарор қилди. У урушда ярадор бўлиб, юз қиёфасини йўқотганидан сўнг уйига қайтди. Уни ҳеч ким танимади: урушга кетаётганида уни кучоклаб, ўпиб кузатиб қолган отаси ҳам, онаси ҳам, укалари, сингиллари ҳам

мутлақо танимади. Остонада кўллари ялаб-юлкаб кутиб олган итлардан бошқа бирон тирик жон кимлигини билмади. Шундан сўнг у уйдагилари учун қандай нотаниш бўлиб келган бўлса, шундай бегона бўлиб туғилган уйдан кетди. Нахотки, тукқан она ўз боласини танимайдими, оналик туйғуси билан шу бола ўзиники эканини ҳис этмайдими? Отачи, ота пушти камаридан бўлган ўғлини танимай қоладими? Мени юзимдан, ташқи қиёфамдан маҳрум қилишди, лекин сенинг рўпарангда аввал қандай бўлсам, ҳозир ҳам шундайлигимча турибман. Ҳеч ким буни сезмади, билмади, ҳис этмади. Ана шундан сўнг у етти ёт-бегона ва нотаниш одамлар орасида дарбадар бўлиб дайдийди, садақа сўраб кун кўради.

Раҳми келган аёл нотаниш эркакка қанча хоҳласа, шунча вақт уйда қолишини таклиф қилди, бу уй – ўз уйим деб ҳисоблаб, бемалол яшайверинг, деди. Ахир, эрининг сўнгги нафасигача жонажон дўсти бўлган инсон муҳтож бўлиб келганида унга уйининг эшигини очиш бахт эмасми!

Келгинди одам раҳмат айтиб, аёлнинг илтимосига рози бўлди.

Бир уйда яшар экан аёл ҳам, унинг болалари ҳам унга тобора ўргана бошлашди, вақт ўтган сайин қаттиқ боғланиб қолишди. Энди унинг ташқи кўринишидан кичкинтойлар қўрқмайдиган бўлди. Болалар унинг тиззасига ўтириб олишиб, бўғиқ ва хирилдоқ овозда нимани гапирса, ҳаммасини жон қулоғи билан эринмай тинглашни қанда қилишмасди. Гўдакларнинг нимжон ва озғин гавдасининг енгил вазни ва ҳароратини тиззасида, ўз баданида ҳис этар экан, ҳар сафар кўнгли чуқур алам ва ўкинчга тўлиб кетар эди. Ҳеч ким йўқ пайтларда у болаларни қаттиқ кучоклар, меҳр билан бағрига босар эди. Улар эса бу одамга алланечук ғалати бўлиб термилиб қолишар, сўнг узоқ вақт жим ўтиришарди. Она унинг болаларга бўлган меҳрини сезар ва юрагида илиқ бир ҳовурни туяр эди. Кўпинча иккиси ёнма-ён ўтирган кезларда болалар ҳақида гурунглашишарди. Бундай суҳбатлар ва кундалик турмушнинг бошқа ҳолатларида аёлга унинг зийрак ақли, фаросати ва руҳий теранлиги тобора яхшироқ очила бошлади. Аёлнинг унга бўлган ишончи ва интилиши кучайди.

Эркак бундай вазиятдан ўз манфаати учун фойдаланмай қолмади, албатта. У аёлнинг фикру ҳаёлини бутунлай забт этди. Вақти-вақти билан эркак бинойидек мунофиқлик қилар ва бу қилиқ ўзига жуда хуш ёқарди. У энди аёл қалбининг барча кирраларини бемалол синчиклаб кузатар, қаршисидаги муштипар ожизанинг туйғуларини ўзича баҳолар эди. Эркак унга бефарқ эди, лекин шунчаки қизиқувчанлик билан аёл табиатининг сир-синоати ичига янада теран киришга қайта-қайта интилар, аёлнинг ўзи унга юрагини очишини истар эди. У аёл ички дунёсида аввал шубҳа қилмаган бошқа кўп нарсаларни ҳам билиб олишга умид қилар ва тез орада аёлнинг ишончли сирдошига айланишга эришди.

Факатгина бир мавзудан – Морис Флэри ҳақидаги суҳбатлардан қочди. Аёл марҳум эри ҳақида гап бошлаганда у чакқонлик ва усталлик билан гурунгни бошқа ўзанга буриб юборар эди. У ўзининг аввалги асл тимсолини аёл онгу шууридан аста-секин ўчириб ташлади ва бу иш ўзига чинакам хузур бағишлади. Морис Флэри ҳақидаги гаплардан қочишнинг иложи бўлмай қолган пайтларда у марҳум дўсти жисмоний жиҳатдан соғлом ва бақувват бўлса ҳам, руҳан сал ғалатироқ кимса экани ҳақидаги айбларни такашга, уни унчалик севмайдиган одам буни иллат деб ҳисоблашини айтишга қўрқмасдан журъат қилар эди. Морис Флэри ўзи дўст деб тан-

лаганларнинг ичида фақатгина у қуролдошидан юракнинг энг пинҳон сирларига ҳамроз бўлишни талаб қилганини, ҳамда бу хазинани авайлаб асраганини, чунки буни ҳамма нарсадан юқори қўйиши кундай равшан экани ҳақида лоф урар эди. Унинг ўз дўстини зимдан ёмонлашга ҳаракат қилаётганидан аёл сира хафа бўлмас, шунинг учун ҳам эркак бўла туриб ўлганнинг ортидан ҳуда-беҳуда тош отаверарди. Аёл бунга эътироз билдирмасди. Аксинча, кундан-кунга уларнинг муносабати ихтиёрий равишда яқинлашиб борар, бу ҳолат эркакнинг ўйлаган режалари амалга ошишига кенг йўл очар эди.

Эркак дам-бадам ўзига ҳаёлан шундай дерди: қайтанга юзсиз бўлиш бу дунёда одамга қулайроқ ва яхшироқ экан. Юзсиз бўлсанг, бемалол озод ва эркин яшайсан. Ташқи дунё билан бевосита алоқанг узилади, доимо хушёр ва огоҳ бўлиш шарт эмас. Замин узра дадил қадам ташлайсан, ҳеч кимни хафа қилиб қўйишдан қўрқмасдан фикр юритасан, ҳамма нарса ҳақида хоҳлаганча хулоса чиқараверасан. Чунки ҳақиқий юзингни ҳеч ким қўрмайди, юзинг йўқ бўлади. Бундай бўлиб ўзинг билан ўзинг қолишинг осон.

Юзсиз бўлиб олганидан кейин бу балодан ўз манфаати йўлида фойдаланди. Аёлга ҳукмини ўтказиб, уни ўз измига солди. Юзсиз эркак қандай кўришни истаса, у аста-секинлик билан шундай аёлга айланди. Ниҳоят иккисининг муносабатларини сездирмасдан ишқий ҳиссиётнинг юпка сояси билан ўрашнинг пайти келди. Бу соя юзсиз одамга жуда қўл келди. У кундан-кунга бу сояни қуюқлаштира бошлади. Соя зулматга айланиб унинг жароҳатларини, чандикларини кўздан яширди. Аёл унинг кўриниб турган майиб-мажруҳлигини энди қўрмайдиган бўлиб қолди. Бу зулмат одатда ойдин бўлган, очик равшан аён бўлиб турган бошқа нарсаларни ҳам яширди. Нотаниш келгинди ниҳоят ўз ҳаракатларининг самарасидан беҳад суюниб ўз-ўзига шундай деди: ҳақиқатан ҳам севгининг кўзлари қўр экан, яхшиям менинг биттагина бўлса ҳам қўрадиган кўзим қолган.

Қиёфаси, бетидаги аниқ белгилари доно ва моҳир табиат руҳий қувватидан, қалбидаги гўзалликдан илҳомланиб, йиллар давомида сайқаллаб яратган мўъжиза эмас, кўз очиб юмгунча ўз ишини бажариб, бу илоҳий белгиларни чуқур чандик ва ўйиқлар ичига супуриб ташлаган қўпол темир парчаларининг зурёди бўлиб қолгани аслида қандай яхши эканини юзсиз одам ич-ичидан тан олиб, севинарди. Сен аёлга юзингда ошланмаган жонсиз теридай тиришиб ётган бу ниқобдан ўз севгилиси туйғуларининг ёниб турган нурларини изламасликни ўргатдинг, энди бемалол яйраб яшашинг мумкин. Ҳар лаҳзада ўз бефарқлигининг яшириш учун ўйин қилишингга ҳам ҳожат йўқ, муздай совуқ бўлиб ҳамма нарсга бепарво қолишинг мумкин, аёл сен билан орани узишидан қутулсан, ҳамиша сувдан куруқ чиқасан...

У нотаниш келгинди эркак билан уй бекаси ўртасидаги муҳаббат қиссасидан ҳузурланиб баҳраманд бўлар эди. Бундай иккиюзлама ҳолатнинг баҳосини аниқлашга эришди: эр қўринмас ва номаълум бўлиб, ўз хотини ва нотаниш эркакнинг ширин ишқий лаҳзаларининг бевосита гувоҳи бўлди. Устига-устак бу муҳаббатнинг бетакрор жозибасидан беҳад лаззатланди. Бу севгида нотаниш эркакнинг юзини кўришдан маҳрум бўлатуриб, уни севиб қолган аёлнинг тийнатидагидек нозиклик ва ўзгача латофат мавжуд эди. Аёл фақатгина юзсиз эркакнинг пинҳона

кучи ва кўнгил гўзаллигига маҳлиё бўлиб, унга бутун борлиги билан интиларди. Унинг ҳис-туйғулари шу даражада жўшиб кетдики, аёллик жозибасининг гулғунчалари шу қадар яшнаб очилдики, ўз севгилисига яқинлашишга бўлган истак ҳаддан ошди! Иккиси ҳали бир-бирига ростакамига яқинлашишмади, бироқ кўнгилни қитиқловчи саргузаштнинг гўзаллиги, завқу шавқи мана шунда эмасми?

Гўё иккисининг ўртасида юпқа парда осилиб тургандек туюлади, бу парданинг орасидан аёл севгилисининг қиёфасини элас-элас тасаввур қилар эди, чунки унинг юзини ҳали бирон марта ҳам кўрган йўқ эди-да.

Тушунарсиз соғинчу истак уларни бир-бирига талпинтирар эди. Ҳатто кўпол эркакнинг сезгилари ҳам ниҳоятда нозиклашиб қолган, беихтиёр аёлнинг латиф ҳис-туйғулари таъсирига берилганди. Бир сўз билан айтганда, уларнинг иккови ҳам ҳали бошидан кечирмаган бетакрор лаззатни ҳис этишарди.

Мана ниҳоят бир кун кечкурун кузнинг илк ёмғири ёккан пайт келгинди эркак узоқ вақт макру ҳийла билан режалаштирган воқеа содир бўлди. Уйнинг ғарбий қанотида фақат иккаласи ёлғиз қолишганди. Ёмғир томчилари ҳўл қилган дераза ойналаридан хона ичкарисига қоронғилик чўка бошлаганди. Ҳовлида сел аралаш шамол қутурарди. Одатда бундай пайт уйдан ташқарига чикмаган маъкул. У аёлни бироз мажбурлаб, ўз измига бўйсундирди.

Бироқ бу кеча уни руҳан синдирди, юрагини вайрон қилди, онгу шу-ури ва ҳис-туйғуларини чалкаштириб юборди. Эндиликда унинг учун жуда яқин ва азиз бўлиб қолган аёлга эҳтирос шунча вақт маҳорат билан қуйиб ясаб, ўзига қалқон қилиб ўраб олган мустаҳкам зирҳни ёриб ўтди. Оқибатда ўзи қаттиқ чайқалиб қулади, ерпарчин бўлди. Ўзидан-ўзи нафратланиб, титраб-қақшаб, довдираб аёлдан қочди.

Қоронғи тунда узоқ дайдиб юрди. Анча вақт ўзига бир суянч излади, лекин тополмади. Даҳшатли ваҳимага тушиб, ўзида-ўзи сўрар эди: мен кимман? Довул жавоб берарди:

– Юзи йўқ одамсан – ҳеч кимсан, бир ким эмас, эҳтимол ким бўлсанг ҳам, ҳар кимсан.

Ёмғир боши, елкаларини аёвсиз камчилар, бироқ у тинмай дайди, кўрғондан олисларга элтувчи сўқмоқлар бўйлаб қочар эди.

Бироқ у қайтди, аёлнинг соғинчига илакишиб қайтди. Бу соғинчнинг қанчалар чуқур, қанчалар кучли эканини ҳис этиб, қайтди. Ниҳоят унинг чандиқли ёноқларидан иссиқ кўзёшлар шўрғалаб туша бошлади.

Шу дамдан бошлаб у ўзгариб қолди. Ўз қобиғига ўралиб олиб, боғдаги дархтлар шохидан айланиб ерга тушаётган барги хазон кўмган сўқмоқлар аро ёлғиз кезар эди. Болалар билан ҳам, аёл билан ҳам унчалик иши бўлмай қолди, кам гаплашар, иложи бўлса гаплашмасди. Гоҳида аёлга жимгина таъзим қилар ва уни шундай меҳр билан ўпардики, аввал ҳеч қачон бу даражада меҳр кўрсатмаган эди. Болалар ҳам онасига гоҳо бирга ўтиришганда ёки ўйнашаётганида у қутилмаганда ёнларига келиб, кўтариб тиззасига ўтқазиб олиши, кўзлари тўла ёш билан термилиб, бағрига босиб эркалашини айтиб беришарди. Аёл болаларнинг бу сўзларини ҳайратланиб, азобланиб тинглар ва ғалати бўлиб қолар эди.

Тунда ҳамма ухлаб ётган пайт у кўпинча уйдан ташқарига чиқар, кимсасиз йўлларда бемақсад дайдиб юрарди. Куз тунлари ёмғирли, изғирин

бўронли кечар, овлоқ йўлларда ҳар доим яккаю ёлғиз дайдиб юрар экан, бўлиб ўтган воқеаларни ўйлаб кўриб, барчасида ўзини айблар, бемаъни ғурури ва худбинлиги учун ўзидан ёзғирар эди. Аммо бу руҳий ўзгариш унда ички қарама-қаршиликсиз кечмади, албатта. Баъзи пайтларда феъли терс айланиб, ўз гуноҳларини бошидан улоқтириб ташлар ва аввалги юзсиз, шафқатсиз ва ўжар ҳолатига қайтар эди. Барибир ҳар сафар бошини ерга эгар ва яна ўша оғир ва азобли юкни ўз елкасига ортарди. Алалоқибат ўз ихтиёри билан бу юкни зиммасига мардона олди ва энди ўзидан бошқа ҳеч кимни гуноҳкор деб билмайдиган бўлди. Шундай қилиб у шу пайтгача кўнглида сақлаб юрган шумликлар, кек-адоват ва беҳуда ўпка-гиналардан кутулди. Унинг кўнглидаги иллатлар ўрнини эзгу ва некбин туйғулар эгаллади. Зулмат ичра кўкрагини кўтариб, мардона қад ростлади. Юраги нурга тўлди.

У орқа уй томонга қараб бурилди. Урушдан уйга қайтган куни қайси йўлдан юрган бўлса, ўша йўл бўйлаб дадил қадам ташлади. Юраги чексиз қувончга тўлган, кайфияти хушвақт эди. Зулмат, ёмғир ва бўрон еру осмонни чулғаб олган, бироқ ҳар қадам ташлаганида унга жонажон кўрғон, оппоқ уй тобора яқинлашиб келаётганини ҳис этар эди.

Ниҳоят у боғдаги дарахтлар тагига етиб келди. Қалин ўсган сершоҳ бутоклар унинг боши узра шовуларди. У эса секин уйга томон одимларди. Уйнинг деворлари у яқинлашган сари бўзариб, ўзидан оппоқ нур таратар, бамисоли ердан енгилгина буғ кўтарилаётгандек эди. Жимжит, нафасини ичига ютиб, уй сари қадам ташларди, бу дамда у ушбу мўъжиза сароб бўлиб, яна осмонга учиб кетишидан ниҳоятда қўрқаётган эди.

Урушдан қайтган илк тонгда қандай қилиб хотини ва болалари ухлаётган ётоқхона деразаси тагига борган бўлса, бу сафар ҳам ана ўша деразаларнинг ойналарига секин яқинлашди, ором олиб ухлаётган жигарбандларининг ширин нафасини ҳис этиш учун тўхтади. Бўрон увиллар, ёмғир елкаларига устма-уст қамчи босар, аммо у мана шу қоронғилик аро туриб, уйда ухлаётган жигарларининг баданидаги ҳароратни ўз тану жонида ҳис этар эди. У юрагидаги сўзларни болаларига шивирлаб айтди:

– Эртага тонгда сизнинг отангиз урушдан уйга қайтади. Унинг яралари жуда ҳам кўрқинчли. Аммо юзидан воз кеча билган киши бахтиёрдир.

АКА БИЛАН УКА

Бир шаҳарда ака-укалар яшар эди: каттасининг исми Микаэл, ундан уч-тўрт ёш кичигини эса Стефан деб аташарди. Уларнинг отасидан қолган темирчилик устахонаси бор эди. Ота қаттиққўл ва талабчан эди. Устахона шаҳар чеккасида, тўппа-тўғри кишлокқа элтадиган йўл устида жойлашганди. Устахонанинг оқланган деворларини қурум босган, кичик туйнукларини эса ўргимчак тўрлари коплаган эди. Ичкари жуда тор ва қоронғи кўринар, сандон атрофида темирчилик анжомлари сочилиб ётар, ўчоқдаги кўмир доимо яшнаб турар, кўн боскон эса гоҳ шишиб, гоҳ бўшашиб, тинимсиз шовқин солиб, пишиллаб ишлар эди. Темирчилик устахонаси эскирган, унинг атрофидаги ерлар қурум ва мойдан қорайиб, келиб-кетишни канда қилмайдиган мижозлар оёғи остида топталиб, қотиб кетган эди. Ака-укалар шундоқ устахонанинг рўпарасида, йўлнинг

нариги томонидаги эски кулбада қари онаси билан бирга яшашарди. Она уй ёнидаги кўчадан шаҳарга қатнаётган деҳқонлардан гўшт, озиқ-овқат сотиб олар, болаларининг томоғини вақтида тўйдириш учун ошхонада куймаланар, жомакорлар ва чойшабларни оппоқ қилиб ювар, ётоқхонага тоза-озода жой солиб қўяр эди.

Қоронғи устахонада ишлаётган ака-ука бир-бирига бир томчи сувдай ўхшагани билан, аслида иккисининг феълида ҳам, ташқи кўринишида ҳам фарқ бор эди. Кун ёруғига чиқиши биланок уларнинг бир-биридан фарқи очиқ-ойдин сезиларди. Иккиси ҳам соқол қўйган, лекин сийрак соқол ака-ука юзидаги фарқни яшира олмасди. Ака жиддий, юз бичими тўғри ва текис, тишини-тишига маҳкам босиб, лаблари кулмай турадиган, нигоҳлари тикандек ўткир эди. Укасининг юзи таъсирчан, лаблари нозик, мийиқлари жилмайишга мойил, икки бетидagi кулгичлари ярашган, тўк кўзлари қандайдир маънос боқарди.

Отаси ҳаётлигида ака-укаларнинг юзи ва фаъл-атворидаги фарқ унчалик кўзга ташланмасди. У бутун оилани ўз иродасига бўйсундирган, айтгани-айтган, дегани-деган эди. У соғлом ва бакувват одам эди. Бирок кунлардан бир кун у... устахонада ўчоқда ловуллаб ёнаётган кўмирнинг алвон-қирмизи шуъласи деразага тушиб турган, сандон ёнида ғайрат билан ишлаётган пайт кутилмаганда кесилган теракдек кулади, ҳатто ҳавога кўтарган болғасини сандонга қайта уришга улгурмай қолди. Ўғиллари уни бутун умри ўтган паст ва қоронғи устахонадан йўлнинг нариги томонидаги уйига кўтариб олиб ўтишди. Жомакорларини ечиб, қурум ва ис босган танасини ювиб, тозалашди. Жасадини оппоқ кафанга ўраб, ерга кўмишди.

Ота ҳаётдан кўз юмганидан сўнг ака-ука орасидаги фарқу нифок яна-да кескинроқ тус олди: Микаэл эски устахонани бузиб, унинг ўрнига кенг ва замонавий темирчилик корхонасини қуришни истарди. Ахир, янги замонда темирчилик устахонасида фақат отларга тақа қўйиш ва араваларнинг бузилган ғилдирақларини тузатиш билан чекланиб қолиш кифоя эмасди. Темирчилик касбида ҳам янгиликларга мослашиш талаб этилар, шаҳар кундан-кунга ривожланиб борар, вазиятдан имкони борича тезроқ фойдаланиб қолиш, замонавий устахона қуриб, яна бир неча янги ишчиларни ёллаш зарур эди. Аммо Стефан ҳам, онаси ҳам унинг бу ниятига кескин қарши бўлишди. Азал-азалдан ота-боболаридан қолган, умр бўйи темирчилик қилиб, отасининг жони узилган бу устахонани бузиш ҳақидаги сўзнинг ўзиёқ уларни қаттиқ ғазаблантирарди: агар устахонани бузишса, у билан бирга аждодларнинг хотираси ҳам йўқолиб кетадигандек туюларди. Қари онанинг кўзлари ёшга тўлди, Стефан эса, устахона аждодларимиз учун қулай ва яхши бўлган, у ерда боболаримизнинг руҳи яшайди, энди уни пастак ва тор, деб бузиб ташлаш гуноҳ, дер эди. Микаэл иккимиз ҳам уйланиб, бола-чақали бўлганимизда бу устахона иккита катта оилани боқиши керак бўлади, деб эътироз билдирди укасига. Нима қипти, устахона иккита оилани ҳам боқаверади, деб яна гап қайтарди Стефан. Аммо Микаэл ўз сўзида туриб олди: устахона азалдан қандай бўлса, уни авлодлардан-авлодларга шундай эски тарзда мерос қолдириш ярамайди. Бошқа устахона қуриш зарур — у катта, кенг, ёруғ бўлсин.

Стефан бўзрайиб қолди: кўз қорачиғидай асраб-авайлаш лозим бўлган муқаддас мерос ҳақида беписанд гапиргани унинг юрагини яралади. Акаси

уни сира билмайдиган, тушунмайдиган бегона эканини англади. Шундай қилиб Стефан акасидан янада узоклашди, ўзи билан ўзи бўлиб ёлғиз қолди.

Эрталаблари шудринг тушган майсалар устидан юриб, устахонага кира экан, бу жойга аввалгидан ҳам кучлироқ меҳр қўя бошлади, бу эски бино нақадар гўзал, унинг ичида ўзингни нақадар эркин ва қулай сезасан, деган туйғу кечар эди Стефаннинг кўнглидан. Унинг ичидаги ҳамма тақур-туқурларни ҳар қачонгидан кўра кучлироқ қадрлади: бошига болға тушаверганидан ейилиб кетган сандон қоронғида босконнинг бўғик шовқини аро нақадар сирли ялтирайди. Қош қорая бошлаган кечги пайтларда у устахона олдидаги топталиб метиндек қотган қора ер устида куймаланар, отларга тақа қўярди: аввало туёқнинг қуриган учларини кесиб, текислайди, кейин тақага мих қоқа бошлайди, тиззалаб олиб, от туёғини қаттиқроқ кўкрагига босади, эгилган от бошининг елкасига суйкалиши, от тумшуғи, бурунларидан чиққан иссиқ ховур бўйинларини куйдириши унга нақадар хуш ёқади. Қанийди ўла-ўлгунингча устахонангда ана шундай хузур қилиб ишласанг.

Микаэл эса устахонанинг торлигидан асабийлашар, фақат майда-чуйда ишларни эрмак қилиб юришдан хуноб бўларди. Устахона фаолиятини кенгайтириш, иш услубини янгилаш режалари ҳақидаги қарори кун сайин мустаҳкамланди. Янги, замонавий машиналар сотиб олиш керак. Янги қуриладиган устахона темирчиликнинг ҳар қандай мураккаб ишларини ҳам амалга ошириш имконига эга бўлсин. Тасаввурида деворлари оқланган, баланд, ичи кенг, ёруғ, тоза, озода, деразалари катта, тунука томли мухташам бино пайдо бўлди. Ўзини эса темир пармаловчи, металл йўнувчи, турли хомутлар ва гайкалар ясовчи кучли станокларни бошқараётган ишчилар ёнида тасаввур қиларди. Бу эзгу орзу-ниятлари ҳақида онаси ва укасига гап очиши биланок, улар Микаэлнинг бошига надомат дўлини ёғдиришарди. Шундай қилиб уларнинг уйида ахиллик йўқолди.

Орадан икки йил ўтди, ўзаро адоват янада кескинлашди. Микаэл уйланди. Уйдан алоҳида кўчиб чиқиб, эски устахонадан қўп олис бўлмаган жойда янги қурилиш бошлади. Қип-қизил пишиқ ғиштдан ҳавас қилса арзийдиган янги иморат қурилди. Деворлари қалин сувалиб, қордай оппоқ рангга бўялди. Кенг устахона ичига темирлари ялтираб турган улкан машиналар ўрнатилди. Яп-янги пўлат ва темир ускуналар жилосидан кишининг кўзи қамашар, ҳайбатидан от хурқарди.

Янги устахонада жуда қўп иш топилди. Микаэл тез орада қурилиш учун олган қарзларини уза бошлади. Вақти келиб у бадавлат одам бўлди.

Энди одамлар эски темирчилик устахонасига бормай қўйишди. Бу пайтга келиб уйланиб, бола-чақали бўлган Стефан эса амал-тақал қилиб кун кечирадиган қашшоқ темирчига айланди. Унинг юрагига еб турган нонини тортиб олган, касбу коридан келаётган ризку насибасини кийган акасига нисбатан қора ҳасад уя қурди. У аввалгидек табиатан камтар ва мўмин одам бўлса-да, ўз акасини мудом айблар эди.

Микаэл бой-бадавлат бўлиб, четдан қараганда бахтли кўринса ҳам, аслида юрагини туғишганларининг соғинчи ва армон ўртарди. Қари она унинг остонасига ҳам қадам босмас, болаларини тиззасига ўтирғизиб, ажин босган қўллари билан эркаламас эди. Микаэл учун ҳаёт маъносини йўқотгандай, шажарасининг илдизи узилиб, оила дарахти қулагандай

туялди. Шундай килиб ака-ука ўртасидаги келишмовчилик ва низо уларнинг ҳар бирининг кўнглига аччиқ алам ва қайғу солди. Энди улар юзқўрмас бўлиб кетишган, сира учрашишмас, тасодифан дуч келганда ҳам лом-мим дея сўзлашмас эди.

Шу орада уруш бошланган пайтда ҳаётда икки қиёфа, икки хил феъл-атворга эга ака-ука тахминан қирқ ёшларда эди. Уларнинг иккаласини ҳам ҳарбий хизматга чақиришди.

У пайтларда одамларнинг бир-бири билан яқинлашуви тез ва осон эди. Эл бошига тушган кулфат, ҳамдардлик қайғули юракларни ҳамроз қилар эди.

Эрта тонгда поезд вагонларни аскарларга тўлдириб, бутун мамлакат бўйлаб йўл юриш учун шаҳардан чиқди. Мамлакат эса катта ва сер-унум эди. Паровоздан ўрлаган кора тутун булутлари юртнинг далалари ва ўтлоқларини қоплади. Қоронғи вагонларда игна тушгудай жой йўқ, аскарлар ғуж-ғуж. Бир-бирининг пинжига тикилишиб, ҳадик ва хавотир ичра жимжит ўтиришарди. Уларнинг остида вагонлар ғилдираклари мут-тасил тарақлайди, бақувват рельслар ялт-ялт этади. Тиззалари ўртасида ёғоч кўндокли, темир дўлли милтиқлар, белларидаги тасмаларга ўқ-дорилар, узун, ингичка тигли найза осилган. Аскарларнинг юзи вагон қоронғилигига чўмган. Саф-саф йигитларнинг юзи бир хил, кўп сонли битта одам ёнма-ёнма ўтирганидек. Бир одам вагон-вагон бўлиб кўпайиб кетаётгандек.

Аслида аскарларнинг ҳар бири бошқа-бошқа эди: кучлилари ҳам, куч-сизлари ҳам бор эди. Икки ака-ука ҳам ёнма-ён, паровознинг шовқини-ю, ғилдиракларнинг шарақ-шуруғини тинглаб боришарди. Поезд ўтхонаси олов пуркаб, уларни шиддат билан манзилга етказишга ошиқарди. Улар кўзларини юмиб ўтиргани билан поезд елиб бораётган мана шу мамлакат ниҳоятда бепоён экани, фақат қаердадир узоқ-узоқларда ўз халқини бошқа халқлардан ажратиб турувчи чегаралар мавжудлиги, ана шу ҳудудларда уруш бораётгани ҳақидаги қуйка фикрнинг ўзиёқ халқумидан бўғиб турарди. Ака-ука уларни ўлимнинг кучоғига топшириш учун маҳкум килиб йўқлик томонга олиб боришаётганини чуқур ҳис этарди. Икковиям дарди ичида, ёнма-ён ўтирар, аммо ҳатто ёнма-ён кетишаётганини ҳам сезмаганди.

Икки кундан сўнг поезд уларни фронтга етказиб келди. Аскарлар вагонлардан чиқаётиб тўпларнинг гумбурлаган садоларини эшитарди. Эртасига кулоқларни қар қилгудек гумбурлашлар уларни тўрт томондан қуршаб олди.

У дунё бошқача, ғалати, телба дунё эди. Уларнинг боши узра катта-катта ёрқин юлдузлардек бўлиб снарядлар ёриларди. Ўша ёрилган юлдузлардан сачраган темир парчалари ўз қурбонларига тегиб, уларни тилка-пора қилиб ташлар эди. Аскар изидан аскар қизил қонига ботиб, ер тишлайди.

Ака-ука онда-сонда учрашиб қолар, юзма-юз келганда хижолат бўлиб бир-бирига бош ирғаб қўярди.

Урушнинг йигирманчи куни эди. Ўша кун душман истехкомига ҳужум қилиш буюрилганди. Очик далада бир саф ортидан иккинчи саф жангга ташланади, лекин душман ёғдираётган ўқларнинг дўли, чакмоғи аскарларни тутдай тўкиб ташлайди. Аскарларнинг навбатдаги янги сафи ҳали қони совиб улгурмаган жасадларнинг устидан босиб ўтиб, жон

таслим қилаётганларнинг оху фарёдлари ичра ўлим билан учрашишга ошиқади. Илгари буғдой ва иссиқ нон иси анкиб турган бепоён дала мана энди ҳозиргина жангда ҳалок бўлганларнинг кони билан суғорилиб, қизғалдоқзор бўлиб ётарди. Дала ҳам урушда жароҳатланиб, оғриқнинг зўридан ларзага тушиб, титраётгандек эди.

Ниҳоят икки кучли ҳарбий гуруҳ бирин-кетин олға ёриб ўтди. Биринчи гуруҳга ўзини қурбон қилиб, орқадагиларни ҳимоя қилиш, изидан келаётган иккинчи гуруҳга ғалабани қўлга киритиш вазифаси юклатилган эди. Микаэл ғалаба қозонувчилар сафида бораётиб, кутилмаганда жони қурбонликка маҳкум қилинганлар орасида жангга қираётган укасини кўриб қолди.

Ярадорларнинг кичқириғи қулоқларини қар қилиб, ўқ ёмғири остида хужумга ташланишди. Жангнинг энг қизиган пайтида ҳам Микаэл укасини кўздан қочирмай, огоҳ бўлиб бораётган эди. Воҳ, тасодифан укасининг бир чайқалиб кетиб, йиқилганини кўриб қолди.

Шу заҳоти кўзлари кинидан чиқиб кетди. У кимнидир ушлаб қолмоқчидай қўлларини чўзиб, олға югурди. Бирданига унинг оёғи остида катта снаряд ёрилди, чор-атрофга олов сачради. Кўзларидаги нур сўнди, ҳеч нарсани кўрмай қолди. Зулматли қоронғиликни пайпаслаб, бироз гандираклаб юрди-да, ерга юзтубан йиқилди.

У оғир яраланмаганди, фақат ўнг қўли ва елкасидан қон оқарди. Аммо нигоҳларини қоп-қоронғи зулмат ютиб юборганди. Даҳшатга тушиб, теваракка аланглади, эрта тонг қуёшининг илк шуълаларига эмаклаб пешвоз чиқишни истагандек бир қатра бўлса ҳам нур излади. Бироқ у қаёққа қарамасин, ҳамма ёқни даҳшатли зулмат қоплаганди. Ёрдамга мухтож ожиз боладек чинқириб йиғлаб юборди. Катта одамнинг норғул гавдаси аянчли даражада титраб-қақшар эди. Ёруғ дунёни ғам-алам қамради.

Аллақанча вақтдан сўнг улкан қўрқув хуружидан сал ўзига келди, ерда чўзилиб нафас ростлади, у ёқ-бу ёққа ағдарилди. У жудаям заиф ва ночор эди.

Бирданига укасини эслади. Хаёлида машъум манзара жонланди: укаси қўққисдан чайқалиб йиқилди, ҳайҳот! Микаэл бу ҳаётда сўнгги бор очиқ кўзи билан кўргани шу эди. У яраланган Стефаннинг шу яқин орада қонига беланиб ётганини ич-ичидан сезар эди. Ён-атрофига қулоқ тутди. Қоронғиликдан турли овозлар келарди: яқиндан қулоқни тешгудек чинқириклар, олисроқдан бўғиқ, узук-юлук оху нолалар эшитиларди. Ана шундай шовкин-сурон ичидан укасининг таниш овозини излаб топишга ҳаракат қилди. Бироқ барча қичқириклар бир-бирига аралашиб, қулоқнинг омухта овозига айланиб кетар эди.

Яна ўзининг қай аҳволга тушганини ўйлай бошлади: қонга бўккан жанг майдонида хор бўлиб ётибди, кўзларидаги нур умрбод сўнган. Энди у ҳеч қачон қуёшнинг кўзни қувонтирадиган нурларини кўрмайди. Ўз хунари билан ясаётган нарсаларни, ҳатто ўз қўлини ҳам кўрмайди. Яхши ниятлар билан қурган янги иморатини кўриб қувонолмайди. Катта-катта деразалари ёруғ ва кенг устахонага киролмайди. Бутун ҳаёти давомида унга зулмат ҳамроҳ бўлади.

У уйда қолган туғишганларини: миттигина болалари ва хотинини ўйлади. У энди ҳеч қачон уларнинг қиёфасини кўролмайди, яқинларини муттасил равишда қўли билан пайпаслаб излаб юради. Агар фарзанла-

рининг пешонасидан ўпиш, болалардан бирортасининг юзига-юзини кўйиб суйиш насиб этганида ҳам уларнинг юзидаги меҳрни ҳеч қачон кўрмайди. Пешонасига бундай кўрқинчли бўшлиқ, бундай шўр тақдир насиб этганини, охирги нафасигача шундай яшадини англаб, боши айланиб кетди.

Ўз чекига тушган машъум насибадан ўртаниш ўрнини яна укаси ҳақидаги хавотир эгаллади. Ахир, у оғир яраланган, шу яқин орада ме-нинг ёрдамимга муҳтож бўлиб, азобланиб ётибди, деган ўй кечди ҳаёлидан. Укасининг ранги рўйи мурдадек оқариб, жасади ер билан яксон бўлиб ётгани, чинкириб додлаётганини тасаввур қилди. Иккисини бу дунёда бир-бирига боғлаб турган ҳамма нарсани бирма-бир ҳаёлидан ўтказди: болалик ва ёшлик вақтларини, ёнма-ён ўтказилган ниҳолдек бирга униб-ўсганини эслади. Уларни ниҳоллардек меҳр билан парваришлаган, шамолларда тебраниб тобланиб ўсишга ўргатган, лекин ногаҳоний кучли бўронлардан доимо ҳимоя қилган она-отасини эслади. Бир уйда қандай ёнма-ён ётиб ухлашганини, тонгда бирга уйғониб, биргаликда ҳар кунги ишга отланишганини эслади. Эски ва ҳамиша нимқоронғи устахонада елкама-елка туриб меҳнат қилишганини эслади. Отасидан, бобосидан қолган бу эски устахона, энди туганмас зулмат ичра заиф ва кучсиз, ожиз ва нотавон инграб ётганида у қадар қоронғи ва ғариб бўлиб туюлмаётган эди. Укаси билан иккисининг юрагида бир-бирига нисбатан қаҳру ғазаб, шафқатсиз дов пайдо бўлгунга қадар нимаики азиз ва қадрли бўлса, ҳаммасини эслади. Иккисини ҳам қорнида кўтариб, ҳаёт бағишлаган, азоб билан тукқан, энди қариб-қартайибгина қолган онаси ўша эски уйда омонатини топшириш арафасида қилтиллабгина яшаётганини ўйлаганида кўзларидан думалаган ёшлар юзини куйдириб юборди.

Тутдай тўкилиб ётган ярадорларнинг кичкирикларига қулоқ осди. Бир-бирига жўр нолалар ичида укасининг товуши йўқмикин? Юрагининг тубидан бир гап чиқди: мен уни барибир топишим керак.

Зулматда тусмоллаб олға эмаклайди. Қон кўлмакларига ботиб ётган майсалар устидан ўтганида тиззалари, қўллари шилимшиқ, ёпишқоқ бўлиб қолади. Жанг сурони, тўплар гумбурлаши, портлаётган снарядларнинг оловли зилзила солиб ер ўпиришлари тинмайди, бу шовқин гўё узоқлардан келаётгандай туюлади. Қуёш чарақлаб турган жойда жанг кизийди, у эса ўлаётган ярадорлар ва жонсиз мурдаларга тўлган зулмат орасида эмаклашга маҳкум.

Тусмоллаб олдинга қараб эмаклашда давом этади. Мана, ерга қапишиб қолган бир одамга дуч келди. Бироқ унинг гавдаси озғинроқ, навниҳол бўйига қараганда ҳали ўспирин болага ўхшайди. Микаэл уни ташлаб, яна олинга эмаклайди.

Ўзига-ўзи алам билан савол беради: бу зулматнинг ичидан укамни қандай қилиб топаман, ахир? Унинг овозини эшитмасам, юрагим эса уни қаердан излашим кераклигини айтмаяпти. Шу пайт у яна бир одамга дуч келди – ўлим уни аллақачон кучоғига олган эди. Жасаднинг бош томони-га эмаклаб ўтди, қўллари билан юзини пайпаслади: бегона экан. Зулмат орасидан эмаклаб олға кетаверди.

Укажонимни қандай қилиб топаман-а? – ўз-ўзига шу саволни қайта-қайта бераверди. Укасининг қон тўкилаётган юраги қаерларда заиф ду-

киллаб ётганини билмагани, ҳис этмагани учун ўз юрагига ўпка-гина билан надомат қиларди.

Оёғи яна бир аскар гавдасига текканини сизди. Ҳали тирик экан. Бировнинг қўли текканини билиб, у ёрдам сўраб ёлвориб чинқирди. Бироқ Микаэл эшитган бу товуш укасиники эмасди. Ярадор аскарни тақдир ҳукмига ҳавола этиб, “Мен укамни излаяпман”, деб ташлаб кетар экан, унинг кўзлари нақадар жавдираб қараганини, кўркувдан бутун вужуди билан титраб кетганини тасаввур қилди.

Жанг майдонида қалашиб ётган ярадорларни бирин-кетин пайпаслай-пайпаслай саргардон бўлиб эмаклаб бораверди.

Ниҳоят сийрак соқолли бир йигитнинг ёнида тўхтаб, тиз чўкиб эгилди. У укасини чақирди, зулматда укасининг отини айтиб чақирган товуши янгради. Аммо бунга жавобан ярадор аскарнинг лабларидан бир товуш ҳам чикмади. Укасининг юзини бармоқлари билан силаб сийпалади, ҳар бир таниш чизгини меҳр билан пайпаслаб чиқди. Укасининг қиёфасини хотирасида жонлантиришга ҳаракат қилди. Унинг азиз қиёфаси шууридан ўча бошлаганини сизди. Шу дамда укасининг юзига бир бора ҳам меҳр билан боқмаган йилларини эслаб ўқинди, сўқир кўзларидан тошган ёш яна юзларини ювди. Ўша пайтларда Стефандан нафратланиб, дарғазаб бўлиб юргани учун қаттиқ пушаймон бўлди. Қалтираган қўллари билан укасининг юзларини пайпаслади, ўзи учун ниҳоятда азиз белгиларни бармоқлари сезгиси ила танигиси келди.

Сония сайин, дақиқа сайин айнан укасининг боши узра тиз чўкиб турганига ишончи мустаҳкамланди. У яна бир бор укасининг отини айтиб чақирди. Сукунат. Бироқ укасининг танаси ҳали совимаган эди. Микаэл укасининг юраги секин бўлса ҳам ураётганини эшитди. Эҳтимол унинг жароҳати унчалик хавфли эмасдир, эҳтимол тезда шифокорларга еткизишга улгурса, уни қутқариб қолиш мумкиндир.

Микаэл эҳтиёткорлик билан укасини кўтарди. Шу пайт худди узоқлардан элас-элас келгандек аранг тушуниладиган сўзлар шивирини эшитди: “Бу сенмисан, Микаэл?” Бу пастгина товушга ҳаддан ташқари тўлқинланиб, зулмат ичра янграган меҳр-муҳаббат тўла овоз билан жавоб берди. Ҳўнграб ярадор укасининг кўксига ўзини ташлади: “Бу менман, сенинг акангман! Укажон, ниҳоят мен сени топдим!” Укасининг қўллари сочларини силаганини сизди. Сўнгра кучсизгина хириллаган товуш эшитилди. Укасининг бемадор қўли шилқ этиб осилиб тушди.

Укасига тинимсиз гапирди. Бироқ у қоронғилик ичидан жавоб қайтармасди. У бор овози билан укасини чақирди.

Шундан сўнг укасининг бакувват гавдасини қўлларида кўтариб, оёққа турди.

Ўзининг гавдаси ҳам укасиникидек кучли ва бакувват эди. Шунга карамай мушакларининг таранглашиши билан чап елкасидан тизиллаб отилиб чиққан қон қўллари, кўксини булғаб ташлади. Бироқ у укасини хавфсиз жойга элтиши зарур, у ёқда тезда ёрдам кўрсатишади. Ҳарбий қисм жойлашган манзилгача бора олишига кўзи етади. Фақат юзига куёш нури тушаётган томонга қараб юрса, бас. Чор-атрофини қуршаб олган зулмат орасидан атиги бир қатим бўлса ҳам нурни илғаб топиш учун аста-секин ўгирила бошлади. Ниҳоят кўз ўнгида ғира-шира бир нима сочилгандек туюлди. Укасини кучоқлаб кўтариб, нур келаётган томонга юрди.

У мурдаларга қоқилиб йиқилар, яна оёққа туриб олға интиларди. Борликни қоплаган зулмат ичидан жон талашиб ётган аскарларнинг юракни жунжиктирувчи дахшатли кичкириклари эшитиларди. Қўрқув ва азоб-укубат уммони орасида юрар, тусмоллаб куёш нур сочаётган томонга интилар эди.

У укасини опичлаб фақат олға юрарди. Қийналса ҳам қайсарлик билан яна илгарига, олдинга қадам босарди. У манзилга интиларкан, укасига энг ширин, энг ёқимли сўзлар айтиб эркалар, унинг жавобини эса сабр-тоқат билан беҳуда кутарди.

Бирданига тўхтади, қўрқувдан тарракдай қотиб қолди. Нохуш сезимлари нахотки рост бўлса: укасининг жасади совиб қолмадимикин, юраги тобора музламаяптимикин?

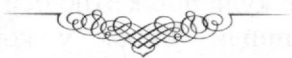
Қалтироқ қўллари билан укасининг баданини ушлаб кўрди. Юраги ураяптимикин? Юрак уришини эшита олмади. Нахотки, бирданига тўхтаб қолган бўлса?

Йўқ, укам ўлмаган! Ўлиши мумкин эмас! Микаэл унинг ҳаётини сақлаб қолади, жанг майдонидан соғ-омон олиб чиқади. У ўлгани йўқ! Укам яшаши керак, уйга, онамнинг қошига, митти болаларининг ёнига қайтиши керак! У ўша эски устахонасига қайтиши керак, йиллар қаддини букиб, қариб чиригунича ишлаши, сўнгги дамда худди отасидек сандон устида болгани кўтариб жони чиқиб кетиши керак.

Янгидан куч тўплаб Микаэл укасини қўлларида кўтарганича олға юрди. Куёш нури тўғри кўзларига қадаларди. Жароҳатидан қон оқиб, кўтариб олган оғир юки залворидан қийналса ҳам яраланган ёввойи ҳайвондек офтобга қараб шахд билан юрди.

Ана шунда тирик жон излаб учиб юрган “ғамхўр” темир парчаси бир-бирига маҳкам ёпишиб, қучоқлашиб олган ака-уканинг танасини ёриб ташлади. Ўқ уларнинг кўкрагини тешиб ўтди. Ака-ука биргаликда йиқилиб, ерда ётганида уларнинг танасидан оққан қон бир-бирига қоришиб, қўшилиб кетди, юраклари эса бир-бирига жуда яқин эди.

Ака-уканинг ўлим уйқусидаги юзлари хотиржам ва мамнун эди. Улар бир-бирига нақадар ўхшаш эди. Худди бу дунёда битта одам яшагандек. Фақат қиёфаси икки хил битта одамдек.

SHE'RIYAT MINTAQALARI

ЖАҲОН БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИ

Адольф ХОЛЬСТ
(Германия)

(1867–1945)

*Рус тилидан
Равшан ИСОҚОВ
таржимаси*

КЎЛ БЎЙИДА

*Бу ёғи сувлар илиқ,
Энди сувдан чўчиш йўқ.
Ҳавзалар тоза, тиниқ,
Кўлга чопдик кўнгил тўқ.*

*Майка, шимларни отиб,
Қурбақадай сакрадик.
Суздик чалқанча ётиб,
Сезмадик қўрқув, ҳадик.*

*Қуёш нури қиздириб
Тоблайди мисли пўлат.
Ранг-тусимиз ўзгартиб,
Бўламиз-да шоколад.*

Юлиан ТУВИМ
(Польша)

(1894–1953)

ҲАММА КАСБЛАР КЕРАК ҲАЁТДА

*Ғишт терувчи уй-жойлар қураб,
Либос тикиш – чеварнинг иши.
Бошпанасиз бўлганда чевар,
Бўлармиди ишга хоҳиши?!*

*Яратмаса шу моҳир қўллар,
Ғишт терувчи қолар яланғоч.
Қайга борар, не чора қўллар?
Чеварга сен, бор меҳрингни соч!*

*Нонвой этик кияр бежирим,
Этикдўзга буюритма қилиб.
Кўнчи иши – сифатли чарм,
Нонвой эса нон ёпар билиб.*

*Демак, бундан хулоса шундай:
Ҳар бир касб-кор керак ҳаётда.
Ҳалол меҳнат кўринар кундай,
Соҳиби касб доим ҳурматда.*

Клод РУА
(Франция)

(1915–1997)

ОҚ ВА ҚОРА

Қарға гоят мамнун
Зўр, баланд шаити.
Оппоқ қор қоплади
Дала, қир, даштни.

Қадами – гоз юриш
Хўп қалондимог.
Оқ дафтар юзида
Нуқта – қора доғ.

Джеймс КРЮС
(Германия)

(1926–1997)

ЧАЙКАЛАР ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

Болалар қўл силтаб, шодон олқишлар,
Елдек чарх уради оппоқ оқ қушлар.
Балиқчалар нотинч, ана чайкалар!
Фақат сув кўпирар, тўлқин чайқалар.

Чайкалар, чайкалар – сиз қандайсизлар –
Ҳамиша меҳрга ё ундайсизлар?
Олиб келмайсиз-ку, бизга ёмонлик,
Бемалол чарх уринг, бўлсин омонлик!

“Чайкалар, чайкалар, келдилар учиб!”
Макреллар, гулмоҳлар¹ боришар қочиб.
Силташар сузгичу – қанотларини,
Сақлаб қолмоқ чун ҳаётларини!

Шел СИЛВЕРСТАЙН
(Америка)

(1930–1999)

КЎРШАПАЛАК

Қуёш тушар
Тор ёриқдан.
Кўз қамашар,
Нур – ёругдан.

Уйғонибоқ
Зах бир горда,
Мингирлади
Қилиб зарда.

¹ Макреллар, гулмоҳлар – балиқ турлари.

Кўришпалак
Нурдан қочиб,
Кўзларини
Зўрга очиб:
– Ҳой, бувижон!
Бўлинг қани,

Ёқинг тезроқ
Қоронгини.
Мен бечора
Кўрмаяпман.
Ёруғликдан
Кўрқаяпман.

Анн РОКАР
(Франция)

(1954 йилда туғилган)

МЕНИНГ УЙИМ

Менинг уйим мана, думалоқ!
Яшар унда аканг чиганоқ.
Мана тешик, унда қуёнча,
Иссиқ яшар тўлиб қувонча!
Қушча уни –
ҳув, баланд шохда
Полапонлар
о, бирам шўх-да.
Баландликни
йўқ, писанд қилмас,
Унга қулай,
ҳеч қўрқув билмас.

РУС БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДАН

Самуэл МАРШАК

(1887–1964)

ДЎСТЛАР

Кўзлар порлар – гуллар
Сочилган қирга.
Мактабдан қайтардик
Мен ва сен бирга.

Дуч келган тарафга
Ташлаймиз қадам.
Гоҳ ўннга, гоҳ сўлга
Юрамиз ҳамдам.

Шапкалар чаккада,
Куртаклар очиқ.
Эрта баҳор, ҳаво
Ёқимли илиқ.

Шунчаки тусмоллаб,
Дуч келган томон.
Борамиз, қайтамиз,
Завқланиб чунон.

Ҳаккадай ҳаккалаб,
Баъзида чопдик.
Қувончдан бир олам,
Завқ, ҳузур топдик.

Хушчақчақ кезишдик
Тушиб ҳар кўйга,
Бирга қайтдик шодон
Кечқурун уйга.

Кейин ажралишдик
Хайр-хўшлашиб,
Мамнун кўришамиз,
Тагин учрашиб.

Ағния БАРТО

(1906–1981)

ИККОВЛОН

Панжара ўриндиқ –
Хиёбон.
Қалбларда лиммо-лим
Ҳаяжон.
Ўтирар икковлон
Тек, жимжит,
Бахтдан сармаст
Бир қиз, бир йигит.

Шивирлайди шошиб
Қиз шу он:
– Лариса келмоқда
Биз томон.
Яқинлашиб қолди
Илтимос,
Мени қуч, бағрингга,
Маҳкам бос.
Иккимизни пайқаб
Бехосдан,
Кўзида ўт ёнсин
Ҳавасдан.

Ранжиганин
Этиб ошкора
Хитоб қилди
Йигит бечора:
– Сохталигинг,
Маҳоратингга,
Қойил, гап йўқ
Муҳаббатингга!

Истасанг кенг
Гавжум майдонда
Ё бўлмаса
Шу хиёбонда.
Кўз ўнгида
Бутун омманинг
Лол қолдириб
Ҳамма-ҳаммани
Қучоқлайман
Бағримга босиб.
Этмас бу бахт,
Ҳар кимга насиб!

Ирина ТОКМАКОВА

(1929–2018)

КУЧУКЧА

Йўқ, айтганларим шунчаки гапмас,
Совга олганлигим ёлгон ё лофмас.
Тугилган кунимга, мақтанмай нечук –
Дўмбоққина ширин, ажойиб кучук.

Ундан анқир ўрмоннинг ҳиди,
Укам “атай-татай” қилгандай худди,
Оёғи чалишиб босар кулгили.
Итмисан ит бўлар тайин, белгили.
Бўладиган кучук сергайрат, чаққон,
Катта бўлгач, афсус қилмайди боққан.

Роберт МИННУЛЛИН,

Татаристон халқ шоири

(1948 йилда туғилган)

ТУҒИЛГАН ЮРТИМ

Теграм тўла оқ чечаклар,
Куйлаб аста айланади.
Оқ қайинлар гўзал сулув
Ёш қизларга айланади.

Йигилишиб, қаторлашиб,
Йўл олишар Сун¹ бўйига.
Яп-яланғоч қолибгина
Сингишади тун қўйнига.

Чопқиллаган болакайлар
Нималарни топмас ўйлаб,
Чақмоқлардан қамчи ясаб,
Осмон узра юрар ўйнаб.

Бу қамчилар ерга текса,
Чақмоқ чақиб гулдурайди.
Бош устида олов ёқиб,
Ғазаб билан гумбурлайди.

Тойлар бирпас чидай олмай,
Гижинглашиб ўзин урар.
Экинзорлар юксак, баланд
Уфқларга тегиб турар.

Туғилганим – она юртим,
Шундай гўзал – таъриф ожиз.
Майли мени мақтанчоқ денг,
Мақтовларим эмас бежиз.

ОТАМ ВА МЕН

Отам билан
Иккаламиз,
Уни-муни
Чуққалаймиз.
Бураб яна
Пармалаймиз.
Ўлчаб-чишиб,
Чамалаймиз.
Ўзгартамиз,
Янгилаймиз.
Созлаб бўлгач,
Енгиллаймиз.
Силлиқлаймиз,
Жилвирлаймиз.

Қийишқ жойин
Тўғрилаймиз.
Ишлар бўлса
Майда-чуйда,
Уддалаймиз
Жой-жойида.
Бузилса-чи
Машинамиз,
Касалини
Тушунамиз.
Отам уста
Тузатувчи,
Мен ёнида,
Кузатувчи.

¹ Сун – дарёнинг номи.

Федор ДОСТОЕВСКИЙ

(1821–1881)

АКА-УКА КАРАМАЗОВЛАР

Тўрт қисмли, эпилогли роман¹

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАҒУРОВ
таржимаси*

IX

ШАЙТОН. ИВАН ФЕДОРОВИЧ БОСИНҚИРАЙДИ

Мен доктор эмасман, лекин шундай бир дақиқа келиб қолдики, китоб-хонларга Иван Федоровичнинг касали ҳақида ниманидир тушунтириш зарурати туғилмоқда. Бироз олдинга узалиб бўлса-да, бир нарсани айтишим жоиз: у худди мана шу кеча, айни оқ иситма арафасида эди, аъзойи бадани анчадан бу касалга қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб келар, мана энди бироз вақтлардан бери паторат топган вужудини мутлақ эгаллаб олмишди. Тиббиётда ҳеч қандай саводим бўлмаса ҳам, таваккал қилиб ўз тахминимни билдирмоқчиман, у ҳақиқатан метин иродасини қаттиқ ишга солиб, маълум бир вақтга касалликни орқага суриб келди, уни бутунлай енгиб ўтишни орзу қилди. У касал эканлигини билар, лекин айни шу вақтда касал бўлиб ётишдан нафрати кўзир, қисматнинг ҳал қилувчи дамларида гавда кериб, соғ-омон туришни истар, мард ва танти сўзини дадил айтишни кўзлар, “ўз кўз ўнгида ўзини оклаш”ни хоҳларди. Катерина Ивановна туфайли Масковдан чакирилган доктор ногаҳон етиб келганда, Иван ҳар қалай унга бориб кўринди. Бу доктор келганини мен юқорироқда маълум қилиб ўтгандим. Доктор унинг сўзларини эшитди, ўзини текшириб кўрди ва миянгизда бир ўзгариш бор, деган хулосага келди, Иван нафратланиб бўлса-да айрим кузатишларини айтди, доктор бу гаплардан заррача ажабланмади: “Сизнинг ахволингизда фасод тахайюл² ажабланарли эмас, – хулоса чиқарди доктор, – гарчи уларни ҳали текшириш керак... Умуман, жуда жиддий даволашни бошлаш зарур, бир дақиқа ҳам кечикмаган маъкул, акс ҳолда чатоқ бўлади”. Аммо Иван Федорович докторнинг олдидан чиққач, унинг кенгашини эсидан чиқарди, ётиб даволанишга эътибор қилмади: “Ҳозирча оёқда юрибман, куч-қувватим бор, ётиб

¹ Давами. Романнинг бошланиши журналнинг ўтган 2018 йил 8, 9, 10, 11, 12; 2019 йил 9, 10, 11; 2020 йил 4, 5-сонларида.

² Галлюцинация.

қолсам бошқа гап – унда ким даволаса, даволайверсин”, деб бунга кўлини силтади. Мана энди ўзи ҳам алахлаётганини англаб ўтирарди ва боя айтганимдай, рўпарадаги девор тагига қўйилган диванга худди бир нарса бордай кўз узмай тикиларди. Диванда бу ерга қандай кириб қолгани номаълум бўлган аллаким ўтиргандай, ахир, Иван Федорович Смердяковнинг ҳузуридан қайтиб келганида бу ерда у йўқ эди. Бу қандайдир бир жаноб бўлиб, яна ҳам яхшироқ айтганда, маълум бир рус жентльменларидан эди. Ўрта ёшлардаги бир кимса, “qui frisait a cinquantaine”¹, французлар шундай дейишади, узун ва калин сочларига ҳали унчалар ок ораламаган, чўкки соқол эди. Устида қандайдир жигарранг пиджак, у уста бичикчининг кўлидан чиққан, тикилганига уч йилча бўлган, анча-мунча кийилган ва уринган, модадан ҳам чиқиб улгурганди. Ўзига тўқ кибор давраларда икки йилдан бу ёғига бундай пиджакни ҳеч ким киймасди. Кўйлаги, шарфга ўхшаган бўйинбоғи, ҳаммаси олифта жентльменларга хос эди, аммо кўйлаги диққат билан қараган кишига кирланганроқ бўлиб кўринар, кенг шарфининг эса сийқаси чиққанди. Меҳмоннинг катаксимон шими ўзига ҳўб ярашган, лекин қандайдир ранги жуда очик ва қандайдир жуда тор эди, ҳозир ҳеч ким бунақасини киймайди, бошида юмшоқ ок юнг шляпа, меҳмон уни фасл-паслга қараб ўтирмай кийиб олаверганга ўхшарди. У чўнтаги куруқ бўлиб қолганига қарамасдан саранжом ва озода кўринарди. Жентльмен кўлини совуқ сувга урмайдиган собик помещикларга менгзарди, улар крепостной ҳуқуқ замонларида гуллаб-яшнаган; шон-шавкатли жамиятларни кўрган, алоқаларини ҳам, афтидан, ханўзгача сақлаганлар тоифасидан эди, ёшлигида тоза ўйнаб кулган бу одамлар крепостной ҳуқуқ бекор қилингандан сўнг тамомила қашшоқлашган, доим эски таниш-билиш, кадрдон ёр-биродарларининг хонадонларида сиғинди бўлиб кун кечирар, кадрдонлари уларни яхши феъл-атвори, жон-нон суҳбатлари учун уйларида қабул қилишар, дастурхонларига, албатта, камтарроқ ўринларга ўтқазишарди. Бу бечора сиғиндилар давраларда кизикарли ривоятлар айтишар, қарталар ташланганда бирга ўйнашар, феъл-атворлари мулойим ва тамкин, лекин ҳар қанақа топшириқларга асло тоқатлари йўқ – одатда, сўкқабош ва бўйдоқ, балки хотин-бола чақасиз, балки болалари бўлса ҳам, улар қайлардадир олисларда амма-холаларининг кўлларида тарбияланишар, булар борасида эса жентльмен ҳеч қачон ҳеч қайда миқ этиб оғиз очмас, ўзига тўқ, бадавлат хонадонларда бундай қариндошчиликлардан уялгандай кўринишарди. Улар болаларидан аста-секин жуда узоқлашиб боришар, онда-сонда таваллуд кунлари ёки байрамларда, мавлуд кезлари табрик хатлари олишар ва гоҳида уларга жавоблар ҳам йўллашарди. Кутилмаган меҳмоннинг афти-ангори-дан хушфеъллик ёғилиб турар, қилиқлари ўзига ярашган, шароитга қараб турли навозиш ва назокатга мойил ҳам эди. У соат олиб юрмас, лекин қора тасмали тошбақа қалқонидан ясалган бир кўзли ойнаги бор эди. Ўнг кўлининг ўрта бармоғида кўзи сарғимтил тошдан ишланган йўғон узук тақилганди. Иван Федорович қаҳрга тўлиб ўтирар ва гап бошлашни истамасди. Меҳмон айнан сиғиндидек мўлтайган, у ўзига ажратилган тепадаги хонасидан эндигина пастга тушган, хўжайин билан бирга чой ичиш пайида эди, аммо хўжайиннинг жим ўтиргани ва қовоғини уйиб нималарнидир ўйлаётганини кўриб, шикастанафслик билан индамас, лекин агар

¹ ёши элликларда (франц.).

меzbон лутф қилиб тилга кирса, дарров унга дархол қўшилишга ҳозир эди. Бирдан унинг афт-башарасида кутилмаган ташвиш-андух зухур этди.

– Қулоқ сол, – деди у Иван Федоровичга, – кечир, мен фақат эслатиб қўймоқчиман: Сен ахир, Смердяковнинг олдида Катерина Ивановнанинг борган-бормаганини билиш учунгина йўл олгандинг, буни билмасдан кетиб қолибсан, эсингдан чиққан бўлса керак-да...

– Оҳ, ҳа! – нидо отилиб чиқди Иваннинг кўксидан ва юзи ташвишдан тундлашди, – ҳа, эсимдан чиқибди... Дарвоқе, энди бари бир, энди эртага... – ғўнғиллади у ўзича. – А, сен-чи, – ғаши келиб деди у меҳмонга, – мен буни ҳозир ўзим эслашим керак эди, чунки худди шу боис юрагим зимистон эди! Нега дик этиб чиқдинг, нега сенга ишонишим керак, сен эсимга солдингми, йўқ, ўзим эсладим-ку?

– Ишонма, – тавозе билан деди жентльмен жилмайиб. – Зўравонликда ишонч бўларканми? Бунинг устига эътикодда ҳеч қандай далиллар, айниқса, моддий далиллар ёрдам бермайди. Фома тирилган Исо Масихни кўрибгина ишонгани йўқ, негаки у ундан олдинроқ ишонишга жазм этганди. Мана, мисол учун спиритлар¹... мен уларни жуда яхши кўраман... тасаввур қиласанми, улар ўзларини эътикод учун фойда келтирамиз, деб ўйлайдилар, чунки жинлар нариги дунёдан уларга шохларини кўрсатадилар. “Эмишки, бу моддий далил ҳисобига ўтаркан. Яъни нариги дунё ҳисобланаркан”. Нариги дунё ва моддий далиллар, вой-вуй! Ва ниҳоят, магар жин далолат қилинган бўлса, унда ҳали номаълум: худо ишотланганми, йўқми? Мен идеалистик жамиятга аъзо бўлмоқчиман, уларга мухолифат бўламан, “Эмишки, реалист ва лекин материалист эмас, ҳе-хе!”

– Қулоқ сол, – Иван Федорович бирдан столдан турди. – Мен алаҳлаб турибман... ҳа, ҳа, аниқ алаҳлаяпман... нима деб лақилласанг лақиллайвер, менга бари бир! Сен мени ўтган сафаргидай жазавага туширолмайсан. Мен негадир жуда уятли бўлиб қолдим... Мен уй ичида юрмоқчиман... Мен баъзан сени кўрмайпман ва овозингни ҳам эшитмаяпман ўтган сафаргидай, лекин минғирлаганингни сезяпман, чунки ўзим, мен ўзим гапираяпман, сен эмас! Шуни билмайман, ўтган сафар ухладимми, йўқми ё сени аниқ кўргандай бўлдимми? Мана, сочиқни совуқ сувга ботириб бошимга қўяман, ана унда балки сен буғланиб кетарсан.

Иван Федорович бурчакка борди, сочиқни олди-да айтганидай қилди ва бошини ҳўл сочиқ билан ўраб хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Менга сен билан *сенлашиб* гаплашаётганимиз ёқади, – сўз бошлади меҳмон.

– Тентак, – кулди Иван, – нима сенга *сизлаб* гапиришим керакмиди. Мен ҳозир хурсандман, фақат чаккам лўқиллаяпти... энсам оғрияпти... фақат ўтган сафаргидай дийдиё қилма. Кетсанг кет, бўлмаса шўх гаплардан сўйла. Ғийбат қил, ахир сен сиғиндисан-ку, шундоқ, ғийбатни бошла. Шундай ҳам ваҳшат бўладими! Бироқ мен сендан кўркмайман. Мен сени босиб ўтаман. Жиннихонага олиб боришмайди!

– *C'est charmant*², сиғинди. Ҳа, мен айнан шундайман. Ер юзида сиғинди бўлмасам, ахир, кимман? Айтганча, сени тинглаяпману бирозгина ҳайрон қоляпман, худо ҳақи, сен мени оз-оздан нимадир деб қабул

¹ Ўлганларнинг руҳи билан мулоқот қилувчилар.

² Қандай ажойиб! (франц.).

киляпсан, ҳақиқатан, ўтган сафар нечукдир бир ҳаёл деб билгандинг ва бундан нари ўтмагандинг...

– Сени бир зум ҳам бор ҳақиқат деб билмайман, – қандайдир қутуриб кичкирди Иван. – Сен рўё, сен менинг касалим, сен шарпасан. Мен фақат билмайман сени қандай супуриб ташласам экан, кўриб турибманки, бироз вақт азоб чекишга тўғри келади. Сен менинг фасод тахайюлим, сен менинг ўзимсан, фақатгина менинг ёлғиз бир томонимсан... менинг фикрларим, хиссиётларимнинг бир томони... фақат энг ярамас ва энг аҳмоқона томоним. Бу томондан сен ҳатто менга қизиқ бўлиб туюласан, аммо сен билан нари-бери боришга менинг асло вақтим йўқ...

– Майлими, майлими, мен сени тилингдан тутай: Сен боя фонар тагида Алешага кичкириб ташландинг: “Сен ундан билгансан! Сен қаердан билдинг у менинг олдимга келганини?” Шунда сен мени эсингга олдинг. Демакки, бир зумгина бўлса ҳам ишонгансан, ишонгансан мен мавжудлигимга, – мулойим кулди жентльмен.

– Ҳа, бу табиатнинг ожизлиги эди... бироқ мен сенга ишонишим мумкин эмасди. Мен билолмайман, ўтган сафар ухладимми ёки уйқу ичида юриб чиқдимми. Мен балки ўшанда сени тушимда кўргандирман, ўнгимда эмас асло...

– Унда нега боя сен Алеша билан бунчалар кўпол гаплашдинг? У яхши йигит: мен унинг олдида авлиё Зосима учун айбдорман.

– Алеша тўғрисида оғзингни очма! Қандай журъат этдинг, малай! – яна кулиб юборди Иван.

– Сўкиняпсан, яна устига куляпсан – яхши аломат. Сен бугун менга ўтган сафарга қараганда анча илтифотлисан, негалигини тушуниб турибман: бу улугвор қарор...

– Қарор ҳақида оғзингни очма! – қутуриб кичкирди Иван.

– Тушунаман, тушунаман, *cest noble, cest charmant*¹, сен эртага акангни химоя қилгани борасан ва ўзингни қурбон қиласан... *cest chevaleresque*².

– Жим бўл, оркангга тепаман!

– Андак хурсанд ҳам бўламан, зеро, унда мақсадимга етаман ҳисоб, тепки ҳақида гап кетдими, демак, мен айтган реализмга ишонасан, чунки шарпаларни тепмайдилар. Ҳазилни кўяйлик: менга бари бир, истасанг шундай сўкинавер, аммо одоб-икром доирасидан андак бўлса-да чиқмаган яхши. Лоақал мен билан. Дам аҳмоқ дейсан, дам малай деб сўкасан, мунча оғзинг шалоқ!

– Сени сўкканим – ўзимни сўкканим! – яна кулди Иван, – сен – бу ўзим, фақат башарам бошқа. Мен нимани ўйласам, сен шуни гапирасан... менга ҳеч қандай янги гап айтолмайсан!

– Агар бир хилда фикрлаётган бўлсак, бу мен учун шараф, – деди назокат ва фахр билан жентльмен.

– Менинг фақат ярамас фикрларимнигина оласан, энг муҳими – аҳмоқоналарини. Сен аҳмоқ ва пасткашсан. Жуда аҳмоқсан. Йўқ, сенга асло тоқатим қолмади! Нима қилишим керак, нима қилишим керак! – тишларини ғижирлатди Иван.

– Дўстим, мен, бари бир, жентльмен бўлгим келади ва мени шундай қабул қилишларини истайман, – сиғиндиларча ва доим ён берувчи оқкўнгилларча ғурури қайнаб-тошиб деди меҳмон. – Мен камбағалман, лекин... ўзимни жуда ҳалол деб айтолмайман, бироқ... жамиятда исбот та-

¹ бу олижаноб, бу гўзал (франц.).

² бу мардлик (франц.).

лаб этилмасдан шундай қабул қилинган, мен гуноҳкор фариштаман. Худо ҳақи, ҳеч тасаввур қилолмайман: мен қачон қандай фаришта бўлганман. Қачондир бўлгандир, лекин бу жуда олис замонларда, буни унутиб юбориш ҳам балки гуноҳ эмас. Энди мен яхши одам деган обрў-эътибор билан юраман ва тўғри келганча яшайман, ҳамма мени маъқул кўрса дейман. Мен одамларни самимий севаман – о, менга кўп тухматлар ёғдиришди! Баъзан бу ерга, сизнинг ёнингизга келганимда, ҳаётим қандайдир, нимадир бир нарсайди туюлади, ҳақиқатан, бу менга ҳаммасидан ҳам кўпроқ ёқади. Ахир, мен ҳам худди сен каби ҳаёлотлардан азоб чекаман, шунинг учун сизнинг заминий реализмингизни яхши кўраман. Бунда ҳаммаси чизиб қўйилган, бу ерда формулалар, бу ерда геометрия, бизда эса бари ноаниқ, мубҳам тенгламалар! Бу ерларда юриб орзу қиламан, мен орзу қилишни севаман. Бунинг устига ер юзида мен хурофий бўлиб қоламан – кулма, омон бўлгур, менга айнан шу нарса ёқади, яъни менинг хурофий бўлиб боришим. Бу ерда сизнинг барча одатларингизни қабул қиламан: ҳатто савдо ҳаммомига ҳам тушиб турибман, тасаввур қилоласанми, савдогарлар ва кашшлар билан иссиқхонада ётишни яхши кўраман. Мен орзу қиламан – чиппа-чин, туп-туғал ва ҳеч қайтмас тарзда қайсидир бир етти пудлик савдогар хотин қиёфасига кириш, у нимага ишонса, шуларнинг ҳаммасига ишонини. Менинг идеалим шу – черковга кирсаму чин юракдан шам ёқиб ўрнатсам, худо ҳақи, бу шундай. Ўшанда менинг азоб-укубатларим якун топгай. Мана сизда даволаниш менга ёқиб қолди: кўкламда чечак тарқалди, мен мураббийлар уйига бориб ўзимни эмлатдим, ўша куни қанчалар ўзимдан мамнун бўлганимни бир кўрсайдинг, славян биродарларимга ўн рубль эҳсон қилдим!.. Э, сен эшитмаяпсан-ку. Биласанми, бугун ҳеч ўзингга ўхшамаяпсан, – жентльмен бироз жим қолди. – Мен биламан, сен кеча анов докторга учрашдинг. Хўш, соғлиқларинг яхшими? Доктор сенга нима деди?

– Тентак! – шарт кесди Иван.

– Сен эса жуда ақллисан. Яна сўкияпсанми? Мен раҳмим келгани учун эмас, шунчаки сўраяпман. Майли, жавоб бермай қўя қол. Мана, яна бод оғриқлари бошланяпти...

– Тентак, – яна такрорлади Иван.

– Сен айтганингдан қолмайсан, мени ўтган йилги бод тутди, ҳозиргача эсимдан чиқмайди.

– Шайтонда бод нима қилади?

– Тутса нима қилибди. Менда баъзан тажассум юз беради. Мужассамланиб, оқибатини бошимдан кечираман. Шайтон *sum et nihil humanum a me alienum puto*¹.

– Қандай, қандай? Шайтон *sum et nihil humanum*... бу шайтон-чун ёмон эмас!

– Хурсандман, ниҳоят ёқдим, шекилли.

– Сен ахир, буни мендан олмагансан, – бирдан тўхтади Иван лол бўлиб, – буни мен ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган эканман, қизиқ...

– *C'est du nouveau nest-ce pas?*² Бу сафар мен виждонан иш қилай, сенга тушунтириб бераман. Қулоқ сол, ошқозон бузилганда ёки бошқа бир нарсадан одам тушида ё босинқираганда бадий тушлар кўради, мураккаб ва реал борлиқ акс этади, бир олам воқеа-ҳодисалар, бир-бири билан зидди-

¹ Мен шайтонман ва менга инсонга ҳос ҳеч нарса бегона эмас (*лат.*).

² Бу янгилик, тўғри эмасми? (*франц.*).

ятли боғланган кутилмаган тафсилотлар, бизнинг энг олий тасаввурларимиздан енгимиздаги охирги тугмагача, қасам ичиб айтаманки, бунақасини ҳатто Лев Толстой ҳам тўқиб чиқаролмайди, ҳолбуки, бундай тушларни фақат ёзувчиларгина кўрмайди, бутунлай одми одамлар кўради: амалдорлар, фелъетончилар, кашишлар... Бунинг яна бутун бир вазифаси ҳам бор, бир вазир ўзи менга тан олиб айтди: энг яхши ғоялар тушимга киради, деди. Мана ҳозир ҳам шунақа. Мен сен учун бир ҳаёлотман, аммо худди алаҳлагандек, мен ҳеч кутилмаган гапларни сўйлайман, улар шу пайтгача ҳеч бошингга келмаган, зотан, асло сенинг фикрларингни такрорламайман, ҳолбуки, мен сен учун бир босинқирашман, ҳолос, бошқа ҳеч нарса.

– Алдаяпсан. Мақсадинг ўзингча бир олам эканлигини кўрсатиш, менинг босинқирашим эмассан. Мана, ўзинг ҳам тасдиқлаяпсан, сен тушдан бошқа нарса эмассан.

– Дўстим, мен бугун алоҳида бир усул қўллаяпман, буни кейин тушунтириб бераман. Шошма, мен қаерга келиб тўхтаган эдим? Ҳа-я, мен ўшанда шамоллаб қолдим, фақат бу ерда эмас, анов томонларда...

– Анов томонлар қаерда? Айт-чи, сен меникида ҳали узоқ турасанми, кета қолмайсанми? – умидсизларча чинқирди Иван. У юришдан тўхтади, диванга ўтирди, яна столга тирсакларини тираб икки қўли билан бошини чангаллади. У бошига ўралган ҳўл сочикни алам билан силтаб олиб улоқтирди, чамаси, фойдаси тегмади.

– Сенинг асабларинг чарчаган, – деди жентльмен бепарво-беписанд, бироқ дўстона бир тарзда, – ҳатто шамоллаганим учун мендан жажлинг чиқяпти, аслида, бу жуда табиий равишда рўй берди. Мен ўшанда бир дипломатик қабулга, министр бўлишдан умидвор бир петербурглик олиймақом хоним ҳузурига бормоқда эдим. Фрак дегин, оқ бўйинбоғ, қўлқоплар, аммо худо билади, ҳали қаерда эдим, заминингизга етиб келиш учун қанча маконлардан ўтмоқ лозим эди... албатта, бу кўз очиб юмгунча бир вақт, бироқ қуёшнинг шуъласи ҳам ерга саккиз дақиқа деганда етиб келади ахир, энди эса ўзинг тасаввур қил, фракда, кўкси очик нимча. Рухлар музламайди, аммо тажассум топганимда, унда... Хуллас калом, шамолладим ва йўлга тушдим, ҳолбуки, ўша маконларда, ўша обу ҳаволарда, сув поёнларда, қаттиқ қиронларда – шунақанги замҳарир совуқ... яна қандай совуқ, уни совуқ деб ҳам атаб бўлмайди, тасаввур қиласанми, минус бир юз эллик даража! Қишлоқ қизларининг ҳазиллари бўлади: ўттиз даража совуқда янги меҳмондан болтанинг тигига тил теккизишни сўрашади; тил дарҳол чиппа ёпишади ва меров тилини тортиб ололмай овора, бу ўттиз даража совуқда, энди бир юз эллик даражада-чи, бунда болтага бармоғингни текизсанг, ундан шу заҳоти айриласан, магар-ким... у ёқларда болта топилса...

– У ёқларда болта топилсами? – паришонлик билан афтини буриштириб деди Иван Федорович бирдан. У бор кучи билан ўзининг алаҳлаётганини тан олмасликка уринар ва батамом ақлдан озмаслик учун ҳаракат қиларди.

– Болта? – қайталаб сўради меҳмон ажабланиб.

– Ҳа-да, у ёқда болтага нима бўлади? – қандайдир болтадан тоймас кескинлик билан қутуриб чинқирди бирдан Иван Федорович.

– Маконларда болтага нима бўлмай? Quelle idee! Агар узоқроққа бориб тушса, ўйлайманки, ер атрофида айланади, негалигини ўзи билмай-

¹ Қандай фикр-а? (франц.).

ди, мисоли ер йўлдоши каби. Мунажжимлар болтанинг кўтарилиши ва пасайишини ҳисоблаш билан машғул бўладилар. Гатцук эса тақвимга киритади¹. Тамом вассалом.

– Сен тентаксан, кофар тентаксан! – қайсарлик билан деди Иван, – ёлғонларингни сал ақллироқ қилиб айт, бўлмаса мен эшитмайман. Мени реализм билан енгмоқчисан, мени борлигингга ишонтирмоқчисан, лекин сенинг борлигингга ишонгим келмайди! Ишонмайман!

– Мен ёлғон айтаётганим йўқ, ҳаммаси рост; афсуски, рост гап доим зерикарли бўлади. Кўриб турибман, сен мендан тамомила буюк бир гапни кутяпсан, балки тамомила гўзал бир нарсани. Таассуф, мен фақат кўлимдан келганинигина бераман...

– Маҳмадоналик қилма, эшшак!

– Маҳмадоналикка бало борми, ўнг томоним тамом қарахт бўлиб, йўталиш тутиб, жоним кўзимга қўриниб қолди. Бутун тиббиётни кўриб чиқдим: касални аниқлашади, уни миридан-сиригача сенга айтиб беришади, тузатишга келганда эса эплай олишмайди. Бир талаба билан гаплашиб қолдим: бир қоп ёнғоқ дейсан, мабодо ўлган тақдирингизда ҳам қанақа касалдан ўлганингизни билиб кетасиз, дейди! Яна буларнинг сизни мутахассисларга тинмай жўнатишларини айтмайсизми: биз фақат умумий аҳволни кўрамиз, сиз фалон-фалон мутахассисга бориб учрашинг, у сизни тузатади. Сенга айтиб қўйишим керакки, илгариги докторлар ҳеч, ҳеч қолмади, улар барча касалликларни даволашарди, энди фақат мутахассисларга дуч келасан ва яна ҳаммаси газеталарга мақолалар ёзишади. Бурнинг касал бўлиб қолса, сени Парижга жўнатишади, эмишки, у ерда Европа мутахассиси бурун касалликларини даволайди. Парижга борсанг, у бурунни кўради-да: мен фақат ўнг тарафдаги бурун тешигингизни даволайман, чунки буруннинг чап томонини даволай олмайман, бу менинг мутахассислигимга кирмайди, бу ердан чиқиб Венага боринг, у ерда алоҳида мутахассис чап томонингизни кўради. Нима ҳам қиласан? Халқ табобатига мурожаат қилдим, битта немис доктор ҳаммомга тушиб, асални тузга қўшиб суришни маслаҳат берди. Яна бир марта ҳаммомга тушсам тушибман-да деб бордим, ҳамма ёғимга сурдим, заррача нафи бўлмади. Умидим узилиб, Миланга граф Маттейга ёздим, битта китоб билан томизғи юборди, омон бўлсин. Кейин нима қилдинг дегин: Гоффнинг ундирилган бугдой шарбатини ичдим! Тасодифан сотиб олдим, бир ярим стакан ичган эдим, ёрдам берди, ўйинга тушиб кетгим келди, жоним тинчиди-қолди. Унга газеталар орқали раҳмат айтгим келиб қолди. Миннатдорлик ҳиссиётларим тилга кирди, энди буни қара, шунда бошқа бир ишнинг устидан чиқиб қолдим: биронта газетада миннатдорлик сўзларимни қабул қилишмади. “Эскиликдан қолган гап бўлиб туюлади, ҳеч ким ишонмайди”, дейишди. *Le diable n'existe point*². Менга сиз номингизни қўймай бостириб чиқаринг, дейишди. Агар ном қўйилмаса, унинг нимаси “раҳмат” бўлади. Идора хизматчилари билан бирга тоза қулишибмиз: “Бизнинг асримизда худога ишониш бу эскича бўлади, дедим, ахир мен шайтонман, менга ишонса бўлади”. “Тушунамиз, дейишди, ким шайтонга ишонмайди, бари бир, мумкин эмас, бу йўналишга зид бўлади. Балки ҳазил тариқасида берилсамикин?” “Э, ҳазил қилиб берилса, зерикарли чиқади”, деб ўйладим. Шундай қилиб, босиб чиқаришмади. Била-

¹ А.А.Гатцук 1880 йилларда Россияда тақвимлар чиқарган.

² Ахир иблис энди йўқ (франц.).

санми, бу ҳатто менинг юрагимда қолди. Энг яхши ҳис-туйғуларим, мисол учун, миннатдорлик менинг ижтимоий келиб чиқишимга кўра шакллан тақиқлангандир.

– Яна маҳмадоначиликми! – кутуриб тишини ғижирлатди Иван.

– Худо мени сакласин, лекин баъзан дардингни айтмасликнинг сира иложи йўқ-ку. Мен бўхтон остида қолганман. Мана, сен менга дам-бадам тентак деяпсан. Ёшлигинг шундоқ кўриниб турибди. Дўстим, гап фақат ақлда эмас! Менинг табиятан юрагим тоза ва кувнок, “мен ахир, яна турли-туман ҳазил-мазахлар ҳамдурман”. Мени, чамаси, соч-соқоллари оқариб кетган Хлестаков деб ўйлаяпсан-а, бироқ менинг қисматим ундан кўра анча-мунча жиддийроқ. Қандайдир дакёнусдан қолган вазифамга кўра, мен буни ҳеч қачон тушунолган эмасман, мен “инкор”га буюрилганман, ҳолбуки, чин дилдан оққўнгилман ва “инкор”га қобил эмасман. Йўқ, дейишади, бор инкор кил, акс ҳолда инкорсиз танқид бўлмайди. Танқид бўлими бўлмаса, журнал бўлармиши? Танқид бўлмаса, мадҳ авж олади. Аммо ҳаёт учун ёлғиз мадҳнинг ўзи кифоя эмас, бу мадҳ шубҳа-гумонлар кўрасидан ўтмоғи жоиз ва шу кабилар. Дарвоқе, мен бу нарсалардан ўзимни четга тортаман, мен яратганим йўқ, мен жавобгар эмасман, ҳамма балога балогардон қилиб мени олишган, танқид бўлимида ёзишга мажбур қилишган, шу-шу ҳаёт пайдо бўлган. Биз ушбу комедияни тушунамиз: мисол учун мен ўзимни тўғридан-тўғри ва осон йўқотиш тарафдориман. Йўқ, яшайвер, дейишади, чунки сенсиз ҳаётнинг маъноси йўқ. Агар ер юзида ҳаммаси рисоладагидек бўлганда, унда ҳеч нарса рўй бермасди. Сенсиз ҳеч қандай воқеа рўй бермайди, ҳолбуки, воқеалар рўй бериб туриши керак. Мана шунинг учун юрагимни чангаллаб бўлса ҳам воқеалар рўй беришига ҳаракат қиламан ва ақлга зид ишларни буйруқ билан адо этаман. Ҳатто энг ақлли одамлар ҳам мана шу масхарабозликларни жуда жиддий бир нарса деб қабул қиладилар. Уларнинг фожиалари мана шунда. Албатта, азоб-укубатлар чекишади, лекин... ҳар қалай, ҳаёт кечиришади, ҳаёлий эмас, ҳақиқий ҳаёт кечиришади, зеро, азоб-укубат бу ўзи асли ҳаёт. Азоб-укубат бўлмаса, роҳат қаёқдан келарди – ҳаммаси бош-кеди йўқ ибодатга айланиб кетарди: бу муқаддас, аммо ғоятда зерикарли. Хўб, мен-чи? Мен азоб-укубат чекаман ва лекин ҳаёт кечирмайман. Мен номаълум тенгламадаги иксман. Мен ҳаётнинг қандайдир шарпасиман, бошини ва охирини йўқотганман, ниҳоят, ўзимни ҳам нима деб аташликни билолмай қолганман. Сен куласан... йўқ, кулаётганинг йўқ, яна жаҳлинг чиқяпти. Сенинг доим жаҳлинг чиқади, сенга фақат ақл бўлса, мен эса сенга яна бир карра такрорлайман, мен ўша бутун юлдузлар узра мавжуд ҳаётни, барча унвонлару эътиборларни етти пудлик савдогар хотиннинг юрагида тажассум топиш учун берган ва худойимга шамлар ёқиб қўйган бўлардим.

– Энди сен ҳам худога ишонмайсанми? – нафрати кўзиб иршайди Иван.

– Яъни буни сенга қандай айтсамикин, мабодо жиддий сўраётган бўлсанг...

– Борми худо ёки йўқми? – яна кутуриб, гапидан қайтмай кичқирди Иван.

– Э, сен жиддий сўраяпсанми? Азизим, мен буни худо ҳақи билмайман, ана улуғ бир сўз айтдинг.

– Билмайсанми, э, худони кўрасанми? Йўқ, сен ўз-ўзингча эмас, сен – мен. Сен – бу менман ва бошқа ҳеч нарса! Сен ярамас, менинг хаёлотимсан!

– Яъники, агар истасанг, мен сен билан бир акидаман, мана шу адолатдан бўлади. Je pense donc je suis¹, мен буни аниқ биламан. Атрофимдаги қолган ҳаммаси – шу жамики оламлар, худо ва иблиснинг ўзи – булар бари менга исбот қилинмаган, улар ўз-ўзидан мавжудми ёки бу фақат менинг эманациям, яъни тажаллийимми. Ўз менимнинг изчил ўсиб боришими, зеро, у азал ва у ягона... хуллас, мен тез тугатаман, чунки сен, афтидан, ҳозир сўкишга турмоқчисан.

– Яхшиси, бирор хангома айтсанг бўлармиди! – оғриниб деди Иван.

– Хангома ҳам бор ва айнан бизнинг мавзуимизда, тўғрироғи, бу латифа эмас, шунчаки бир афсона. Сен мана мени даҳрийликда тезлатиб юборяпсан, “кўриб турибсану ишонмайсан”. Аммо дўстгинам, фақат мен ёлғиз бир ўзим шунақа эмасман, у ерда ҳамманинг мияси лойқаланиб кетди ва ҳаммаси сизнинг илм-фанларингиз туфайли. Атомлар, беш ҳиссиёт, тўрт унсур бўлган пайтларда ҳаммаси бир-бирига қандайдир қовушарди. Атомлар узоқ қўхна замонларда ҳам бор эди. Биз томонларда сиз “кимёвий молекулалар”, “протоплазмалар” ва худо билади, яна нималарни кашф қилганингизни билгач, бизникилар думларини қисиб қолишди. Ит эгасини танимай қолди, бошбошдоқлик. Асосийси – хурофот, ғийбатлар: биз томонда ғийбатлар сиздагидан асло кам эмас, балки жиндак кўпроқ, ниҳоят, чақимчиликлар, бизда ҳам битта шунақа бўлим мавжуд, у ерда маълум “маълумотларни” қабул қилишади. Хўш, ўрта асрлардан қолган ўша ёввойи афсона – сизнинг эмас, бизнинг афсона – шуниси ҳам борки, унга ҳатто ўзимизда ҳеч ким ишонмайди етти пудлик савдогар хотинлардан бўлак, яъни сизнинг эмас айни бизнинг савдогар хотинлардан бошқа демоқчиман. Сизда бор ҳамма нарсалар бизда ҳам бор, дўстлигимиз ҳурмати бизнинг бир сиримизни сенга очяпман, гарчи бу ман этилган. Ҳалиги афсона жаннат ҳақида. Сизда бу ерда бир файласуф ва донишманд бўлган экан, “Қонунлар, виждон, диёнат – ҳаммасини инкор қилган экан”, энг асосийси, келажак ҳаётни. Ўлдингми, – деб айтаркан, – сени тўғри зулмат ва ўлим қамраб олади, лекин бундай қараса – келажак ҳаёт эмиш. Лол қолиб норози бўлибди. “Булар менинг эътиқодимга тўғри келмайди”, дермиш. Мана шунинг-чун унинг устидан ҳукм ўқишган... яъни кўряпсанми, сен мени кечир, мен ўз қулоғим билан эшитганимни айтяпман, бу фақат афсона, холос... уни зулмат ичида квадриллион километр (бизда энди километр дейишади) босиб ўтишга ҳукм қилишибди, квадриллион километрни ўтгач, ўшанда унга жаннат эшикларини очишади ва ҳаммасини кечеришади...

– Квадриллиондан бошқа сизда у ёқда яна қандай қийноқлар бор, – қандайдир ғалати жонланиб қизиқиб сўради Иван.

– Қандай қийноқлар дейсанми? Оҳ, буни сўраб ҳам ўтирма: илгари ҳар қанақаси бўларди, ҳозир кўпроқ маънавийлари қолди, “виждон азоблари” ва бошқа бемаъниликлар. Бу ҳам сиздан бошланган, “ахлоқнинг юмшаши”. Бундан ким ютди дейсанми? Фақат виждонсизлар ютишди, ахир, нима қилишади “виждон азоби”ни виждоннинг ўзи бўлмаса. Лекин зиёни яхши одамларга тегди, зеро, уларда ҳали виждон ва номус сақланиб қолган эди... Ҳали тайёр бўлмаган заминда ислохотлар қилиш ҳам шунақа, бунинг устига улар яна бегона идоралардан кўчириб олинган бўлса де, турган-битгани зарар! Қадимги шуълалар бундан беҳроқда.

¹ Мен фикрляпман ва демак, мен яшаяпман (франц.). Бу машҳур сўзлар француз файласуфи Р.Декарт (1596–1650) га тегишли.

Шундай килиб ҳалиги квадриллион километрга ҳукм этилмиш мундок тик туриб қараб турганмиш ва йўлнинг ўртасига ётиб олганмиш: “Бор-майман, – дермиш, – турган-битганим шу, бормайман!” Маърифатли рус даҳрийсининг юрагини ол-да, уни Юнус пайғамбарнинг юраги билан қориштир, Юнус пайғамбар моҳи балиқнинг курсоғида уч кеча-ю уч кундуз тимирскиланиб ётган, – ана сенга йўлнинг ўртасига ётиб олган мутафаккирнинг феъли атвори.

– У ерда ниманинг устида ётган экан?

– Бирон нарсa топилгандир, ахир. Сен кулмаяпсанми?

– Қойил! – деб қичқирди Иван ҳамон қизиқ бир жонланишда. Энди у кутилмаганда жуда қизиқиб қулоқ соларди. – Хўш, нима, ҳалиям ётган эканми?

– Ана шу ундай эмас экан. У минг йил ётибди, кейин ўрнидан туриб кетибди.

– Вой, эшшак-ей! – хитоб қилди Иван асабий хохолаб кулиб, ниманидир зўр бериб фикрларкан. – Мангу ётадим ёки квадриллион километр юрадим, нима фарқи бор? Ахир, бунинг учун биллион йил юриш керак-ку?

– Ҳатто ундан ҳам кўпроқ, қалам билан қоғоз бўлгандми, ҳисоблаб чиқса бўларди. Э, ахир, у аллақачон етиб борган, хангома ана шу ердан бошланади-да.

– Қанақасига етиб боради! Биллион йилни у қаердан олди?

– Сен нукул шу бизнинг еримизни ўйлаяпсан! Э, ҳозирги ернинг ўзи, эҳтимол, биллион марта қайта бино бўлгандир: хўп, совиган, муз қотган, ёрилган, кукунга айланган, парчаланган бўлақларга ажралиб, яна сув босган, сувки яна қаттиқ ер узра, ундан кейин учар юлдуз, яна кун, яна кундан узилган ер – бу ахир таракқиёт, балки чексиз маротаба такрорланур ва ҳаммаси ўша-ўша бир хил кўринишда, охириги чизикчасигача. Ярашмаган жуда зерикарли ҳоллар...

– Хўп-хўп, етиб боргач, нима бўлди?

– Унга жаннат эшигини очишгани ҳамон, у қадамини қўйди, лекин икки сония ҳам ўтмасдан – бу ўзи соат бўйича, соат бўйича (гарчи унинг соати чўнтагида йўл-йўлакай аллақачон бўлак-бўлакларга ажралиб кетиши керак эди), икки сония ўтмай хитоб қилдики, мана шу икки сония ичида фақатгина квадриллион эмас, балки квадриллионларнинг квадриллионларича масофани босиб ўтиш мумкин, ҳатто буни яна квадриллион даражага кўтариб! Хуллас, “салламно” ўқиди ва намакни кўпроқ кўшиб юборди-да, у ерлардаги ундан-да олижаноброқ фикрлайдиганлар бу гапдан сўнг қўлларини ҳам узатгилари келмай қолди унга дастлабки дамларда: кўз очиб юмгунча эскилик тарафдорлари томонига ўтиб олишди бир сакрашда. Рус феъл-атвори-да. Яна такрорлайман: бу афсона. Қанчага сотиб олган эса шунчага сотди. Ана шунақанги нарсалар тўғрисида бизда ана шундайчикин тушунчалар юради.

– Сен қўлга тушдинг! – деб қичқирди Иван қандайдир болаларча қувониб ва аллақандай бир нимани бирдан эслагандай бўлиб, – квадриллион йил ҳақидаги латифани мен ўзим тўқиганман! Ўшанда ёшим ўн еттида эди, гимназияда ўқирдим. Ўшанда шу латифани тўқиганман ва бир оғайнимга айтиб берганман, фамилияси Коровкин эди, Масковда эдик... Латифа шунчалар ғалатики, мен уни ҳеч қаердан олмаганман. Уни унутган эканман... аммо ҳозир ғайришуурий тарзда ёдимга тушди – ўзим

эсладим, сен айтиб берганинг йўқ! Баъзан минглаб нарсалар шундай ғайришуурий ёдга келади, ҳатто қатлга олиб бораётган пайтларида ҳам бўлади... тушда эсга тушади. Мана, сен шундай тушсан! Сен тушсан ва мавжуд эмассан!

– Жон-жаҳдинг билан мени инкор этишингга қараганда, – деб қулди жентльмен, – ишончим комилки, сен ҳар қалай менга ишонасан.

– Асло! Юздан бир бўлагига ҳам ишонмайман!

– Бироқ мингдан бирига ишонасан. Гомеопатия¹ усули, балки энг кучли усулдир. Ишонаман деб тан ол, майли, ўн мингдан бирига бўлса ҳам...

– Бир зумга ҳам! – ғазаб билан қичқирди Иван. – Ҳар қалай сенга ишонгим келади! – бирдан ғалатиноқ қилиб қўшиб қўйди у.

– Э-хе! Ана сизга тан олиш! Аммо мен яхшиман, сенга бу ерда ҳам ёрдам бераман. Қулоқ сол: сен эмас, мен сени тутдим! Атай ўзингнинг латифангни ўзингга айтиб бердим, уни сен ёдингдан чиқаргандинг, менга ишонч ҳосил қилгин дедим.

– Ёлғон! Пайдо бўлганингдан мақсад мени борлигингга ишонтириш.

– Худди ўзи. Аммо иккиланишлар, безовталиклар, диёнат ва диёнатсизлик ўртасидаги курашлар – булар ахир, виждонли одам учун қони азоб, мисол учун, сенга ўхшаганлар ўзини осиб ўлдиргиси келади бундан кўра. Мен айнан сен менга жиндек ишонганинг боис ушбу ҳангомани сўйлаб бериб сени диёнатсизликка яқинлаштирдим. Мен сени диёнат ва диёнатсизлик ўртасида дам-бадам бошлаб олиб юрибман, бунда ўзимнинг мақсадим бор. Бу янги усул: ахир менга батамом ишонганингдан сўнг, шу заҳоти кўзимга қараб туриб – сен туш эмассан, деб ишонтира бошлайсан, ҳақиқатан бордирсан, деб айтасан, сени билмасам қосқийди; ана ўшанда мен мақсадимга етаман. Мақсадим эса олижаноб. Мен сенинг юрагингга зиғирдак диёнат уруғини ташлайман, ана ундан болут ўсиб чиқади – бу шундай болут бўладики, сен унинг шохасида ўтириб “сахронишин авлиё ва бокира хотин”га ўтишни истаб қолурсан²; зеро, сен жудаям, жудаям хуфия тарзда шуни хоҳлайсан. Сарқитларни тановул қиласан, сахрога нажот излаб чиқиб кетгайсан!

– Сен аблах менга халоскорлик қилиш учун жонингни жабборга бераётган экансан-да?

– Ахир қачонлардир яхши ишлар қилиш ҳам керак-ку. Мунча жаҳлинг чиқади, мунча қаҳринг келади, вой сени қара-ю!

– Масхаравоз! Э, сен бирон марта ана шунақа сарқит ейдиган, очик сахрода ўн етти йиллаб ибодатга бериладиган пўпанак босганларни ҳеч йўлдан оздирганмисан?

– Ҳой азизим-а, менинг турган-битганим ўзи шу-ку. Ана шунақа бит-тасига дуч келиб қолсанг, бутун дунёни ва бошқа дунёларни ҳам унутасан, ахир, гавҳар жуда қимматбаҳо-да; ана шунақа битга кўнгил баъзан бутун бир юлдуз туркумининг баҳосига тенг келади – бизнинг ўз ҳисоб-китобимиз бор. Ғалаба жуда қиммат нарса! Ахир, уларнинг айримлари, худо ҳақи, камолотда асло сендан қолишмайди, гарчи сен бунга бовар қилмайсан; улар бир он ичида диёнат ва диёнатсизлиكنинг тубсиз чоҳларини нигоҳ-назардан ўтқизишлари мумкин, фақат баъзан шун-

¹ Гомеопатия – кучли дорини оз-оздан бериб даволаш усули.

² А.С.Пушкиннинг “Сахронишин авлиё ва бокира хотин” шеърига (шеърда Исҳоқ Сирин (IV аср) дуолари бадий шаклга солинган) ишора қилинмоқда.

дай туюладики, яна килча бир ҳаракат бўлса – ва инсон актер Горбунов айтмоқчи, “оёқлари осмондан келиб, учиб кетади”¹.

– Хўп, нима бўлди, лақиллаб қайтдингми?

– Дўстгинам, – деди насихатомуз қилиб меҳмон, – баъзан умуман қайтмагандан кўра лақиллаб бўлса-да қайтган афзалроқ, – яқинда бир касалманд маркиз шундай гап айтиб қолди (афтидан, уни мутахассис даволаган) ўзининг пири муршидига изҳори ҳол қила туриб. Мен бунинг тепасида бор эдим, оғзинг очилиб қолади. “Менга бурнимни қайтариб беринг!” дейди ва кўкрагига уради. “Бўтам, – деб навозиш қилади пир, – тақдири илоҳийнинг англаб бўлмас йўллариға кўра ҳамма нарсанинг бўш ўрни тўлади ва баъзан кўзға ташланиб турган аён кулфат ўзидан кейин, гарчи кўзға кўринмас бўлса-да, хориқулудда манфаат етказади. Агар шафқатсиз тақдир сизни бурундан айирган бўлса, бунда сизнинг фойдангиз шуки, энди бутун умрингиз давомида ҳеч зот сизға бурундан қолгансиз деб айтолмайди”. “Авлиё отам, бу тасалли эмас, – деб нола қилади умидсизликка тушган зот, – мен бурундан қолмаганимда бутун умрим давомида ҳар куни хурсанчилик қилган бўлурдим, агар бурун ўз керакли жойида турган бўлганда!” “Бўтам, – дейди пир, – барча неъматларни бирдан талаб қилиб бўлмағай, бу илоҳий қудратдан иштибоға бориш бўлиб қолади, илоҳий қудрат сизни шу ерда ҳам асло унутмаган; зеро, агарда сиз ҳозиргидек дод-фарёд қилсангиз, бир умр бурун билан қолсам бахтли бўлардим, десангиз, ана шу ерда ҳам билвосита сизнинг тилагингиз юзага чиқмишдир, зотан, сиз бурундан айрилиб, яна қайсидир маънода бурун билан қолгансиз...”

– Уфф. Қанчалар аҳмоқона! – қичқирди Иван.

– Дўстгинам, сени бир қулдирмоқчи бўлдим, аммо қасам ичаманки, бу фақат иезуитларнинг жумбоқлари, қасам ичаманки, бу қандай айтган бўлсам шундай, ҳарфи ҳарфига тўғри. Бу яқинда бўлиб ўтган воқеа, менга кўп ташвиш келтирди. Бахтсиз ёш йигит кечаси уйига қайтиб келиб ўзини отган; мен энг охири нафасгача унинг қошида эдим... Руҳонийларнинг ўша изҳор таъяларига келсак, очиғини айтсам, ҳаётимнинг барча ғамгин дамларида менинг энг суйган эрмагимдир. Шу яқин кунларда дегин яна бир воқеа бўлиб қолди. Руҳоний ота ҳузурига ёши йигирмалардаги оқ пари норман қизи келибмиш. Чиройли, қадди-қомат келишган, офати-жон – сўлагинг оқади. Энгашиб руҳоний отага дарчадан шипшир эмиш, гуноҳини айтармиш. “Нима бўлди сизға яна, кизалоғим, яна ўзингиздан кетиб қолдингизми? – дермиш ота руҳоний. – O Sancta Maria², нима деяпсиз, энди бошқаси биланми. Аммо қачонгача бундай давом этади, наҳот ҳеч уялмасангиз!” “Ah mon pere³, – деб жавоб берибди гуноҳкор қизча дув-дув кўз ёшларини тўкиб. – Ga lui fait tant de plaisir et a moi si peu de peine⁴!” Анави жавобини қара! Шу ерга келганда мен ҳам орқага чекиндим: бу айни табиатнинг нидоси, агар истасанг, бу бокираликдан ҳам яхшироқ нарса! Мен тезда уни гуноҳларидан халос қилиб кетаман деб орқага бурилган эдим, дарҳол яна орқага қайтишга мажбур бўлдим: қулоғимга руҳонийнинг кечки пайт қиз билан учрашмоқчи бўлиб айтаётган гапи чалинди, ҳолбуки, чол метин тошдек кўринганди, қара-я. Дар-

¹ И.Ф.Горбунов (1831–1896) – актёр, ёзувчи. Муаллиф уни шахсан таниган.

² О, муқаддас Мария! (лот.)

³ Оҳ, падарим! (франц.)

⁴ У бундан жуда роҳат қилади, мен эса ҳеч қийналмайман! (франц.)

ров кўнгли сушт кетганини! Табиат, табиатнинг ҳақиқати ўз ишини қилди! Нима, яна бурнингни жийрияпсанми, яна жажлинг чиқяптими? Билмадим, қандай қилсам, сенга ёқаман...

– Тинч қўй, миям васвасаларингдан ғовлаб кетди, – хаста овоз билан нолиди Иван, у рўё қошида ғоятда ожиз бўлиб қолмишди, – сендан зерикиб кетдим, чидай олмаяпман, мени қийнама! Қанийди, сени ҳайдаб юборолсам, нима сўраса берардим!

– Қайтараман, меъерида талаб қил, мендан “барча улуғ ва гўзал нарсалар”ни талаб қилма, ана шунда бир-биримиз билан дўстона чиқишамиз, кўрасан ўзинг, – салмоқланиб деди жентльмен. – Ҳақиқатан ҳам, сенинг қошингга қандайдир порлоқ алвонларда “қалдиروق солиб, шуълалар сочиб”, қанотларим ўтларда куйиб келмаганим, балки шундайчиқин оддий либослар ва қиёфада кўринганим учун жажлинг чиқяпти, куфринг кўзияпти. Сен, биринчидан, ўз эстетик ҳиссиётларингни таҳқирланган деб топяпсан. Иккинчидан, гуруринг ерга урилгандай сезяпсан: қандай қилиб шундай улуғ инсон қошига манавиндай жирканч шайтон тўғридан-тўғри кириб келди, деяпсан? Йўқ, сенда ҳали ҳам Белинский томонидан кулги остига олинган ўша романтик оқим ҳануз тирик экан. Нима ҳам қилдик, навқирон йигит. Боя хузурингга йўл ола туриб, шуларни ҳаёлимдан ўтказдим, ҳазил тариқасида бўлса ҳам тасаввур қилки, истеъфодаги ҳақиқий статс маслаҳатчи – Кавказда хизмат ўтаган, камзулига Шер ва Куёш юлдузини такқан, лекин жуда кўркдимки, сен Шер ҳамда Куёш юлдузини такқаним учун мени ўлардай калтаклардинг нега лоақал Кутб Юлдузи ёки Тишрин Юлдузини такмадинг дея! Сен ҳамон мени тентак дейсан. Аммо ё худойим, ақл бобида сен билан асло тенглашишга даъвом йўқ. Мефистофель Фаустнинг қошига келиб мен ёмонлик қилишни истайман, лекин қилганим фақат яхшилик дейди¹. Майли, билганини қилсин, мен эса бутунлай тескарисин. Мен борлиқ табиатда бирдан-бир одамманки, ҳақни севаман ва чин дилдан яхшилик истайман. Мен хоч узра ўлган Калом ўз кўксига ўнг томонида михланган қароқчи юрагини олиб кўкка кўтарилаётганда бўлганман, куйлаётган фаришталарнинг шодон қийқириқлари ва фарёдларини эшитганман: улар “салламно!” айтардилар, фаришталар момақалдиروقдек гулдирардилар, ер-само ларзага тушиб титрарди². Барча муқаддас нарсалар билан қасам ичаманки, қўшиқчилар хориға қўшилмоқчи бўлдим ва ҳамма билан бирга: “Салламно!” айтмоқчи эдим. Оғзимдан чиқай деб турган, кўкрагимдан отилай деган... биласан-ку, ахир мен жуда ҳиссиётларга берилганман ва нозик таъсирчанман. Аммо соғлом фикр – о, табиатимнинг энг бахтсиз хусусияти – мени тўхтатиб қолди меъёрлар чегарасида ва мен ўша онни йўқотиб қўйдим! Зеро, нима чиқарди, – деб ўйладим ўша дамда, – нима ҳам чиқарди менинг бақириб “салламно” айтишимдан! Ўша заҳоти ҳамма нарса сўнар ва оламда ҳеч нарса рўй бермай кўярди. Кўрдингки, фақат хизмат бурчи такозо этгани боис ва қолаверса, ижтимоий мавқеим туфайли мен ўзимдаги аъло онни бостириб, яна қабихликлар ичра қолдим. Аллакимлар яхшилик шарафини доим ўзларига оладилар, менга эса фақат қабихликлар қисматигина мулк бўлиб қолади. Аммо мен муттаҳамлик қилиб яшаш шарафига ҳавас қилолмайман, мен шухратпараст эмасман.

¹ Гётенинг “Фауст” трагедияси учинчи саҳнасида.

² “Калом” бу ерда – Исо. Инжил ривоятларига кўра, Исо икки қароқчи ўртасида биргаликда чормихга тортилади ва улардан бирига ўзи билан жаннатга олиб кетишни ваъда қилади.

Нима учун дунёдаги барча мавжудотлар ичида фақат менгина яхши одамларнинг лаънатига учраб кун кечиришга гирифтор қилинганман. Этиклари билан тепкилашади, зеро, тажассум касб этарканман, гоҳида мана шундай оқибатлар ҳам зиммамга тушади, мен ахир биламан, бу ерда бир сир бор, лекин бу сирни ҳеч қачон менга очишмайди, чунки гап нимада эканлигини билиб қолиб, “салламно!” деб ариллайман ва шу заҳоти зарурат бўлган салбият ғойиб бўлади-ю бутун оламда ақли расолик бошланади, шу билан ҳаммаси тугайди, ҳатто газета, журналлар ҳам барҳам топади, шундан кейин ким ҳам уларга обуна бўларди? Мен ахир, биламан, охир-оқибат мен ҳам муросага келаман, мен ҳам ўз квадриллионимни ўтайман ва сирни биламан. Аммо то бу рўй бергунча мен кимираб тураман ва жонимни ит тирнагандай бўлиб ўз бурчимни адо этаман: биттасини қутқармоқ учун мингтасини ҳалок қиламан. Битта собир Айюбни олиб қолиш учун қанчадан-қанча софдиллар ҳалок бўлдилар ва қанчадан-қанча шон-шавкат, обрў-эътиборлар поймол этилдилар, шу тугайди ноаён замонларда мени қанчалар турткиладилар! Йўқ, токи сир очилмас экан, мен учун икки ҳақиқат боқий қолади: бири – уларнинг ўша ёқдаги ҳақиқатлари, бу менга ҳали мутлақо номаълум, бошқаси – менинг ўзимники, ўз ҳақиқатим. Ва ҳали номаълум буларнинг қай бири тозарок бўлгай... Сен ухлаб қолдингми?

– Бўлмасам-чи? – қахрланиб ингранди Иван, – менинг табиатимда наинки аҳмоқлик бор бўлса, қачонлардир бошимдан кечиб ўтиб кетган, ақлим тегирмонида ун қилиб чиқарилган ва аллақачонлар мисоли ўлимтик каби улоқтириб ташланган эса, – сен ҳаммасини яна менинг ўзимга худди янгилик каби етказиб беряпсан!

– Энди ҳам ёқмадикми! Мен бўлсам сени адабий-бадий илова билан ўз томонимга тортмоқчиман: ахир, ўша самодаги “салламно” ёмон чиқмади-ку, а? Ундан кейин мисоли Ҳейнега ўхшаган истехзоли оҳанг, чакимас-ку, тўғрими?

– Йўқ, мен ҳеч қачон мундоқ малай бўлган эмасман! Нега менинг юрагим сенга ўхшаган малайни яратди экан?

– Дўстгинам, мен битта жуда қойилмақом, ажойибу ғаройиб рус бойваччани биламан: ёш мутафаккир ва адабиётнинг улкан дўсти, нафис санъат асарларини юксак кадрловчи, “Буюк инквизитор” деб номланган поэманинг муаллифи... Мен фақат шу зотнигина назарда тутмишдим!

– “Буюк инквизитор” ҳақида сўйлашни сенга ман этаман, – уятдан бутун афт-башараси дув қизариб хитоб қилди Иван.

– Унда “Геология тўнтариши”чи? Эсингдами? Ана уни поэма деса арзийди!

– Жим бўл, бўлмаса ўлдираман!

– Нима, мени ўлдирасанми? Йўқ, кечир, фикримни айтай. Мен ана шулар билан ўзимни меҳмон қилиш учун келганман. О, мен ўт-олов, навқирон, ҳаётга ташна ларзакор дўстларимнинг орзуларини севаман! Ўтган йили кўкламда сен бу ёқларга қанот қоқиб учаркансан, шундай қарорга келдинг: “У ёқларда янги одамлар бор, улар ҳаммасини бузиб ташлашни чамалашади ва одамхўрликдан бошлашни кўзлашади. Тентаклар! Мендан сўрашмаганлари-чи! Менимча, ҳеч нарсани бузиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, фақат инсониятдаги худо ҳақидаги ғояни бузиш керак, холос, ишни айна мана шундан бошламоқ даркор! Шундан, худди

шундан бошламок даркор, о, кўр басирлар, ҳеч нарсани тушунмайсизлар! Хамон инсоният ҳаммаси бир бўлиб худодан воз кечса (геологик даврларга параллель бу давр, албатта, келади, бунга ишончим комил), ўз-ўзидан равшанки, одамхўрликсиз аввалги дунё қурилиши қулайди, энг муҳими, бутун аввалги ахлоқ-маънавият барбод бўлажак ва барчаси янгиланажак. Ҳаётдан барчасини олиш учун одамлар бир-бирларига қовушадилар, ҳаёт бахт ва қувонч учун керак бўлган ҳамма неъматларни беражак, фақат мана шу дунёнинг ўзида. Инсон илоҳийларча, титанларча руҳ ва ғурур билан шарафланади ҳамда одам-худо пайдо бўлади. Инсон ҳеч чегара билмай табиатни енгиб бораркан, у ўз иродаси ҳамда фан билан бирга соат сайин, дақиқа сайин лаззатларга ботади, бу илгари орзу қилган ва интилган лаззатларнинг барчасининг ўрнини олий даражада қоплайди. Ҳар бир зот ўзининг ўлимга маҳкумлигини билади, қайта тирилиш йўқлигини англайди ва ўлимни худди худо каби осуда, мағрур қабул қилади. У мағрур тарзда шуни тушунадик, ҳаётнинг фақат бир зумгина давом этишидан норози бўлишнинг ҳожати йўқ ва шундан кейин у ўз биродарини ҳеч қандай ҳақ-тўловсиз севади. Муҳаббат ҳаётнинг фақат лаҳзаларинигина қондиражак, аммо унинг лаҳзаларча давом этишини ҳис қилиш севги ўтловини шу қадар юксалтирадики, у нариги дунёнинг чексиз муҳаббатига боғланган умидлари ичида энди асло йўқолиб кетмагай”... ҳа, шунақа, шунақа гаплар-да ҳаммаси. Хўб ҳузурбахш-да-ей!

Иван қўллари билан кулокларини ёпиб, ерга тикилиб ўтирар, аммо бирдан бутун вужуди қалт-қалт титрай бошлади. Овоз эса тўхтамасди:

– Энди ҳамма гап шундаки, деб ўйларди менинг навқирон мутафаккирим: қачонлардир мана шундай давр келармикин ё келмасмикин? Агар у давр келса, ҳаммаси ҳал, инсоният батамом тиним топажак, аммо инсон туганмас тарзда аҳмоқ бўлгани боис, бу яна минг йил ўтганда ҳам тартиб-интизом топмагай, унда ҳар бир ҳақиқатни англаган ўз ҳаётини ўзи истаганча янги асосларда қурмоғи жоиздир, шу маънода энди унга “ҳамма нарса мумкиндир”. Бу ҳам оз, мабодо ўша давр ҳеч келмаганда ҳам, худо ҳамда абадиёт бўлмагандан кейин янги одам худо-одамга айланиши жоиз, майли, гарчи оламда биттагина бўлсин ва албатта янги унвон янги даражада янги юрак билан илгариги қул-одамнинг ҳар қандай ахлокий тўсиқларидан сакраб ўтиб кетажак агар керак бўлса. Худо учун қонун йўқ! Худо қаерда турса, ўша ер худонинг жойи! Мен қаерда турсам, ўша ер ҳозирок илк жой бўлгай... “ҳаммаси мумкин”, вассалом! Бу ҳаммаси жуда соз; фақат агар қаллоблик қилмоқчи экан, унда ҳақ учун санкция яна нега керак? Лекин бизнинг замонавий рус кишиси ўзи шундай: санкция бўлмаса, қаллобликни қотириб адо этолмайди, ҳақиқатни шунчалар яхши кўради...

Меҳмон ўзининг сўзамоллигидан жуда завкланиб гапирар, овозини ҳам борган сари баландроқ кўтарар ва уй эгасига кулгиси қистаб қараб-қараб қўярди: аммо у гапини тугатолмади: Иван бирдан столдаги стаканни олди-да қулочкашлаб меҳмонга қараб отди.

– Ah mais cest bête enfin!¹ – хитоб қилди жентльмен дивандан сакраб туриб ва ўзига теккан чой юкларини бармоқлари билан силтаб қоқаркан, – Лютернинг сиёҳдони эсга тушди!² Ўзи мени туш деб билади ва тушга

¹ Ох, бу жуда аҳмоқлик-ку! (франц.)

² Германия реформацияси пешволаридан бири бўлган Мартин Лютер (1483–1546) иблис мавжудлигига ишонганмиш. Нақл қилишларича, Библия таржимаси устида ишлаётган олим ўзига халақит бергани учун шайтонга сиёҳдонни улоқтирган.

стаканларни отади! Хотинларча килик! Сен кулоқларингни беркитиб олганинга, буни атайлаб қилганингни билган эдим, ҳолбуки, сен эшитиб тургандинг...

Ташқаридан дераза тавақасига қаттиқ-қаттиқ тўхтамай урилгани эшитилди. Иван Федорович дивандан сакраб турди.

– Эшитяпсанми, яхшиси, оч, – қичқирди жентльмен, – уканг Алеша кутилмаган қизиқ бир хабар олиб келганга ўхшайди, гапимга ишон!

– Каззоб, овозингни ўчир, сендан аввалроқ билганман Алеша эканлигини, унинг келишини кўнглим сезган эди, албатта, бир хабар келтирган, бекорга келмайди!.. – қизишиб хитоб қилди Иван.

– Оч унга, оч унга. Ташқарида бўрон қутурапти, у эса сенинг уканг. *Monsieur sait-il le temps qu'il fait? C'est a ne pas mettre un chien dehors*¹...

Дераза тўхтамай тақилларди. Иван дафъатан туриб дераза томон бормокчи бўлди; аммо негадир худди оёқ-кўли боғлангандай эди. У ўзини боғлаб турган нарсаларни итқитиб ташлашга бор кучи билан уринар, лекин кўлидан келмасди. Дераза борган сари қаттиқроқ ва баландроқ тақилларди. Ниҳоят боғловлар узилди ва Иван Федорович дивандан сакраб турди. Кўзи аланг-жалаңг атрофга қаради. Иккала шам ёниб бўлаёзганди. Ҳозиргина ўз уйининг кунжагига қараб улоқтирилган стакан олдида стол устида турар, рўпарасидаги диванда эса ҳеч зот кўринмасди. Дераза тавақасининг тақиллаши тўхтамас, лекин унга ҳозиргина туюлгани каби жуда ҳам баланд эшитилмас, босинки бир товуш келарди.

– Бу туш эмас, қасам ичаманки, туш эмас, бу ҳозир бўляпти! – қичқирди Иван Федорович ва дераза томон шитоб бориб кичкина дарчани очди.

– Алеша, мен сенга айтган эдим-ку, келма деб! – қаҳр билан қичқирди у укасига. – Бир оғиз айт, сенга нима керак ўзи? Бир оғиз, эшитяпсанми?

– Бир соат бурун Смердяков ўзини осиб кўйибди, – ташқаридан жавоб берди Алеша.

– Уйга кир, ҳозир эшикни очаман, – деди Иван ва Алешага эшикни очиш учун юрди.

Х

“БУНИ У АЙТГАН!”

Алеша ичкарига кириб Иван Федоровичга бир соат бурун уйимга Марья Кондратьевна чопиб кириб келди, деди, Смердяковнинг ўз жонига қасд қилганини айтди. “Самоварни олиб чиққани олдида кирсам, девордаги миҳда осилиб ётган экан”, дебди. Алешанинг “Бирон ерга бориб маълум қилдингизми?” деган саволига “Ҳеч кимга айтганим йўқ, тўғри олдингизга чопиб келяпман, йўлда ҳам ҳеч қаерда тўхтамадим”, дебди. Марья худди эси оғиб қолганга ўхшар, худди шамолда қолган япроқдек қалтирарди, деди Алеша. Алеша икковлари унинг уйига югуриб етиб борганларида, Смердяков ҳамон осилганча турарди. Стол устида бир парча ёзилган қоғоз ётарди: “Ўз ҳаётимни ўз иродам ва хоҳишим билан битирдим, ҳеч кимни айбламайман”. Алеша бу ёзувни қандоқ бўлса шундоқ стол устида қолдирди-да, тўғри полис бошлиғиникига йўл олди, унга

¹ Об-ҳаво қандайлигини биласизми, жаноб? Бундай ҳавода итни ҳам кўчага чиқаришмайди... (франц.)

хаммасини айтди, “У ердан тўғри сенинг олдинга келяпман”, деди Алеша акасининг юзига диққат билан разм солиб. У ҳикоя қилиб бераркан, акасидан кўз узмас, унинг юз ифодаларидан лолу ҳайрон эди.

– Ака, – деб кичқирди бирдан у, – сен жуда қаттиқ касалга ўхшайсан! Қараб турибсану менинг нима деганимни тушунмаяпсан.

– Яхши бўлди сенинг келганинг, – ўйчанлик билан деди Иван, худди укасининг сўзларини эшитмагандай. – Ахир, мен билардим унинг ўзини осганини.

– Кимдан?

– Билмайман кимдан. Аммо билувдим. Билган эдимми? Ҳа, у менга айтган. У ҳозир менга айтиб турган эди...

Иван хонанинг ўртасида туриб, ўшандай ўйчанлик билан ерга тикилиб сўйларди.

– Ким у? – сўради Алеша беихтиёр айланиб қараб.

– У қочиб кетди.

Иван бошини кўтариб секингина кулди:

– У сен кабутаргинадан кўрқди. Сен “соф малаксан”. Сени Дмитрий малак дейди. Малак. Малакларнинг гулдурак фарёдлари! Малак нима дегани? Балки катта юлдуз туркумидир. Балки бутун туркумнинг ўзи фақат қандайдир кимёвий қайнашдир... молекуладир... Асад ва Қуёш туркумлари мавжуд, биласанми?

– Ака, ўтир! – кўрқиб деди Алеша, – худо хаки, ўтир диванга. Сен алаҳлаяпсан, ёстикка суян, ана шундай. Бошингга сочиқ ҳўллаб ўраб қўяйми? Балки тузук бўлиб қоларсан?

– Сочикни бер, ана стулда турибди, боя қўйган эдим.

– Йўқ бу ерда, қўявер, мен ҳозир топаман, мана у, – деди Алеша сочикни хонанинг бошқа томонидан, Иваннинг юз-бет ювадиган столчаси олди-дан топиб, сочиқ тоза, тахланган ва ҳали ишлатилмаганди. Иван сочикқа ғалати қаради, эси бир зумда ўзига қайтди.

– Шошма, – деб дивандан кўзгалди у, – мен боя бир соат олдин шу сочикни у ердан олиб ҳўллаб, бошимга қўювдим, кейин улоқтириб юборган эдим... Қанақасига куриб қолибди? Бошқа сочиқ йўқ эди.

– Сен бу сочикни бошингга қўювдингми? – сўради Алеша.

– У билан хонада у ёқдан-бу ёққа юрган эдим, бир соат олдин... Нега шамлар ёниб тугабди? Соат неча бўлди?

– Ўн икки бўлиб қолди.

– Йўқ, йўқ, йўқ! – чинқирди Иван бирдан, – бу туш эмасди¹! У шу ерда эди, у шу ерда ўтирди, анави диванда. Сен деразани тақиллатганда, мен унга стаканни отдим... мана у... Шошма, мен олдин ҳам ухладим, аммо бу уйку уйку эмас. Илгари ҳам бўлган эди. Энди мен Алеша, шунақа тушлар кўряпманки... аммо улар туш эмас, ўнгим: мен юрибман, гапиряпман, кўряпман... лекин ухлаяпман. Аммо у шу ерда ўтирди, у шу ерда эди, манави диванда... У жуда ҳам тентак, Алеша, жуда ёмон тентак, – кулиб юборди бирдан Иван ва хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Ким тентак? Кимни айтаяпсан, ака? – яна юраги сиқилиб деди Алеша.

– Шайтон! У меникига келадиган бўлиб қолди. Икки марта келди, ҳатто уч марта. У менга жаҳлинг чиқаяпти, деб тегажаклик қилди. У – мен

¹ Қадим ривоятларга кўра, ярим тун – шарпалар ғойиб бўладиган ва сеҳр-жоду барҳам топадиган вақт.

канотлари ёнган, гулдурак ва ялтироқ иблис эмас, оддий шайтонман, дейди. Аммо у иблис эмас, у ёлғон айтаяпти. У сохта иблис. У оддий, ярамас, бачкана шайтон. У ҳаммомга боради. Агар уни ечинтирсанг, думи чиқади, узун, силлик, худди Дания итидай, бир газ келади, кўнғир¹... Алеша, сен совқотибсан, қорда қолибсан, чой ичасанми? Нима? Совиб қолибдими? Хоҳласанг, айтай, қўйсин. C'est a ne pas mettre un chien dehors...

Алеша тез сочиқни совуқ сувга ҳўллаб келди, акасини ўтиринг, деб кўндирди ва унинг бошини ҳўл сочиқ билан ўраб қўйди. Ўзи унинг ёнига ўтирди.

– Сен боя Лиза ҳақида бир нарса дедингми? – гап бошлади Иван (унинг гап қопи очилиб кетганга ўхшарди). – Менга Лиза ёқади. Сенга у ҳақда бўлмағур бир гап айтиб юбордим. Мен ёлғон гапирдим, у менга ёқади... Мен эртага Катядан чўцияпман, ҳаммадан ҳам ортиқроқ кўрқяпман. Келажгимиз учун. У эртага мен билан тескари бўлади ва оёқлари остига олиб топтайди. Мени рашкдан Митяни нобуд қиляпти, деб ўйляпти! Ҳа, у шундай деб ўйляпти! Сира ундай эмас! Эртага бир нарса бўлади, лекин дорга осишмас. Йўқ, мен ўзимни осмайман. Биласанми, мен ҳеч қачон ўзимни ўлдиролмайман, Алеша! Аблахлигимдан бўлса керак, балки? Мен кўрқоқ эмасман. Яшагим келади! Смердяков ўзини оганини қаердан билдим дегин? Ҳа, буни менга ўзи айтган...

– Бу ерда биров ўтирганига ишончинг комилми? – сўради Алеша.

– Анави диваннинг четида. Сен уни ҳайдаб юборган бўлардинг. Сен уни ҳайдаб ҳам юбординг-ку, келишинг билан ғойиб бўлди. Истаранг иссиқлигини яхши кўраман, Алеша. Сен билармидинг юзинг менга ёқишини? Анов эса – бу мен ўзим, Алеша, ҳа, ўзим. Ўзимнинг энг тубан томонларим, энг қабих томонларим, энг нафратга сазовор томонларим! Ҳа, мен “романтикман”, анов шундай деди... аммо бу тухмат. У ўта кетган тентак, шуниси билан ўзига тортади. У ўта кетган айёр, ҳайвондай айёр, жаҳлимни қандай чиқаришни билади. Менга ишонасан, деб тоза жиғимга тегди, унга кулоқ солишимга мажбур қилди. У мени худди боладай алдади. Дарвоқе, мен ҳақимда кўп тўғри гапларни айтди. Мен ўзимга ҳеч бундай гапларни айтмаган бўлардим. Биласанми, Алеша, биласанми, – ғоятда жиддий ва махрамона деди Иван, – мен ҳақиқатан у айнан у бўлишини истардим, мен эмас!

– У сени қийнаб юборибди, – деди Алеша акасига раҳми келиб қараб.

– Менинг ўлардай жиғимга тегди! Биласанми, жуда уста, уста: “Виждон! Нима виждон? Уни ўзим ясайман. Нега мен азоб чекаман? Одат бўлиб қолган. Етти минг йил давомида жами жаҳон айвонида шу одат бўлиб қолган. Агар бундан қутулсак, худди худолардек яшаймиз”. У шундай деди, шундай деди!

– Сен эмасми, сен эмасми? – акасига равшан нигоҳ ташлаб, қичқириб юборди Алеша. – Майли, уни қўявер, эсингдан чиқариб юбор! Сен ҳозир қарғаётган барча нарсаларни у ўзи кўтариб олиб кетсин ва бошқа ҳеч қачон қайтмасин!

– Э, у ўтакетган ғазабкор. У менинг устимдан кулди. У ҳеч нарсадан тап тортмайди, Алеша, – аламидан титраб-қақшаб деди Иван. – Аммо у менга тухмат қилди, кўп тухматлар қилди. Менинг устимдан менинг ўзимга

¹ Халқона инонч-эйтиқодга кўра нопок кучлар исталган қиёфага кира олади, кўпинча, ит бўлиб кўриниш беради.

ёлгон гапирди. “О, сен эзгу жасорат учун боряпсан, отамни ўлдирдим, деб айтасан, малайни отамни ўлдиришга ундадим дейсан...”

– Ака, – уни тўхтатди Алеша, – тилингни тий: сен ўлдирган эмассан. Бу тўғри эмас!

– У шундай деяпти, у билади: “Сен эзгу жасорат учун боряпсан, холбуки, эзгуликка ишонмайсан – мана шу нарсa қаҳрингни келтиради ва сени кийнайди, мана шунинг учун сен доим қасос олмоқчи бўласан”. У менга мен ҳақимда шу гапларни айтди, у билади нима дейишни...

– Буни у эмас, сен айтяпсан! – алам билан хитоб қилди Алеша, – касал ҳолингда гапиряпсан, алахлаяпсан, ўзингни кийнаяпсан!

– Йўқ, нима деётганини у билади. Сен, дейди ғурурингга ишониб боряпсан, сенинг айтадиган гапинг шу: “Ҳа, мен ўлдирдим, нега кўрқиб қалтирайсиз, ҳаммангиз ёлгон айтяпсиз! Тупурдим сизнинг фикрингизга, тупурдим ваҳшатингизга”. Буни у мен ҳақимда айтяпти, яна нима дейди: “Улар сенинг бу қилиғингни макташларини хоҳлаяпсан: жинойтчи, қотил, лекин қаранг қандай олижаноб, акасини кутқармоқчи бўлиб бўйнига оляпти!” Аммо энди бу ғирт ёлгон, Алеша! – кичкирди бирдан Иван кўзларидан ўт чақнаб. – Мен истамайман қўлансаларнинг мени макташларини! У ғирт ёлгон айтяпти, ғирт ёлгон, Алеша, сенга қасам ичаман! Шунинг учун унинг башарасига стаканни отдим, юзининг пачағини чиқарди.

– Ака, тинчлан, бўлди, бас қил! – ялинарди Алеша.

– Йўқ, у кийнашни яхши кўради, у шафқатсиз, – давом этарди укасини тингламасдан Иван. – Мен доим унинг нимага келишини билардим. “Майли, номус қилиб бораётгандирсан, лекин ҳар ҳолда озгина бўлса ҳам умид бор эди-ку Смердяковни фош қилишларига ва сургунга жўнатишларига, Митяни оклашлари мумкин эди, сени фақат ахлоқий томондан айблашлари мумкин эди (шу ерга келганда у устимдан кулди!), бошқалар балки макташарди сени. Ана энди Смердяков ўлиб қолди, ўзини осди – ана энди судда ким сенинг гапларингга ишонади? Ахир, сен бир ўзинг бўлсада боряпсан-ку, борасан, сен бораман, деб қарор қилдинг. Ана шундан сўнг сен энди нима деб у ерга борасан?” Бу жуда ҳам даҳшат, Алеша, мен бундай саволларни кўтаролмайман. Ким менга бундай саволлар беришга журъат этади!

– Ака, – деб тўхтатди уни кўрқа-писа Алеша, бари бир, яна унинг ақлу ҳушини жойига келтираман деб тиришиб, – мен ҳали келмасимдан бурун у қандай қилиб сенга Смердяковнинг ўлганини айтиши мумкин, ҳали буни ҳеч ким билмасди, билишнинг иложи ҳам йўқ эди?

– У гапирди, – қатъият билан деди Иван заррача шубҳага бормай, сира иккиланмай. – У фақат шу ҳақда гапирди, керак бўлса. “Яна яхши эди агар сен эзгуликка ишонсанг: майли, менга ишонишмасин, мен аҳд қилиб бораман, десанг. Лекин сен худди отанг Федор Павлович каби тўнғизваччасан-ку, нима сенга эзгулик? Сенинг қурбонлигинг ҳеч нарсасага ярамаса, хизмат қилмаса нима қиласан у ерга судралиб бориб? Сен ўзинг ҳам билмайсан у ерга нима учун бораётганингни! Нега бораётганингни ўзинг билсайдинг, кўп нарсаларни берган бўлардинг! Наҳот бир қарорга келдинг? Сен ҳали бир қарорга келмадинг. Сен ҳали тун бўйи ухламай чиқасан, ўтириб ўйлайсан: борайми, бормаими? – деб. Аммо сен, бари бир, борасан, боришингни ҳам биласан, ўзингга ҳам маълумки,

сен қандай қарорга келмагин, бу қарор сенга боғлиқ эмас. Бормасликка журъатинг етмагани учун борасан. Нега журъатинг етмайди, – буни ўзинг ўйлаб кўр, мана сенга жумбоқ!” Кейин у туриб кетиб қолди. Сен келгач, у кетди. У мени кўрқоқ деб ҳақорат қилди, Алеша! Le mot de l'enigme¹, мени кўрқоқ деди! “Сенга ўхшаган бургутга кўкда парвоз қилишга йўл бўлсин!” Шуни кўшимча қилди, кўшимча қилди! Смердяков ҳам шундай деб эди. Уни ўлдириш керак! Катя мендан нафратланади, бир ойдан буён шундай, Лиза ҳам нафратлана бошлайди! “Мени мактасинлар деб боряпсан”, хайвон ҳам бундай ёлғонни демайди! Сен ҳам мендан нафратланасан, Алеша. Энди мен яна сени ёмон кўриб қоламан! Истамайман газандани кутқаришни, газандадан нафратланаман! Газандага ёрдам бермайман, сургунда чириб кетсин менга деса! Қасида қуйлаяпти! О, эртага мен бораман, тик тураман улар олдида ва ҳаммаларининг башарасига қараб тупураман!

У кутуриб ўрнидан туриб кетди, сочикни улоқтирди ва хонада яна у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Алеша унинг анов куни айтган сўзларини эслади: “Худди ўнгимда ухлаётгандайман... Юраман, сўзлайман ва кўзим уйқуда”. Ҳозир ҳам худди шундай бўлаётгандай эди. Алеша унинг олдидан кетмади. Бир кўнгли бориб докторни чақириб келаймикин, деб ўйлади, аммо акасини ёлғиз қолдиришдан чўчиди: бошқа қараб турадиган ҳеч ким йўқ эди. Иван аста-секин ҳушидан кета бошлади. У ҳамон сўйлашдан тўхтамас, тинмай гапирар, лекин энди тили тугиларди. Сўзларни ғўлдираб талаффуз этарди ва бирдан ўтирган жойида қаттиқ силкиниб кетди. Аммо Алеша уни ушлаб қолди. Иванни амаллаб ечинтириб, тўшакка ётқизди. Ўзи унинг тепасида икки соат ўтирди. Бемор кимир этмай, равон ва аста нафас олиб қаттиқ уйқуга кетди. Алеша ёстиқ олиб ечинмасдан диванга чўзилди. Кўзи уйқуга илинаркан, акалари Иван билан Митяни дуо қилди. У Иваннинг касали нимада эканлигини тушунди: “Мағрур қарорнинг азоб-уқубатлари, теран номус-виждон!” У ишонмаган худо ва унинг ҳақиқати Иваннинг қалбини эгаллаб олган, аммо бу қалб ҳамон бўйсунушни истамасди. “Ҳа, – деб бошидан ўтказарди Алеша ёстикда ётиб, – ҳа, Смердяков ўлгач, энди Иваннинг гапига ҳеч ким ишонмайди, аммо у бориб, кўрсатиб кўяди! – Алеша оҳиста жилмайди: – Худо енгади! – ўйлади у. – Ё ҳақиқат нури-ла бош кўтаргай, ё... қахру ғазаб ичра нобуд бўлгай, ўзи бовар қилмаган нарсага хизмат қилгани учун ўзидан ва бошқа ҳаммадан қасд олгай”, аччиқ алам билан кўшиб қўйди Алеша ва яна Иванни дуо қилди.

Ўн иккинчи китоб

СУД ХАТОСИ

I

МУДҲИШ КҮН

Мен баён қилиб ўтганим воқеаларнинг эртасига эрталаб соат ўнда бизнинг вилоят судимизнинг мажлиси очилиб, Дмитрий Карамазов устидан иш бошланди.

¹ Жавоби шунда (франц.).

Шуни олдиндан қатъият билан айтаманки, суд жараёнида бўлиб ўтган барча ҳодисаларни ҳикоя қилиб ўтиришга қурбим етади, деб ўйламайман, буни на етарлича тўла ва на етарлича ўз тартиби билан адо этоламан. Назаримда, агар барчасини эслайман ҳамда барчасини росмана баён қиламан деса, битта китоб бўлади ва ҳатто жуда катта китоб бўлади. Шунинг учун мендан ранжида хотир бўлмасинларки, ўзимни шахсан ҳайратга солган ва хотирамда маҳкам ўрнашган нарсаларнигина маълум қилиб ўтаман. Одам ҳодис, мен иккинчи даражали нарсани энг муҳим асосий нарса ўрнида қабул қилиб, энг кескин, жуда зарур чизиқларни хотирдан паришон қилган бўлишим мумкин... Дарвоқе, кўриб турибманки, узрхоҳлик қилмаганим маъқул кўринади. Қўлимдан келганини адо этаман ва қўлимдан келганича қилганимни ўқувчилар тушунарлар, деб ўйлайман.

Биринчидан, суд залига кириб боришдан аввал, мени ўша кун нима кўпроқ хайрон қолдирганини эслаб ўтсам. Дарвоқе, хайрон бўлган фақат мен эмас, кейинчалик маълум бўлишича, ҳамма шу ҳолни бошидан кечирган экан. Айнан айтаман: бу иш кўпчиликни қизиқтириб қўйганди, ҳамма суд бошланишини сабрсизлик билан кутганини барча билар, бизнинг жамиятимизда жуда кўп гап-сўзлар борар, тахминлар қилишар, ҳайратланишар, икки ойдан бери орзу қилишарди. Бу иш бутун Россияда шов-шув бўлганини билишар, лекин ҳар қалай у барчани ва ҳар кимсани шунчалар ларзага солиб, ўт-олов мисоли куйдираётганини ҳар нечук бунчалар тасаввур қилолмас, фақат биздагина эмас, бошқа жойларда ҳам аҳвол шундай эди, бугун, суд бўладиган куни бу аниқ маълум бўлди. Шу куни бизга фақат вилоят шаҳарларидан эмас, балки Россиянинг айрим бошқа шаҳарларидан ва ниҳоят, Масков ҳамда Петербургдан ҳам меҳмонлар қадам ранжида қилишганди. Адлия намояндалари ва ҳатто бир қанча таниқли зотлар, шу билан бирга хонимлар ташриф буюришганди. Барча чипталар қўлма-қўл бўлиб кетмишди. Эркаклар орасидан алоҳида ҳурматли ва таниқли зотларга суд жойлашган столнинг орқа томонида ҳатто қутилмаган жойлар қилинганди: бу ерда турли зотлар ўрнашган махсус креслолар жойлаштирилган, илгари ҳеч қачон бу ерда бундай нарсалар қўрилмаганди. Айниқса, хонимлар кўпчилик эди, улар орасида бизникилар ҳам, четдан келганлар ҳам бор эди. Фаҳмимча, йиғилганларнинг қарийб ярми шулар эди. Ҳар ёқлардан келган адлия намояндалари ҳам шунчалар кўп эдики, уларни қаерга қандай жойлаштиришга хайрон эдилар, зеро, барча чипталар аллақачон тарқатилган, илтимослар, сўровлар билан қўлларга ўтиб кетганди. Залнинг охирида, эстраданинг орқасида вақтинча бўлса ҳам, шоша-пиша алоҳида тўсик қилиб жой созланганини ўзим кўрдим, барча четдан келган адлия намояндаларини шу ерга жойлаштиришди, улар шу ерда бўлса ҳам туришга жой топилганидан хурсанд, бу ердан одамлар кўпроқ жойлашсин деб, барча курсиларни олиб чиқишган ва бу қалин оломон то “иш” давом этаркан, елкама-елка тик туриб эшитишди. Айрим хонимлар, айниқса, четдан келганлар зал равоқлари аро ғоятда ясан-тусан қилиб юришар, аммо хонимларнинг бошқа бир кўпчилиги ҳатто ясан-тусанни ҳам унутишганди. Уларнинг чехраларида асабий, ташна, носоғлом бир қизиқиш зухурланаётганини кузатиш мумкин эди. Залда йиғилган жамоатнинг энг характерли хусусиятларидан бири шунда эдики, буни биз қайд қилиб ўтишимиз жоиз, бу

жуда кўп кузатишлар натижасида ўзини оклади ҳам, барча хонимлар, ҳар ҳолда уларнинг жуда катта кўпчилиги Митянинг тарафини олишар, уни оклаш тарафдори эдилар. Чамаси, бунинг асосий сабаби шунда эдики, у ҳақда аёллар қалбини забт этувчи йигит деган тасаввур қолган эди. Улар бу ерга иккита аёл рақибалар келишини ҳам билишарди. Уларнинг бири, яъни Катерина Ивановна, айниқса, ҳаммани қизиқтириб қўймишди; унинг борасида фавқулодда кўп ажойиб нарсаларни ҳикоя қилишарди, жиноят қилганига қарамасдан Митяни жуда қаттиқ севаркан дейишарди, ажойиб хангомаларни тилга олишарди. Унинг мағрурлиги тиллардан тушмасди (шаҳримизда у ҳеч кимникига меҳмонга борган эмасди), “кибор доиралардаги алоқалари”ни кўп гапиришарди. Уларнинг гап-сўзларига қараганда, қиз ҳукуматдан ўзини жиноятчи билан бирга сургунга юборишлари ва у билан ер остида – конларда бўлса ҳам никоҳдан ўтишига ижозат беришларини сўраш ниятида экан. Катерина Ивановнанинг рақибаси сифатида суд залида Грушеньканинг келишини ҳам ҳаяжонланиб кутишарди. Ҳар икки рақоба – “мағрур кибор қиз” билан “фохиша”нинг суд олдидан учрашувларини битмас-туганмас қизиқиш, тоқатсизлик билан кутишарди, дарвоқе, Грушенька бизнинг хонимларимизга Катерина Ивановнага қараганда маълум-машхурроқ эди; “Федор Павлович ҳамда унинг шўрлик ўғлини ҳалок қилган қиз”ни бизнинг хонимларимиз илгари ҳам кўришган ва уларнинг ҳаммалари жуда ҳайрон қолишардики, қандай қилиб шунақа “одми”, унчалар чиройли бўлмаган жўн рус мешчан қизга ота, ўғил баравар ошиқ бўлган, ҳеч ақллари бовар қилмасди. Хуллас, мишмишлар сероб эди. Менга яна шу нарса ҳам аниқ маълумки, бизнинг шаҳримизда Митя туфайли бир қанча оилаларда жиддий уриш-жанжаллар бўлиб ўтган; мана шу даҳшатли воқеага турлича қарашлар боис хонимлар эрлари билан жанжаллашган, табиийки, ана ўшандан кейин хонимларнинг эрлари суд залига келишган, улар суд қилинувчини ўта ёқтирмай қаҳру ғазабда бўлишган; аниқ айтиш мумкинки, хонимларга қарама-қарши ўлароқ барча эркаклар суд қилинувчига қарши кайфиятда бўлишган. Залда ёмон тумтайган, ковоқ осилтирган кимсалар кўзга ташланарди, баъзилари қаҳру ғазабини яширмасди, булар ҳам оз эмасди. Яна шу нарса ҳам ҳақиқатдирки, бизнинг шаҳарга келган чоғида Митя уларнинг кўпчилигини шахсан ҳақоратлаган эди. Албатта, бу ерда ҳозир шинавандаларнинг айримлари хурсанд кўринишар, Митянинг қисматига бефарқ қарашарди, лекин, бари бир, кўриладиган ишга қизиқишлари йўқ деб бўлмасди, ҳамма ишнинг қандай яқунланишини интиқ кутарди ва эркакларнинг аксарияти жиноятчининг муносиб жазоланишини хошлашарди, бундан фақат адлиячилар мустасно эди, уларни ишнинг ахлоқий жиҳатларидан кўра замонавий-адлия нуқтаи назари ўзига тортарди. Ҳамма машхур Фетюковичнинг келишини интиқ кутарди. У кенг доврўқ қозонган зот эди ва вилоятларга овоза бўлган жиноий ишлар юзасидан тез-тез ҳимояга қатнардди. Мана шу тахлитдаги ишлар унинг ҳимоясидан сўнг бутун Россияда шуҳрат қозонар ва узоқ эсланиб юрарди. Бизнинг прокуроримиз ва суд раисимиз тўғрисида ҳам анча-мунча лати-фалар тўқилганди. Ҳикоя қилишларича, бизнинг прокуроримиз Фетюковичнинг олдида тиззаси қалтираб қоларкан, Петербургдаги пайтларидаёқ, ҳали мансаб пиллапояларидан энди-энди кўтарилиб келаётганларидаёқ улар бир-бирларини хушламас эканлар, бизнинг Ипполит Кириллович

ўзини яхши кўрадиган, Петербургдалик чоғларидаёқ ўзини кимлардир хафа қилаётгандек, камситаётгандек, талантини муносиб тарзда тан олмаётгандек тутадиган одам эди, Карамазовлар ишига дуч келгач, ўзини қайта тирилгандек ва энди шу иш билан ўзининг ётоқчилаб қолган ишларини уйғотадигандек эди, бироқ уни фақат Фетюкович чўчитарди. Аммо Фетюкович қаршисида тиззаси қалтирайди деган гаплар у қадар ҳам адолатли эмасди. Прокуроримиз хавф-хатарлар қаршисида руҳи тушиб кетадиган кишилар тоифасидан эмасди, аксинча, унинг характери хавф-хатар кучайиб борган сари чиниқар, иродаси мустаҳкамланар, ўз-ўзига ишончи ортарди, қанотини ёзарди. Умуман олганда, қайд этиб ўтмоқ жоизки, прокуроримиз жуда оташин ва ўлардай таъсирчан эди. Баъзи ишларга у бутун юрагини бағишлар, ишни худди бутун тақдири, борлик дунёси фақат шунга боғлиқдай олиб борарди. Адлия соҳаларида гоҳо бундан қулиб юришарди, зеро, прокуроримиз ўзининг айна шу хусусияти билан жуда кенг миқёсда бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда каттароқ доираларда тан олинди, ҳолбуки, у бизнинг судимизда камтаринроқ бир ўринни эгалламишди. Айниқса, унинг инсон руҳиятига бўлган қизиқиши устидан қулиб юришарди. Менимча, ҳаммалари хато қилишарди, прокуроримиз инсон ва характер сифатида кўплар ўйлаганга қараганда, чамамда, анча-мунча жиддийроқ эди. Лекин охир-оқибат бу хастанамо одам пиллапоянинг бошидаёқ ўзини тузук-қуруқ кўрсатолмади, кейин бу ҳаётининг охириги дамларигача давом этиб борди.

Судимиз раисига келганда эса у ҳақда фақат шуларни айтмоғимиз жоизки, у яхши таҳсил кўрган, инсонпарвар, ишнинг амалий томонларини яхши биладиган, замонавий ғоялардан хабардор эди. У ўзига анча бино қўйган бўлса ҳам, аммо амалпараст эмасди, амал учун қайғурмасди. Ҳаётининг асосий мақсади илғор одам бўлиш эди. Бунинг устига яхши алоқалар ўрнатган ва давлатманд эди. Кейинча маълум бўлишича, у Карамазовлар ишига анча қизғин ёндашар, лекин бу умуман шундай эди. У ҳодисанинг ўзига қизиқиб қарар, масаланинг келиб чиқиши устида бош қотирар, унга ижтимоий асосларимизнинг ҳосиласи, унда рус ҳодисасининг хусусиятлари, таснифини кўриб уқишга уринарди ва ҳоказо. Ишнинг шахсга доир хусусиятларига, у келтириб чиқарган фожиаларга, шунингдек, иштирок этган томонларнинг шахсиятларига, судланувчининг ўзига у хийла холис ва мавҳум назар билан қарар, афтидан, шу тўғри эди.

Суд келмасидан анча илгари зал лик тўлган эди. Биздаги суднинг зали кенг, баланд ва овозлар жаранглаб чиқадиган, шаҳардаги энг яхши зал эди. Залнинг бироз баландроқ кўтарилган, суд аъзолари жойлашган ўнг томонида суд маслаҳатчилари учун стол ҳамда икки қатор креслолар қўйилганди. Чап томонда судланувчи ва ҳимоячисининг жойи. Залнинг ўртасида, суд хонасининг яқинида стол қўйилган бўлиб, унда “ашёвий далиллар” жойлаштирилганди. Улар орасида Федор Павловичнинг қонга бўялган оқ ипак халати, қатлга хизмат қилган машъум мис даста, Митянинг енги қон юқи қўйлаги, орқа чўнтаги атрофларига қон доғлари теккан камзули – ўшанда у камзулининг орқа чўнтагига жикка қон бўлган рўмолчасини тикқанди, қон доғлари қотиб қолган сарғайиб унниқиб кетган рўмолчанинг ўзи, Митя Перхотинникида ўзимни ўлдираман деб ўқлаган, кейин Мокроеда Трифон Борисович томонидан аста четга олиб қўйилган тўппонча. Грушенькага бериш учун хатжилдга солинган уч минг,

бу жилд боғланган нафис қизғиш тизимча ва бошқа анча-мунча нарсалар кўринарди, ҳаммаси ҳозир эсимда йўқ. Бу ердан нарироқда, залнинг ич-карисида жамоат учун жойлар бошланар, нақшинкор тўсиқнинг орқасида кўрсатма берган гувоҳларга бир қанча креслолар қўйилган, гувоҳларнинг залда бўлишлари кўзда тутилганди. Соат ўнда раис, бир аъзо ва маҳаллий жамоат фахрий судьяси пайдо бўлишди. Албатта, дарҳол прокурор ҳам кўринди. Раис гирдигум, елкалари кенг, гавдаси пастроқ, юзи бавосил билан оғриганга ўхшашроқ, элликларга чиққан, оқ оралаган сочлари қисқа тарошланган ва қизил тасмали қандайдир нишон такқан киши эди. Прокурор менга, ҳатто менгагина эмас, бошқаларга ҳам юзи кўкимтир тусга кирган, ранги ўчган, негадир бир кечада ориқлаб қолган одамдай туюлди. Ҳолбуки, мен уни уч кун бурун кўрганимда тупша-тузук эди. Суд раиси суд приставига мурожаат қилди: суд маслаҳатчилари ҳаммалари келишдими? – деди... Аммо кўриб турибманки, ҳикоямнинг бундан бу ёғини шу тарзда давом эттиролмасам керак, зеро, кўп гапларни эшитолмай қолдим, бошқаларига диққатим етмади, учинчилари эсимдан кўтарилди, нима бўлди, нима қўйди англолмадим, бунинг устига жой етишмайди баён қилишга, вақт ҳам танг. Шуни биламанки, суд маслаҳатчилари сафида у ёки бу томондан, яъни ҳимоячи ва прокурор томонидан ажратилганлар кам эди. Маслаҳатчилар ўн икки кишидан иборат, улар: бизнинг тўртта мансабдоримиз, учта савдогар, олтита деҳқон ва шаҳарлик бир киши. Эсимда, ҳали суд бўлмасдан бурун жамият аъзолари ва айниқса, хонимлар сўрашарди: “Иш шундай нозик, мураккаб ва одамнинг руҳияти билан боғлиқ бўлса-ю, у қандайдир амалдорлар ва қолаверса, деҳқонлар ихтиёрига топшириб қўйилаверадими? Амалдор ёки деҳқон бу ишнинг нимасини тушунади?” Ҳақиқатан, шу маслаҳатчилар рўйхатига кириб қолган тўрттала мансабдорнинг ҳаммаси мансаблари кичкина, майда, ҳеч ким танимайдиган, сочлари оқарган кишилар эди, уларнинг фақат бирови сал ёшроқ – жамиятда обрў-эътибори йўқроқ, кам маош олиб кун кўрадиган одам. Мумсик, хотинлари ҳам қариб-қартайган, ҳеч ерга олиб чиқиб бўлмайдиган, бола-бақраси бир талай ва бари ялангоёқ, вақтини қайлардадир карта ўйнаб ўтказадиган, боз устига ҳеч қачон биронта китоб ўқимаган кимсалар эди. Ҳар иккала савдогар ташқи томондан жуда салобатли кўринсалар-да, лекин қандайдир ғоятда индамас ва тепса тебранмаслардан эдилар: уларнинг бирови соқоли қиртишланган ва немисларга ўхшаб кийинганди: иккинчисининг соқоли оқаринкираган, бўйнига қизил тасмали қандайдир нишон такқанди. Шаҳарлик билан деҳқонлар ҳақида-ку гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Бизнинг Қўйқўтонли шаҳарчамизнинг одамлари деҳқонларга ўхшаб ер ҳайдаш ишлари билан шуғулланардилар. Уларнинг икkitаси немисча кийинган ва шунинг учунмикин, кўринишдан бошқа тўрттасига қараганда яғирроқ ва кўримсизроқ кўринардилар. Шу важдан худди менинг бошимга келган фикр бошқаларга ҳам келиши мумкин эди: “Булар бу ишларни қандай эплайди?” Шунга қарамасдан, уларнинг қиёфалари қандайдир салобатли, қарийб ҳайбатли, дағдағали таассурот қолдирар, қовоқлари солиқ ва жиддий эдилар.

Нихоят суд раиси истеъфодаги титуляр маслаҳатчи Федор Павлович Карамазовга нисбатан содир этилган қотиллик иши кўрилишини эълон қилди, лекин у аниқ қандай дегани эсимда йўқ. Суд приставига судланувчини олиб кириш буюрилди, шундан сўнг Митя пайдо бўлди.

Зал жим-жит бўлиб қолди – чивин учса билинарди. Бошқаларга қандай билмадиму, лекин менда Митя жуда ёмон таассурот қолдирди. Мухими, у олифта кийиниб келди, янги чингилинг камзул кийганди. Кейин билишимча, у суд бўладиган кунга Масковдаги тикувчисига янги камзул буюртма берган, тикувчида унинг ўлчовлари сақланиб қолган экан. Қўлларига янги лайка қўлқоп, эгнига пўрим кўйлак кийганди. У ўзининг бир кулоч келадиган узун кадамлари билан тик ва тўғри олдинга қараб, гавдасини у ёқ-бу ёққа ташламасдан ўтиб борди, жойига шамдай қотган ҳолда ўтирди. Шу заҳоти машҳур химоячи Фетюкович кириб келди, залда қандайдир босинқи гувиллаган овоз эшитилди. Бу дароз, қотма одам эди, оёқлари узун ва ингичка, қўл бармоқлари ҳам ҳаддан ортиқ узун, қонсиз ҳамда нозик, юзи силлиқ кирилган, сочлари калта қирқилган, одми таралган, юпка лаблари гоҳ-гоҳ кинояли кулиб, жилмайганда кийшайдиган киши эди. Кўринишдан ёши қирқларга борган эди. Агар ўз-ўзича унча катта бўлмаган, ифодасиз кўзларини айтмасангиз, қиёфасини иссиқ деса бўларди, кўзлари бир-бирига жуда яқин жойлашган, уларни фақат узунчоқ ингичка бурнининг нозик суякчасигина ажратиб турарди. Хуллас, унинг қиёфаси аён қандайдир қушчани эслатар, ҳайратга соларди. У фрак кийган, оқ бўйинбоғ боғлаганди. Суд раисининг Митяга берган биринчи саволлари эсимда, исми, унвони ва ҳоказолар ҳақида сўради. Митя кескин ва кутилмаганда жуда баланд овоз билан жавоб қилди, бундан ҳайрон қолган раис бошини силкиб қўйди ва унга ҳайратланиб қаради. Кейин судга чақирилган кишилар, яъни гувоҳлар ҳамда экспертлар рўйхати ўқилди. Рўйхат узунгина эди, фақат тўрт гувоҳ келмаган: бу Миусов, ҳозирги пайтда Парижда эди, аммо унинг кўрсатмаси дастлабки терговда олинганди, яна Хохлакова хоним ва помещчик Максимов касаллиги боис ҳамда Смердяков кутилмаганда қазо қилгани учун бунга полициянинг маълумотномаси қўшиб қўйилганди. Смердяков ҳақидаги маълумотдан залда шивир-шивир ва ғимирлаш бўлиб ўтди. Албатта, жамоат орасида кўпчилик Смердяковнинг кутилмаган ўлиmidан беҳабар эди. Аммо кўпроқ ҳайратга солган нарса – Митянинг кутилмаган қилиғи бўлди: Смердяков ҳақида айтилиши билан бирдан у ўз ўрнидан бутун залга қараб кичқирди:

– Итга ит ўлими!

Эсимда, химоячиси унга томон отилди, суд раиси эса агар яна бир марта бундай ҳодиса такрорланса, жиддий чоралар кўрилиши ҳақида огоҳлантирди. Митя бошини қисқа-қисқа силкитиб, лекин асло пушаймон эмасдай, химоячисига бир неча маротаба шипшиб деди:

– Бошқа қилмайман, қилмайман! Оғзимдан чиқиб кетди! Бошқа қилмайман!

Ҳа, албатта, ушбу ногаҳоний ҳодиса маслаҳатчилар ва жамоат наздида унинг фойдасига хизмат қилмади. Феъл-атвор ўз-ўзини ошқор қила бошлаган ва ўз-ўзига тавсия бера бошлаганди. Суд котиби томонидан айблаш акти мана шу таассурот остида ўқилди.

У анча мухтасар, аммо батафсил эди. Унда асосий сабаблар баён этилган, фалончи нега судга тортилди ва ҳоказолар. Шунга қарамай у менда кучли таассурот қолдирди. Котиб аниқ, равшан, тиниқ қилиб ўқиди. Ушбу фожианинг ҳаммаси жамоат кўз ўнгиде яна бир қарра қабарик ҳолда жамулжам тарзда, қайтарилмас, машъум шуъла билан ёришиб қад кўтарди.

Ҳозиргидек эсимда, айблов ўкиб бўлинган заҳоти раис баланд овоз билан салмоқдор қилиб Митядан сўради:

– Судланувчи, ўзингизни айбдор деб биласизми?

Митя бирдан ўрнидан турди:

– Ўзимни ичкиликбозлик ва бузуқликда айбдор деб биламан, – деб хитоб қилди у яна қандайдир кутилмаган, жазавади овоз билан, – ялқовлик ва ур-йиқитда айбдорман. Машъум бир дақиқада энди ҳалол, виждонли инсон бўламан деб аҳд қилиб турганимда бахтим кетди! Бироқ мен отам ва душманимнинг ўлимида айбдор эмасман! Уни талон қилганда айбдор эмасман! Айбдор бўлишим ҳам мумкин эмас: Дмитрий Карамазов аблах, лекин ўғри эмас!

У шуларни қичқириб айтди-да, қалт-қалт титраган ҳолда ўрнига ўтирди. Суд раиси яна унга қисқа насиҳатнамо тарзда мурожаат қилиб, фақат саволларнинг ўзига жавоб беринг, ортиқча жазавага берилиб кетманг, деди. Ундан сўнг суд терговини бошлашни буюрди. Барча гувоҳларни қасамёд учун олиб киришди. Шу ерда барчаларини бирданига тўла кўрдим. Дарвоқе, судланувчининг укалари гувоҳликка қасамёдсиз ўтдилар. Суд раиси ҳамда руҳонийнинг ўғитларидан сўнг гувоҳларни жой-жойларига ўтказишди, имкони борича алоҳида-алоҳида. Кейин уларни бирин-кетин чақира бошладилар.

II

ХАТАРЛИ ГУВОҲЛАР

Билмадимки, прокурор ҳамда ҳимоячининг гувоҳлари суд раиси томонидан қандайдир гуруҳларга ажратилганмиди ва уларни гувоҳликка чақириш тартиби белгиланганмиди. Менимча, булар қараб чиқилган бўлса керак. Шунини биламанки, биринчи бўлиб прокурорнинг гувоҳларини чақира бошладилар. Яна такрор айтаман, барча сўроқларни қадам-бақадам баён қилиш ниятим йўқ. Бунинг устига менинг баёним қисман ортиқча кўриниши ҳам мумкин, чунки музокараларга ўтилган чоғда прокурор билан ҳимоячининг нутқларида барча маълумотлар ва тингланган кўрсатмалар ёрқин ҳамда ўзига хос ёритилиб, нима десак экан, қандайдир бир нуқтага жамланиб улгургани, ушбу икки ажойиб нутқни эса мен жила курси баъзи ўринларини тўлалигича ёзиб олдим, вақти келганда ёритиб ўтаман, суд жараёнида кутилмаган, фавқулодда бир ҳодиса бўлиб ўтдики, у тўсатдан суд музокараларигача рўй бериб, бу жараёнларнинг оқибатига таҳдидли ҳам машъум таъсирини кўрсатди. Фақат шуни қайд этиб ўтайки, суднинг илк дақиқаларидан бошлаб бу “иш”нинг бир ўзига хослиги ёрқин бир тарзда юзага чиқди, бунга ҳамма эътибор қаратди, яъни ҳимоянинг ихтиёрида бўлган воситаларга қараганда, айбловнинг фавқулодда кучи нисбатан кўзга аниқ ташланиб қолди. Ушбу таҳдидли суд залида барча далиллар жамланиб бир нуқтага йиғила бошланганда, воқеанинг бутун даҳшати ва тўқилган қон юзага лўп этиб чиқди-қолди. Чамаси, суднинг илк қадамлариданоқ ҳаммага шу нарса тушунарли бўлиб қолдики, бу ишнинг унчалар баҳслашиб, тортишадиган, шубҳаланиб ўтирадиган томонлари ҳам йўқ экан, моҳиятан ҳеч қандай музокараларга ҳам ҳожат қолмаган, улар шунчаки иш жараёни учун лозим, жиноятчи

айбдор, айби аниқ, айби тугал исботини топган. Қизик, судланувчининг оқланишини ташналик ва бетоқатлик билан хоҳлаб ўтирган барча хонимлар айна пайтда унинг айбдор эканлигига ишончлари комил эди. Бу ҳам оз, назаримда, агар унинг айбдорлиги бунчалар исботини топмаганда, улар ҳатто хафа бўлиб қолишарди, зеро, айбдор оқланса ечим бунчалар таъсирли бўлмасди. Уни, албатта, оқлашларига эса, қизиғи шунда-да, барча хонимлар батамом ишоншарди. Охирги дақиқаларгача улар бу ишончларидан асло қайтишмади: “албатта, айбдор, – дейишарди улар, – аммо инсонпарварлик юзасидан, янги ғоялар таъсирида, ҳозир урф бўлаётган янги ҳиссиётлар жўш уриб ва ҳоказолар ила” уни оқлашади. Ана шунинг учунгина улар бу ерга сабрсизлик билан йиғилган эдилар. Эркаклар эса прокурор билан машҳур Фетюковичнинг жангига кўпроқ кизиқишарди. Барчалари хайрон қолиб ўз-ўзларидан сўрашарди: бундай олдиндан бой берилган, тухумнинг пўчоғига ҳам арзимайдиган ишда Фетюковичдай талантли одам ҳам нима қилоларди? – шунинг учун ҳам бутун диққат-эътиборларини жам қилиб, унинг жасоратли қадамларини кузатишарди. Аммо Фетюкович охиригача, то ўзининг нутқиғача ҳамма учун бир жумбоқ бўлди. Тажрибадор кишилар олдиндан шунини сезишардики, унинг яхши ўйланган бир тизими бор, қандайдир бир фикрга келган, олдиндан кўзлаган мақсади мавжуд, лекин бу мақсаднинг ўзи нимадан иборат – буни топиш амримаҳол эди. Унинг ўзига қаттиқ ишонганлиги, аминлиги ҳар ҳолда кўзга яққол ташланарди. Бундан ташқари, у бизнинг шаҳарчамизда қисқа бир вақт, бор-йўғи уч кунгина бўлиб, иш билан ажойиб бир тарзда танишиб чиққан ва барча “нозик томонларигача” ўрганмиш эди. Мисол учун, у прокурор гувоҳларига ўз ўрнида қойил қилиб “панд бергани” ва имкон борича “эсанкиратгани”, энг муҳими, уларнинг обрў-эътиборларини “булғгани” ҳақида кейин мириқиб гапириб юришди, уларнинг кўрсатмаларидан усталик билан “доғ тушган” жойларини топарди. Дарвоқе, бу нарсаларнинг аксариятини у кўпроқ ўйин учун қилади, адлиянинг кучини кўрсатиб қўймоқчи бўлади, адвокатлик усулларида ҳеч бири унутилиб қолмасин дейди, деб ҳисоблашарди. Зеро, кўпчиликнинг ишончи комил эдики, у ўзининг ушбу “доғ туширишлар”и билан қандайдир қатта ҳамда жиддий натижаларга сира эришолмаган ва буни ўзи ҳаммадан кўра яхши тушунар, у ҳамиша заҳирада ўз ғоясини сақлаб турар, ҳимоянинг қандайдир гизли куралини ўз ихтиёрида тутар, пайти келганда уни ишга соларди. Лекин ҳозирча у ўз кучига ишонган ҳолда қандайдир ўйинлар, шўхликлар қиларди. Мисол учун, Федор Павловичнинг собиқ хизматкори, “боққа очилган эшик” ҳақида энг асосли кўрсатма берган Григорий Васильев сўроқ қилинаётганда, ҳимоячи савол навбати ўзига келганда, унга маҳкам ёпишиб олди. Шунини қайд этиб ўтиш жоизки, Григорий Васильевич суд ҳайъатининг улуғворлигидан заррача чўчимай, жуда кўп одамлар уни тинглаётганларидан асло ҳайикмай залда қад кўтарди, у ғоятда хотиржам ва ҳатто салобатли кўринарди. У худди ўзининг хотини Марфа Игнатьевна билан суҳбатлашаётгандай ишонч билан иззатини сақлаган ҳолда кўрсатма берарди. Уни чалғитишнинг иложи йўқ эди. Аввал прокурор Карамазовлар хонадонига тегишли тафсилотлар борасида кўп саволга тутди. Оила манзараси ёрқин кўзга ташланди. Гувоҳ содда ва холис эканлиги кўриниб, эшитилиб турарди. Ўз собиқ хўжайинининг хотирасига чин ҳурмат-эътибор билан муносабатда

бўлишига қарамай, бари бир, у Митяга нисбатан адолатсизлик қилганини айтди ва “болаларини ундай тарбия қилмади”, деди. “Мен бўлмасам, сабийгина болакайни битлар талаб ўлдирарди, – деди. Митянинг болалик чоғларини ҳикоя қиларкан: “Отаси ўз боласини онасининг мерос мулкида турган ҳолда хўрлаши яхши бўлмади”, деди у. Федор Павлович ҳисоб-китобда ўғлини камситди деяпсиз, деб сўради прокурор, бунга сизнинг қандай асосларингиз бор? Ҳамманинг ҳайрон қолган жойи шу бўлдики, Григорий Васильевич асос-эътиборли ҳеч қандай далиллар келтиролмади, лекин, бари бир, ўғли билан ҳисоб-китоби тўғри бўлмаган деган гапиди турди. Ўғлига, “бир неча минг бериши жоиз эди”, деб айтди. Ўрни келганда шуни қайд этиб ўтайки, шу – “ҳақиқатан Федор Павлович Митяга мерос пулини тўлалигича бермаганми?” деган саволни прокурор кейин бошқа барча гувоҳларга ҳам қатъият билан рўпара қилди, ҳатто Алеша билан Иван Федорович ҳам четда қолмади, аммо ҳеч қайси гувоҳдан аниқ бир маълумот ололмади; ҳамма далилнинг ўзини тасдиқлаб қўя қолар, аниқ-таниқ далил келтиролмасди. Дмитрий бир маҳал уйга отилиб кириб стол устида ўтирган отасини калтаклагани, сени қайтиб келиб ўлдираман, деб дўк-пўписа қилганларини Григорий оқизмай-томизмай хотиржам ҳикоя қилиб бергандан кейин залга оғир таассурот чўкди, қари хизматкор бу воқеани ортиқча сўзлар қўшмасдан, ўзининг тили билан сўйлаб ўтди, одамларга бу қаттиқ таъсир қилди. Митя мени уриб ерга ағдарди, аммо мен ундан хафа эмасман, кечирдим, деди. Смердяковни эслаб бир чўқиниб олди, боланинг қўли гул эди-ю, лекин тентак эди, касали уни эзиб қўйганди, худони тан олмасди, уни Федор Павловичнинг ўзи ва тўнғич ўғли худосизликка ўргатишганди, деди¹. Аммо Смердяков виждонли, ҳалол бола эди деб жон куйдириб айтди ва шу ернинг ўзида Смердяков бир куни хўжайиннинг тушиб қолган пулини ўзига қайтариб бергани, хўжайин бунинг эвазига унга “тилла танга” совға қилганини айтиб берди, шундан кейин хўжайин унга тўлиқ ишонадиган бўлди, деди. Бокқа очилиб қолган эшик масаласида оёғини тираб туриб олди. Дарҳақиқат, уни шу қадар кўп сўроққа тутдиларки, мен ҳаммасини тўла эслаб қололмадим. Ниҳоят савол бериш навбати ҳимоячига келди, у бошиданок пул солинган пакетга жуда қизиқиб қолди, унга маълум бир хоним қизга бериш учун мўлжалланган уч минг солинмиш эди. “Сиз узоқ йиллардан бери хўжайиннингизга жуда яқин бўлган одамсиз, сиз ўша пулни ўзингиз кўзингиз билан кўрганмидингиз?” Григорий “кўрмаганман ва ҳеч кимдан бу пул ҳақида эшитмаганман, пул ҳақидаги гаплар мана энди қулоғимга чалинди”, деб жавоб берди. Фетюкович ҳам бу саволни гувоҳларнинг ҳаммасига берди. Прокурор ҳам мулк ҳақидаги саволини ҳаммадан сўраб чиқди, улар бу каби саволларига барча гувоҳлардан бир хилдаги жавоб олдилар, ростдан ҳам пул солинган жилд ҳақида ҳамма эшитган, лекин ҳеч ким ўз кўзи билан кўрмаганди. Ҳимоячининг шу савол устида қатъиятли бўлганини бошиданок ҳамма фаҳмлади.

– Энди сизга яна бир савол билан мурожаат қилсам, рухсат берасизми? – бирдан кутилмаганда сўраб қолди Фетюкович, – сиз ўша кеча уйқу олдидан белингиз оғриганда қўйган малҳам ёки шарбат нимадан тайёрланган эди, сиз бу ҳақда дастлабки терговда эслаб ўтгансиз?

¹ Григорий, ундан сўнг прокурор Иванни Федор Павловичнинг тўнғич ўғли дея атайди, Митяни эмас.

Григорий химоячига тушунмагандай каради, бир зум индамай қолди, кейин тўнғиллаб жавоб берди:

- Мармарак солинган эди.
- Фақат мармаракми? Бошқа яна нима солинган эди?
- Зуптурум ҳам бор эди.
- Балки қалампир ҳам солингандир? – қизикди Фетюкович.
- Қалампир ҳам бор эди.
- Ва бошқа нарсалар. Буларнинг устига ароқ қуйилганмиди?
- Спирт солинган.

Залда енгил кулги кўтарилди.

– Қаранг, ҳатто спирт солинган. Дамламани елкаларингизга сурган-дан сўнг, хотинингизга маълум дуолар ўқиб, қолганини ичиб юборган бўлсангиз керак, шундайми?

- Ичиб юбордим.
- Мисол учун қанча ичдингиз? Қадахдами, стакандами?
- Бир стакан чиқар.
- Ҳатто стакандами? Балки бир ярим стакандир?

Григорий жим қолди. У ниманидир фаҳмлади.

– Бир ярим стакан тоза спирт деганингиз унчалар ёмон эмас-а, нима деб ўйлайсиз? Бунақада боққа очилган эшикнигина эмас, жаннат боғларини ҳам кўриш мумкин, а?

Григорий ҳамон жим эди. Зал яна енгил кулди. Суд раиси қимирлаб қолди.

– Сиз аниқ айтолмайсизми, – борган сари чуқурроқ тишларди Фетюкович, – сиз боққа очилган эшикни кўрганингизда уйкудамидингиз ё йўқми?

– Тик оёқда эдим.

– Бу ухламаётганингизга далил бўлолмайди (залда яна ва яна кулги кўтарилди). Агар сиздан ўша пайтда, мисол учун, ҳозир қайси йил, деб сўраб қолса, жавоб беролармидингиз ёки йўқми?

– Буни билмайман.

– Ҳозир бизнинг эрамизнинг Исо таваллудидан бу ёғига қайси йили, билмайсизми?

Григорий карахт бўлиб қолган, ўзини қийнаётган кимсага тик хўмрайиб боқарди. Чамаси, унинг ҳозирги йилни билмаслиги жуда ғалати туюларди.

– Балки сиз кўлингизда қанча бармоқларингиз борлигини алоҳа биларсиз?

– Мен бировнинг хизматидаги одамман, – бирдан баланд овоз билан дона-дона қилиб деди Григорий, – агар бошликлар менинг устимдан кулишни хоҳлаётган бўлишса, нима қиламан, чидайман.

Фетюковичнинг ўпкаси босилгандай бўлди, аммо орага суд раиси ҳам қўшилди, у Фетюковичга панд бергандай бўлиб, саволлар ўзига яраша бўлсин, деди. Фетюкович кулоқ солиб турди-да, эътибор билан таъзим қилди ва саволларим тугади, деди. Албатта, жамоатда ва маслаҳатчиларда маълум бир шубҳа-гумон уйғонган бўлиши табиий, ўзини спирт дамламаси билан даволаётган одамнинг “жаннат эшикларини кўриши”, ундан ташқари ҳозирги милодий йилни билмаслиги шубҳага солмай иложи йўқ-да; аёнки, химоячи ўз кўзлаган мақсадига эришди. Аммо Григорий чиқиб кетиши олдидан яна бир ҳодиса рўй бериб ўтди. Суд раиси судланувчига мурожаат қилиб, ҳозирги кўрсатмаларга нисбатан сизнинг фикрингиз йўқми? – деб сўради.

– Эшикдан ташқари ҳамма гапи тўғри, – деб баланд овоз билан кичқирди Митя. – Мени ювиб-тараб битларимни тозалаганидан миннатдорман, урганимни кечирганидан миннатдорман; қария бир умр диёнат билан хизмат қилди, отамга етти юзта лайчадан ҳам садоқатли эди.

– Судланувчи, оғзингизга эҳтиёт бўлинг, сўзларингизни ўйлаб айтинг, – каттиқ огоҳлантирди суд раиси.

– Мен лайча эмасман, – деб тўнғиллади Григорий ҳам.

– Унда мен лайчаман, ҳа, мен! – кичқирди Митя. – Хафа қилган бўлсам, ўзимга оламан, ундан эса узр сўрайман: махлуқ унга ҳам раҳм қилмасди! Эзоп билан ҳам шафқатсиз эди.

– Яна қанақа Эзоп? – жиддий сўради яна суд раиси.

– Э, ўша Пьеро-да... отам билан, Федор Павлович билан.

Суд раиси яна қатъият ва жиддийлик билан Митяга сўзларингизни ўйлаб айтинг, деб таъкидлади.

– Сиз ўз судингиз кўз ўнгида ўзингизга зиён етказяпсиз, деди.

Ҳимоячи худди шунингдек, гувоҳ Ракитин билан савол-жавоб қилганда усталик билан иш тутди. Қайд қилиб ўтайки, Ракитин прокурор шубҳасиз жуда кадрлаган ғоятда муҳим гувоҳлардан бири эди. Маълум бўлдики, у жуда кўп биларкан, ҳаддан ташқари кўп нарсаларни биларкан, ҳамма билан кўришган, эшитган, ҳамма билан гаплашган. Федор Павловичнинг таржимаи ҳолини миридан-сиригача билар, барча Карамазовларни ўрганмиш эди. Рост, пул солинган жилд ҳақида фақат Митянинг ўзидангина эшитмиш эди. Шу билан бирга Митянинг “Пойтахт шаҳар” қовоқхонасидаги саргузаштлари, уни фош қиладиган барча сўзлари, хатти-ҳаракатларини батафсил баён қилиб чиққан, штабс-капитан Снегиревнинг “дасмол” воқеасини ҳикоя қилиб ўтганди. Федор Павлович Митя билан мулк борасидаги ҳисоб-китобида Митядан қарздор бўлиб қолганмиди-йўқми деган савол кўзғалганда, ҳатто Ракитиннинг ўзи лом-мим деёлмай қолди ва умумий нафратомуз сўзларни айтишдан нарига ўтолмади: “Ушбу бебошвоқ карамазовчиликда ким айбдор, ким кимдан қарздорлигини ким қаердан билиб ўтирибди, ҳатто уларнинг ўзлари ҳам буни тузук-қуруқ билишолмасди”. Судланаётган жиноятнинг бутун фожиасини кўҳна крепостной ҳуқуқ, унинг ахлоқидан, Россиянинг бошбошдоқликка ботганидан, зарур муассасаларнинг йўқлиги ёки етишмаслигидан кўрди. Хуллас, унга дилини ёриши учун изн берилди. Мана шу жараёнда Ракитин ўзини илк бор жамоатга кўрсатди ва танилди; прокурор гувоҳнинг ушбу жиноят борасида журналга мақола ёзаётганлигидан бохабар эди ва кейинроқ ўзининг нутқида (уни қуйироқда кўриб ўтамиз) ушбу мақоладан бир қанча жойларини кўчирма ҳолида келтириб ўтди, демак, у мақола билан таниш бўлган. Гувоҳ томонидан чизилган манзара жуда қайғули, мудҳиш, машъум бўлиб чиқди ва айбловнинг “тегирмонига сув қуйди”. Умуман олганда, Ракитиннинг баёни жамоатни фикрининг мустақиллиги ва парвозининг хориқулудда олижаноблиги билан ўзига тортди. Ҳатто кутилмаганда бир қанча қарсақ овозлари янгради, айниқса, крепостной ҳуқуқлар, Россияда ҳукмрон бошбошдоқлик ва улар ортидан келаётган азоб-уқубатлар борасида фикр билдирилган ўринларда. Аммо Ракитин ёш бўлгани учун андак камчиликка ҳам йўл қўйди, бундан шу заҳоти ҳимоячи усталик билан фойдаланди. У Грушенька ҳақидаги маълум саволларга жавоб бераркан, ўзининг илк ютуғига берилиб кетиб ва илк олижаноб парвозининг баландлигидан туриб тўлиқиб-тошиб Агра-

фена Александровна хакида бирмунча нафратомуз сўз айтиб юборди, уни савдогар Самсоновнинг ўйнаши деб атади. Қанийди энди бу сўзини қайтариб ололса, зеро, Фетюкович уни дархол шу сўздан тутди. Раки-тин бир нарсани енгилтаклик қилиб хисобга олмаган экан, Фетюкович шу қискагина вақт ичида ишнинг бутун икир-чикирлари билан батафсил танишиб-ўрганиб чиқмиш эди.

– Билсам бўладими, – илтифотли ва назокатли табассум қилиб деди химоячи, савол бериш навбати ўзига келганда, – сиз диний муассаса то-монидан нашр этилган “Худо раҳмат қилгур авлиё ота Зосиманинг ҳаёт йўли” деган теран диний ғоялар билан тўла, ҳазратга эъзоз-икром ила бағишланган рисолаанинг муаллифи бўласиз-да, а, жаноб Ракитин, мен уни яқинда катта мамнуният билан ўқиб чиқдим.

– Мен уни нашр қилиш учун ёзмагандим... уни кейин босиб чиқаришган, – деб пўнғиллади Ракитин нимадандир андиша қилиб хижолатга тушган кишидай.

– О, бу жуда гўзал! Сиз сингари мутафаккир ҳар бир ижтимоий ходисага жуда кенг муносабатда бўлмоғи даркор. Дин дарғаси ҳазратларининг раҳнамолигида фойдали рисола тарқалиб маълум манфаат келтирди... Мени қизиқтирган бир нарсани билмоқчи эдимки, сиз ҳозиргина Свет-лова хоним билан яқин танишман деб айтдингиз. (Изоҳ: Грушеньканинг фамилияси Светлова экани маълум бўлди. Мен буни шу ердаги жараёнда биринчи марта шу бугун билдим.)

– Мен барча танишларим учун жавоб беролмайман... Мен ҳали ёш-ман... ким ўзи учратган барча танишлари учун жавоб беролади? – дув қизариб кетди Ракитин.

– Тушунаман, сизни тушунаман! – хитоб қилди Фетюкович худди ўзи хижолатда қолгандай бўлиб тез узр-маъзур қиларкан, – сиз бошқа ҳар қандай ёш йигит каби ёш ва гўзал қиз билан танишишдан хурсанд бўлишингиз керак эди, у бу шаҳарнинг асл ёшларини ўз уйида жон-жон деб қабул қиларкан, аммо... мен фақат хабардор бўлиш важидан шуни айтмоқчиман, бизга шу нарса маълумки, Светлова бир ой илгари Алек-сей Федорович Карамазов билан танишмоқчи бўлиб истак билдирган, уни ўша пайтдаги роҳиблик кийимида ҳузурига олиб келишингиз учун сизга йигирма беш рубль беришни ваъда қилган. Сиз уни олиб келсангиз бўлди, деган. Бу ўша фожиа рўй берган оқшомда содир бўлган. Сиз Алек-сей Карамазовни Светлова хонимнинг ҳузурига олиб келгансиз – ўшанда сиз Светлова хонимдан ваъда қилинган йигирма беш рублни олганмисиз, мен ана шуни билмоқчийдим?

– Бу бир ҳазил эди... Билмадим, бу нега сизни қизиқтириб қолди. Мен ҳазил учун олдим... кейин қайтариб бермоқчи эдим...

– Демак, олгансиз. Лекин ҳалигача бермагансиз-ку... ё бердингизми?

– Арзимаган гап... – ғўлдиради Ракитин, – мен бунақанги саволларга жавоб бермайман... Мен, албатта, бераман.

Гапга суд раиси аралашди, аммо химоячи менинг жаноб Ракитин-га саволларим тугади, деб айтди. Ракитин бироз шахдидан тушиб жой-ига қайтди. Нутқининг олижаноб кўтаринкилигидан асар ҳам қолмади. Фетюкович эса уни кўзи билан кузатаркан, худди жамоатга қарата: “Мана шунақада сизнинг олижаноб айбловчиларингиз!” демоқчидай бўларди. Эсимда, бу ерда ҳам Митя аралашмасдан туролмади: Ракитиннинг Гру-

шенька хакида айтган сўзлари оҳангидан қаттиқ жаҳли чиқиб, бирдан ўз ўрнидан туриб бақирди: “Бернар!” Суд раиси Ракитин билан савол-жавоблар тугагач, судланувчига: сиз ўз томонингиздан бирор фикр билдиролмайсизми, деб сўраганда, Митя баланд овоз билан хайқирди:

– Мен судланувчи бўлиб қолганимда мендан пул сўраб олиб юрди! Ярамас Бернар, амалпараст, ўзи худога ишонмайди, олий руҳоний ҳазратларини алдайди!

Митяни яна тартибга чақирди, ифодаларингизни тузатинг, дейишди, аммо жаноб Ракитин адои тамом бўлган эди. Штабс-капитан Снегиревнинг гувоҳлиги ҳам пачакилашди, лекин бунинг сабаби бошқа ёқда. У тамомила йиртиқ-ямоқ-ясоқ кийимларда келди, кийимлари, этиклари ифлос ва нечоғлик олдини олган бўлишларига қарамай анча-мунча маст эди. У Митя сизни хафа қилганмиди деган саволга жавоб беришдан бош тортди.

– Худо хайрини берсин-ей... Илюшечка хоҳламади. У ёқда худо менга муздимни беради-ей.

– Сизга ким гапирма деб айтди? Сиз кимни назарда тутяпсиз?

– Илюшечка, менинг ўғилчам: “Отажон, отажон у сизни қандай камситди!” Тошимиз олдида илтижо қилди. Энди ўлим ёқасида ётибди-ей...

Штабс-капитан бирдан ҳўнграб йиғлади ва ўзини суд раисининг оёғи тагига отди. Уни тезда олиб чиқиб кетишди, ҳамма кулди. Прокурор томонидан тайёрланган машмаша чиқмади.

Ҳимоячи эса барча воситалардан унумли фойдаланарди, ишни энг майда тафсилотларигача билиши билан одамларни хайратга соларди. Мисол учун, Трифон Борисовичнинг кўрсатмаси кучли таассурот қолдирди ва бу кўрсатма Митя учун қони зарарли эди. У Митя биринчи марта Мокроега борганда уч мингдан кам пул сарфлагани йўқ деб бармоқларида ҳатто санаб берди, асло уч мингдан оз эмас, деб туриб олди. Лўлиларнинг ўзига қанча пулларни сочди-ю! Бизнинг битлиқи мужикларимизга эса тангача у ёқда турсин, йигирма беш рублик пулларни инъом қилиб юборди, камини истамади. Унинг қанчадан-қанча пулларини ўғирлашмади! Ким олди, ким ўғирлади, қани топиб кўр-чи, ўзи сочиб турганда ўғри бўладими! Ахир, бизнинг халқимиз ғирт қароқчи, мол турганда жонини аямайди! Ойимқизлар-чи, ойим қизларга, ўзимизнинг қишлоқи ойимқизларга ҳовучлаб сочди азамат! Ўшандан бери қишлоғимизда ҳамма бой! Хуллас, Трифон барча сарф-харажатларни чўтга солгандай ҳисоблаб ташлади. Шундай қилиб, фақат бир ярим мингни ишлатиб, қолган бир ярим мингни халтачага солиб бўйнига осиб юрган деган гапнинг чуви чиқди. “Мен ўзим ўз кўзим билан кўрдим уч мингни, уч тийиндай кўрмай кўлига сиқимлаб олган эди, нима, биз чўт ташлашни билмас эканмизми!” – деб хитоб қиларди Трифон Борисович жони борица бошлиқларга яхши кўринай деб. Аммо навбат ҳимоячига келганда, у кўрсатмаларни инкор этиб ўтирмай, Тимофей ҳамда Аким деган аравакаш мужиклар биринчи маротаба Мокроега боришларида, ҳали айбланувчи қамоққа олинмасдан бир ой бурун, маст Митя даҳлизда тушириб қолдирган юз рублик пулни топиб олганликлари, уни Трифон Борисовичга берганликлари, Трифон Борисович эса уларга бунинг учун бир рублдан ҳадя қилган. “Хўш, ўшанда шу юз рублни жаноб Карамазовга қайтардингизми ёки йўқми?” Трифон ўзини олиб қочди, босим сўрашгандан сўнг охири бўйнига олди, фақат шуни кўшимча қилдики, Дмитрий Федоровичга ўша пайт-

нинг ўзидаёқ ҳаммасини қайтариб бердим, лекин ўзлари маст ҳолатда бўлганлари учун эсларидан бутунлай чиққан бўлиши мумкин, деб қўйди. Лекин унинг бу пулни Дмитрийга қайтарган-қайтармагани каттиқ шубҳа остига олинди. Шундай қилиб, прокурор томонидан тайёрланган жуда хатарли гувоҳлардан бири шармандаси чиқиб, обрўсидан айрилиб тушиб кетди. Шундай воқеа поляклар билан ҳам рўй берди: улар ўзларини жуда мағрур тутишиб димоқ-фироқ билан чиқиб келишди. Баланд овоз билан биз тожу тахтга хизмат қилганмиз деб пускуришди, “пан Митя” бизнинг номуслимизни сотиб олмоқчи бўлиб, уч минг таклиф қилди, биз унинг қўлида жуда катта пул борлигини кўрдик. Пан Муссялович ўз сўзига жуда кўп поляк сўзларини қўшиб-чатиб гапирар, бундан прокурор ҳамда суд раиси наздида обрў-этибори ошаётгандек сезар, бу руҳини янада баландроқ пардаларга кўтарарди ва ниҳоят тамомила полякча гапиришга ўтиб олди. Аммо Фетюкович уларни ҳам охири ўз тўрига туширди. Яна қайтадан чакирилган Трифон Борисович қанчалар ўзини у ёқдан-бу ёққа ташламасин, буралиб-эшилмасин, барибир, охири бўйнига олди: менинг қартам Врублевский томонидан алмаштирилиб қўйилди, пан Муссялович картани сузаркан, уни ўз картасига алмаштирди, фирромлик қилди, деди. Буни кейин Калганов тасдиқлади. Ва ҳар иккала пан юзи шувут бўлиб, обрўсидан айрилиб, залдан шамгин чиқиб кетишди, жамоат кулиб қолди.

Кейин барча хатарли гувоҳлар бошидан ҳам худди шундай воқеалар кечди. Уларнинг ҳар бирини ҳимоячи Фетюкович маънан фош қилди, тавбасига таянтириб залдан чиқариб юборди. Ҳаваскорлар ва адлиячилар фақат лол қолиб кузатишарди, лекин буларнинг ҳаммаси катта ва тугал бир нарсга яраб, ижобий хизматини ўтармикин, деб мулоҳазаларга берилишарди. Зеро, ҳамма айбловнинг инкор қилиб бўлмас кучини сезиб-билиб ўтиришарди, яна қайтараман айбнинг кучи тобора фожиона тарзда ортиб борарди. Аммо “буюк афсунгар” ишончини асло йўқотмаганди, унинг хотиржамлигини кўриб, булар кутишарди: “шундай одам” ахир Петербургдай жойдан бекорга келмаган-ку, бу ердан ҳеч қачон қуруқ қайтиб кетмайди-ку.

III

ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗАСИ ВА БИР ҚАДОҚ ЁНҒОҚ

Тиббий текшириш судланувчига унчалик ҳам ёрдам бермади. Афтидан, Фетюковичнинг ўзи ҳам унга унчалик ишонмасди, кейинчалик бу исботини топди. Текширишнинг ўзи ёлғиз Катерина Ивановнанинг талаб кистови билан ўтказилди. У Масковдан атай машҳур врачни чакиртириб олиб келди. Ҳимоя текширишдан ҳеч нарса ютқизмасди, албатта. Иш ўнгидан келса бирон ютукни қўлга киритиши ҳам мумкин эди. Докторларнинг фикрлари турли-туман бўлгани учун маълум даражада қандайдир кулгили ҳолат ҳам юзага чиқди. Масковдан келган машҳур доктор, ундан сўнг ўзимизнинг Герценштубе ва ниҳоят ёш врач Варвинский текшириш аъзолари эдилар. Кейинги икковлари оддий гувоҳ сифатида ҳам жараёнда иштирок этардилар. Уларни прокурор чорлаганди. Биринчи бўлиб эксперт сифатида доктор Герценштубе чакирилди. Бу ёши етмишга кирган врач сочлари оқарган, тепакал бўлиб қолган, ўрта бўйли, қадди-басти пишиқ одам эди. Шаҳримизда ҳамма уни кадрлар ва хурмат қиларди. Врач сифатида ғоятда инсофли, хушфёъл ва порсо, аллақандай гернгутер ёхуд “Мо-

рав биродарлар”дан эди¹. Яна аниғини худо билади. Шаҳримизда узок вақтлардан бери истикомат қилар, ўзини обрў-эътибор билан тутарди. У одампарвар ва меҳрибон киши эди, камбағаллар ҳамда дехконларни ҳақ олмасдан даволар, ўзи уларнинг кулбалари ва хужраларига борар, доридармонга пул ҳам бериб кетарди, аммо ўлардай қайсар эди. Калласига мабодо бирор фикр ўрнашиб қолса, уни чиқариб юборишнинг асло иложи йўқ эди. Дарвоқе, шу нарса шаҳарда кўпчиликка маълум бўлиб қолдики, Масковдан келган машҳур врач шаҳарда икки-уч кун бўлмасиданок доктор Герценштубенинг лаёқати ҳақида бир қанча фавқулодда ножўя сўзларни айтиб улгурмиш эди. Гап шунда эдики, Масковдан келган врач касалларни бориб кўришга йигирма беш рублдан ҳақ олар, лекин, бари бир, айрим одамлар масковлик машҳур врачнинг келганидан хурсанд бўлиб, пулларини аяб ўтирмасдан ўзларини унга кўрсатиш учун югуриб-елиб қолишди. Уларнинг ҳаммаларини илгари Герценштубе боқарди ва буни қарангки, машҳур врач қаерга касал кўргани борса, Герценштубенинг даволаш усулини каттиқ танқид остига оларди. Охирида қайси беморнинг олдига кирса, шундай деб сўрайдиган бўлди: “Ким буюрди сизга бу дориларни, Герценштубеми? Хи-хи!” Доктор Герценштубе, албатта, буларнинг баридан хабар топди. Мана энди бирин-кетин ҳар учала доктор маълумот бера бошладилар. Доктор Герценштубе тўғридан-тўғри шундай деди: “Судланувчининг ақлий қобилятлари соғлом эмаслиги ўз-ўзидан маълум”. Кейин бунга ўз мулоҳазаларини қўшди, лекин бу ерда уларни келтириб ўтирмайман, у яна шуни ҳам қўшимча қилдики, носоғломлик судланувчининг илгариги жуда кўп хатти-ҳаракатларида кўзга ташланади, шу тобда ҳам у бу хатти-ҳаракатлардан холи эмас; доктордан сўрашдики, “ҳозир, шу дамда ҳам” деганингизни қандай тушуниш мумкин? Шунда кекса доктор ўзининг соддалигига бориб тўппа-тўғриси айтди-қўйди, қаранглар деди, судланувчи суд залига кириб келаркан, ҳолатга кўра ғаройиб ҳамда кутилмаган киёфада эди, худди аскардай олдинга қадам ташлар, кўзлари тик олға тикилганди, ҳолбуки, сўл томонга қараса тўғрироқ бўларди, чунки сўл томонда хонимлар ўтиришар, у эса гўзаллик вакилаларига жазман эди ва энди бу гўзаллар мен ҳақимда қандай ўйлашаркин деб кўп қайғуриши ўз-ўзидан равшан эди, – деб ўзига хос лафзи билан баён қилиб ўтди кекса доктор. Шуни қўшимча қилиб ўтайки, у рус тилида кўп ва хўб сўйлар, лекин унинг ҳар бир ибораси худди немис тилида сўзлаётгандай бўлиб эшитилар, бундан у ҳеч қачон хижолат чекиб ўтирмас, зеро, ўзининг рус тилида гапиришини бир умр намунали деб ҳисоблаб келар, “русларнинг ўзи гапиргандан ҳам яхшироқ гапираман”, деб одамларни ишонтирар, сўзлаганда русча мақолларни келтиришни жуда яхши кўрар, дунёдаги барча мақоллардан рус мақоллари яхшироқ ва ифодалироқ деб ўқитарди. Яна бир нарсани айтиб ўтай, у сўзлаётганда, паришонхотирлиги боисиданмикин, энг оддий сўзларни туйқус эсидан чиқариб кўяр, ўзи бу сўзларни жуда яхши билар, аммо улар негадир бирдан хотирасидан фаромуш бўлиб қоларди. Дарвоқе, у немисча гапирганда ҳам шу ҳол такрорланар ва бундай пайтларда қўлларини юзи олдида силкитар, йўқолган сўзни худди тутиб олмоқчидай бўлар, то

¹ Гернгутер – XVIII–XIX асрда Германияда ва қисман Россияда тарқалган диний-ижтимоий оқим аъзоси. Бу оқим одамларни маънавий-ахлоқий қайта тарбиялашни назарда тутган. Келиб чиқишига кўра “Морав биродарлари”га бориб тақалади. “Морав биродарлари” – XV асрда Чехияда ташкил топган диний мазҳаб – улар қаршилик кўрсатмаслик ва мурса йўлини тутганлар.

керакли ўша сўзни топмагунича ҳеч кимса уни сўзини давом эттиришига мажбур қилолмасди. Унинг судланувчи залга кириб келганида сўл ёкка, хонимларга қараши керак эди, деган гапидан жамоат ичида шўх шивир-шивирлар бошланди. Кекса докторимизни бизнинг барча хонимларимиз жуда яхши кўришар, унинг бир умр бўйдоқ ўтаётганлиги, порсо ва маъсум одам эканлигини билишар, доктор хонимларга энг олий ва идеал хилқатлар деб қарарди. Шунинг учун унинг ғалати фикри ҳаммага кутилмаган бир нарса бўлиб туюлди.

Московлик машҳур врачдан ҳам ўз навбатида фикр сўралди, у кескин бир қатъият билан судланувчининг ақлий ҳолатини носоғлом деб топа-ман, “хатто хавфли даражада”, деб қўйди. У жазава (аффект) ва васваса (мания) ҳақида кўп гапирди, барча йиғилган маълумотларга қараганда, — деди у, — судланувчи қамоққа олинишидан бир неча кун аввал, ҳеч шубҳасиз, касал аффект ҳолатида бўлган, жиноят содир этганда ҳам буни англаб турган, лекин ишни ғайришуурий тарзда адо этган, ўзини қамраб олган оғир майлга қаршилиқ кўрсатишга асло қодир бўлмаган. Аммо доктор аффектдан ташқари васвасани ҳам тилга олиб ўтди, васваса тўғридан-тўғри ақлий савдойиликка йўл очган ва унга башорат ўқиган, деб айтди доктор. (Боқий. Мен бу ерда ўз сўзларим билан баён этаётирман, доктор эса ғоятда олимона ва махсус тил билан тушунтириб берди.) “Унинг барча хатти-ҳаракатлари соғлом фикр ва мантикка зид, — деб давом этди у. — Мен ҳали ўзим ўз кўзим билан кўрмаган жиноятни, бутун фалокатни айтаётганим йўқ, бироқ уч кун бурун мен билан гаплашаётган вақтида унинг нигоҳи тушунтириб бўлмайдиган даражада бир жойда қотиб қолмиш эди. Ҳеч керак бўлмаган жойда хохолаб қуларди, доимий ғазабланиш, зардаси қайнаш. “Бернар, эфика” деган ғалати ҳеч кимга керак бўлмаган сўзлар. Айниқса, судланувчи ўзини алданган деб ҳисоблаган уч минг рубль бора-сида гап кетганда, ғазабга келмасдан, қутурмасдан, жаҳл отига минмасдан турулмайди, мана шунда мания, яъни васваса яққол кўзга ташланади, деди доктор, ҳолбуки, ўзининг бошқа хафачиликлари ва омадсизликлари тўғрисида бемалол аччиқланмай, жаҳли чиқмай гапираверади. Тўпланган маълумотларга қараганда, у илгарилари ҳам гап мана шу уч минг ҳақида борганда, дарров қутуриб асабийлашиб кетаркан, қолган барча ҳолларда эса беғараз ва бетама бўлган. “Олим ҳамкасбимнинг фикрига келганда эса, — ўз сўзини якунларкан истехзо билан қўшиб қўйди московлик доктор, — судланувчи залга кириб келаркан, тўғрига эмас, хонимлар ўтирган томонга қараши керак эди, дейилганига менинг фикрим шуки, бу ўйноқи, шўх гап бўлишидан ташқари, у мутлақо нотўғри, эҳтимол, шунга қўшилган бўлардимки, судланувчи кириб келаркан, бу ерда унинг қисмати ҳал бўлмоқда, тўғрига тикилиб қарамаслиги керак эди, зеро, бу унинг шу дамдаги носоғлом руҳий аҳволидан дарак беради, лекин шу билан бирга тасдиқлаб айтаманки, у сўл томонга, хонимларга қарамаслиги жоиз, аксинча, ўнг томонга, ўзининг асосий ҳимоячисига қараши лозим эди, энди унинг бутун умиди шу ҳимоячидан ва қисмати энди тамомила ҳимоячига боғлиқ”. Доктор ўз фикрини қатъият ва кескинлик билан билдирди. Аммо охирида сўралган врач Варвинскийнинг кутилмаган хулоса-си ҳар иккала аллома экспертларнинг ихтилофларига кутилмаганда қул-гили бир тус берди. Врач Варвинский фикрича, судланувчи ҳозирда ҳам, аввал ҳам бутунлай соғлом бўлган ва ҳақиқатан, у қамоққа тушишидан

аввал асабий ҳамда ўта ҳаяжонланган ҳолда бўлса-да, бу жуда кўп аён сабабларга боғлиқ бўлиши мумкин, чунончи, рашк, ғазаб, тинмай ичкилик ичиш ва ҳоказолар. Лекин ушбу асабий ҳолат ўзида ўша “аффект” деган нарсани сақламаслиги мумкин, бу ҳақда ҳозиргина айтиб ўтди. Судланувчи суд залига кириб келаётганда ўнг томонга қараши керакмиди, чап томонгами, “менинг ожизона фикримча”, судланувчи залга киргач айна тўғрисида қараши жоиз эди, у шундай қараган ҳолда кириб келди ҳам, зеро, тўғрисида суд раиси билан суд аъзолари ўтиришган эди, тақдири айнан энди шуларга боғлиқ, “ўз олдига тўғри қараган ҳолда залга кириб келаркан, ўзининг ақлан соғлом эканлигини шу дақиқаларда намоиш қилиб кўрсатди”, деб бирмунча қизғинлик билан хулоса қилди ёш врач ўзининг “камтарин” кўрсатмасини тугатаркан.

– Яшавор, ҳаким! – деб қичқирди Митя ўз жойидан, – худди шундоқ!

Митяни, албатта, дарҳол тўхтатишди, аммо ёш врачнинг фикри судга ҳам, жамоатга ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатди, зеро, кейин маълум бўлишича, барчага унинг сўзлари маъқул келган. Дарвоқе, гувоҳ сифатида сўралган доктор Герценштубенинг сўзи кутилмаганда Митянинг фойдасига хизмат қилди. Шу шаҳарда кўпдан бери яшайдиган одамлардан бири ва анча вақтлардан бери Карамазовлар хонадонини яхши биладиган инсон сифатида у бир қанча жуда қизик кўрсатмалар берди. Туйқус яна бир нарсани мулоҳаза қилгандай, шуларни ҳам қўшиб қўйди:

– Бироқ бу шўрлик йигитчанинг қисмати бутунлай бошқача бўлиши ҳам мумкин эди, зеро, болалик пайтларида юраги мусаффо эди, болаликдан кейин ҳам шундай эди, мен буни биламан. Бироқ рус мақолида айтилганидек, “Агар бировнинг битта ақли бўлса, бу яхши, агар меҳмон бўлиб ақлли одам келиб қолса, унда янаям яхши, унда ақл иккита бўлади, биттадан иккита яхши...”

– Битта ақл соз, иккита бўлса ундан ҳам соз... – сабри чидамай айтиб юборди прокурор, у чолнинг секин узоқ чўзиб гапиришини анчадан бери биларди: чол одамларни куттириб қўяётгани, сўзлари уларга қандай таъсир қилаётгани билан асло иши бўлмасди, аксинча, ўзининг берч, туруш ва доим ўзидан мамнун-шод немисча заковатини жуда баланд кадрларди. Чол сўз ўйинлари қилишни яхши кўрарди.

– О, ха-я, мен ҳам шуни айтяпман-да, – қайсарлик билан илиб кетди у, – битта ақл яхши, иккита бўлса ундан ҳам яхши, аммо унинг олдига бошқа ақлли одам келмади, у ўзининг ақлини ҳам шамолга... Нимаиди, шамол нимаиди? Ўша сўз – ақлини нима қилди, эсимдан чиқди, – деб давом этди у қўлларини кўзлари олдида силкитиб, – эҳ-ха, шпацирен.

– Совурдим?

– Эҳ-ха, совурди, мен ҳам шуни айтаман-да. Ана ўшанда унинг ақли ўйнагани кетди ва шунақанги чуқур жойга тушиб қолдики, ўзини йўқотиб қўйди. Ҳолбуки, у хиссиётчан, тамкин бола эди, о, мен уни мана бундай кичкинтой пайтларидан бери биламан, отасининг орқа ховлисида бир ўзи ўйнаб юрарди, ялангоёқда чопқилларди, иштонининг биттагина тугмаси бўларди.

Инсофли чолнинг овозида қандайдир туйғу ва ҳис-ҳаяжон жўш уриб кетди. Фетюкович ниманидир олдиндан сезиб сергакланди ва туриш-турмиши кулоққа айланди.

– Эҳ-ха, ўша пайтлар мен ўзим ҳам ёш йигитча эдим... мен... эҳ-ха. Рост, мен кирк бешга чиккан эдим, бу ерга яқинда келгандим. Ўшанда болага жуда раҳмим келди ва мен ўз-ўзимдан сўрадим: нега кичкинтойга бир кадок ҳалиги... Эҳ-ха, нима эди бир кадок? Унинг оти эсимдан чиқди... болалар жуда яхши кўрадиган нарсачи, нимаиди, ҳалиги нимаиди... – доктор яна қўлларини кўзлари олдида силкитди, – у дарахтда ўсади, қоқиб олишади, совға қилишади...

– Олмами?

– О, йўқ! Бир кадок, бир кадок, олма эса ўнта, кадок эмас... йўқ, у кўп бўлади, майда-майда, оғизга олиб тишда чақ!..

– Ёнғоқми?

– Балли, ёнғоқ, мен ҳам шуни айтяпман-да, – худди боядан бери сўз изламагандай бамайлихотир деди доктор, – мен унга бир кадок ёнғоқ олиб бордим, зеро, болакайга ҳеч қачон ёнғоқ бермаган экан, кейин мен бармоғимни кўтардим-да болага шундай дедим: “Болакай! Gott der Vater”¹. У кулиб юборди-да: “Gott der Vater. – Got der Sohn”². У яна қикирлаб кулди-да: “Got der Sohn”. – Gott der heilige Geist”³ – деди. Кейин у яна қикирлаб кулди-да: “Got der heilige Geist”, – деб оғзига сикқанча такрорлайверди. Кейин мен кетдим. Учинчи куни уйи олдидан ўтиб кетаётсам, менга ўзи кичкириб колди: “Амаки, Gott der Vater, Gott der Sohn”, фақат биттасини эсидан чиқарибди, аммо мен унинг эсига солдим, кейин унга жуда ачиниб кетдим. Кейин уни бошқа ёққа олиб кетишди ва мен уни кўрмадим. Мана, ўшандан бери йигирма уч йил ўтибди, бир куни кабинетимда ўтирсам, энди сочларим оқариб кетганди, бирдан эшикдан навкирон бир йигит кириб келди, уни танимадим, аммо у бармоғини юқорига кўтариб, кула-кула “Gott der Vater...” деб турибди. “Мен ҳозир етиб келдим ва сизга ёнғоқ учун раҳмат айтмоқчиман”, дейди. “Ўша пайтда менга ҳеч ким ёнғоқ олиб бермаган, фақат сиз менга совға қилгансиз”. Шундан кейин мен ўзимнинг бахтли ёшлигимни хотирладим ва боғ ҳовлида ялангоёқ ўйнаб юрган болани эсладим, юрагим ағдар-тўнтар бўлиб кетди: “Сен яхшилиқни биладиган бола экансан, болалик пайтингда сенга олиб берганим ёнғоқни ҳалиям эсингдан чиқармабсан”. Уни бағримга босиб, дуо қилдим. Кейин йиғлаб юбордим. Аввал кулди, кейин у ҳам йиғлади... зеро, руслар, кўпинча, йиғлаш керак бўлган жойда куладилар. Аммо у ростданам йиғлади, буни мен ўзим кўрдим. Мана, энди, э-воҳ!..

– Ҳозир ҳам йиғлаяпман, немис, мана ҳозир ҳам йиғлаяпман, эй худонинг севган бандаси! – бирдан кичкириб юборди Митя жойидан туриб.

Ҳар қалай бу хангома жамоатда яхши таассурот колдирди. Аммо Митянинг фойдасига энг кўп таъсир кўрсатган нарса Катерина Ивановнанинг кўрсатмаси бўлди, уни ҳозир ҳикоя қилиб бераман. Умуман, ҳимоя томонидан чақирилган гувоҳлар сўзга чиқа бошлагач, такдир Митяга кулар юзларини ниҳоят кўрсатгандай бўлди. Ажойиби яна шундаки, буни ҳатто ҳимоянинг ўзи ҳам кутмаганди. Лекин Катерина Ивановнадан олдинроқ Алеша кўрсатма берди, кутилмаганда эсига бир далил тушди, бу айбловнинг жуда муҳим нуктасига қарши жуда яхши бир далил бўлиб чиқди.

¹ Ота худо (нем.).

² Ота худо. – Ўғил худо (нем.).

³ Ўғил худо. – Муқаддас рух (нем.).

МИТЯГА КУЛИБ БОҚҚАН БАХТ

Бу Алешанинг ўзига ҳам кутилмаган бир нарса бўлди. У қасамёд қабул қилиб ўтирмай сўзга чиқди, илк сўзлариданоқ томонлар унга хайрихоҳлик билан мулойим қарашди. Жамоат орасида яхши ном қозонгани кўриниб турарди. Алеша камтарлик билан вазмин кўрсатма берди, аммо кўрсатмасида шўрлик акасига қайноқ меҳри кўзга ташланиб турарди. Бир саволга жавоб бераркан, у акасининг феъл-атворини чизиб, акам жўшқин, бебошвок, эҳтирослари ортидан қувиб юрган одам бўлса ҳам, айна пайтда олижаноб, мағрур ва олийҳиммат киши, зарур пайтда ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр, деб таърифлади. Акам охирги пайтларда Грушеньканинг ишқига гирифтор бўлиб, отам билан тескари бўлиб қолди ва ўзини тоқат қилиб бўлмайдиган оғир аҳволга солди. Митя талончилик мақсадида отасини ўлдирган деган тахминларни Алеша қаҳр-ғазаб билан рад қилди. Уч минг унинг бутун хаёлини эгаллаб манияга айланиб қолди, отам мени алдаб чув туширди деган қарорга келди. Табиатан тамагир бўлмаса-да, лекин ўша уч минг ҳақида гап борганда жумбушга келиб қутуриб кетар ва ўзини эплай олмай қоларди. Икки хоним қиз ўртасидаги рақобатга келганда, жуда мужмал қилиб жавоб берди, бошқа бир-икки саволга эса умуман жавоб бериб ўтирмади.

– Акангиз сизга отамни ўлдираман деб айтганми? – сўради прокурор.
– Агар истамасангиз, жавоб бермаслигингиз мумкин, – қўшимча қилди у.

– Тўғридан-тўғри айтмаган, – жавоб берди Алеша.

– Қандай? Шама қилганми?

– Бир марта менга отамга ғаразим бор деган, кўрқаман деган, чунки... мабодо чидолмай қолса... нафрати ҳаддан ортиқ кўзиса... балки ўлдириб қўйишим ҳам мумкин деган...

– Сиз бунга ишондингизми?

– Балки ишонгандирман. Лекин шунга имоним комил эдики, қандайдир олий бир туйғу машъум бир дамда уни бундан сақлайди, ўша туйғу акамни сақлаб қолди, отамни ўлдирган у эмас, – қатъият ила сўзни тугатди Алеша баланд овозда бутун залга эшиттириб. Прокурор жанг ногорасини эшитган жанговар от каби сесканди.

– Мен сизнинг ишончингиз тамомила самимий эканига тўла ишонаман, бахтсиз акангизга меҳр-муҳаббат билан қарашингизни табиий деб биламан. Хонадонингизда рўй берган фожага ўзига хос қарашингизни ҳам тушунаман, булар бизга дастлабки терговдан ҳам маълум. Лекин кўрсатмаларингиз бошқа барча кўрсатмалардан фарқли томонларга эга, прокуратурада мавжуд маълумотларга зид. Акангиз айбдор эмаслиги, гуноҳ бошқа одамда эканлигига сиз қандай аниқ далиллар келтироласиз, бунга жавоб беришингизни қатъий талаб қиламан. Дастлабки терговда сиз айбдор бошқа одам деб тўғридан-тўғри кўрсатдингиз. Бунга далилингиз борми?

– Дастлабки терговда мен фақат саволларга жавоб бердим, – охиста, вазмин жавоб берди Алеша, – ўзим айбни тўғридан-тўғри Смердяковнинг бўйнига қўйганим йўқ.

– Барибир, уни кўрсатдингиз-да?

– Мен акам Дмитрийнинг сўзига таяниб айтдим. Менга уни қамокқа олиш пайтида нима бўлганини айтиб беришди, ўшанда у Смердяковни кўрсатган. Мен акамнинг айбсизлигига ишонаман. Агар у ўлдирмаган бўлса, унда...

– Смердяков-да? Нега энди айнан Смердяков? Акангизнинг айбдор эмаслигига қатъий ишонганингизнинг сабаби нимада?

– Мен акамга ишонаман. Мен биламан, у менга ёлгон гапирмайди. Гаплари рост эканини унинг юзидан биламан.

– Фақат юзидан биласизми? Сизнинг бутун далилларингиз шуми?

– Бошқа далилим йўқ.

– Смердяков айбдор эканлигига фақат акангизнинг гапига қараб ишонасизми? Юзининг ифодасидан биласизми? Бошқа далилингиз йўқми?

– Ҳа, бошқа далилим йўқ.

Шу билан прокурор сўроқни тугатди. Алешанинг жавобларидан жамоат кониқмади. Смердяков ҳақида шахримизда ҳали суд бўлмасдан анча олдин турли гап-сўзлар юрган эди, кимдир ниманидир эшитибди, кимдир нимагадир ишора қилибди, Алешанинг жуда кўп маълумотлар тўплаб юрганини айтиб юришди, акасини оқламоқчи, хизматкорни айбдор деб исботламоқчи, дейишарди, мана охир-оқибат ҳеч қандай исбот, далил, рўкач йўқ, маънавий ишонч мавжуд, холос.

Аммо савол бериш гали Фетюковичга келди. Алеша судланувчи қачон отамдан нафратланаман деди, қачон ўлдириб қўйишим мумкин деди, фожиа олдидан учрашиб қолганларида у нималар деди, қаби саволларга жавоб бераркан, у бирдан қаттиқ сесканди, худди жуда муҳим бир нарсани мана энди эслагандай бўлди мулоҳаза қилиб кўриб:

– Мен ҳозир бир ҳолатни эслаб қолдим, ёдимдан кўтарилган экан, аммо ўшанда у менга жуда мужмал кўринган эди, ҳозир эса...

Бирдан Алешанинг бошига бир фикр келиб, хаёли бирдан ёришгандай бўлди, у Митя билан охирги марта кечқурун кўчада дарахт тагида учрашиб гаплашган эди, ўшанда Алеша монастирга кетаётганди, Митя бир неча маротаба кўкрагига, “кўкрагининг тепа кисмига уриб”, ўзимнинг номусимни саклайдиган бир нарсам бор, деб бир неча марта такрорлаган ва бу нарса мана шу ерда, кўкрагимда деб кўрсатганди... “Мен ўшанда кўкрагига уриб юрагини кўрсатяпти, деб ўйлабман, – деб давом этди Алеша, – юрагимдаги куч-қувватни топиб бу шармандалиқдан қутулиб кетаман, демокчи, деган хаёлга борибман, бу шармандалиқ нима эканлигини у ҳатто тилга олишга кўрқарди. Мен у отам ҳақида сўзлаяпти, деб ўйлабман, ҳолбуки, у кўкрагидаги аниқ бир нарсага ишора қилаётган экан, аммо юрак у кўксига ураётган томонда эмас эди, пастроқда эди, у эса кўкрагининг тепасига муштларди, нақ бўйнининг тагига ва мудом шу жойни кўрсатади. Менинг фикрим ўшанда ўзимга аҳмоқона бўлиб туюлди. Акам балки ўша пул солинган халтачани кўрсатаётган бўлган, халтачага бир ярим минг рубль тикиб қўйилганди!..”

– Худди ўзи! – деб қичқирди Митя ўз ўрнидан. – Гапинг тўғри, Алеша, муштим билан халтачани ураётгандим!

Фетюкович уни тинчлантириш учун шоша-пиша югурди ва шу заҳоти Алешага чангақдек ёпишди. Алеша эса ўзининг хотирасига берилиб кетиб, қизгинлик билан ўз тахминларини баён эта бошлади, бу шармандалиқнинг маъноси шунда бўлса керакки, у Катерина Ивановнага

қайтариши мумкин бўлган бир ярим минг рубль ва қарзнинг ярмидан қутулиш имкониятига эга бўла туриб, бари бир, буни қайтаришни истамай, бошқа нарсага сарфлашга, яъни Грушенькани олиб кетишга қарор қилган, мабодо киз рози бўлса...

– Ҳа, шундай, айнан шундай, – деб хитоб қиларди Алеша кутилмаганда қаттиқ ҳаяжонга тушиб, – акам ўшанда менга айтди шармандаликнинг ярмини (ҳа, *ярмини* деб у бир неча марта такрорлади) ўзимдан соқит қилишим мумкин, лекин менинг феъл-атворим шу қадар ёмондирки, буни қилолмайман... буни қилолмаслигимни олдиндан биламан, бунга менинг кучим етмайди...

– Сиз аниқ, равшан эслайсизми, у кўкрагининг айнан шу ерини уриб кўрсатдимиз? – ютоқиб сўрарди Фетюкович.

– Аниқ ва равшан эсимда, чунки ўшанда ўйланиб қолдим нега у кўкрагининг шу ерига уряпти деб, юрак ахир пастроқда бўлади-ку... лекин бу фикрим ўзимга аҳмокона булиб туюлди... эсимда... бу менга шундай туюлди... лип этиб ўтди бу фикр. Ана шунинг учун ҳозир бирдан эсимга тушди. Нега шу пайтгача эсламадим буни! Ўша халтачани кўрсатган-да нажотим бор деб! Лекин пулни бермайман деб оёқ тираб туриб олганини қаранг! Мокроеда уни қамоққа олишганда у бақириб айтган – мен буни биламан, менга келиб билдиришган – пули бўла туриб Катерина Ивановнага қарзини бермасликни бутун ҳаётининг шармисорлиги деб билган, қарзининг ярмини берса, (ҳа, айнан ярмини!) қизнинг қошида ўғри номини олмасди, лекин, бари бир, беришни истамади ва қизнинг кўз ўнгида ўғри бўлиб қолишни хоҳлади, пулдан ажралгиси келмади! Бу қарзидан у қанчалар қийналар, қанчалар азоб чекарди! – хитоб билан тугатди сўзни Алеша.

Албатта, орага прокурор ҳам аралашди. У Алешадан буларнинг ҳаммаси қандай бўлганини яна бир қарра сўйлаб беришни сўради. Бир неча марта ижикилаб сўради судланувчи кўкрагига аниқ урдими деб, нимагадир ишора қилдими деб. Балки, кўксига шунчаки муштлагандир?

– Эй, мушти билан урмади! – хитоб қилди Алеша, – айнан бармоқлари билан кўрсатди ва мана бу ерини, жуда тепани кўрсатди... Аммо мен қандай қилиб буни шу пайтгача унутиб юрибман!

Суд раиси Митяга мурожаат қилиб, сиз ушбу кўрсатма ҳақида нима дейсиз, дея сўради. Митя ҳаммаси худди шундай бўлган, деб тасдиқлади, мен кўксимдаги бир ярим мингга ишора қилганман, у бўйнимдан сал пастроқда эди, бу менинг ғирт шармисорлигим эди, бу шармандаликдан ҳеч қачон бўйин товламайман, ҳаётимнинг уят-алами! – кичкирди Митя. – Мен берсам бўларди, бермадим, қизнинг кўз ўнгида ўғри бўлиб қолгим келди, энг қизиғи, бермаслигимни олдиндан билардим! Алеша ҳақ! Раҳмат, Алеша!

Алешани сўроқ қилиш шу билан тугади. Муҳими шунда эдики, лоақал битта далил топилди, жуда майда, арзимаган бир далолат, ҳатто далолатга андак ишора, аммо халтача ҳақиқатан ҳам бўлганини аниқ тасдиқларди, халтачада эса бир ярим минг пул бўлган ва судланувчи дастлабки терговда ёлғон гапирмаган (Мокроеда у бу менинг пулларим деган эди). Алеша ҳам хурсанд бўлди, кип-қизарган ҳолда у жойига бориб ўтирди. Анчагача ўз-ўзича такрорлади: “Қандай қилиб мен буни унутдим! Нега унутдим! Қандай қилиб бирдан бу ерда эсимга тушиб қолди!”

Гал гувоҳ Катерина Ивановнага келди. У залда пайдо бўлиши биланок қандайдир олашовур ғовур кўтарилди. Хонимлар дарров дастакли кўзойнаклари, дурбинларини такдилар, эркаклар ғимирлаб қолишди, баъзилари яхшироқ кўриш учун ўринларида тик туришарди. Қиз кириб келиши биланок Митя бирдан худди докадай оқариб кетди, деб кейин гапириб юришди. Қиз бошдан-оёқ қора кийинган, ўзига кўрсатилган жойга камтарлик билан ботинмайгина якинлашди. Юзидан ҳаяжони билинмасди, аммо қорайиб, тумтайиб кўринган нигоҳида қатъият ярқираб кетарди. Қайд этиб ўтайликки, ўша дамларда у ғоятда мафтункор эди, деб кейин кўплар эслаб юришди. У бутун залга эшитиладиган қилиб оҳиста ва тиниқ сўз бошлади. Осуда оҳанг билан сўзлади, ҳар қалай у ўзини босиб олишга, хотиржам бўлишга интиларди. Суд раиси саволларини фавқулодда эҳтиёткорлик ва ҳурмат-этибор билан бера бошлади, у худди “ўзга торлар”ни чертиб юборишдан кўркқандай, фожианинг катталигини асло назардан қочирмагандай эди. Аммо Катерина Ивановнанинг ўзи саволлардан бирига жавоб бераркан, “мени ташлаб кетмасдан бурун мен унинг никоҳ ўқилган қайлиғи эдим...” деб қатъият билан қўшиб қўйди. Ундан қариндошларига жўнатиш учун Митяга берган уч минг рубль ҳақида сўралганда, киз дадил туриб деди: “Мен унга тўғри почтага олиб бориб топшириш учун берганим йўқ, ўшанда унга пул ниҳоятда зарур эканлигини сезиб қолдим... Мен уч мингни хоҳласа бир ой ичида Масковга жўнатиш шарти билан берганман. Буни у қарз деб ўйлаб бекорга кўп вақт ўзини қийнаб юрди...”

Мен берилган барча саволлар ва унинг жавобларини аниқ баён қилмоқчи эмасман, фақат уларнинг маъноларини ифодалаб ўтмоқчиман, холос.

– Менинг шунга ишончим комил эдики, у отасидан ўзига тегишли пулни олгани заҳоти Масковга жўнатиб улгуради, – давом этарди у саволларга жавоб бериб, – унинг беғараз эканлиги, ҳалоллигига ишончим комил эди... пул масалаларида у ҳаддан ортиқ виждонли, пок эди. У отасидан уч минг олишига ишонарди, менга бу ҳақда бир неча марта гапирганди. Мен унинг отаси билан низолашиб юрганини билардим ва яна ишончим комил эдики, отаси уни хафа қилган. Унинг отасига дўқ-пўписа қилганини ҳеч қачон эшитмаганман. Ҳар қалай, менинг олдимда ҳеч бундай қилмаган, унинг дағдағаларини эшитмаганман. Агар у ўша пайтларда менинг ҳузуримга келганда эди, ўша куриб кеткур уч минг юзасидан, албатта, уни дарров тинчлантирган бўлардим, аммо олдимга бошқа келмай қўйди... мен ўзим эсам... мен ўзим... шундай аҳволга тушиб қолдимки... уни ҳузуримга чакиролмадим... Қарзни қисташга эса ўзимни ҳақсиз деб билардим, – деб қўшиб қўйди у бирдан ва овозида аллақандай қатъият жаранглаб кетди, – мен илгари ундан каттагина пул қарз-қавола олгандим, ўшанда билмасдимки, қачон бу қарзимни узаман...

Унинг овозида қандайдир кин янграб кетди. Худди шу дамда савол навбати Фетюковичга келди.

– Унда ҳали бу ерда эмасдинглар, илк танишган пайтларингизда бўлганда? – аста ёндашиб гапни чувалатди Фетюкович дарҳол ўзига қулай бир нарсани сезиб. (Қавс ичида қайд этиб ўтайки, у бир чеккаси Катерина Ивановна томонидан Петербургдан чакиртирилган эса-да, Митя томонидан ҳали ўша шаҳардалигида Катяга берилган беш минг рублдан беҳабар эди,

“ерга букилиб таъзим қилиш борасида” ҳам ҳеч нарсани билмасди. Қиз буларни унга айтмаган, яширганди! Бу ўзи қизиқ эди. Ишонч билан тахмин қилиш мумкинки, қиз охирги дақиқагача буни судда айтайми, айтмайми, деган иштибода юрганди, кўнглидан бир нидо чиқишини кутарди.)

Йўқ, мен бу дақиқаларни асло унутолмайман! Қиз ҳикоясини бошлади, ҳаммасини ҳикоя қилди, нима бўлиб ўтган бўлса барини айтди, эсингизда бўлса, буни Митя Алешага сўйлаб бермиш эди. “Ерга букилиб таъзим қилиш”ни ҳам унутмади, буларнинг барча сабаблари, отаси ҳақида гапирди, ўзи нега Митянинг ҳузурига бориб қолганини ҳам сўзлади, лекин Митя уни опаси орқали “Катерина Ивановнанинг ўзи келиб кетсин”, деб чорлаганини на имо-ишора, на бир оғиз сўз билан эслади. Буни қиз олижаноблик билан яширди ва ўзи ўша пайтда ёш офицернинг ҳузурига... пул сўрагани югуриб келганини беркитиб ўтирмади, нимагадир ишониб бордим, деди. Бу аллақанддай ҳайратомуз нарса эди. Мен эшитиб ўтириб музлаб, қалтираб кетдим, зал унинг ҳар бир сўзига интиқ кулоқ тутарди. Бунинг мисоли йўқ эди, ҳатто шундай ҳукмпармо, камёб, мағрур бир қиздан бунчалар шоён очик кўрсатма, бунчалар ўзини қурбон қилиш, қурбонликка келтиришни кутиш қийин, бунга ақл бовар қилмасди. Нима учун, ким учун эди бу қурбонлик, фидойилик? Ўзига хиёнат қилган, қаттиқ ранжитган кишини қутқариш учунми ё андак бўлса ҳам унга ёрдам бериш, қандай бўлмасин аҳволини озгина енгиллатиш учунми, одамларда унинг фойдасига яхши таассурот қолдириш учунми! Ҳақиқатан ҳам, ҳаётда бор-йўқ бойлиги – охирги беш минг рубль пулини инъом этаётган офицер сиймоси, маъсума бир қиз олдида тиз букиб таъзим қилаётган инсон жуда ёрқин ва жозибали қилиб чизиб кўрсатилди, лекин... менинг юрагим бирдан сиқилиб қаттиқ оғриди! Мен кейин бу тухмат бўлиб чиқиши мумкин деб ўйладим! (Кейин худди шундай бўлди, шундай бўлди!) Кейин бутун шаҳар захарханда қилиб кулиб юрди, ҳикояга хойнахой аниқлик етишмади дейишди, айниқса, офицер бокира қизни қўйиб юборгани, “ер букилиб таъзим бажо қилгани” қандок бўларкин? Бу ўринда худди бир нарса “тушиб қолганга” ўхшайди. “Мабодо, тушиб қолмаган тақдирда ҳам, ҳаммаси ҳақиқат бўлганида ҳам, – дейишарди бизнинг энг ҳурмат-этиборга сазовор хонимларимиз, – ўшанда ҳам ҳали номаълум, отасини қутқариш учун бўлса-да, қизнинг шундай хатти-ҳаракатга бориши олижанобликдан бўлармикин?” Нахотки Катерина Ивановна шундай ақлли, шундай зийрак қиз бўла туриб, бундай гап-сўзлар бўлишини олдиндан билмаган? Албатта, олдиндан сезган, мана охири ҳаммасини айтишга журъат этди-ку! Аммо мана шу барча ҳикоянинг рост-ёлғонлиги борасидаги лойқагина иштиболар фақат кейин бошланди, илк дамларда эса ҳамма ҳайратга тушганди. Суд аъзоларига келганда, улар Катерина Ивановнанинг кўрсатмаларини шоён диққат-этибор билан бир оғиз сўз қўшмасдан уялгансимон эшитдилар. Прокурор эса мавзу юзасидан кейин битта ҳам савол бермади. Фетюкович бошини ерга букиб таъзим қилди. О, у энди қарийб тантана қиларди! Қўлга кўп нарсалар кирганди: одамгарчилик юзасидан охирги беш минг рублини шундоқ бериб юбораётган инсон, ундан кейин отасини талон-тарож қилиш мақсадида кечаси бостириб бориб ўлдирган қотил – буларни бир-бирига қойим келтириш жуда мушкул. Нари борса, Фетюкович энди талон-тарожни йўққа чиқариш имкониятига эга эди. “Иш” бирдан қандайдир янги бир томондан ёришмоқда

эди. Митя фойдасига қандайдир жозибали бир нима пайдо бўлди. У эса... у ҳақда ҳикоя қилишларича, Катерина Ивановна кўрсатма бераётганда, ўрнидан туриб кетай деган, кейин яна ўтирган жойига қулаган ва юзини икки кафти орасига олиб мунгрикқан. Бироқ қиз кўрсатмасини тугатганда, кизга қўлларини ёзиб бирдан ҳўнграган овози билан нидо қилган:

– Катя, нега мени ўлдирдинг!

Сўнг бутун залга эшиттириб баланд овоз билан ҳўнграб йиғлаган. Кейин дарров ўзини тутиб олиб, яна қичкирган:

– Мен энди тамом бўлдим!

Кейин тишларини ғижирлатиб, қўлларини кўксида чалкаштириб, ўз жойида шамдай қотиб қолган. Катерина Ивановна залда қолиб, ўзига кўрсатилган курсига чўккан. Унинг ранги қум ўчган, кўзларини ерга тикиб ўтирарди. Унга яқин жойда ўтирганларнинг ҳикоя қилишларича, қиз худди безгак тутгандек анчагача қалтираб ўтирган. Кейин гал Грушенькага келди.

Кутилмаганда рўй берган бир фалокат ҳақиқатан Митяни барбод қилганига ишона бошладим. Имоним комил, ҳамма, барча адлиячилар ҳам шу фикрда қойим эдики, мабодо шу воқеа рўй бермаганда, жиноятчининг аҳволини, эҳтимол, енгиллатган бўлардилар. Биз буни ҳозир баён этамиз. Лекин ундан олдин икки оғиз сўз Грушенька ҳақида.

У залда бошдан-оёқ қора кийинган ҳолда кўриниш берди, елкасига ўзининг жуда чиройли қора шол рўмолини ташлаганди. Қиз оккушдай оҳиста мувозе кириб келди, тўлачароқ аёллардай андак силкиниб, чайқалиб юриб, кўзлари фақат суд раиси томонга тикилган, на ўнг ва на чап томонга нигоҳ ташлаган ҳолда тўсиққа яқинлашди. Шу дамда, менимча, қиз ғоятда мафтункор кўринарди, кейинчалик хонимлар унинг ранги оқарган эди дея юришди, лекин бу тўғри эмас. Чехрасида қандайдир диққат ва қаҳр ҳам акс этарди, дейишди. Назаримда, жанжал-суронга ташна жамоатчилигимизнинг нафрат ҳамда қизиқиш билан ўзига тикилиб қараётганидан ғаши келар ва ўзини оғир сезарди. Бу нафратни кўтаролмайдиган мағрур қиз эди, ўзига нафрат билан қараётганларини сезиб қолса, дарҳол ғазабга минадиган ва жавобини беришга ҳаракат қиладиган зотлардан эди. Албатта, бунинг ён-верида яна ийманиш ҳам бор эди, бундай ийманаётганидан ички хижолат чекиш ҳам йўқ эмасди, шунинг учун унинг гап-сўзлари бир маромда эмас – дам жаҳлдор, дам нафратомуз ва дағал, дам ўзидан чин юракдан норози бўлиш, ўзини айблаш билан ўтарди. Баъзан худди қандайдир тубсиз чоҳга қулаб бораётгандай бўларди: “бари бир эмасми, нима бўлганда ҳам, бари бир, айтадиганимни айтаман...” Ўзининг Федор Павлович билан қандай танишлиги ҳақида сўралганда, у жуда кескин жавоб берди: “Ҳаммаси арзимаган гаплар, у кетимдан қолмай юргани учун мен айбдор эмасман”. Бир дақиқадан сўнг яна қўшиб қўйди: “Ҳаммасига мен айбдорман, мен унисининг ҳам, бунисининг ҳам устидан қулардим, чолни ҳам, ўғлини ҳам қулгига қўйдим – икковини шу аҳволга солдим. Шу воқеалар ҳаммаси мен туфайли рўй берди”. Бир замон гап Самсоновга бориб тақалди: “Кимнинг нима иши бор, – қандайдир сурбетлик билан ғазабини сочди қиз, – у менга ҳомийлик қилди, уйимдагилар мени қувиб чиқаришганда мен ялангоёқни ўз паноҳига олди”. Дарвоқе, суд раиси унга саволларга тўғри, ортикча тафсилотларга берилмасдан жавоб бе-

риш керак, дея одоб билан эслатди. Грушенька кип-қизарди, кўзларидан учкунлар сачради.

Пул солинган жилдни кўрган эмасман, фақат “золим”дан эшитганман, деди. Федор Павловичнинг қандайдир уч минг солинган пакети бор дейишганди. “Фақат буларнинг ҳаммаси аҳмоқлик, кула-кула ўлибман, ўла қолсам ҳам у ерга бормасдим...”

– Сиз ҳозир “золим” деб кимни назарда тутдингиз? – қизикди прокурор.

– Анави хизматкор Смердяков, ўз хўжайинини ўлдирган, ўзи ҳам кеча ўзини осибди.

Албатта, ундан дарров сўрашди: бундай кескин гап айтиш учун қандай асосингиз бор? Аммо унинг ҳеч қандай асослари йўқ экан.

– Менга Дмитрий Федоровичнинг ўзи айтди, унга ишонинглар. Айирмачи жодугар уни ҳалок қилди, ана шу, – нафратдан бутун вужуди силкиниб қўшиб қўйди Грушенька, унинг овози қаҳрли тарзда жаранглаб кетди.

Сиз кимга ишора қиляпсиз, деб яна қизиқишди.

– Анави оймқиз Катерина Ивановнани айтаман-да. Мени бир кун уйига чақирди, шоколад қайнатиб берди, ўзига оғдирмоқчи бўлди. Унинг ҳеч уяти қолмаган, қуриб кетсин, ана шу...

Шунда суд раиси уни жиддий тўхтатди, сўзларингизни ўйлаб айтинг, деди. Аммо рашкчи хотиннинг юраги энди аланга олганди, у тубсиз қаърга учишга ҳам тайёр эди...

– Мокрое кишлоғида камокқа олиш пайтида, – деб эслаб сўради прокурор, – сиз бошқа хонадан югуриб чиқиб, “Ҳаммасига мен айборман, сургунга бирга кетамиз!” деб қичқирганингизни ҳамма кўриб эшитди. Бундан чиқадики, ўша пайтда унинг ота қотили эканига ишонган экансиз-да?

– Ўша пайтда қандай аҳволда бўлганим эсимда йўқ, – жавоб берди Грушенька, – ҳамма ўшанда у отасини ўлдирибди, деб бақирди, бунга мен айборман, дея ўйладим, мен туфайли ўлдирган дедим. У дарҳол мен айбдор эмасман дегандан кейин, шу заҳоти унга ишондим, ҳозир ҳам ишонаман, доим ишонаман, бу ёлғон гапирадиган одам эмас.

Савол навбати Фетюковичга келди. Дарвоқе, ҳали эсимда, у Ракитин ҳақида сўради: “Сиз Ракитинга агар Алексей Федорович Карамазовни олдимга олиб келсанг, йигирма беш рубль бераман”, деган экансиз.

– Пул олган бўлса буни нимаси қизик? – нафрат ва қаҳр билан кулди Грушенька, – доим олдимга келиб пул сўрарди, бир ойда ўттиз рубллаб пул оларди, ўзининг эрмакларига сарфларди, менинг пулларимсиз ҳам еб-ичишига етарли эди.

– Сизнинг жаноб Ракитинга бунчалик саховат қилишингизнинг сабаби нима? – унинг гапини илиб кетди Фетюкович суд раиси ўтирган жойида қаттиқ қимирлаб қўйганига қарамасдан.

– Э, у менинг холаваччам бўлади. Онам унинг онаси билан туғишган опа-сингил. Буни бу ерда айтмаслигимни у эланиб сўради. Мендан жуда уялади шекилли.

Ушбу янги маълумот ҳамма учун кутилмаган бир нарса бўлди, шаҳарликлар бундан беҳабар эдилар. Монастирда ҳам буни билишмас, Митяга ҳам бу номаълум эди. Айтишларича, Ракитин ўтирган курсисида кип-қизариб кетганмиш. Грушенька ҳали залга кирмасидан Ракитин Митяга қарши чиққанини билиб, унга ғазабини сочганмиш. Ракитиннинг бо-яги олижаноб нутқи, Россиядаги крепостной ҳуқуқ асоратлари, фукаролик

курилишининг носозликлари хақидаги гап-сўзлари бу сафар энди тамоми-ла кўмилмиш, охоридан тушмиш эди жамоатчилик кўз ўнгида. Фетюкович мамнун эди: девонанинг ишини худо ўнглади яна. Умуман, Грушенькадан кўпам сўраб ўтиришмади, у бирон янги гап айтиши ҳам кийин эди. У жамоатчиликда ёқимсиз таассурот қолдирди. Қиз кўрсатма беришни тугатиб, Катерина Ивановнадан нарироққа бориб ўтираркан, юзлаб нигоҳлар унга нафратини ёғдирди. Уни савол-сўроққа тутаетган пайтларида Митя доим тошдай қотиб ерга тикилганча миқ этмай ўтирди.

Гувоҳлик бериш учун Иван Федорович кўринди.

V

КУТИЛМАГАН ФАЛОКАТ

Қайд этиб ўтайки, уни ҳали Алешадан олдин эшитишмоқчи эди. Лекин суд пристави раисга шуни маълум қилдики, кутилмаганда тоби қочиб қолгани ёки хуши ўзида бўлмагани учун гувоҳ ҳозир қатнашолмайди, бироқ ўзига келган заҳоти кўрсатма беришга тайёр. Дарвоқе, бу гапни ҳеч ким эшитгани йўқ, ундан кейинчалик хабардор бўлишди. Дастлабки дамларда унинг келганини ҳеч ким билмай қолди: асосий гувоҳлар, айниқса, икки ракиба сўроқ бериб бўлишганди; одамларнинг қизиқишлари анча-мунча қондирилмиш эди. Жамоат бирмунча толиққанга ҳам ўхшарди. Яна бир қанча гувоҳларни эшитиш кутиларди, аммо, афтидан, улар айтилганлардан ортиқ бир янги гап айтишлари амримаҳол эди. Вакт эса ўтиб борарди. Иван Федорович қандайдир жуда секин яқинлашди, у бошини куйи солган, ҳеч кимга қарамасди, хўмрайиб нималарнидир ўйлаётгандай эди. У ўзига яраша ораста кийинган, аммо афт-башараси, ё менга шундай туюлдим, худди хаста одамдек таассурот қолдирди, юзи ғоятда заҳил, худди ўликнинг юзига ўхшарди. Кўзлари лойқалашиб хира тортган; у кўзларини кўтариб секин залга сарасоф солди. Алеша бирдан ўтирган курсисидан дик этиб турмоқчи бўлди-ю, “ох!” дея нидо солиб юборди. Бу менинг эсимда. Лекин буни ҳам ҳеч ким фаҳмлаб етмади.

Суд раиси унга қараб, сиз қасамёд қилмай гувоҳлик берасиз, сўз айтсангиз ҳам, жавоб бермасангиз ҳам ўз ихтиёрингиз, лекин барча кўрсатмаларингиз ҳалол ҳамда виждонан бўлмоғи даркор ва ҳоказолар демоқчи бўлди. Иван Федорович унга хира, лойқаланган нигоҳи билан боқарди; аммо бирдан унинг башараси аста ёйилиб, жилмайиш зухур қилди; суд раиси ажабланиб қараб турган эди, дарров сўзини тугатди-ю, Иван бирдан кулиб юборди.

– Хўш, яна нималар дейсиз? – овозини баланд қилиб сўради у.

Зал жим бўлиб қолди, нимадир рўй берадигандек эди. Суд раиси безовта:

– Сиз... балки, тўла соғайиб кетмагандирсиз? – дея кўзи билан бош суд приставини излай бошлади.

– Азият чекманг, жаноби олийлари, соғлигим ҳозир анча яхши, сизга анча-мунча гапларни айтиб беришим мумкин, – бирдан ғоятда сокин ва хурмат-эътибор билан жавоб берди Иван Федорович.

– Сиз алоҳида бир маълумот айтмоқчимисиз? – ҳалиям ишонқирамайроқ давом этди суд раиси.

Иван Федорович бошини қуйи солди, бир неча сония сукут сақлади, сўнг яна кўтарилиб, худди тили тугилгандай жавоб берди:

– Йўқ... маълумотим йўқ. Унчалар айтадиган гапим йўқ.

Унга саволлар берилди. У қандайдир истар-истамас жавоб берди, қандайдир ғоятда қисқа, қандайдир ижирғаниб ва бу борган сари кучайиб борди, лекин жавоблари лўнда ҳамда жўяли эди. Кўп нарсалар сўралганда билмайман деди. Отамнинг Дмитрий Федорович билан ҳисоб-китобини билмайман деди. “Бу билан шуғулланмаганман”, деди. Отамни ўлдирмоқчи бўлиб гапирганини судланувчининг ўзидан эшитганман. Пакетдаги пуллар ҳақида менга Смердяков сўйлаб берган...

– Ҳаммаси ўша-ўша гаплар, – гапини тўхтатди ғоятда ҳорғин ҳолда, – судга айтадиган унчалар гапим йўқ.

– Бетоб экансиз, кўриб турибман, қийналаётганингизни тушунаман – тилга кирди яна суд раиси.

У ён-верига қараб, прокурор ва ҳимоячига саволларингиз бўлса марҳамат қилинг, дея таклиф қилмоқчи бўлиб турган эди, бирдан ҳорғин овози билан сўради:

– Менга ижозат беринг, жаноби олийлари, ўзимни жуда ёмон ҳис қиляпман.

Шуни айтгач, ижозат бўлишини ҳам кутмай ўтирилиб залдан чиқиб кета бошлади. Лекин тўрт қадамча юргач, ниманидир бирдан ўйлаб қолгандай бўлиб тўхтади, секин кулди-да яна жойига қайтди.

– Мен, жаноби олийлари, анов деҳқоннинг қизига ўхшайман... биласизми шуни: “Чиксам – чиқаман, чиқмасам – чиқмайман” дейди. Орқасидан узун шол кўйлакни кўтариб юришади боғичларини боғлаб кийиб олсин деб, никоҳга олиб боришади-да, у эса “Чиксам – чиқаман, чиқмасам – чиқмайман” дейди, куёвнинг олдида тихирлик қилади... Халқимизнинг бир одати...

– Сиз бу билан нима демоқчи бўласиз? – жиддий сўради суд раиси.

– Мана, – бирдан Иван Федорович бир даста пул чиқарди, – мана, пул... бу ўша ҳов анави пакетдаги пул, – у боши билан ашёвий далиллар жойлашган стол томонга ишора қилди, – шу пулни деб отамни ўлдиришган. Қаерга қўяй? Жаноб суд пристави, мана олинг.

Суд пристави пул дастасини олди-да, суд раисига узатди.

– Бу пуллар қўлингизга қандай келиб қолди... мабодо, бу ўша пуллар эмасми? – деди хайрон бўлиб суд раиси.

– Кеча қотил Смердяков берди. Ўзини осмасидан олдин кўргани борган эдим. Отамни акам эмас, ўша ўлдирган. У ўлдирган, мен уни ўлдиришга ўргатганман... Ким отасининг ўлимини истамайди?..

– Ақли-хушингиз жойидами, йўқми? – оғзидан чиқиб кетди суд раисининг.

– Жойида бўлганда қандоқ... қабиҳ ақл, сизда қандоқ бўлса, манов... башаранг курғурларда қандоқ бўлса шундоқ... – у бирдан жамоатга боқди. – Отамни ўлдиришди, ўзларини кўрқиб кетгандек тутишади, – тишларини ғазаб билан ғижирлатди у нафратининг зўридан. – Бир-бирларининг олдида қийшанглашади. Ёлғончилар! Ҳамма отанинг ўлимини истайди. Бир газанда бошқа газандани ғажийди... Ота қотиллиги бўлмаса, улар ҳаммалари жаҳллари чиқарди ва аламлари келиб қайтиб кетишарди... Томоша-ю ўйинлар! “Нон бўлсину томоша бўлсин!” Дарвоқе, мен ўзим ҳам яхшиман! Сувларингиз борми, йўқми, ичишга беринглар, худо ҳақи! – у бирдан бошини чангаллаб қолди.

Суд пристави дарҳол унга яқинлашди. Алеша бирдан сакраб турди-да кичкирди: “У касал, унга ишонманг, иситмаси жуда баланд!” Катерина Ивановна шитоб билан ўрнидан турди, даҳшатга тушиб Иван Федоровичга қараб қолди. Митя ўрнидан туриб, қандайдир оғзи ваҳшиёна қийшайиб кетган ҳолда укасига қарар, тингларди.

– Тинчланинглар, мен савдойи эмасман, мен фақат қотилман! – яна бошлади Иван. – Қотилдан ширинсуханлик талаб қиласизларми?.. – негадир қўшиб қўйди у ва оғзини қийшайтириб кулди.

Прокурор саросимага тушиб суд раисига бошини эгди. Суд аъзолари безовта бўлиб бир-бирлари билан шивирлашарди. Фетюкович кулоғи динг тингларди. Бутун зал мушток анграйди-қолди. Суд раиси бирдан ўзига келди.

– Гувоҳ, сўзларингиз тушунарли эмас ва бу ерда ўрни эмас. Иложи бўлса, тинчланинг ва гапиринг... агар ростдан гапингиз бўлса. Айтаётган гапингизни нима билан тасдиқлайсиз... алдамаётган эсангиз?

– Худди шунақа-да, гувоҳларим йўқ-да. Ит Смердяков нариги дунёдан сизга кўрсатма жўнатмайди-да... пакетга солиб. Сизга нукул пакет бўлса... биттаси ҳам етади... Йўқ менинг гувоҳларим... Фақат биттасидан ташқари, – ўйчан кулди у.

– Ким сизнинг гувоҳингиз?

– Думи бор унинг, жаноби олийлари, киёфаси тўғри келмайди! *Le diable n'existe point!*¹ Эътибор бериб ўтирманг, ярамас пачки шайтон, – қўшиб қўйди у бирдан кулишдан тўхтаб ва сирли равишда, – у, афтидан, қаердадир шу ерда, балки, манави ашёвий далиллар қўйилган стол тагида; шу ерда ўтирмаса, бошқа қаерда ўтирсин? Кўряпсизми, менга қулоқ солинг, мен унга айтдим: жим туришни истамайман, у эса геологик тўнтаришдан гап сўқади... аҳмоқгарчилик! Хўш, золимни қўйиб юборинг ахир... у қасида куйлаяпти. Нега деганда, бу унга осон! Бари бир, бадмаст аблах бўғилиб қичқиради: “Ваньканинг Питерга бориб қолгани”. Мен эса икки сониялик қувонч учун квадриллионларнинг квадриллионларини бериб юборардим. Сиз мени билмайсиз! О, қанчалар аҳмоқона буларнинг ҳаммаси! Ана, унинг ўрнига мени олинглар! Мен ахир, бу ерга нимагадир келгандирман... Нега, нега буларнинг бари, нима бўлмасин, шунчалар аҳмоқона!..

У яна аста ўйга ботиб залга сузилиб бокди. Аммо ҳамма энди жунбушга келди. Алеша жойидан қўзғалиб унга томон интилди, аммо суд пристави Иван Федоровични қўлидан тутди.

– Нима бўлди бу? – кичкирди Иван приставнинг башарасига каттик тикилиб ва бирдан унинг икки елкасидан тутиб, ғазаб билан полга урди. Аммо соқчилар етиб келишди, уни ушлаб олишди ва шунда у кутурганча ўқирди. Уни олиб кетишаркан, тинмай ўқирар ва англаб бўлмас нималарнидир қичқирарди.

Олағовур бўлиб кетди. Ҳаммасини бир сидрадан эслолмайман. Ўзим каттик хаяжонга тушган, барини бирдан кузатолмасдим. Шуни биламанки, кейин ҳамма тинчлангач ва ҳамма гап нимадалигини тушуниб етгач, сўкишни суд пристави эшитди. Лекин у бошлиқларга барчасини асосли қилиб тушунтириб берди: гувоҳнинг доим ақли-хуши жойида бўлган, бир соат илгари мазаси қочганда доктор кўрган, то залга кириб келгунча гап-сўзлари рисоладагидек экан, аммо барини олдиндан кўриб олдини

¹ Иблис энди йўқ! (франц.)

олишнинг иложи йўқ; аввал бошда ўзи кўрсатма бераман, деб ошиққан. Бирмунча тинчланиб ўзларига келишгач, тез орада бу воқеа орқасидан бошқаси бош кўтарди қўйди: Катерина Ивановна бирдан жазавага тушди. У овози борича чинқириб йиғлади, аммо олиб чикиб кетишларини истамади, олиб чикиб кетмасликлари учун ўзини у ёқдан-бу ёққа отар, ёлворар ва бирдан кутилмаганда суд раисига қараб кичқирди:

– Мен ҳозирнинг ўзида яна бир кўрсатма беришим керак... дарҳол... дарҳол!.. Манави қоғоз, хат... олинг... тезроқ ўкиб кўринг, тезроқ! Бу анов золимнинг хати, анови, анови! – у Митяни кўрсатарди. – Отасини у ўлдирган, ўзингиз ҳозир кўрасиз, у менга отасини қандай ўлдиришини ёзган! Анавиниси эса касал, касал, қаттиқ иситма тутиб алаҳлаяпти! Уч кундан бери аҳвол шу: иситмалаб алаҳлайди!

У ўзини йўқотиб шундай кичқирарди. Суд пристави қиз раисга узатаётган хатни олди, қиз эса ўзини курсига ташлаб, юзини беркитиб, титраб-қақшаб овоз чиқармай йиғлай бошлади. У бақириб йиғласам, мени залдан чиқариб юборишади деб кўрқарди. У суд раисига тутқизган хат Митя бир пайт ўша “Пойтахт шаҳар” қовоқхонасида маст ўтириб ёзган хат эди, уни Иван Федорович “математикадай” муҳим ҳужжат деб айтганди. Эвоҳ! Уни ҳақиқатан математика каби муҳим ҳужжат деб қабул қилишди. Мана шу ҳужжат бўлмаганда, балки, Митя ҳалокатга учрамасди, лоақал бу қадар кўрқинчли тарзда абгор бўлмасди! Такрор айтаман, тафсилотларнинг барчасини ҳам ёдда сақлаб қолиш қийин эди. Менга булар ҳаммаси ҳалиям шу қадар бебошвоқ бўлиб туюлади. Афтидан, суд раиси бу ҳужжат ҳақида дарҳол прокурорга, суд аъзоларига, ҳимоячига, маслаҳатчиларга хабар берди. Фақат гувоҳдан қандай сўрай бошлашгани эсимда. Суд раиси қиздан жуда ҳалимлик билан ўзингизга келиб тинчландингизми, деб сўради, Катерина Ивановна шитоб билан хитоб қилди:

– Мен тайёрман, тайёрман! Жавоб беришга тайёрман, – деб қўшиб қўйди у негадир менинг гапларимни эшитмай қўйишлари ҳам мумкин деган хавотирда. Ундан хат ҳақида батафсилроқ гапириб беришни сўрашди: қанақа хат, уни қайси вақтда олган?

– Жиноят рўй бериши арафасида олганман, уни бир кун илгари қовоқхонада ўтириб менга ёзган, қаранг, у қандайдир ҳисоб қоғозига ёзилган, бу жиноят содир этилмасдан икки кун аввал эди! – деб кичқирди қиз бўғилиб. – Ўша пайтда мени кўргани кўзи йўқ эди, чунки ўзи пасткашлик қилиб қўйди ва анави махлуққа эргашиб кетди... яна шунинг учунки, мендан уч минг рубль қарз олган эди. Ўзининг пасткашлиги боис ана шу уч минг унга жуда алам қиларди! Бу уч минг шунақа бўлган эди, сиздан ялиниб илтимос қиламан, мени эшитишингизни ёлвориб сўрайман, отасини ўлдирмасидан уч ҳафта бурун ҳузуримга кириб келди эрта тонгда. Унга пул кераклигини билардим ва нимага кераклигини ҳам билардим – анави махлуқни йўлдан уриб олиб жўнаб кетмоқчи эди. Яна шуни ҳам билардимки, у менга хиёнат қилганди, мени ташлаб кетмоқчийди. Мен ўзим унга шу пулни олиб чикиб бердим, шуни Масковга менинг опамга жўнатиб юборинг, деб баҳона қилдим, бераётганимда башарасига қарадим, қачон имконингиз бўлганда, ҳатто бир ой ичида бўлса ҳам майли, юборсангиз бас, дедим. Уни ахир, тушунмади дейсизми, ахир, унинг кўзига тик қараб туриб айтаётгандай эдим: “Сенга махлуқинг билан бирга менга хиёнат қилишинг учун пул керак, мана пул, сенга ўзим берайпман,

шунчалар виждонсиз бўлсанг, майли, мана ол!...” Уни қўлга туширмакчи эдим, нима бўлди денг? У олди, олди-ю олиб кетди ва ўша махлук билан кишлоқда бир кечада совуриб йўқ қилди!.. Лекин у тушунди, тушунди, ҳаммасини билишимни тушунди, гапимга ишонинг, у пулни олди-ю буни уни қийнаш учун бераётганимни тушунди: мен шунчалар виждонсизмикин, олармикин деб ўйладим. Кўзига тик қараб турдим, у ҳам кўзимга қаради ва ҳаммасини тушунди, ҳаммасини тушунди, олди, олди, олиб кетди менинг пулимни!

– Тўғри, Катя! – бўкириб юборди бирдан Митя, – кўзингга қараб туриб тушундим мени шарманда қилишингни ва бари бир, пулингни олдим! Аблахни қарғанглар, нафратланинглар, айб менда!

– Судланувчи, – кичкирди суд раиси ҳам, – яна бир оғиз сўз айтсангиз, сизни чиқариб юбораман.

– Бу пуллар унинг томоғига тикилди, – давом этди титраб-қақшаб, шошилиб Катя, – у менга пулни қайтариб бермоқчи эди, рост, у қайтармоқчи эди, аммо пул унга манави махлук учун зарур эди. Ана, отасини ўлдирди, менга эса пулни қайтармади, махлук билан кишлоққа кетди, уни ўша ердан тутиб келишди. Отасини ўлдириб олган пуллари ўша ерда исроф қилди. Отасини ўлдирмасдан бир кун олдин менга шу хатни ёзганди. Маст ҳолида ёзган, ўшандаёқ билдим менга кин-адоват билан ёзганини, билган у хатни ўлдирганда ҳам ҳеч кимга кўрсатмаслигимни, бўлмаса, ёзмасди бу хатни. Ундан ўч олмаслигимни, уни нобуд қилмаслигимни у билган! Аммо ўқиб кўринг, ўқинг диққат қилиб, хатда у ҳаммасини баён қилган, у ерда битта жумла бор: “Иван жўнаб кетиши билан уни ўлдираман”. Демак, олдиндан ҳаммасини ўйлаб қўйган. Қандай ўлдиришини, – кин ва ғараз билан заҳарханда қилиб деди Катерина Ивановна айни чоғда судга ҳам фикр бергандай бўлиб. О, бу хатни миридан-сиригача ўрганиб чиққани, ҳар бир сўзи, ҳар бир қаторига эътибор бергани кўриниб турарди. – Маст бўлмаса, буни менга ёзмасди, аммо қаранг, ҳаммаси олдиндан ўйланган, ҳол-ҳолига тўғри қандай ўлдиргани, бутун бир дастур!

У ҳеч нарсага қарамай ўзини унутиб ва ҳатто бунинг оқибатлари билан иши бўлмай, улардан нафратланиб, сўйлагани-сўйлаган эди, балки у оқибатларини ҳали бир ой илгариёқ тасаввур қилиб кўргандир ва ўшанда аламдан ичи ёрилгудай бўлиб, орзу қилгандир: “Буни судда ўқиб берсам-микин?” Энди эса худди тоғдан пастга ўқдек кулаб тушаётгандек эди. Эсимда, чамаси, худди шу ерда хат суд котиби томонидан ўқиб эшиттирилди ва ҳайратдан ҳаммани лол қилди. Митяга: “Бу хатни сиз ёзганингизни тан оласизми?” деб сўрашди.

– Меники, меники! – хитоб қилди Митя. – Маст бўлмасам ёзармидим! Кўп нарсалар туфайи биз бир-биримизни ёмон кўрардик, Катя, лекин қасам ичиб айтаманки, сени тоқат қилолмасам ҳам севардим, сен эса – бундай эмасдинг!

У ўз жойига шилқ этиб ўтирди, алами келиб қўллари синдиргудай бўларди. Прокурор ва ҳимоячи бир қатор саволлар қўйишди, асосийси: “сиз бу ҳужжатни нима учун шу пайтгача яшириб келдингиз, бутунлай бошқача кўрсатма бердингиз, сабаб?”

– Ҳа, ҳа, боя ёлғон кўрсатма бердим, номус-оримга қарши бордим, лекин боя уни қутқармоқчи эдим, чунки мени шунчалар ёмон кўрар ва мендан нафратланарди, – худди ақлдан озгандек нидо қилди Катя. – О, мендан нафратланар, доим нафратланар, биласизми, биласизми, у мени ўша пул

учун оёғига бош эгиб таъзим қилганимдан бери ёмон кўрарди. Ўз кўзим билан кўрдим... ўшандаёқ буни сездим, аммо мен узоқ вақт ўзимга ишонмай юрдим. Неча-неча маротаба унинг кўзларидан укканман: “Бари бир, сен ўшанда ўз оёғинг билан менинг олдимга келгансан”. О, у тушунмади, у ҳеч нарсани тушунмади, нега унинг олдига югуриб келганимни тушунмади, буни тубанлик деб гумон қилди! У ўзига қараб ўлчарди, ҳаммани ўзига ўхшатарди, – қахр-ғазаб билан тишларини ғижирлатди Катя, у бутунлай жазавага тушганди. – Мерос эгаси бўлганимдан кейин у менга уйланиш пайига тушди, фақат шунинг учун, фақат шунинг учун! Мен доим шундай деб гумон қилганман! О, махлук бу! Ишончи комил эдики, мен токи ҳаёт эканман, унинг олдида жонимни ховучлаб тураман, ўшанда пул сўраб борганим учун уят-шармисорликдан ўламан, у эса бунинг учун ҳамиша мендан нафратланади ва уйда ҳукмини ўтказди, у мана шунинг учун менга уйланмоқчи бўлди. Бу ҳаммаси рост, ҳаммаси рост! Мен уни севги-муҳаббатим билан енгмоқчи бўлдим, бу муҳаббатимнинг чек-чегараси йўқ эди, ҳатто хиёнатини ҳам кўрмагандай бўлиб кетмоқчи эдим, аммо у ҳеч нарсани, ҳеч нарсани тушунмади. У қачондир бирон нарсани тушунармиди! Бу золим! Бу хатни мен эртаси куни кечкурун олдим, ковоқхонадан келтириб беришди, ўша куни, ўша куни ҳали эрталаб мен уни кечирмоқчи бўлиб турувдим, ҳаммасини, ҳатто хиёнатини ҳам кечирмоқчийдим!

Албатта, прокурор ва суд раиси уни тинчлантиришга уринишарди. Аминманки, улар қизнинг жазавасидан фойдаланиш, унинг очиқ-сочиқ гап-сўзларини тинглаб ўтиришдан уялган, андиша қилган бўлсалар керак. Эсимда, уларнинг қизга айтган сўзлари: “Биз сизга қанчалар оғирлигини тушунамиз, ишонинг, биз сизга ҳамдардмиз” ва ҳоказолар, лекин, бари бир, ўзларига зарур кўрсатмаларни дали-дунёси қоронғи бўлиб кетган, эс-ҳушидан айрилаёзган хотиндан суғуриб олгандай бўлдилар. Қиз ҳаммасини фавқулодда равшан баён қилиб ўтди, одатда, мана шундай хорикулодда танглик онларида ўзи шундай бўлади, Иван Федорович ҳам “золим ва қотил” акасини қутқариш учун мана шу икки ойдан бери ақлдан озиш даражасига бормадимми ахир.

– У ўзини кийнади, – деб ёзғирарди қиз, – акасининг айбини камайтиришга қаттиқ уринди, менга кўнглини очиб гапирарди, отамни мен ҳам яхши кўрмайман, кетишини мен ҳам балки истардим, дерди. О, у жуда чуқур ўйларди, жуда чуқур фикрларди, теран виждонли эди! Виждонини жуда қийнаб ташлади! У менга барини очиб сочди, ҳаммасини, у менинг ёнимга келар ва ҳар куни мен билан ўзининг бирдан-бир дўсти деб билиб гаплашарди. Мен унинг бирдан-бир дўсти бўламан! – жаҳд билан деди у бирдан қандайдир даъватга миниб, кўзлари чарақлаб. – У Смердяковнинг олдига икки марта борди. У бир куни келиб, менга шундай деди: агар отамни акам эмас, Смердяков ўлдирган бўлса (бу ерда Смердяков ўлдирган деган чўпчакни ҳамма айтиб юрибди), унда мен ҳам айбдордирман, чунки Смердяков отамни ёқтирмаслигимни билар, балки отасининг ўлимини истаса керак, деган хаёлга ҳам борарди. Ўшанда мен бу хатни олиб унга кўрсатдим, шундан кейин акаси ўлдирганига ишонч ҳосил қилди ва бундан адоий тамом бўлди. У акаси падаркуш эканлигига асло чиқолмади! Шундан бир ҳафта бурун қаттиқ оғриб қолди, бундан ўзим хабардорман. Охирги кунларда менинг олдимда ўтирганда ҳам

алахларди. Ақли-хушидан айрилиб борарди. Кўчаларда юрганда ҳам абдираб юрарди, буни кўрган одамлар бор. Четдан келган доктор менинг илтимосим билан уч кун бурун уни кўрди ва иситмаси жуда баландлигини айтди, ҳаммасига ўша сабаб, ўша золим сабаб! Кеча эса у Смердяков ўлганини билди, бундан шунчалар ларзага тушдики, эс-хушини йўкотди... ҳаммасига ўша золим сабаб, ҳаммасига золимни қутқараман деб юргани сабаб!

О, бундай ошқора сўзлаш ва ошқора тан олиш умрда, эҳтимол, фақат бир марта бўлар, эҳтимол, одам ўлим олдида, дор тагида турганда шундай бўлар. Аммо Катя баайни ўз табиати, феъли-атвориға, ўзига етиб келган вақтга содиқ эди. Бу ўша, отасини қутқариш учун бузук бир йигитнинг олдига югуриб боришга журъат этган шахд-шиддатли Катя эди; ана ўша Катя, мағрур, маъсума Катя, боя бутун жамоатчиликнинг кўз ўнгида “Митянинг олижаноб иши”ни очикдан-очик сўзлаб бериб, ўзини ҳамда ўз номусини қурбон қилган қиз эди-да ва бу билан йигитнинг қисматини андак бўлсин енгиллатмоқчи эди-да. Аммо мана энди у яна ўзини биров учун, бу сафар бошқа бир одам учун қурбон қилмоқда эди ва худди шу дамларда, шу дақиқаларда илк бора буни чин юракдан сезиб, хаёлидан ўтказиб, бу инсон ўзи учун қанчалар қадрдон ҳамда қимматли эканлигига амин бўлди! Унинг тақдири деб ваҳимага тушиб бирдан ўзини қурбон қилди, унинг отамни акам эмас мен ўлдирдим деганидан бағоят кўрқиб кетди, унинг шаъни, шарафини сақлаш учун ўзини қурбон келтирди! Бироқ бир жуда даҳшатли нарсa ўтди: у Митяга бўлган муносабатларини баён этаркан, унга нисбатан ёлғон дедими – саволнинг каттаси ана шунда. “Йўқ, йўқ, Митя ер ўпиб таъзим қилганим учун мендан нафратланиб келди деб, атай тухмат қилмадим! Мен бунга қаттиқ ишонганман, бунга амин бўлганим учун айтганман, ўшанда соддафаҳм Митя мени жонидан ҳам яхши кўрарди, таъзимдан кейин менинг устимдан кулиб юрди, мендан нафратланди”. Қиз мағрур бўлгани учун ўша пайтда унга муҳаббатини бағишлади, лекин асаблари зўриқиб, таранг тортилди ва бу муҳаббат эмас, қасос олишга ўхшарди. О, ана шу абгор муҳаббат балки чин муҳаббатга ҳам айланарди, Катя бундан ортигини ҳам балки истамасди, лекин Митя хиёнат йўлига кирди-да, қизни жуда қаттиқ ўқситди ва ранжиган юрак энди кечирмади. Қасос вақти эса кутилмаганда етиб келди, ҳақоратланган аёл кўксида узок пайтдан бери йиғилиб ётган оғир дард туйқус ёрилди ва ташқарига отилиб чиқди. У Митяни сотди, аммо ўзини ҳам сотди! Албатта, юрагини бўшатган заҳоти, таранг тортилган иплар узилди-кетди-да уни уят-шармандалик эзиб ташлади. Яна васваса бошланди, у хўнграб йиғлаб, кичкириб ерга қулади. Олиб кетишди. Уни олиб кетишаётганда, Грушенька дод солиб ўз жойидан Митя томонга отилди, уни тутиб улгуришолмади.

– Митя! – деб фарёд қилди у, – қўйнингдаги илон сени ҳалок қилди! Ана, ўзини ҳаммага кўрсатди! – ғазабидан титраб-қалтираб судга қараб кичқирди у. Суд раисининг ишораси билан уни залдан олиб чиқиб кета бошлашди. У оёғини тираб туриб олар, ўзини у ёқдан-бу ёққа урар ва Митяга томон юлқинарди. Митя бўкириб унга ўзини отди. Уларни тинчитишди.

Фаҳмимча, бизнинг залдаги томошабин хонимлар бағоят мамнун бўлишди: антиқа томоша бўлди. Кейин Масковдан келган доктор пайдо бўлди. Чамаси, суд раиси бундан аввалроқ Иван Федоровичга ёрдам

кўрсатиш учун приставни йўллаган эди. Доктор суд хайъатига касал оғир иситмада эканлиги, уни дарҳол олиб кетиш зарурлини маълум қилганди. Прокурор билан химоячининг саволига доктор бемор унинг ҳузурига уч кун бурун келгани, иситмаси тез орада қаттиқ кўтарилиб кетишидан огоҳлантирса-да, даволанишни хоҳламаганини айтди. “Ўшанда унинг ақли-хуши жойидамасди, менга кўзига ҳар хил нарсалар кўринаётгани, кўчаларда аллақачонлар ўлиб кетган ҳар хил одамларни учратаётганлиги, ҳар кеч қошига иблис келаётганини айтиб берди”, деди ва шу билан доктор гапини хулоса қилди. Ўз кўрсатмасини бергач, машҳур врач чиқиб кетди. Катерина Ивановна томонидан берилган хат ашёвий далиллар қаторига қўшиб қўйилди. Суд кенгашиб бўлгач, шундай қарорга келди: суд тергови давом эттирилсин ва кутилмаганда пайдо бўлган ҳар икки (Катерина Ивановна ва Иван Федоровичга тегишли) кўрсатма баённомага киритилсин.

Бироқ энди бундан кейинги суд терговини баён қилиб ўтирмайман. Боз устига бошқа гувоҳларнинг кўрсатмалари олдингиларнинг фақат такрори ёки тасдиғи эди, холос, лекин ўзига яраша хос хусусиятлари ҳам, албатта, йўқ эмасди. Аммо такрор айтаман, бариси прокурорнинг нутқида бир ерга келиб жамланади, унга мана ҳозир ўтаман. Ҳамма хаяжонга тушган, ҳамма охирги фалокат туфайли жазавага кирган, сабр-тоқатлари чидамай тезроқ ечимни орзикиб кутишар, томонларнинг нутқлари ва ҳукмга илҳақ эдилар. Фетюковичнинг, афтидан, Катерина Ивановна кўрсатмасидан ғоятда хайрати ортган, орада прокурор тантана қилмоқда эди. Тергов тугагач, суд мажлисига танаффус эълон қилинди, у бир соатча давом этди. Ниҳоят, суд раиси суд музокараларини очди. Бизнинг прокуроримиз Ипполит Кириллович ўзининг айблов нутқини бошлаганда, чамаси, кечки соат саккизлар эди.

VI

ПРОКУРОР НУТҚИ. ТАВСИФ

Ипполит Кириллович ўзининг айблов нутқини асабий қалтираб, манглайи ва чаккаларига совуқ, хаста тер тепиб, бутун аъзойи бадани дам жунжикиб, дам ҳарорати кўтарилиб бошлади. Кейинчалик ўзи шундай хикоя қилиб берди. У ўзининг бу нутқини бутун умрининг *chef d'oeuvre*¹ шоҳ асари деб атади, оккуш қўшиғим деди. Рост, у тўққиз ойдан сўнг ёмон сил бўлиб ўлди, ҳақиқатан, ўзини ўшанда бекорга оккушга менгзамаган экан. Бу нутқига у бутун юраги, бор-йўқ ақл-идрокини бағишлади ва ўзида фуқаролик туйғуси ҳам тасаввури сиғдирганча замонанинг “лаънати” муаммоларини олиб юрганлигини исботлади. Бизнинг шўрлик Ипполит Кириллович! Асосийси, унинг сўзи ўзининг самимияти билан жалб қилди: у судланувчининг айбдор эканлигига самимий ишонарди; у “қасос олиш”га қақираркан, буюртма олгани учун ё мансаби шуни тақозо қилгани учун эмас, ҳақиқатан бу билан жамиятни кутқариш учун ўз ҳиссамни қўшяпман, деб инонганди. Бизнинг Ипполит Кирилловичга ёвсираб қараган хонимларимиз ҳам охир-оқибат бу нутқдан фавқулудда кучли таассурот олдик дея тан олишди. Нутқини у хириллаган, ҳиқиллаган бир овоз билан бошлади, аммо сал ўтмай овози кучайди ва бутун залга

¹ шоҳ асар, намунали асар (франц.).

жаранглаб эшитилди. Нутқ охиригача шундай давом этди. Аммо нуткини тугатаман деб турганда, ҳушидан кетишига оз қолди.

“Жаноб суд маслаҳатчилари! – бошлади сўзни айбловчи, – бу иш бутун Россияга овоза бўлди. Лекин нимасига хайрон қоламиз, нимасидан алоҳида даҳшатга тушамиз? Айниқса, айниқса, биз ўзимиз? Ахир, биз бундай ишларнинг ҳаммасига ўрганиб қолган одамлармиз-ку! Биз учун даҳшати шундаки, бундай оғир ишлар бизга даҳшатли бўлмай кўйди! Биз у ёки бу шахснинг ёлғиз бир ёвуз жиноятидан эмас, ёмон одатимиздан даҳшатга тушмоғимиз тўғрироқ бўларди. Бундай ишлар, ҳавас қилиб бўлмайдиган келажагимиздан дарак берувчи замонамизнинг бундай аломатларига бепарволигимиз, илиқ-милик муносабатларимизнинг сабаблари қаерда ахир? Наҳот бизнинг сурбетлигимизда, наҳот ақлимиз ва тасаввуримиз жуда эрта заифлашиб қолаётганида бўлса, бизнинг ҳали навқирон жамиятимиз вақтидан жуда эрта қартайиб-қингғайиб қолаётганида бўлса наҳот? Бунинг сабаби наҳот таг-тубигача ликиллаб қолган ахлоқий азал қарашларимизда ёхуд наҳот ушбу азал ахлоқий қарашларимизнинг ўзи, аслида, йўқ? Бу саволларни мен ечолмайман, шунга қарамасдан, улар одамни қаттиқ қийнайди ва ҳар бир ўз юртининг фуқароси улар устида дард чекмоғи лозим. Бизнинг эндигина илк қадамларини ташлаётган, ҳали ғоятда тортинчоқ матбуотимиз жамият олдидаги баъзи хизматларини адо этмоқда, уларнинг хатти-ҳаракатларисиз бебошвоқ ирода-ю ахлоқий тубанликлар борасида ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолда ўтираверган бўлардик, эҳтимол, улар ўз саҳифаларида янги ошқора суд залларида ўтирадиганларнигина эмас, балки бизнинг ҳаммамизни бу кулфатлардан огоҳлантирмоқда, зеро, ошқора судлар бизнинг шу давримиз, шу салтанатимизда бизга инъом этилмиш¹. Хўш, ҳар куни биз ушбу саҳифаларда нималарни ўқиймиз? О, бундай ишлар ҳақида ҳар дамда чиқиб турибди, уларнинг олдида ҳозирги иш урвоққа ҳам арзимаёди ва ҳатто жуда оддий бир нарса бўлиб кўринади. Аммо асосийси шунки, бизнинг русларга дахлдор, миллий жиноий ишларимизнинг кўпи айнан қандайдир умумиятли, қандайдир умумий бўлган кулфатдан дарак беради, у бизнинг танамизга сингиб кетган ва бу умумёвузлик билан курашиш эндиликда тобора мушкул бўлмоқда. Аनावини қаранг, олий жамиятнинг ёш порлоқ офицери, ҳаётини ҳам, мансаб курсиларидан кўтарилишни ҳам эндигина бошламоқда, у хилватда, энг тубан бир ҳолатда, заррача виждони қийналмасдан камтарин бир чиновникни, ўзининг валинёнмати ва унинг чўрисини сўйиб ташлайди². Бу бечорадан ул офицер қарз олган экан, қарзини бермай, қарз олгани ҳақидаги тилхатни ўғирламоқчи бўлади ва шўрликнинг бошқа пулларини ҳам талаб кетади: “менинг киборлар жамияти ичидаги эрмакларим ва лаззат-фароғатимга ярайди, мансаб шотиларидан кўтарилишимга ёрдам беради”, деган ҳаёлга боради. Икковини ўлдириб, кейин бошларига ёстик қўйиб кетади. Энди бошқа ёш қаҳрамонни қаранг, кўксини жасорат кўрсатгани учун нишонлар безаган каллакесар катта йўлда ўзининг дохийси ҳам валинёнматининг онасини ўлдиради, ёнидаги ўртоқларига сафсата сотади: “у худди онамдай мени яхши кўрарди, барча кенгашларимга кулоқ соларди ва ҳеч нарсда эҳтиёткорлик қилиб ўтирмади”. Майли, уни золим деб атайлик, лекин

¹ Россияда 1864 йилги суд ислохотларидан сўнг суд жараёнлари очиқ-ошқора бўлиб ўтган.

² 1879 йилги Ландсберг иши назарда тутилмоқда, ўшанда мансабдор Власов ва ходимаси ўлдириб кетилган.

бизнинг замонамизда бу ягона золимлик эмас. Яна бошқа биттаси, худди ўшанга ўхшаган, сўймайди, лекин айти унингдек ҳис қилади ва ўйлайди, юракдан қаралса, худди ўша каби номуси йўқ. Хилватда ўз виждони билан ёлғиз қолганда балки ўзидан-ўзи сўрайди: “Номус нима дегани ўзи, қон хурофот эмасми?” Балки менга кичкириб гапимни тўсарлар: сиз асабий, касалманд одамсиз, даҳшатли тухматларни гапиряпсиз, довдираяпсиз, ифрот муболаға қияпсиз. Майли, майли, о, худойим, мен биринчи бўлиб бундан хурсанд бўлардим! О, менга ишонманг, мени касал денг, лекин сўзларимни эслаб қолинг: агарда сўзларимда ўндан бир ёки лоақал йигирмадан бир бўлак ҳақиқат бўлса, ахир, ўшанда ҳам жуда даҳшатку! Қарангиз, жаноблар, қарангиз, бизда ёш йигитлар ўзларини қандай отадилар: Ҳамлетнинг “*У ерда* нима бўлгай?” деган сўроғидан заррача ҳам шабада йўқ¹, шунақа саволлардан ҳатто нишон ҳам йўқ, гўёки ушбу рисола бизнинг руҳимиз ҳақида, тобутдан кейин бизни нималар кутиши тўғрисида, булар уларнинг табиатидан ўчиб кетганига анча бўлган, кум босиб, тупроқ остида кўмилиб кетган. Ниҳоят, қаранг, қаранг, бизнинг бузукчиликларимизга, бизнинг лаззাপарастларимизга қаранг, Федор Павлович, жорий ишнинг бахтсиз қурбони – уларнинг олдида уни маъсум гўдак десак ҳам бўлади. Биз ахир, ҳаммамиз уни билардик, “у орамизда яшарди”²... Ҳа, рус жинойтлари психологиси билан, эҳтимол, бир кунмас-бир кун энг илғор ақллар шуғулланар, биз ҳам, европаликлар ҳам буни ўрганишар, зеро, мавзу шунга боп. Бу қачонлардир кейинчалик ўрганилади, бўш вақтлар бўлиб қолади, бизнинг ушбу дамлардаги фожиали палапартишликлар нарироққа кетар ва уни кўриб чиқиш имкони туғилар, мисол учун, менга ўхшаган одамлардан кўра ақллироқ ҳам холисроқ зотлар қараб чиқишига шароит етар. Ҳозир эса биз даҳшатга ташнамиз ёки ўзимизни даҳшатга тушганга соламиз, ахир, ўзимиз ўткинчи таассуротларни яхши кўрадиган, бизнинг ялқов бетамиз бекорчилигимизни китиклайдиган фавкулудда томошаларни чайнаб юрамиз, ёхуд худди эркатой болакайлар каби қўлларимизни силкитиб қўрқинчли шарпаларни кувамиз ва қўрқинч рўё ўтиб кетгунча бошимизни ёстикқа яшириб ётамиз, кейин дарров буни унутиб, ўйин-кулгиларга бериламиз. Лекин бир кунмас-бир кун ҳаётимизни огоҳ ва ўй ўйлаб бошлашимиз керак-ку ахир, ўзимизга худди жамият каби назар ташлашимиз керак-ку, қачонлардир биз ҳам ўз ижтимоий ишларимизда нималарнидир фикрлашимиз керак-ку ёхуд фақат фикрлай бошлашимиз керакдир. Ўтган асрнинг улуғ адиби ўзининг энг улуғ асари хотимасида бутун Россияни номаълум ёқларга учиб бораётган зўрабор рус тройкаси тарзида мужассамлантириб, хитоб қилганди: “Оҳ, тройка, қушдай тройка, ким ўйлаб топмиш сени!” мағрур ҳайқириб шуларни ҳам кўшиб қўйганди: орқа-олдига қарамай учаётган тройка олдида барча халқлар қўрқиб ўзларини четга оладилар³. Шундоқ, жаноблар, қўрқибми, бошқами, майли, бошқа халқлар ўзларини четга олсинлар, лекин мен гуноҳкор банданинг фикри-наздимча, даҳо мусаввир ёш болаларча маъсум бир гўзал ҳаёл тошқинларида шундай тугатган ёхуд ўша давр цензурасидан қўрққан-қўйган. Зеро, унинг тройкасига қайси бир қахрамонлари, Собакевичлар, Ноздревлар, Чичиковларни қўшманг,

¹ Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедияси эсланмоқда. “Тирик қолмоқ ё ўлмоқ? Шудир масала!...” дея бошланувчи Ҳамлет монологидан ҳавола.

² А.С.Пушкиннинг А.Мицкевичга бағишланган шеърдан иқтибос.

³ Н.В.Гоголнинг “Ўлик жонлар” поэмаси назарда тутилмоқда.

кимни аравакаш қилиб ўтқизманг, унда ҳеч қандай тузук манзилга бундай отларда ҳеч қачон етиб бўлмайди! Булар илгариги отлар, ҳозиргиларга йўл бўлсин, бизда бари соб бўлган...”

Шу ерга келганда, Ипполит Кирилловичнинг нутқи қарсақлар билан бўлинди. Рус тройкасининг эркин талқини маъқул бўлди. Фақат бирикки бақирик-чақирик эшитилди, раис жамоатга қараб “зални бўшатиш” ҳақида ҳатто пўписа қилиб ҳам улгурмади, бақир-чақир қилувчиларга жиддий қараб қўйиш билан чекланди. Аммо Ипполит Кириллович руҳланиб кетди: унга аввал ҳеч қарсақ чалмаган эканлар! Кишини шунча йиллардан бери эшитишмаган ва бирдан бутун Россияга эшиттириб сўз айтса!

“Бундай олиб қарасак, – деб давом этди у, – ушбу бутун Россияга қайғули тарзда донг таратган Карамазовлар хонадони ўзи қандай? Балки, муболаға қилаётгандирман, лекин менинг назаримда, ушбу оила манзарасида бизнинг ҳозирги зиёли жамиятимизнинг айрим асосий хусусиятлари милтиллаб кўзга ташланади. О, барча хусусиятлари эмас, балки микроскопдаги зарралар каби, “томчида куёш акс этганидек”¹ лип этиб ўтади, лекин ҳар қалай нимадир акс этади, нимадир юзага чиқади. Ҳаётини бу қадар қайғули тугатган мана шу бадбахт, бевош ва шалоқ отага, шу “хонадон отаси”га бир қаранг. Насл-насаби дворянлардан, бадавлат хонадонларда сиғинди бўлиб кун ўтказган, кутилмаганда худо бериб бой хонадоннинг қизига уйланиб бироз калин-қатим орттирган, майда фирибгар ва ялтоқи масхарабоз, ўзига етгунча ақлли, ҳаммасидан бурун судхўр. Йиллар ўтиб сармояси кўпайиб, қаддини тиклайди. Камсукумлик ҳамда ялтоқиликни ташлайди, масхарабозлик ва қабих сурбетлик, лаззатпарастлик қолади. Руҳий-маънавий томони тамомила барбод берилган, яшашдан завқ олишга шошилади. Ҳаётда лаззатпарастликни тан олади, шундан бошқа ҳеч нарсани кўрмайди, болаларини ҳам шунга ўргатади. Оталик мажбуриятларини бўйнидан бутунлай соқит қилган, улар устидан қолади, сабий болаларини орқа ҳовлига ҳайдаб қўяди, уларни бошқалар тарбияласа қувонади. Бу отанинг бутун маънавий-ахлоқий қоидаси фақат шундан иборат – *apres moi le deluge*². Хуллас, фуқароликка зид нима бўлса ҳаммаси ўшанда, ҳатто жамиятдан душманларча ажралиб қолиш: “Менга деса, бутун дунё ёниб кетмайдими, фақат менга яхши бўлса, бас”. Маза қилиб яшайди, маишатида мамнун, яна шундай йигирма-ўттиз йил яшашни орзу қилади. Ўз пуштикамаридан бўлган ўғлининг ҳақини ўмаради, унга онасидан қолган ҳақи – меросини бергиси келмайди, ўғлининг маъшуқасини тортиб олмоқчи бўлади. Йўк, мен судланувчининг ҳимоясини Петербургдан келган юксак қобилиятли ҳимоячига қолдиришни истамасдим. Мен ўзим ҳам ҳақиқатни айтоламан, у туфайли ўғлининг юрагида қанчалар қаҳр-ғазаб тўпланиб қолганини мен ҳам тушунаман. Аммо етар, етар бу бадбахт ота тўғрисида айтганларимиз, у ўзига тегишли жазони олди. Фақат эслаб қўййлик, у ҳам ота, замонавий оталардан эди. У жуда кўп оталардан биттаси эди десам, жамият мендан хафа бўладими? Э-воҳ, замонамиз оталарининг аксарияти фикрларини унингдек сурбетларча билдирмайдилар, холос, зеро, яхшироқ тарбия кўришган, яхшироқ ўқишган, лекин моҳияти бир – қарашлари бир хил. Аммо мен, майли, тушкун бўла

¹ Ҳавола Г.Р.Державиннинг “Илох” қасидасидан.

² Мендан кейин дунёни сув босса ҳам майли (франц.). Бу ибора Людовик XV (1715–1774 й.й.да Франция қироли) ва маркиз де Помпадур (1720–1764)га нисбат берилди.

қолай, майли. Биз келишган эдик, сиз мени маъзур кўрасиз-да. Олдиндан келишиб олайлик, сиз менга ишонманг, ишонманг, мен гапимни гапира-вераман, сиз эса ишонманг. Лекин, бари бир, гапларимни тўлиқ айтишга ижозат беринг, бари бир, айрим сўзларимни унутманг. Аммо мана, шу отанинг, шу хонадоннинг болалари: улардан бири судланувчилар кур-сисида қаршингизда ўтирибди, бутун гапни у ҳақда кейинроқ айтамиз; бошқаларини қисқача тавсифлаб ўтаман. Уларнинг тўнғичи аъло даража-да олий маълумот олган, ақли ўткир, бироқ ҳеч нарсага ишонмайдиган, жуда, жуда кўп нарсаларни ҳаётда инкор этган ва устидан ўчириб ташла-ган, отасининг ўзгинаси. Биз уни бошдан-охир эшитдик ва дўстона қабул қилдик. У ўз фикрларини яшириб ўтирмади, аксинча, аксинча иш тутди ва менга очиқ-ошқора фикр юритишимга бу бирмунча имкон берди, ал-батта, мен шахс ҳақида эмас, фақат Карамазовлар оиласининг бир аъзоси ҳақидагина фикр юритаман. Кунни кеча бу ерда, шаҳар чеккасида касал-манд бир телба ўз жонига қасд қилди, у ҳозир кўриляётган ишга анча-мунча дахлдор, собик хизматкор, балки Федор Павловичнинг никоҳсиз туғилган ўғли Смердяков. У дастлабки тергов пайтида асабий тарзда йиғлаб-сиқтаб ахлоқий тутуруксизлиги билан Иван Федорович уни лол-соқов қилиб қўйганлигини менга гапириб берди. Унингча, “ҳамма нарсани қилиш мумкин экан, дунёда ҳеч нарса ман қилинмас экан, – у киши менга шунақа нарсаларни ўргатдилар”. Афтидан, телбасаро йигит мана шу га-плардан кейин батамом ақлидан айрилганга ўхшайди, лекин тутқаноқ ка-сали ҳам унинг ақлини заифлаштирган, уйда рўй берган фалокат ҳам унга жуда қаттиқ таъсир қилган. Аммо бу телбадан жуда, жуда қизиқ бир гап эшитдим, бундай гапни балки ақлроқ одам ҳам ҳаёлига келтиролмас, шунинг учун сизларга айтаяпман. “Агарда, – деди у менга, – Федор Пав-ловичнинг ўғиллари ичида унга ўхшагани бўлса, бу айти Иван Федоро-вич!” Шу билан мен бу тавсифларимни тугатаман, уни давом эттиришни одобдан деб билмайман. О, мен яна узундан-узоқ хулосалар чиқаришни истамайман, қарғадай қағиллаб ёш йигитнинг тақдирини ҳалокатга тўғриламоқчи эмасман. Биз шу бугуноқ шу залда ўтириб кўрдик, унинг навқирон юрагида ҳали ҳақиқат алангаси ўчмаган, оила билан боғлиқ са-мимий туйғулар имонсизлик ва ахлоқий сурбетликлар билан бўғилмаган, булар фикрлаш азоб-укубатларидан эмас, кўпроқ ирсий йўл билан пайдо бўлган. Кейинги ўғил – такводор ва итоатгўй йигит акасининг бадрафтор ва бузуқ дунёқарашига қарама-қарши ўлароқ “халқчиллик”ка мойил, биз-нинг фикрловчи зиёлиларимиз баъзи бир назарий бурчакларда шу сўз би-лан аталадиган нарсаларни кидиради. Қарангким, у монастирдан кўним топди, ҳақиқий роҳиб бўлишига оз қолди. Назаримда, унда жуда эрта ва беихтиёр равишда шундай журъатсиз ноиложлик юзага чиқдики, бизнинг ночор жамиятимизда унинг уятсизлиги ва бузуқилигидан кўрқиб, бу-тун ёмонликни Европа маърифатига ағдариб, ўзларининг айтишларича, ўзларини “она замин”га отмоқдалар, худди ёш болалардай туккан ернинг кучоғига ташламоқдалар, шарпалардан кўрқиб қолганлару қуриган она кўксидан нажот изламоқдалар, жуда бўлмаганда хотиржам ухламоқчилар, дахшат кўрқинчларидан безор бўлиб бир умрга ухлаш ниятидалар. Ўз томонимдан оққўнгил ва қобилиятли йигитчага энг яхши тилакларимни билдирмоқчиман, навқирон гўзал қалби ва халқчилликка интилиши бора-бора маънавий-ахлоқий томондан мистицизм зулматига айланиб кетмас-

лигини тилайман, зеро, бу нарсa ҳаётда тез-тез учраб турибди, фукаролик томонидан олсангиз ҳам, бу нарсанинг баджинс шовинизмга айланиб кетиши эҳтимолдан ҳоли эмас – бу ҳар икки ҳол балки миллатга янада оғир кулфатлар келтирар, айбни Европа маърифатининг текинга келган ҳамда нотўғри тушунилан томонларидан қидириш керак эмас, эрта айнишнинг сабаблари бошқа, тўнғич акаси шунинг азобини чекмоқда”¹.

Шовинизм ва мистицизм тилга олингач, залда бир-икки хуштак-бозликлар бўлди. Боз устига Ипполит Кириллович чалғиб кетди, буларнинг бари ишга тўғридан-тўғри дахлдор эмасди, бунинг устига жуда мубҳам эди бу сўзлар, лекин кўкси сил билан оғриган, юраги кин билан тўлган одам умрида бир марта бўлса ҳам ўзини кўрсатгиси, кўнглини тўкиб солгиси келди-да. Биздагилар кейинчалик гапириб юришдики, у Иван Федоровични тавсифлаганда кин-адоватга ҳам андак йўл қўйган, чунки жамоат орасидаги баҳсларда Иван Федорович унга бир-икки дакки берган, Ипполит Кириллович эса буни ёдида сақлаб, энди ўчини олмоқда эди. Лекин билмадим, бундай ҳаёлга бориш тўғри бўлармиди, йўқми? Ҳар қалай, булар бари нутқининг кириш қисми эди, кейин нутқ тўғрироқ ва ишга яқинроқ йўлдан борди.

“Замонамиз оиласи бошлиғининг учинчи ўғли, – деб давом эттирди Ипполит Кириллович, – у олдимизда судланувчи курсисида ўтирибди. Олдимизда унинг ишлари, кўрсатган қилмишлари, бору йўқ ҳаёти: вақтисоати етиб, қорлар эриб битди ва ҳаммаси очилди. Ўз биродарларининг “европача яшаш”, “халқчиллик” каби ғояларига қарама-қарши ўлароқ у ўзида Россияни бевосита мужассамлантиради, қамраб олади, о, барини эмас, барини эмас, худо сақласин, мабодо бари бўлса! Лекин мана шу ерда ўша Россеюшкамиз, унинг ҳиди келиб туради, онажонимиз эшитилиб туради. О, биз бевоситадурмиз, биз ёмонлик ҳамда яхшилик ажиб бир тарзда аралашиб кетган ҳолатдамиз, биз маърифатнинг хаваскорларимиз, Шиллернинг мухлисларимиз ва шу билан бирга биз қовоқхоналарга ғавғо-ғалаён соламиз, ўзимизнинг бадмаст ҳамшишаларимиз соқол-мўйловларини таг-туғи билан юлиб отамиз. О, биз ҳам жуда яхши ва кўркам бўла оламиз, фақат биз яхши ва кўркам бўлганимиздагина. Аммо аксинча, биз энг олижаноб идеаллар билан ўзимизни қамраб олганмиз, ҳа, ҳақиқатан қамраб олганмиз, фақат шарти шуки, уларга ўз-ўзидан етиб борсак, столимизга нақ осмондан келиб ўзи тушса, асосийси, ҳаммаси текин, текин бўлса, ҳеч пул тўланмаса. Пул тўлашни биз ўлардай ёмон кўрамиз, лекин олишни жуда яхши кўрамиз, ҳаммаси ҳам шунақа. О, ҳаётнинг ранг-баранг неъматларини беринг, беринг (ҳа, баайни ранг-баранг неъматларини, бундан камига йўл қўймаймиз) ва айникса, ҳеч қачон бизнинг ҳақимизга қарши борманг, тўсиқ бўлманг, хулқ-ахлоқимизнинг йўлини асло тўса кўрманг, ана ўшанда биз сизга кўрсатамиз қанчалар яхшилигимиз ва кўркамлигимизни. Биз юҳо очофат эмасмиз, бироқ бизга керагича пул беринг, кўпроқ, кўпроқ, кўпроқ пул беринг иложи борича, ўшанда ўзингиз кўрасиз, биз сариқ олтиндан қанчалар нафратланамиз, саховатпешалик билан уни атрофга сочамиз, бир кечада тўхтовсиз айш-ишрат қилиб осмонларга биратўла совурамиз, агар бизга пул бермасалар, уни қандай ундиришимизни уларга кўрсатиб қўямиз. Аммо бу борада кейинроқ сўйлармиз, ҳикоямизни бир чеккадан

¹ Прокурор Митяни эмас, Иванни тўнғич ўғил дея атаганини яна бир бор эслатиб ўтамиз. Бу ҳолат химоячининг нутқида ҳам қузатилади.

айтаверайлик. Ҳаммадан ҳам, олдимизда шўрлик ташландиқ бола қад ростлаб турибди, “орқа ҳовлида ялангоёқ юрибди”, боя бизнинг ҳурматли, обрўли ҳамшаҳримиз шундай таърифини келтирди, лекин афсуслар бўлсинки, у бегона юртлардан келган! Яна бир қарра такрорлайман, судланувчининг ҳимоясини ҳеч кимга бериб қўймайман! Мен айбловчиман ва мен ҳимоячиман. Ҳа, биз одаммиз, инсонлармиз ва биз чамалаб кўра оламиз болаликнинг илк таассуротлари ҳамда тукқан уй инсон феъл-атворига қандай таъсир кўрсатишини; аммо мана, бола ўсмир бўлди, йигит ёшига етди, офицерга айланди; тўс-тўполонни авжига миндиргани ва яккама-якка жангга чакиргани учун бизнинг бепоён Россиямизнинг узок чегара шаҳарчаларидан бирига қувғин қилинди. У ерда хизмат қилади, маишатни ҳам учига чиқаради, ҳа, албатта, катта кемага кўп сув керак. Бизга маблағ керак, ҳаммадан олдин маблағ. Отаси билан узок жанжаллашгандан сўнг ота унга олти минг беришга рози бўлади ва олти минг рубль унга жўнатиб юборилади. Ўтибор беринг, у хужжат берган, бошқа пул олмайман деган хати бор ва шу олти минг баробарида отаси билан олди-бердисини тугатади. Шунда у ёш, тўлғин, етилган муносиб қиз билан учрашиб қолади. О, мен тафсилотларини қайтариб ўтирмайман, сиз уларни ҳозиргина эшитдингиз: бунда номус, бунда фидокорлик, мен тилимни тияман. Енгилтаккина, бузуққина, лекин чинакам олижаноблик олдида, олий идеал олдида таъзим қилиб турган кимса бизга ғоятда кўркам кўринади. Бироқ ўшандан кейин бирдан, мана шу суд залининг ўзида кутилмаганда олтин тамғанинг тескари томони ҳам кўзга ташланиб қолди. Мен яна тахминлар кетидан қувиб ўтирмайман ва нега бундай бўлди деган саволлардан ўзимни тияман. Ахир, нега бундай бўлганининг сабаблари бор эди-ку. Юракда узок йиғилиб ётган, аламингиз аччиқ кўз ёшларга ботган хонимойимнинг ўзи бизга айтиб бермадими, “мен ўзимни тўхтатолмай эҳтиётсизлик билан қадам ташлаб қўйдим, лекин бу қадамни олижаноб, эзгу ниятда қўйдим, у эса дарҳол мендан нафратланди, мени масхарага айлантирди. Қаллиғим бўла туриб устимдан кулди, қаллиғимнинг бу масхара кулгисини асло кўтаролмадим”. Хонимойим қаллиғининг хиёнат қилганини (“энди нима қилсам ҳам бу қиз кўтариши, чидаши керак”, деган-да) билгач, атайин унга уч минг рубль беради ва буни менга хиёнат қилганинг учун беряпман, дегандай шама қилади: “Оласанми, йўқми, қанчалар сурбет эканингни кўрсат энди”, дегандай, йигитга синовчан қараб, устидан ўз ҳукмини ўқигандай бўлади. Судланувчи қизга қарайди, унинг нима демоқчи бўлганини тўла тушунади (бу ерда сизнинг қошингизда ҳам тўла тушунганини айтди-ку!) ва ҳеч иккиланмай ўша уч мингни ўзлаштиради, сўнг икки кун ичида янги маъшукаси билан айш-ишратга сарф қилади! Нимага ишониш керак? Охирги маблағини бировнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун берган, яхшилик олдида бош эгиб турган юксак олижанобликками ёки тамғанинг орқа томонидаги жуда хунук бир нарсагами? Одатда, ҳаётда шундай бўладики, икки қарама-қарши ҳолатга дуч келганда, ҳақиқатни ўртадан қидириш лозим; ҳозирги ҳолатда бу умуман шундоқ эмас. Эҳтимол, шундай бўлган: у биринчи ҳолатда самимий тарзда олижаноблик қилган, иккинчи ҳолатда тамомила тубанликка ботган. Нега? Айнан шунинг учунки, бизнинг бағримиз кенг, биз қарамазовчасига иш кўрамыз, турли-туман қарама-қаршиликларни бирлаштироламыз ва бирданига ҳар икки тубсизликка

хам назар ташлай оламиз, бу бизнинг устимиздаги тубсизлик, олий идеалларнинг тубсизлиги ҳамда бизнинг остимиздаги тубсизлик, бу энг тубан, бадбўй қулашнинг тубсизлиги. Боягина бутун Карамазовлар хонадонини яқиндан чуқур ўрганган ёш таҳлилчимиз жаноб Ракитин томонидан билдириб ўтилган порлоқ бир фикрни эслайлик: “Ушбу бебош, бетийик кимсаларга тубан кетиш ҳиссиёти энг юксак олижаноблик ҳиссиёти каби жуда муҳимдир”, шу гап ҳақ: уларга айнан мана шундай нотабий курама доимий тарзда, кети узилмасдан керак. Икки тубсизлик, икки тубсизлик, жаноблар, айтиб бир вақтнинг ўзида – бусиз биз бахтсизмиз, бусиз биз ҳаётдан қаноат ҳосил қилмаймиз, борлиғимиз тўлиқ эмас, чала. Биз ўзимизнинг жонажон Россиямиз каби ғоятда кенгмиз, кенгмиз, биз ҳаммасини ўзимизга сиғдираемиз ва ҳаммаси билан чиқишиб кетамиз! Айтмоқчи, жаноб суд маслаҳатчилари, биз уч минг рублни тилга олдик, мен бироз олдинроққа ўтиб кетсам дейман. Энди тасаввур қилиб кўринг, ушбу кимса шундай бир йўл билан ўша пулни қўлга киритиб, уятини тамом йўқотиб, шарманда-шармисор бўлиб, таҳқирланишнинг энг сўнгги поғонасига етиб, қани, тасаввур қилинг-чи, гўёки у ўша куннинг ўзидаёқ у пулни қоқ иккига бўлиб, халтача тикиб, пулни солиб ва роса бир ой мобайнида фавқулодда эҳтиёжлар ҳамда вазвасалар тазйиқ қилаётганига қарамасдан бўйнига бойлаб олиб юриши қайси қоида, қайси имкониятга сиғади! Қовоқхоналарда маст-аласт ичиб юрганларида ҳам, кимлардандир шаҳарнинг нари ёғида қарзга пул кидириб изғиганида ҳам, маъшуқасини рақибининг битмас-туганмас иштиёқларидан кўрғаб харосон тўлғонганда ҳам – у шу халтачадаги пулга қўл уришга асло журъат этмайди. Маъшуқасини отасининг таъқибларидан қутқариш учун ҳам у халтачани очиб, уйда ойимтиллани кўриқлаб ўтириши жоиз эди ва қизгина: “Ана энди мен сеникиман!” дегани заҳоти у билан бирга мудҳиш вазиятдан қочиб, узоқ беҳатар жойларга йўл солса, албатта, тўғрироқ бўларди. Йўқ! У ўз туморини асло бўйнидан чиқармайди ва бузмайди, бунинг сабаби нимада экан-а? Биринчи сабабини биз айтдик унга: “Мен сеникиман, қаерга хоҳласанг, шу ерга олиб бор” дейилганда кўлида бори-ни сарфлаб, олиб кетса. Аммо ушбу биринчи сабаб, судланувчининг ўз гапига қараганда, иккинчиси олдида тамом рангсиздир. Қачон бўлмасин, дейилмиш, мен ушбу пулни бўйнимда осиб олиб юрарканман, “мен ҳали аблаҳ бўлсам-да, аммо ўғри деб ҳисобланмайман”, зеро, пул менда экан, ҳар қачон мендан озурда жон бўлган қайлиқ ҳузурига бориб, уч мингнинг ярмини унинг олдига қўя оламан ва унга шу сўзларни дадил айтоламан: “Кўриб турибсан, берган пулингнинг ярмини айш-ишратга йитирдим, шу билан ўзимни сенинг қошингда ожиз ҳамда ахлоқсиз одам эканимни кўрсатдим, майли, истасанг мени аблаҳ де (мен судланувчининг ўз тили билан айтганларини такрорлаяпман), лекин аблаҳ бўлсам ҳам, ўғри эмасман, агарда ўғри бўлганимда сенга пулнинг ярмини олиб келмасдим, аксинча, буни ҳам ўзимники қилиб олардим”. Ҳодисани ажиб тарзда тушунтиришини қаранг! Бу ортик қутурган, лекин ожиз киши, шармандали бир ҳолатда уч минг рублни олишдан ўзини тиёлмаган шахс бирдан батамом қатъиятли одамга айланиб, бўйнида бир ярим минг рублни халтачада осиб юради ва унга ҳатто ўз қўлини теккизмайди! Биз кўриб чиқаётган феъл-атворга шу асло тўғри келадими? Мен бунга йўқ деб жавоб бераман ва ушбу ҳолатда ҳақиқий Дмитрий Карамазов қандай йўл тутган бўларди,

деган саволга жавоб бериб ўтаман. У кўнглида бир хою ҳавас уйғониши биланоқ ўз маъшуқасини ўйнатгиси келиб қолиб, халтачани очган ва ундан, мисол учун, юз рубль олган бўларди, қайлиғимга бир минг тўрт юзини қайтарсам ҳам етади, дерди. Бир қанча вақт ўтгач тагин халтачани очиб, яна юз рубль олар, кейин учинчи, тўртинчи маротаба шу ишни тақрорлар, ойнанинг охирига бориб сўнгги икки юздан бирини оларди: “юз сўмни олиб борсам ҳам, қарз ўрнига ўтаверади, шунда ҳам аблах деса-да, лекин асло ўғри деб айтолмайди. Икки минг тўққиз юзини еб-ичиб юбордим, ҳар ҳолда юз рублини қайтардим, ўғри бўлса шуни ҳам қайтармасди”. Кейин бир куни охиргисига қараб туриб: “Ҳақиқатан, юз рублни қайтаришга не ҳожат – кел-ей, бунга ҳам бир ўйнаб-кулиб олай”, дерди. Ҳақиқий биз билган Дмитрий Карамазов худди мана шундай қилган бўларди! Халтачадаги пул афсонаси ҳаётга шунчалар тескари, бундан ортигини ҳатто тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқа барча нарсани тахмин қилиш мумкинدير, фақат бунга эмас. Аммо биз яна бунга қайтамыз”.

Ипполит Кириллович шу тариқа дастлабки суд терговда маълум бўлган барча маълумотларни айблов тарзида бирма-бир қайта кўриб чиққач, мерос масаласида ким-кимга қанча берди-ю, ким-кимни қанчага чув туширган – буни аниқлашнинг ҳеч имкони йўқ, деган ҳулосага келди. У яна Митянинг калласига худди қоқилган миҳдай ўрнашиб қолган уч минг ҳақида тўхталаркан, тиббиёт экспертизасини эслади.

VII

ТАРИХИЙ МАНЗАРА

“Тиббий экспертиза бизга судланувчини ақли-хуши жойида бўлмаган восвос деб тақдим этди. Мен бўлса таъкидлаб айтаманки, судланувчи айна ақли-хуши жойида, лекин бу ҳаммасидан ҳам ёмон: ақли-хуши жойида бўлмаганда, балки бундан кўра ақлirroқ бўларди. Унинг восвослиги борасида мен бунга қўшилган бўлардим, лекин фақат бир қисмига: судланувчининг уч мингга бўлган муносабати ва ушбу уч мингнинг отаси томонидан унга берилмай қолган меросий пуллиги хусусида. Судланувчининг шу пул борасидаги доимий талвасасини савдойиликка майли борлиги билан изоҳлагандан кўра бошқа бир нуқтайи назардан қаралса маъқулроқ эди. Ўз навбатида мен ёш врачимизнинг фикрига қўшиламан, у айтадики, судланувчи тўла соғлом ақлий қобилятларга эга ва ҳаётини шу асосда қурган, фақат ғоятда тажанг ҳамда қаҳр-ғазаби жўшиб турган. Гап худди мана шунда, уч мингга эмас, доимий ғазаби пулнинг миқдорига боғлиқ бўлмаган. Унинг қаҳр-ғазабини эса мудом рашк алангалатиб турган!”

Шу ўринда Ипполит Кириллович Митянинг Грушенькага бўлган мудҳиш муҳаббати манзарасини тавсифлаб ўтди. Гапни Митянинг “навқирон жонон” ҳузурига, ўз сўзи билан айтганда, “бошлаб калтаклаш” учун борганидан бошлади. Лекин Ипполит Кирилловичнинг айтишича, калтаклаш ўрнига оёғига шартта йиқилган – ўрталарида севги-муҳаббат ана шундан бошланган. Шу билан бирга, айна ўша жононга судланувчининг отаси ҳам назар солган – мудҳиш бир ходиса рўй берган, иккала юрак барабар аланга олиб ёнгану қуйган, Карамазовлар бошига туганмас бало ёғилган. Айниқса, қизнинг бир гапи қизиқ: “Мен, – дейди у,

– унисининг ҳам, бунисининг ҳам устидан кулиб юрдим”. Ҳа, қизнинг аклига бирдан ота-бола устидан кулиб юриш келиб қолган ва буларнинг ҳаммаси қизнинг уларни жазавага тушириши, эҳтиросларини ёндириши билан тугаган. Қиз ўзини ғолиб сезган. Пулга худодай сиғинган қария қизга бир хонумонимга келиб кетсанг, уч минг рубль ҳадя этаман деган, лекин ҳол-аҳвол шу даражага етганки, агар менинг қонуний рафикам бўлишга рози бўлсанг, бутун мол-мулким, насаб-номимни оёғинг остига ташлайман, деб онт ичган. Бунга қатъий гувоҳлар бор. Гап судланувчига келганда, унинг фожиаси кўз ўнгимизда очиқ-равшан кўринади. Бирок навқирон жононнинг “ўйини” ана шундай бўлганди. Маъшуқаси бечора йигитга умид қилиш учун ҳам имкон бермаганди, у ўз лайлиси олдида тиз чўкиб, қўли қонга ботган ҳолда унга илтижо қилаётгандагина чин умид туғилганди, худди мана шу ҳолатда у қўлга олинганди. “Мени, мени у билан бирга бадарға қилинг, уни шу аҳволга мен солдим, мен ҳаммадан ортиқроқ гуноҳкорман!” деб кичкирганди авровчи пушаймонлик дамларида. Жаноб Ракитин бу офатижонни мухтасар ифодаларда тавсифлаб ўтади: “Бу қизча жуда эрта оғир тушқун ҳолатга тушган, алданган, умидини йўқотган, жазмани уйланаман деб, кейин ташлаб кетган; камбағал оиланинг туганмас машаққатлари, оила қучоғини тарк этиш, бой савдогарнинг ҳомийлигида бўлиш ва тарбияланиш қизчанинг феъл-атвориға ўз таъсирини кўрсатди. Ёш юракни адолатсизликларга қарши қаҳр-ғазаб чулғади. Ҳисоб-китобга, пул жамғаришга ружу қўйди. Қалби жамиятга нисбатан кин билан тўлди, унинг устидан кулиш майли пайдо бўлди”. Ҳақиқатан, офатижон у маъшук ва маъшукнинг отаси устидан маза қилиб кулиб юрди. Судланувчи бу оғу ва доғу билан тўлиб-тошган ишларга дуч келаркан, яна ҳам жазавага тушмасинми, янаям қутуриб кетмасинми? Отаси уч мингнинг дарагини бериб, маъшуқасини хузурига таклиф этса, боз устига “бу онамдан мерос қолган уч минг” деб жонини тинмай ўртаса, тинмай рашк ўтида қовурилса, яна ҳам алам-изтиробдан фарёд чекмасинми? Мен тушунаман бунинг нақадар оғирлигини! Албатта, вас-васага тушади-да. Гап пулда эмасди, гап шунда эдики, шу пуллар восита-сида унинг бахти-давлати барбод бўлмоқда эди!”

Кейин Ипполит Кириллович судланувчида падаркушлик фикри қандай пайдо бўлгани устида муҳокама юритди, далилларни баён этди.

“Аввалига биз қовоқхоналарда бақириб, ўзимизнинг энг хатарли фикрларимизни ҳам ҳаммага маълум қилиб юрамиз, ахир, улар билан мана шундай масалаларда фикрлашиш, дардлашишни яхши кўрамиз, одамлар орасида бўлишни ёқтирамыз-да, бизга номаълум шу одамлар нима учундир бизга ҳамдардлик қилишларини хоҳлаймиз-да ё уларни бунга мажбурлаймиз-да, токи бизнинг ҳар бир сўзимиз, ишимизни маъқуллаб турсинлар, бизга хайрихоҳлик билан қарасинлар. Уларнинг бизга қарши чиқишлари, тўсқинлик қилишларини асло истамаймиз. Акс ҳолда, қовоқхонасини ағдар-тўнтар қилиб ташлаймиз. (Шу ерда штабс-капитан Снегирев борасидаги хангома эслаб ўтилди.) Ўшанда судланувчини кўрган ва эшитганлар, ишқилиб, бундай хавфли дўк-пўписалардан амалий қонли ишларга ўтилмасин-да, деб хавотир олиб юришди. (Бу ўринда прокурор монастирда ўтган оилавий йиғин, Алеша билан суҳбатлар, ота уйида рўй берган хунук жанжал-тўполонни тилга олди.) Судланувчи отани ўлдириш фикрига бирданига келгани йўқ, бу ҳақда у қаттиқ ўйлаб юр-

ган. Бунга далиллар бисёр. У машъум дамни кўп бора хаёлидан ўтказди, хаёлидан ўтказиб юраверди-ю, аммо қачон амалга оширишини аниқ белгиламади. Бугун хонимойим мухтарама Верховцева судга мудҳиш бир ҳужжатни тақдим этди. Мен шунгача иккиланган эдим унинг отасининг жонига қасд қилиши борасида. Сиз хонимнинг: “Бу ниятнинг режаси, бу қотиллик дастури!” деган хитобларини эшитдингиз. “Маст-аласт” аҳволда ёзилган хатни у шундай баҳолади. Ҳақиқаттан, хат худди ўлдириш дастуридай. У жинойт содир бўлишидан икки кун аввал битилган, судланувчи “Агар эртагайм пул топмасам, отамни ўлдираман”, дейди. “Фақат Иван жўнаб кетса, бас!” деб шарт қўяди. Сўнг ҳаммасини режалаштирганидек адо этади! Бу хатни у маст ҳолатида ёзган дейишлари мумкин, мастликда ўйланган, кейин ақли-хуши жойида чоғида адо этилган, соғлигида ўйламаса, мастлигида ёзмасди. Яна нега у қовоқхоналарда ўз ниятини айтиб бақириб юрди, дейишар. Олдиндан ўлдиришни ўйласа, жим юрарди, овозини чиқармасди. Лекин у бақириб-чақириб юрган пайтларида бу ҳали аниқ режага айланмаганди, фақат интилиш юзага чиқмоқда эди. Кейин у камрок кичкирадиган бўлди. Хат қоғозга туширилган ўша кечада у “Пойтахт шаҳар” қовоқхонасида ўтириб ичган, одатига хилоф ўларок жимгина ўтирган, биллиард ўйнамаган...”¹

Кейин Ипполит Кириллович Митянинг пул топишга уриниб бошидан кечирган сарсон-саргардонликларини бир бошдан баён қилиб ўтди, Самсонову Тепонғичга борганларигача тавсифлади. Хохлакова хоним билан учрашганига тўхталди, эсингизда бўлса, Хохлакова хоним уни Сибир конларига олтин қазиб чиқаришга таклиф этмиш эди. Кейин рашк оловида қовурилиб, Грушенькани кидирганлари... уни ҳеч ердан топмай, ниҳоят Мокрое қишлоғига собиқ куёви билан бирга кетганидан хабардор бўлиб, отасининг ҳовлисига кечаси бориши, дераза тагида пойлаши, Грушенька бу ерда эмаслигига тамомила ишонч ҳосил қилиши. Григорийни мис даста билан уриб хушидан кеткизиши... ҳаммасига такроран тўхталиб, ниҳоят яна Смердяковга қайтишини сўйлаб ўтди. Смердяков хусусидаги унга ғоят муҳим бўлиб кўринган гумон-иштиболар...

(Давоми келгуси сонда)

¹ Қораловчининг нутқида ўқувчиларга олдиндан бир неча қарралаб таниш бўлган маълумотлар яна қайта талқин қилинаётгани боис ўқувчиларни ушбу бадий чайналишлар, ортиқча такрор изоҳлашлардан холи қилиш мақсадида бу ва кейинги нутқлардаги айрим ўринлар, матнга заррача пугур етказмаган ҳолда, маъноси таржима қилинди.

Иброҳим ан-Носир ал-ҲУМАЙДОН

ЗУЛМАТДАГИ НУР

Роман

*Араб тилидан
Муртазо САЙДУМАРОВ
таржимаси*

Еттинчи боб

Боши эгик, оёқларини зўрға судраб бораётган озгин рух сарсон кезади, уни ҳатто ўз уйининг кўчаси ҳам қабул қилмаётган эди. У баланд деворлар ёнида озгин елкалари устида оғир жуссасини аранг кўтариб борарди.

Бу Исонинг руҳи эди. Узун тунлардаги бедорлик юзларини нуру шуурдан мосуво этган. Ўша онда машҳур кўприк воқеаси юз берганига бир ҳафтадан ошганди. Ўртоқлари ўзларига таниш бурчакларида тўпланишди. Исо ўша кунни уларнинг олдида охирида келди. Ҳаммалари Исмоилга дўстона боқардилар. Кейин барчасининг нигоҳи Исмоилнинг шишган оёғига тушди. Гипсланган боғлов кўприк воқеасида олган жароҳатини яшириб турарди.

Исмоил ўртоқлари орасида ажралиб тургани учун ғурур ва ифтихор хис қиларди. Нега бундай бўлмасин, ахир, унга хавфсизлик хизмати ходимлари отган ўқ тегди-ку. Ўқ одатда фақат қаҳрамонларга қарата узилади. Чунки қаҳрамонлардан кутулишнинг йўли уларни ўлдиришдир. Уларни алдов билан бўлса ҳам ўлдирадилар. Исмоил тамакисининг тутунини пуфлар экан, ўнгу сўлга аланглаб, бирорта ўкитувчи кўриб қолмадимикан деб кўркиб қаради ва деди:

– Мен очликнинг ўлим билан тенг келишини билмаган эканман. Айнан монополия истибдодининг меваси каби. Менинг дунёдаги ҳар қандай жамиятда ҳам инсон ҳаёти бир донга ўқ қийматидан ортиқ эмаслигини билмаслигим яқиндагина аён бўлди.

Абдулло унга қўшимча қиларкан, фикрига мос сўзларни танлаш учун бироз тўхталди:

– Фақат зулмкор, адолатсиз ҳукуматларгина халқ овозини ўқ билан ўчиришга ҳаракат қилади. Ўқдан ўлдирилган ҳар бир инсонни келгинди мустамлакачиларга мойил сотқин деб овоза қилишди...

Абдурахмон Исмоилнинг бармоқлари орасидан тамакисини тортиб олиб, кулимсираб унинг гапини бўлди:

– Лекин инсон бир бурда нон учун ҳаётини қурбон қилиши аҳмоқлик деган тушунчани қўллаб-қувватлайсанми? – деб сўради у.

Исмоил унга заҳарханда назар солди-да, деди:

– Эй, дўстим, масала бу қадар жўн эмас, шунингдек, гап бир бурда ёки бир нечта нонда ҳам эмас, бутун халқни озиқ-овқат билан таъминлаш ҳам осон иш эмас. Лекин бу ерда сенинг назарингдан қочган нарса – ақида масаласи бор. Жонига суиқасд қилиб, ўзини чуқур дарёга отган одам ҳам бугун нон топиб, эртага нонсиз қолгани учун бу ишни қилгани йўқ. Бу ишни олдиндан режалаштирган. Амалга ошириш вақтини ҳам пухта ўйлаган. Мана шу ерда қачон одамлар тўпланишининг ҳам ҳисобини қилган. Албатта, ўғилу киз талабаларнинг эрталаб мактабга йўл оладиган, хизматчиларнинг офисларига кетадиган, ишчи-ю, хунармандларнинг ҳар кунги иш жойига борадиган соатидан ҳам яхшироқ вақт борми? Турган гап: замон ҳам, макон ҳам жуда ўйлаб танланган. Сенга яна бир нарсани айтмоқчиманки, кимдир айнан ўша пайтда кўприкка яқинроқ жойда бўлишни шипшитган. Мен шундай қилиб, эрта тонгдан кўприкда бўлишга қарор қилдим. Ўша ердаги ҳаракатларни кузатиб турдим. Лекин эътироф этишим керакки, гуруҳнинг бу иши эътиборимни ўзига тортмади. Яширмайман, чўккан одамни қоралайман. Чунки ана шу пайтда ва айнан шу жойда ўзининг жонига қасд қилиши бу ерда учкун чиқиб, аланга олиши тўғрисида тузилган режани чиппакка чиқаришини тасаввур қилдим, оқибатда ўйлаганларимни қайтадан бажаришга тўғри келди.

Исмоилнинг овози бироз пасайди, сўзлари ўртоқларига қандай таъсир этаётганини кузата бошлади, уларнинг кўзлари чакнаб турарди. Ҳаяжонланиб давом этди:

– Эй, худо, мен бу тадбирни режалаштиришда ҳамма эҳтимолларни ҳисобга олган ақлларга қойил қолдим. Яна шаҳарда шундай жойни танлашганки, бундай пайтда ундан яхшироқ жой топиш мумкин эмас. Ўтаётган йўловчилар ҳам бу ишга бевосита жалб этилган. Чўккан одамнинг агар имкони бўлса дарёга ўзини албатта яна қайта отиши ҳақидаги сўзлари ҳам бу террористик тузумда ҳаётнинг самарасиз ва бефойда эканлигига далилдир. Дарҳақиқат, чўкканнинг сўзлари ёқилги омборхонасида чақилган гугурт чўпи бўлди. Қандай ажойиб! Бир-иккита сўз бир лаҳзада жўшқин исёнга айланди, минглаб фуқаролар қалбида мустамлакачиларга узанги бўлаётган ҳукуматга қарши нафрат оловини кўзгата олди.

Менинг омадим бор экан. Агар яна бир марта шунга ўхшаш халқ исёнининг шоҳиди бўлсам, ҳеч иккиланмай қатнашган бўлардим. Ундай пайтда шарафли жанг майдонида шахид бўлиш ҳам мени чўчитмайди. Чунки халқ мени қўлларида кўтаради, ўз бағрига олади...

Жанг хотираси юрагини ёндирган дўсти Абдулло унинг сўзларини бўлди:

– Етти одамнинг ўлими ва ўнлаб кишиларнинг жароҳат олганини пухта ишлаб чиқилган режа деб атайсанми, дўстим? Бегуноҳ қон тўкилиши ҳам ана шу ажойиб ишлар режасига кирадими, Исмоил? Қачондан бошлаб меъёрлар тесқарисига айланиб кетди? Ундан кейин, қандайдир муайян бир вазиятни қоралаш учун қанчалик муқаддас мақсад бўлмасин, бу қадар катта миқдорда қурбонлик бериш учига чиққан аҳмоқлик эмасми?! Ўша сен айтган ва ўйлайдиган жамоанг ўз норозилигини кечагидек эмас, балки бошқа қонуний ва ҳалол йўл – ўнлаб одамларнинг қони тўкилишига сабаб бўлмайдиган йўл билан ифодалаш усулини топса бўлмайдами? Бу

дахшатли жангни кўрганимда шахсан менинг томирларимда қоним қайнаб кетди, ҳукуматнинг бу исёни бостириш воситалари эса қонимни баттар қайнатди. Бу ишлар атайин тайёрланганини тасаввур қила олмайман. Қурбонларнинг беҳуда тўкилган қонидан таассуфдаман. Ишонаманки, тарих бу дахшатли қирғинни режалаштирганларни кечирмайди. Ундан кейин, дўстим, ҳокимият ўзининг сезгир “қулоқлари” оркали бу хуфия тадбир ҳақида хабар топмаганини қаердан биласан? Менинг назаримда, олдиндан тайёрланган бу ҳодисанинг куч-қуввати аён бўлмасдан ўтиб кетади, деб фикрлаш ғирт аҳмоқлик. Акс ҳолда, майдонда хавфсизлик ходимларининг тўсатдан пайдо бўлишларини қандай тушуниш мумкин? Улар автоматлардан халққа қарата аямай ўқ узди...

Сал секинроқ, дўстим Исмоил, баландпарвоз ва қуруқ шиорлар билан чайқовчилик қилувчи ашаддий экстремист сафсатабозлар ватанпарварлик деб миянгга қуйган фикрлар билан қайсар байталдек суриб кетадиган аблаҳ бўлмагин! Ишонгинки, Исмоил, менинг назаримда, сенинг ҳаётинг ва биз билан бирга ўтиришинг тўғри йўлдан оздирувчи ўнлаб фикрларни, ҳатто уларнинг бир неча баробарини ҳам окламайди. Инсон ҳаётидан ҳам қимматлироқ нарса борми?! Бир гуруҳ ҳокимият талашганлар ва қоронғи дахлизларда ўтириб, ўмарилган ўлжани бўлишаётган тоифалар ҳатто ўзлари мансуб гуруҳ инсонлар ҳаётини ҳам сотадилар. Улар хиди бурунни ачитадиған тутун босган хоналарда алжираб, сизларга қарши тил бириктирган. Сен ва сенга ўхшаш ўзларига бўйсунмаганларни йўқ қилиб, абадулабад гўрга тикишни ўйлаган. Улар – ваҳшийлар, ёмон одамлар!

Абдулло Исмоилни маҳкам кучоклаб, уни ўпа бошлади ва ҳаяжонда йиғлаб юборди. Дўстларининг саросимага тушиб қолганларидан фойдаланиб, ичида тўпланиб қолган гапларини айтаркан, яна шундай деди:

– Исмоил, мен кўприкдан туша бошлаганимда ва одамлар тўлқини мени ҳам сиқиб суриб кетганида мана шу ерда бир ҳодиса юз бериб, бир исёнинг учқуни чиқишини, натижада ўнлаб бегуноҳ одамлар қурбон бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмаган эдим. Мен бундай одамлар тўпланишини ва уларнинг турли шиорларни баралла айтишларини инкор қилмасам-да, аммо у жойдан оёқларимни қийинчилик билан олиб қочдим ва ўзимга йўл очиб шоша-пиша сизларнинг олдиларингизга келдим, сизларга айтмоқчи эдимки...

Исмоил бир нима демоқчи эди, Абдулло унинг сўзини бўлди. Бироз олдин Исони масхара қилганидек, жўш урган ҳиссиётларини жиловлаб, ўртоқларига ўша машғум кун ҳақида нима демоқчи бўлганини фақат ўзигина билгани ҳолда, деди:

– Исо, очигини айт, ўша кунги сенинг бутун фикру зикрингни қандайдир бир хушқайфият камраб олган эди, тўғрими?

Исонинг ғазаби кўзиди. Абдулло ўша куни бўлиб ўтган суҳбатини эслаётганини тушунди. Энди шу мавзунини кўтариб, бошқаларни ҳам унга душман қилиб қўймоқчи.

– Абдулло, менинг муҳаббатим нега сенинг жаҳлингни чиқаради? Худо ҳақи, ҳайратга солдинг мени. Бекор масхара қилиб, таъқиб қиляпсан. Ҳа, бу сафар очиқ айтаман, ҳатто очиқ гапириш жаҳлингни чиқарса ҳам. Балки шунда ошкораликка қаерда дуч келсанг, уни четлаб ўтадиган бўласан. Эй, дўстим, сени ёқтирган қизинг сотди, у сендан яхшироғини

афзал кўрди. Сен ҳозир, шубҳасиз, ўша майдон билан оворасан, ўша ерда бўлганингдан фахрланиб бизга гапиряпсан. Шундай эмасми, сотилган дўстим?

Бу сўзлар Абдуллонинг ғазабини кўзғатса-да, аммо сездирмади. У ўртоқлари орасида таъсирчанлиги билан ажралиб турарди. Ҳиссиётларини яшириш учун сохта табассум қилиб деди:

– Аввало, сен айтгандай мени ёқтирган қизим сотгани ёки бошқасига алмаштиргани йўқ. Ўтиборинг учун айтаманки, бу гаплар мактанчоклик эмас. Мендан уни айнитмоқчи бўлган ўша рақибим ғирт ёлғон гапирган. У қиз билан ўртамиздаги алоқадан хабар топгач, уни куткулай бошлаган. Агар қиз мен билан алоқани узиб, ўзига дўст бўлмаса уйдагиларига хабар қилишини айтган. Лекин сен мана шундай йўл уни менга бўлган муҳаббатидан воз кечишга мажбур қилади деб ўйлайсанми? Бу амримаҳол! Бундай бўлиши мумкин эмас, агар...

Исо унинг гапини бўлиб:

– Секинроқ, оғайни, ҳеч ким ишонмайдиган гапларга бизни ишонтаришга уринма! У қиз сен билан учрашишдан анча пайтдан буён қочиб юрган бўлса, қандай қилиб бизни бунга ишонтирасан? – деди. Лекин шундай деркан, дўсти билан ўзаро муносабати бузилиб кетишидан чўчиди.

Исмоил бу баҳсни ажрим қилиш учун аралашди:

– Субҳаноллоҳ, нега икковингизни омадсиз муҳаббат қиссалари-ю, қизлардан бошқа ҳеч нима қизиктирмай қўйди? Сизлар нақадар ғалати ўсмирларсиз! Биз ҳалок бўлганлар ва қурбонлар ҳақида гаплашсак, сизлар бемаъни мавзуларга бурилиб кетасизлар. Сухбатингизга чидаб бўлмайди, Худо ҳақи, Абдурахмон, бу иккисининг ишқий алангасини ўчириш учун тамаки бергин.

У шимининг чўнтагидан тамаки олгунича, мактаб қўнғироғи чалинди, ҳамма ўрнидан туриб, оёқларини судраб кета бошлади. Исмоил сўкинди. Бугунги сухбатни бемаъни баҳс билан зое кетказганларидан ғудранди.

Саккизинчи боб

Фуаднинг жароҳати ҳар жихатдан бир-биридан фарқ қилувчи қўшни оилалар ўртасида дўстлик ришталари мустаҳкамланишига сабаб бўлди. Умм Исо – Исонинг онаси эрининг кўрсатмаларига ўта зид бўлса ҳам ўша окшом биринчи марта бу қўшнилариининг уйига кирди. Эри қўшни танлашда жуда қаттиққўл бўлиб, узоқ вақт ғалвирдан ўтказгандан кейингина ўзаро алоқаларга рухсат берарди. Унинг ғалвиридан биринчи бўлиб давлат хизматчиларининг оилалари тушиб қолди.

Ўша кунги аҳвол эса узоқ муҳокамага имкон бермасди. Бундай муҳокама, шубҳасиз, Аммор ҳожининг ғазабини кўзғатар ва унинг қасам ичиши билан тугаши мумкин эди. У “агар шу уйдан хатлаб ўтсанг, сен менинг учун ҳаромсан”, деб қасам ичишигача етиб бориши эҳтимолдан холи эмасди. Исонинг онаси эрининг бундай хосиятсиз одатини ташлаши учун қанча ҳаракат қилмасин, бу уринишларининг ҳеч фойдаси бўлмади. Шу боис у эри билан охири талоққа олиб келиши мумкин бўлган баҳсдан доим ўзини эҳтиётларди.

Ҳақиқатан эса Умм Исо ўғлининг мадад ва суянчиққа ташна, қарорини қўллаб-қувватловчи, хоҳишини рағбатлантирувчи бир одамга

муҳтожлигини ҳис этмаганида ўзида бунчалик катта шижоат топмаган бўларди. У ўз хоҳишини амалга оширишни қўшнининг ҳақи сифатида кўрди. Исо ҳам ўз томонидан бу ҳодиса, яъни Фуаднинг ярадор бўлиши ва бундай фурсат ҳар доим ҳам бўлмаслиги сабабли онасининг зиммасига бу оила билан танишиш вазифасини юклади. Қўшнининг ўғли бошига тушган кулфатдан Исо таъсирланди, Фуаднинг шижоатига ҳурмат билан қаради. Исо, гарчи бундай саргузашт унинг ҳиссиётларини қўзғатса-да, аммо авваллари бу ҳақида ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган эди. Акасининг жароҳати севиклисини қаттиқ хавотирга солиши отасининг буйруғи ва маън қилишига қарамасдан, ўртадаги “девор”ни бузиб, онасини қўшнининг ҳолидан хабар олишга кўндирган сабаблардан бири эди.

Исонинг отаси, ўзининг таъбири бўйича, бу уятсиз шаҳарда оилавий алоқаларга жуда қаттиқ қарашининг бошқа ўзига хос сабаби ҳам бор эди. У ҳар сафар бу шаҳарда оиласининг барқарорлигига тўсқинлик қилган омилларни эсларкан, шаҳарни уятсизлар макони, деб сўкарди. Бу ерда эркаклар аёлларини ёнларида олиб юради, аёллари эса ўранишмайди, кинотеатр ва бошқа турли кўнгилочар ерларга бораётиб роса ясан-тусан қилади. Айни пайтда у ўғилларининг ўша шаҳар аҳлига тақлид қилаётгани ва уларнинг изидан бориб, ўз наслининг қарашлари ўзгараётганини билмас эди. Улар бу билан оталарининг уйдагилардан бирортаси ислом дини ва шариат аҳкомларидан четга чиқса, уни қаттиқ жазолаш орқали ўз дини ва урф-одатларига маҳкамлиги йўлида эришган обрўси ва яхши номига путур етказардилар.

Исонинг онаси эса эрининг бошқа қўшнилари билан қолиб кетишига ўрганган ва ўз томонидан ҳамма нарсанинг ҳисобини қилган эди. Биринчи қилган иши – соянинг, яъни қуёш соясининг масофасини ўлчаб чиқди. Эрининг қачон қайтишини, эри қайтгунича қанча вақт ўтиши мумкинлигини соат каби ўша сояга қараб тахмин қилар эди.

* * *

Умм Исо юзига буркуъ тутди ва ҳеч қаерини очик қолдирмайдиган кенг қўйлагини кийди. Бироз иккиланиб турган эди, аммо ўғли уни тезроқ ҳаракат қилишга, ярадорни кўргани келувчи бошқалар билан уй тўлиб қолишидан олдин киришга ундади. Киргандан сўнг Аллоҳга ҳамду санолар айтиб, бу оилани ҳар қандай бало-қазодан асрашини сўраб, кўпдан-кўп дуо қилишини тайинлади.

Исо ўзи бу борада пухта режа ўйлаб қўйган эди. Онаси уйдан чиқиши билан уни амалга оширишга киришди. Зинадан кўтарилиб ўз хонасига ўтди. Ойна олдида бироз тўхтаб, кўлидан келганича ўзини тартибга келтирди. Сўнг сочига бироз мой суртди ва тарай бошлади, сочлари хинадан сарғайган, қарашларида лабидаги табассум сирини фош этувчи кайфият сезилиб турарди.

Ўз кўринишидан кўнгли хотиржам бўлгач, уйдан ташқарига чиқиб, қўшни уйининг эшиги олдида келганида, юраги дукиллаб урар, энтикарди. Эшикни тақиллатиб, кейин бўйинбоғини тўғрилай бошлади. Туфлисини шимининг почаси “ялайвергани”дан яркираб турарди. Тўсатдан эшик очилиб, қизнинг сиймоси кўринди. Ҳаяжондан ўзини йўкотаёзган Исо қизнинг чарақлаб турган кўзларидан нигоҳини олиб қочди. Исонинг

лабларида зохир илгариги табассум тўсатдан изтироб таъсирида йўқолди, у гўё тилдан қолгандек эди.

Қизнинг юзида эса кўзёш излари сезилиб, киприклари титраб, кўзлари қорайган эди.

Мусикадек майин овоз Исони ўзига келтирди, қулоғига икки севишган қалб ўртасидаги сирли суҳбат каби туюлди.

– Марҳамат, киринг, ойим уйдалар.

Сўзни онасининг уйда эканлиги билан бошлаши Исога унча ёқмади. Буни фош этиб қўйишига оз қолди. У қизнинг акаси Фуаддан хабар олгани келганини айтди. “Энг аввало сендан хотиржам бўлай дедим”, деб юборишига оз қолди ва “Ҳозир унинг аҳволи қандай?” деб сўради.

– У ҳозир Аллоҳнинг лутфи билан анча яхши. Марҳамат, – деди киз Исони ичкарига таклиф қилиб.

Исо олдида кетаётган нозик қомат ортида эсанкираб қолди. Қиз ялангоёқ эди, оппоқ оёқлари ердан енгил кўтарилар, ниҳоятда майин сочлари елкаларига ва тўлин ойдек юзига тушиб турарди. Тўлишган кўкраклари эса қочишга тайёр жониворга ўхшарди.

Исо ақл-хушини йўқотди. У кўзларини ром этган бу гўзал хилқат қаршисида нега бу ерга келганини ҳам унута ёзди. Кичик бир хонага кирганидагина нимқоронғилик унинг ҳолатини, кўринишини бошқалардан яширгандек бўлди. Бу пайт мусикадек майин овоз унинг келганини эълон қилаётган эди.

Исо турган жойида қотиб қолди. Ярадордан у эмас, гўё қиз ҳол-аҳвол сўраши керакдек туюлди унга. “Нега бундай бўлмаяпти?” дея ўзига-ўзи савол берди у. Бу ерга келишининг асл сабабчиси шу қиз эмасми?

Ҳамманинг кўзи ўзига қаратилганини ҳис қилди. Бу нигоҳлар унинг ич-ичига кириб, фош қилишга тайёр эди. Бундай ҳолатда гап бошлашга сўз топилмас, аммо бироздан сўнг хаёлини жамлаб деди:

– Фуад, биродар, аҳволинг қалай, яхшимисан?

Исо ҳаяжонда экан, ярадор нима деб жавоб қайтарганини билмай қолди. Фақат ўзини ўтиришга ундаган Умм Фуад – Фуаднинг онасининг овози қулоғига кирди. Исо миннатдорлик билдиргандай, гўлдираб айтган сўзлари аниқ чиқмади ва у дуч келган биринчи курсига ўтирди.

* * *

Умм Фуад қирқ ёшлардаги паст бўйли аёл эди. Бурни катта, оғзи кенг, йирик тишлари олдинга чиққан, уларнинг бир-иккитасига тилла коплангани кўриниб турарди. Оқ юзига тушган ажинлар ёшидан катта кўрсатарди.

Каравотда ётган Фуад ҳали йигирмадан ошмаган ёш йигит. Мисранг юзи бироз оқарган, онаси каби бўйи паст, кўзлари эса ғилай эди. Айни пайтда ёқимтойгина кўринар, майин, узун сочлари думалоқ юзига тушиб турарди.

Ака-сингил бир-бирига ўхшамасди.

Исо ўз-ўзига савол берди: “Бу қиз бундай мафтункор гўзалликни кимдан олган экан? Ундаги ёқимтойлик бошқа бирорта қариндошидан ўтганмикан?”

Шу пайт қиз унга бир финжон қахва тутиб, ёқимли оҳангда, “Марҳамат, жаноб Исо”, деганида ўйлаб турган фикрлари тарқаб кетди.

Исони “жаноб” деган сўз маст қилди, ҳаётида биринчи марта исмидан олдин бундай сўз келаётган эди. Айниқса бу сўзни калбига энг яқин инсон айтаётгани унинг қийматини ошириб, аҳамиятини кучайтирганди.

Қизнинг гўзал юзида пайдо бўлган табассумдан лаблари очилди. Қизнинг финжонни ўзи ўтирган жойдаги кичик столнинг устига қўйиб, унга яқинроқ сураётганини кўрган Исо бу гўзал хилқатга ютиб юборар даражада тикилиб қолди. Мана шу қахвани тайёрлаган нозик қўлларни ўпишга бўлган ўзидаги кучли хоҳиш ичида ғалаён кўтарарди. Қизнинг ёнида ўтиришини истарди, аммо бу фақат хоҳиш эди, холос.

Бўғик, хириллаган овоз унинг хаёлини бўлди. Бу Умм Фуаднинг овози бўлиб, у маломат билан деди:

– Фуаднинг ярадор бўлганидан бахтлиман дейишимни хоҳлайсизларми, чунки шу сабаб сизлар бизникига зиёратга келдинглар.

Исо Умм Фуаднинг бу сўзларидан хижолат бўлди. Тиз чўкиб, шундай фурсат бўлишини кутганини айтиб, қасам ичишга, унинг дағал қўлларидан ўпишга тайёр эди. Агар хонанинг нариги бурчагидаги курсида онаси Фуаддан юзини тўсиб ўтиргани эсида бўлмаганида шундай қиларди ҳам. У жавоб беришдан ўзини тийди. Онаси қўшнисининг гапларига жавоб берди:

– Худо ҳақи, Умм Фуад, биласиз-ку, уй ишлари, болаларнинг ташвиши ҳеч тугамайди, бош қашишга вақт йўқ. Исо дарслари билан банд, хонасидан чиқмайди, ярим тунгача дарсларини қилиб ўтиради. Ўзингга бироз дам бергин деса ҳам кўнмайди.

Исо онасининг бу мақтовлари учун раҳмат айтди, албатта ичида. Бундай мақтовларни қиз ҳам эшитишини жуда хоҳлади. Эҳтимол, у ҳам ҳали мақтов сўзлар эшитар, зотан, ўзининг хонасида дарснинг эмас, муҳаббатнинг асири бўлиб қолишига шу қиз сабабчи эди.

Умм Фуад қўшнининг гапига жавоб қайтарди:

– Ма ша Аллоҳ, кўз тегмасин, ақлли ва эсли бола шундай бўлади. Фуадни ҳам Раббимиз шундай эсли қилсин. Киноактрисаларга хат ёзиш ўрнига сизнинг ўғлингиз каби китоб ўқисин!

Фуад ётган жойида қўли бўйнига осиб қўйилганини унутиб, ўзини химоя қила кетди:

– Исо, онам санъат мухлисаларидан эмас. Киноактрисаларнинг дастхатлари билан суратларини сўраш фақат аҳмоқ болаларнинг иши деб ҳисоблайди.

Онаси мазах қилиб жавоб қайтарди:

– Ўзини ўлим хавфи остига қўйиш ҳам санъатми, болам? Ёки бу сенинг кўпгина шўхликларингдан бирими?

Фуад иззатини ерга уриши мумкин бўлган ҳужумни тўхтатишни сўраб ялиниб, ёлвориб жавоб берди:

– Ойи, илтимос, ҳозир шу мавзуни кўтарманг. Агар сиз санъат нима эканлигини билганингизда, менинг талабалар уюшмаси чақириғига жавобан қилган ишимга эътироз билдирмаган бўлардингиз. Ким ҳам ҳаётнинг гўзал бўлишини истамайди? Талабалар уюшмаси турмушимизни халқ душманлари бўлган ўша очқўзлардан, эзувчилардан тозалашга интилади. Бу ҳақиқат, ойи, лекин сиз буни қачон тушунасиз?

Онаси сабр билан жавоб берди:

– Агар бир дайди ўқнинг қурбони бўлганингда-чи? Ўша сизларнинг уюшмангиз бунинг эвазига бизга нима мукофот берган бўларди? Сени

бизга қайтариб бера олармиди? – сўнг хўрсиниб давом этди. – Эҳ, болам, ҳалиям боласан-да! Сени йўқотиш биз учун нима эканлигини англамайсан!

Фуад онаси уни “ҳалиям боласан” деганига жаҳли чиқиб, қизишиб жавоб қилди:

– Ойи, аввало, энди кичкина эмасман. Ундан кейин, илтимос, менга тегишли ишларга аралашманг, менинг ҳаётим – ўзимнинг мулким. Нима хоҳласам, шуни қиламан.

Эшитган гапларидан онасининг кўзлари қинидан чиқаёзди. У ёрдам истаб Исога қаради:

– Эшитдингизми бу гап уқмасни? Мен бунга хавф-хатардан нари юргин десам, у менга ҳаётимга аралашяпсиз дейди-я, гўёки мен уни тўққиз ой қорнида кўтариб юрган онаси эмасдай. Эй, одамлар, бунга тушунтириб қўйинглар, ота-она билан бола ўртасида чегара борми, булар шуни биладими? Биз ота-оналар қаригунимизча сизларга масъулмиз. Қани энди сизлар ҳам биз каби она бўлганингизда эди, аҳволимизни ҳис қилардингиз, кичкина бўласизми ёки болалик ёшидан чиқасизми, сочингизга оқ оралайдими, сизларни деб бошимиздан нима кечирганларимизни тушунарддингиз. Қани энди ярадор ҳолингда кўтариб олиб келишяётганда ҳушингда бўлсанг эди, мен нима аҳволга тушганимни кўрардинг! Эҳтимол, ўшанда сен фарзанд она учун нимани англатишини тушунарддинг. Лекин сенда қаердан ҳам бундай ҳиссиёт бўлсин. Худо хоҳласа, ота бўласан, ўшанда тушунасан. Бугунгидай умрни завола килувчи қилиқларингдан узоқ бўлиб, ўша кунларни кўриш менга насиб қилсин!

Шундан сўнг онанинг овози титрай бошлади, сўзлари томоғида тикилиб қолаётгандай эди. Исо онанинг раъйини қўллаб-қувватлаш, келгусидаги номаълум кунлар учун уни ўз томонига оғдириш фурсати келганини англади.

– Фуад, онанг айтаётган гаплар чин ҳақиқат, бунинг ҳеч тортишадиган жойи йўқ. Оғайни, ҳаёт бунчалик жўн нарса эмаски, биз оқибатни ўйламайдиган, ҳисоб-китобини қилмайдиган қандайдир бир тоифанинг хоҳиш-истаги учун ўзимизни қурбон қилсак. Ҳақиқатан, биз оналаримиз учун ҳамма нарсамиз. Демокчиманки, ҳаёт ва ундаги хурсандчилик, агар ота-оналар унда энг аввало фарзандларининг бахт-саодатини кўрмас экан, ҳеч нимага арзимайди. Шунга ишонгинки, агар мабодо, Худо кўрсатмасин, сенга бирор нима бўлса, ўша ўртоқларингдан бирортаси ҳам уларни қанча ҳимоя қилмагин, бир ойдан кейин сени сира эсламайди, ҳатто улар туфайли сенга бирор нима бўлса ҳам. Сен ҳақингда гап кетганда, агар эслашса, фақат енгилтак, ақли калта ўсмир эди дейишади, сени ўз жонингни завола қилишга, қурбон бўлишга ҳиссиётинг ундамаган. Шунинг учун, биродар, ўйлаб иш қил, оғир-босиқ бўл, ҳиссиётларинг ақл ва фикрингдан устун келишига йўл қўйма. Яна бир марта таъкидлайманки, сенинг ҳаётинг – бу биринчи ўринда онангнинг ҳаёти, биз қанчалик йўлдан озмайлик, бу шундай бўлиб қолади.

Умм Фуадга Исонинг мантиқ ва ишонарли далиллар билан муносиб ибораларни танлаши ёқиб, ундан мамнун бўлди. Исонинг онасига қараб, хўрсиниш аралаш, иззат билан деди:

– Ўғлингизнинг ақли тиниклигига кўз тегмасин, Худо ўзи асрасин. Менинг ўғлим Фуадни ҳам ўзига ўхшаб ҳидоятга бошласин, Аллоҳ уларни ҳар нарсадан ҳимоя қилсин!

Фуад суҳбат мавзусини бошқа томонга буришни истаб, сабри тугаганидан далолат бериб “ух” тортди-да, Исога қараб деди:

– Бошни оғритадиган бу баҳсни қўяйлик. Эртага кинога боришга нима дейсан? Эшитишимча, Миллий кино эртага уруш ҳақида ажойиб фильм намоиш қиларкан. Мен билан бирга боришга қарши эмасмисан?

Исо унга жавоб беришидан олдин Фуаднинг онаси ғўлдираб, секингина деди:

– Буни қаранглар, кинодан бошқа нарсани ўйламайди!

Бу сафар Исо она-бола ўртасида кизгин баҳс чиқишини сезиб, Фуаднинг ёнини олишга шошилди:

– Хола, одамлар яхши фильм томоша қилишларида ҳеч қандай айб йўқ. Чунки кинотеатр, менинг назаримда, кўнгилоҷар жой эмас, маданий-маърифий тараққиёт воситаларидан бири. Мен ўйлайманки, кинотеатр бошқа мақсадда эмас, айнан шу мақсадда ташкил этилган.

Исо бу фикрни фақат Фуаднинг онасини ишонтириш учун эмас, балки ўзининг онаси эшитиши ва унга ишониши учун ҳам айтаётган эди. Агар бирор куни у ҳам кинога бориш ҳақида гапирса, онаси уни қўллаб-қувватлаши учун айтаётган эди. Бироз сукут сақлади, бу орада икки аёлга ўғринча қараб, онасининг юзидан рухсат бериш ёки бермасликни ўйлаб иккиланаётганини сезаркан, Фуадга шундай деди:

– Худо ҳақи, сенга ҳамроҳ бўлиб, ўша фильмни томоша қилиш учун кинотеатрга боришга менда ҳеч қандай монелик йўқ. Эҳтимол, таклифингни қабул қилишга кечикмаслигим учун шароит ҳам туғилар.

Исо шуларни айтиб, ўзининг сўнгги қарорини муаллақ қолдирди. Ўртоғи айтган фильмни кўришга ўзида ҳам иштиёқ бор эди-ю, лекин бу хоҳиш уни жазога дучор қилиши мумкинлигини ҳам яхши биларди. Лекин бу борада онасининг ёрдам қўлини чўзиши ҳам ҳеч гап эмас. Исо гапираётганида онасининг хотиржамлик ва розилик билан қарашларидан шуни англади. У қўшни аёлга исёнчи ўғлининг тилини тийиб қўйиш учун етарли далил-исбот ва мантиқ билан сўзлаганини эътиборга олди.

Умм Фуад ўғлига танбеҳ назари билан қаради. Фуад эса дўсти ўзининг ёнини олиб гапирганидан хурсандлигини билдириш учун ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин жароҳати бунга йўл қўймади. Бундай вазиятларда кўп марта учраган мағлубиятилари учун ўч олганига ишонч оҳангида деди:

– Кўрдингизми, ойи, ёки бу эшитганингиз ҳам гапга кулоқ солмасликми? Ҳамма одамлар кинога маданият ва маърифат учун борадилар, сиз айтгандай пул сарф қилиб, вақт йўқотиш учун эмас.

Исо ҳар икки томонни ҳам ўзига оғдира олганидан мамнун бўлиб, зиёратни якунлашни хоҳлади, агар яна кўпроқ ўтирса, бир томонни қўллаб-қувватлашга тўғри келиб қолиши ва оқибатда бошқа томоннинг дўстлигини йўқотиши мумкин эди. У ўрнидан туриб деди:

– Фуад, эртага шифо топиб тузалиб кетганингни кўришни хоҳлайман. Мен бугундан бошлаб сен билан дўст бўлишдан мамнунман. Ҳар доим мени зиёрат қилгани келсанг, хурсанд бўламан.

Исо кузатиш учун ўрнидан турмоқчи бўлган Фуаднинг қўлини ушлаб, ўз жойида қолишини сўради. Умм Фуад эса уни ўрнидан турмасликка, тузалиб кетмагунча кўчага чиқмасликка чақирди. Эҳтимол, шу йўл билан ўзбошимча ўғлини тарбияламоқчи бўлди. Агар Исо бўлмаганида,

у Фуаднинг уй вазифалари борлигини ва уларни кеч киргунча бажариши кераклигини айтиб ўз гапида туриб оларди.

Исо чиқиб кетаётиб, ҳовлининг ўртасига келганида тўхтади ва севиклисини қидириб, шу тобда ўз севгисини изҳор этмоқчидек, ортига қаради. Лекин унинг нигоҳи қидирганини топмай ҳафсаласи пир бўлиб, йўлида давом этди. Эшикка қараб равона бўлар экан, шошгани учун ўз-ўзидан маломат килди.

Исо ёлғиз қоларкан, кўчадан туриб қизнинг хонасига назар ташлади. Уни ойна олдида такинчоқларини тартибга келтираётганини ва тўзиган сочларини тараётганини кўрди.

Дилига ёруғлик инди. У қизни ўзи учун ясанаётганини тасаввур килди. Қизнинг ойна олдида энгашаётганини кузата бошлади. Сўнг четга ўгирилиб, яна бироз ойна олдида турмагани, қалбининг чанқоғини кондириб, дукиллаб ураётган юрагини илитувчи назар ташламагани учун киздан ўпкалади.

Тўққизинчи боб

Исо уйидагилар ҳамроҳлигида аввалги яшаган шаҳарчадаги қариндошлариникига вақти-вақти билан зиёратга бораркан, бир одатини асло тарк этмасди, у ҳам бўлса, бобосининг кутубхонасига кирарди. Бошқа қариндошлари бу ерларни ташлаб кетмаган, улар шу ерда улғайиб-ўсган, кўкраклари шаҳарчани ўраб турган саҳронинг чанг-тўзонли ҳавосига кўниккан.

Бобоси кўпинча у келганида хурсанд бўлиб кутиб олар, кучоклаб бағрига босар, сўнг кўлидан ушлаб кутубхонадаги китоб жавонлари орасидан олиб ўтарди. Бу жавонлар энг зарур ва нодир китобларга тўла бўлиб, уларни бобоси турли нашриётларга хат ёзиб, сотиб оларди.

Бобоси уни китобларга қизиқтириш учун шундай дерди:

– Менда мана шу ҳафта етиб келган нодир китоблар бор. Бу сенга ўхшаган адабиёт мухлислари учун жуда зарур. Ўзингга ҳеч қандай фойдаси тегмайдиган кўнгилхушликларга вақтингни сарфлама. Улар фақат зарар етказиши мумкин. Дунёдаги кўп мамлакатларда ўтган узун ҳаётий тажрибам шуни исботладики, инсон учун ҳаётда энг яқин дўст бу – китобдир. Ким уни Худонинг бандаларидан азиз кўриб, у билан яқин ошно бўлса, уни ҳеч қачон ёрдамсиз қолдирмайди. Одамлар эса дўстликдан манфаат қидиради, дўстликни дунёвий фойда билан ўлчайди.

Лекин сизнинг ҳаётингиз, бугунги авлод ҳаёти бизникидан бутунлай бошқача. Бугунги жамият бизнинг асримиздаги жамиятдан фарқ қилади. Мен сени Муҳаммад тоғанг каби тўғри инсон қилиб тарбияламоқчи эдим. Лекин бу ниятим амалга ошмайдиган кўринади. Чунки отанг насихатларимга қулоқ солмади. Бир неча марта, сизлар менинг ёнимда қолинглар деганимга кўнмади, боши оққан томонга қараб йўл олди, Аллоҳ уни кечирсин. Сизларни кам кўраман. Айтишим керак бўлган гапларни айта олмай ўтаман чоғи.

Қариянинг чарчоқдан киртайган кўзларидан ёш оқа бошлади, у набирасидан нигоҳини олиб қочишдан бошқа чора топмади. Набира ҳам шу онда кўзёшларини тўкар, бу билан у бобосига ачинганини намоён этарди. Чунки бобоси ҳамма укаларидан ҳам кўпроқ уни яхши кўрарди.

Қария бу учрашувни яхши гаплар билан якунламоқчи бўлиб деди:

– Кел, сенга янги китобларни кўрсатай. Токи ўша бузук, уятсиз шаҳар ҳавосидан нафас олар экансан, буларнинг сенга фойдаси тегишига шубҳа қилсам-да, барибир кўрсатаман.

Бобосининг гапларидаги “уятсиз” деган сўзни эшитганида Исонинг эсига отасининг гаплари, унинг огоҳлантиришлари келди. У шаҳардаги ҳар хил оқимларга қўшилмаслигини тайинларди ва ҳар сафар шаҳар деганида “уятсиз” деб қўшиб қўйишни эсидан чиқармасди. Бу ном шаҳарчадаги барча шайхлар учун таниш бўлиб қолганди.

Исо бобоси кўрсатган китобларнинг номлари билан таниша бошлади. Адабиёт ва фикр оламидаги ўзи учун янги исмларни кўрди: Гюго, Анато, Франц, Шекспир, Бальзак, Тургенев, Толстой, Тагор ва бошқа жаҳон адиблари исмини ўкиб, унинг ижод ал-Манфалутий ва ар-Рофиъийда тўхтаб қолган деган тушунчаси ўзгарди.

Кутубхонанинг қиссалар қисмига киргач, француз тилидан таржима қилинган “Фазилат” (“Пол ва Виржини”)¹ асарига муккасидан кетди, сўнг “Арғувон дарахти соясида” таржимасини қўлига олди ва яна бошқа қиссалар (уларнинг ҳаммасини эслолмайди) билан танишди. Лекин тушунгани шу бўлдики, бу китоблардан кўпроқ шарқ муҳитининг хиди уфуриб турарди. Исонинг Шарқ ҳақидаги билимлари орзулар, ҳаёлпарастлик ва ғам-ғусса муҳотида яшовчи, ниятини амалга ошириш учун қурбонлик қилишга тайёр қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлардан тўпланган эди. Ўша оқшомни у севгилисининг деразасидан анча олисда ўтказганига қарамай, унинг орзулари ҳам қўлидаги қиссалар қаҳрамонлариникидан узоқ эмасди. Улар ишқ-муҳаббат қўйида сира унинг ҳаёлига келмаган ишларни қилардилар. Исо гарчи каравотига чўзилганча мутолаа қилишга берилиб кетган бўлса-да, аммо ҳаёли қизда эди. Ана чиройли қилиб турмакланган сочи исён қилиб, боғламидан узилиб, бахт-саодатга тўла гул юзига тушиб турибди. Исо ҳаёлида ўзини гўёки икки севишган қалб – Пол ва Виржини каби бегона кўзлардан ва ғийбатлардан узоқда, орзулар оролида яшаётгандек тасаввур қилди. Бу оролда у ва севгилиси Исонинг ёшидагиларни аямайдиган ҳаётнинг кир-ифлосликлари ва мажбуриятлари булғамаган соф булоқдан муҳаббат лаззатини симиради. Муҳаббат тонги тароватидан баҳраманд бўлади.

Ҳаёлдан кўра яқинроқ ҳақиқатлар бор. Лекин бир кун келиб қалбининг эркаси Муфида билан ўшандай кимсасиз оролда яшашини жуда-жуда истарди.

Исо ўша куни ярим тунда маликаси ва қалбининг асираси бўлмиш қиздан узоқда уйқуси келмай, каравотдан кўзғалди. Қўлига қалам олиб биринчи муҳаббат мактубини ёзишга жазм этди. Эҳтимол, мана шу мактубда қалбидаги тарқоқ ҳиссиётларни бир жойга мужассамлаштира олар. Мактубининг дебочаси шундай эди:

“Севиклигим М...

Гуллар ҳидига бурканган туннинг муаттар насимидан ҳам нафисроқ саломимни бу ердан сенга йўллайман, бу саломим гарчи орамиздаги масофа бир неча соатлик бўлса-да, аммо олис авлодлар замонида тенг айрилиқ азоблари ифодасини ўзида элтишига умид қиламан.

¹ Француз ёзувчиси Бернарден де Сен-Пьер (1737–1814) қаламига мансуб “Пол ва Виржини” (1788) асари миср ёзувчиси Мустафо Лутфий томонидан араб тилига “Фазилат” номи билан таржима қилинган.

Эй, қимматли азизам! Сени кўрганимдан буён қалбимни қандай туйғулар чулғаб олганидан ўзим ҳам ҳайронман. Фақат бир нарсани – сени кўрмасимдан аввал яшамаган эканимни хис қилдим. Улуғ орзуларимизгача зулмат ичида ҳаёт кечирган эканман. То сени кўрмагунимча кеча-ю кундуз чангга ботиб, тонглари ғуборли туман тушадиган шаҳарчамни ўраб олган сароб ёки бепоён бўшлиққа тикилишдан бошқа нарсани англамасдим! “Сени кўрдим”, деган ҳаёл мени шу қадар ноқулай аҳволга соладики, ундан қутулишга ожизман. Чунки у сени учратганим ва бутун вужудимла ғарқ бўлганим муҳаббатинг тимсоли бўлиб қолди. Ох, менинг қимматли гавҳарим! Сени тўсатдан учратиб қандай аҳволга тушганимни билганингда эди! Бошим айланыпти-ю, аммо фақат нигоҳингни қидираман. Бутун жисимимдаги қон кўзимга тўпланиб, ёш бўлиб оқади. Сочларим хурпайиб, томирларимга ширин қарахтлик дўниб қолган. Шубҳасиз, сен кўзларимдаги ўша ёлваришни пайқайсан. Ана, нигоҳингни топдим. Аммо сўйилаётган паррандадек безовталаниб, кўзимни пастга туширишдан бошқа иложим қолмади. Ҳа, бу ҳақиқат, менинг сеҳргарим! Ҳа, нигоҳларимиз бир-бири билан ачомлашганда айнан мана шундай ҳолат юз беради. Мен ўз мувозанатимни йўқотдим. Гўёки тенгсиз бир зилзила қомига тушгандекман...

Сенга нисбатан қалбимни безовта қилаётган туйғуларимни баён этиш ҳақида ўйладим, назаримда улар лов этиб ёниб, сўнг тарқаб кетадиган фикрлар бўлиб туюлди. Мен эса буни истамайман. Мен тарих билмаган мислсиз соф муҳаббатни кўмсайман. Уни аччиқ ҳақиқатларини қалбимга жо этишни хоҳлайман. Унинг бағрида секин-аста эмас, бирдан ўлишни истайман. Зора бу муҳаббат мени тушқунликдан осмонларга олиб чиқса... Сени кўргунча, менинг насибам ҳасрату алам бўлиб, улар сенга айтганим орзуларимни қора тошларга айлантириб ташлади. Шундай, менинг бебаҳо гавҳарим, кўраяпсанки, орзуларим азобларим манбаидир. Сен эса ўзингга эҳтиёт бўл!

Сенга саломларим бўлсин!

“Бу – ҳаётини доимо йўқчиликда, маҳрумликда кечирган ўсмирнинг тили”, дейишингни биламан. Ушбу мактубда мен маҳрумликка маҳкум, зўрлик ва айрилиқлардан жафо тортган ошиқлар ҳақидаги китоблардан кўчириб олган сўзларимни баён этдим. Эҳтимол, ўзим учратган қиз назарида енгилтак, ақлсиз, ва нораво муҳаббатга чалинган ошиқман. Тутган идишингдан тўйиб ичиб, ичимни ёндираётган оловни ўчиргач, ана шу идишдан нари бўламан, гўё учратган идишдан чанқоғини қондиргач, дарров нари кетувчи қутурган ит каби.

Мен ҳақимда шундай ўйлашга ҳақинг бор. Чунки эркаклар тарихи, фақат нодир ҳолатлар бундан мустасно, шуни кўрсатадики, улар бир-бирига боғлиқ қонли халқани ташкил қилади. Сендан ягона илтимосим – мен ҳақимда ёмон фикрга бормагин, чунки буни мен қалбимга урилган заҳарли ханжар деб биламан. Аввал айтганимдек, ҳаётимни сени кўришдан олдин бошланмаган деб ҳисоблайман ва ҳаёлан вужудингда бутунлай эриб кетаман. Сизнинг шаҳрингизни зулм қилиб “уятсиз” деб атадилар, мен эса айнан шу ерда ҳақиқий ҳаёт ҳидини туйдим, таъминини тотдим. Қаерга қарасам, мени ўраб турган гўзалликни кўрдим. Мен бу дунё ҳаётида мўъминнинг зоҳидлиги каби ҳаракат қилдим. Ушбу мактубим орқали сендан қиладиган илтижоим: менга она эмизикли гўдагига

рахмдил бўлгани каби раҳм қилгин. Шунда ухлаётган ҳиссиётларини уйғотган мажнун ошиққа раҳмдил бўласан.

Эй, менинг қимматбаҳо хазинам, кани энди, сенинг узоқдалигинг уйқумни қочирганини, жисмим тагига сочиб ташланган алам сихлари тўлғанаётган қалбимни тонггача бедор қилганини билсайдинг! Лекин сен ҳозир қаердасан? Ўз ўрнингдамисан?! Оппок гўзалим, сени шу тобда ҳеч нарса банд қилмаслигидан жуда хурсандман.

Сенга, эй, ҳимоя қилинган фариштам, илк муҳаббатим ва гўзал тилакларимни чин қалбимдан йўллайман. Қалбим қалбинг билан бирлашишни тилайди, унғача кута олади, сен билан тез орада учрашишни истайди.

Сенга чин дўстлигим ва муҳаббатимни йўллайман”.

Исо мактубни букларкан, чуқур нафас олди. Уни ёстиғи тагига қўйиб, ҳаво орқали кўли билан бўса йўллади, худди шундай бўса билан мактубни сарофроз этди. Бошини ёстикқа қўйиб-қаймай, дарҳол уйқуга таслим бўлди.

Ўнинчи боб

Исо севиклиси Муфидани кўрганида юраги тўсатдан дукиллаб ура бошлади. У хонасининг кўчага қараган деразаси тирқишидан Муфиданинг ҳаракатларини кузатди. У кийиниб бўлгач, ойна олдида биров турди-да, ҳар қандай киз каби сўнгги бор ойнага назар ташлади ва китобларини кўлига олиб зинадан туша бошлади.

Бобосининг уйдан қайтиб, Исо оила даврасида бир неча кун ўтказди. Шу вақт ичида уни муҳаббат олови ёндириб соб қилди гўё. Ишқ киссасини ўз ичига олган мактуби сатрларида қалбининг оҳ-воҳи битилган эди. Ҳар сафар бошини ёстикқа қўяркан ёстик тагига яширилган мактуб жисмида аланга кўзғарди. Уни маҳбубасининг кўлига тутқазиш учун эса қулай фурсат келишини кутарди.

У оёқ учида юриб, хонасини тарк этди ва зина орқали пастки қаватга йўналди. Нима учун бундай эрта чиқаётганлиги ҳақида саволга тутмасликлари учун ҳеч кимнинг кўзига кўринмасликка уринди. Эҳтиёткорликни ошириш мақсадида, уй эшиги олдида биров турди.

Шу пайт ниманингдир енгил шитирлаши ва мулойим овознинг хиргойиси қулоғига чалинди. Юраги дукиллаб, гўё кўкрак кафасидан чиқай дерди. Кўл-оёғининг учи қалтирай бошлаганини сезди, секин-аста шижоати тарк эта бошлади. Товонларида айланиб ортга қайтай деди. Сўнг тамомила йўқотган журъатини қидира бошлади. Агар ўша онда тушқунликка тушган одамнинг сўнгги ҳаракати бўлмаганида, нима бўлишини билмасди. Исо худди ўйинни энди ўрганаётган футболчининг коптогидек кўчага учиб тушди.

Ва у киз билан юзма-юз учрашди...

Қизнинг кўриниши худди одамлар кўзидан узоқларга учиб кетмоқчи бўлган, лекин қанотлари ёрдам бермаётган қуш каби эди. Кўнғир сочлари елкаларига тушиб турар, ўрилган сочининг бир четига қизил тасма боғланган эди. Унда куёш нурлари шалола акс этиб турарди. Оқ шаффоф кўйлаги кўкрагининг юқори қисмини ёпмаган, унинг остида Худо яратган икки “қушча” учмоққа шай турарди. Икки бўлиқ билагидан бирини хиёл

кўтариб, уч-тўртта китобни ушлаган, нариги қўлида эса четларига нақш солинган кичик даструёмол кўзга ташланарди.

Қиз тўсатдан қаршисида Исони кўриб чўчиб тушди, гўёки ер ёрилиб, йигит кизнинг йўлидан чиқиб қолгандек эди. Қиз бу ҳолатдан шошиб қолган бўлса-да, аммо ўзини йўқотмади, қирмизи лаблари нималарнидир деди. Исо бу сўзларни эрталабки салом деб қабул қилди. Юзларига табассум ёйилди ва саломга алик олар экан деди:

– Тонгинг ясмин гулларидек хайрли бўлсин! Кечирасан, чўчитиб юбордим, шекилли?

Қиз кулимсираб жавоб берди:

– Жаноб Исо, мен сизни кўрганимдан эмас, аксинча сизга урилиб кетишдан чўчидим. Лекин сизни кўришдан бахтиёрман. Акамнинг шифо топганини сизга хабар қилмоқчи эдим. Бугун мактабга боради.

Исонинг юраги ҳаприқиб кетди, чунки қиз исмини тилга олиб, кўрганидан бахтиёрлигини айтди. Тўсатдан мана шундай ҳолат юз беришини у қанчалар кутганини, қанчалар тайёргарлик кўрганини айтиб, қичкириб юборай деди. Аммо жилмайиб:

– Сен жуда бахтли кўринасан. Бу акангни жароҳатдан шифо топгани туфайлими ёки бошқа сабаб борми?

Қиз жавоб бераркан, кулгиси Исонинг қулоғи остида жаранглади:

– Мен доим шундайман, лекин бугунги аъло кайфиятимда акам соғайганининг изи бор. Акамнинг шифо топиши хурсандчилик учун сабаб бўла олади, деган фикримга қўшиласизми, жаноб Исо?

Исо чуқур нафас олиб жавоб берди:

– Менинг бахт-саодатим, эй...

Исо қизни нима деб чақиришга сўз излаб қолди, “севгилим” десинми? Ёки фақат исмининг ўзини айтсинми? Чорасини топди ва жавобини яна қайтадан бошлади:

– Менинг бахт-саодатим, эй, аниса¹ Муфида, Аллоҳ Таоло сизлар каби яхши ва мулойим инсонлар билан суҳбатлашиш шарафига муяссар қилганидан шодман. Сизларнинг ҳам бизга нисбатан бизнинг сизга бўлгани каби хиссиётларингиз борми?

Қизнинг юзида енгил ва аниқ хайратланиш аломати пайдо бўлди. У Исонинг нимани назарда тутганини ёки ҳеч бўлмаса бу сўз билан нимага ишора қилаётганини аниқ тушунмади. Бунга қандай муносиб жавоб беришга ҳам ўйланиб қолди. У ўзининг хайратини бир сўз билан ифодамоқчи эди. Лекин улар бу пайт кўчанинг бошига келиб қолишди.

– Жаноб Исо, сизнинг йўлингиз мен биланми?

Исо ўзини бу таклифни ўйлаб кўраётгандай қилиб кўрсатди. Аслида у ҳеч нарсани ўйламаётган эди. Қиз уни ноқулай аҳволга солиб қўйдим деб ўйламаслиги учун тезда жавоб берди:

– Албатта, албатта. Агар сенга малол келмаса.

Қиз жавоб бермади, лекин табассум қилиб қўйди. Яна суҳбатни давом эттирганича ёнида кета бошлади. Қиз акаси Фуад ҳақида, у туфайли оила бошига тушган ташвишлар ҳақида сўзлади.

Исо сукут сақлаб, жим борар, вақти-вақти билан қўлтиғи остидаги китоблари орасида муҳлат кутаётган мактубини ҳис қилиб, уни кизнинг қўлига қандай топшириш ҳақида ўйлар эди. Қиз ўзининг асирига беғубор

¹ Араб тилида турмушга чиқмаган қизларга нисбатан ишлатиладиган сўз.

бир назар билан қараб, сўзлашда давом этарди. Исо эса ўйга ботарди: “У акасининг оилага келтираётган ташвишлари ҳақида гапирганида худди ўн икки ёшли қизчадай туюлади, мен қандай қилиб бу қизга нисбатан кўнглимда кечаётган ҳис-туйғуларимни айтаман? Бу гўзал ўзининг ташвишлари ҳақида мутлақо сўзламайди, бахтини фақат оиласидагилар билан боғлаяпти. Мен буларга бегона бўлиб, қандай қилиб қалбимда кечаётган ҳиссиётларимни унинг ташвишлари устига юклайман, акаси билан боғлиқ муаммолар ҳали тугаб битмаган бўлса? Ундан кейин, энг муҳими, қиз қалбининг тубида менга нисбатан жиндек ҳиссиёти борлиги ҳақида ишонч ҳосил қила олдими? Унга ишонсам, у кейин отасига ёки онасига бу ҳақда гапирса, ундан кейин бутун маҳаллада можаронинг ҳиди тарқаб, қизиқувчан бурунларни ачитмасмикан? Мен бундай ўз жонига суиқасд бўлиб қайтадиган қадам босишдан олдин ва бедор кечалари қурган қасримнинг бутунлай барбод бўлмаслиги учун қизнинг ҳиссиётини билсам яхши бўларди”.

Исо бу шармандалик қулоғигача етиб борган отасининг унга ҳамма укалари олдида қичқираётганини, қўлидаги мактубни силкитиб, ғазаб устида энг ёмон гаплар билан сўкаётганини тасаввур қилганида оғзи қуруқшаб қолганини ҳис қилди. Сўнг ғазаби учига чиқиб, неча соат вақт сарфлаб ёзган мактубини парча-парча қилиб йиртганини ва оёқлари остига ташлаганини тасаввур қилди.

Қиз суҳбатдошининг жуда чуқур фикрлар уммонига ғарқ бўлгани, сўзларини эшитмаётганини сезгандай, гаплари унга малол келмаяптими деб муайян бир маънони англатмайдиган тарзда савол бериб кўрди. Суҳбатдошидан жавоб бўлмагач, хайрат билан йигитга боқиб саволини яна қайтарди. Исо қизнинг майин овози қулоғига етиб келишидан олдин нигоҳлари унга тикилганини ҳис қилиб, дудуқланиб жавоб қилди:

– Кечирасан, азизам, узр, аниса Муфида, мен... мен... дарсларга ҳаёлим кетиб қолибди.

Қиз қулоғига чалинган “азизам” сўзига эътибор берди, ундан кейин узр сўраганини ва бу билан у айтган сўзини қайтиб олмоқчими, эшитганини бутунлай ўчириб юбормоқчими, деб таҳлил қилишга уринди.

Ўйга ботганлиги сабабли қизнинг юзи эътиборни ўзига тортадиган даражада қизариб кетганди. Лабларида хиёл табассум билан Исога қараган эди, йигитнинг ранги бироз оқарган, ва гўёки суд ҳайъатининг қарорини кутаётган айбланувчидек, ювош бўлиб қолганини кўрди.

Қизнинг эрка табассумидан рағбатланган Исо уни кинога бирга боришга таклиф қилди. Қиз акаси билан Исо яқин вақт ичида кинога бирга боришга ваъдалашганларини эслади. Бу таклифдан қизнинг чехраси очилганини кўриб Исо ўзини жуда бахтли ҳис қилди. Қиз илиқ ёкимтой овозда жавоб берди:

– Мен сизлар билан бирга кинога боришни хоҳлайман, лекин онам боришимга рухсат берармикан? Рухсат олишга астойдил ҳаракат қилиб кўраман, лекин Фуад акамнинг тажрибасидан келиб чиқиб, бунинг амалга ошиши жуда қийин деб ҳисоблайман. Эҳтимол, билмасангиз керак, Фуад акам бунақа илтимосларининг амалга ошиши учун оилада бир неча кун очлик эълон қилади, кейин онам ва отам ўртасида зиддият юзага келади. Ана шундай зиддиятлардан қочиш учунгина унга кинога боришга розилик билдирилади. Мен нима қилишим керак? Билмаям қолдим. Ота-онамни кўндириш учун камида бир ой керак. Сизлар шунча вақт кутасизларми?

Қиз шундай деб Исога қараб қулди ва жим қолди.

Исо: “Мен сенинг хоҳишинг, у арзимас бўладими ёки муҳимми, амалга ошиши йўлида барча одамлар билан душман бўлишга ҳам тайёрман, бу каби арзимас иш нима бўлибди?” деб юборишига сал қолди. “Бу, шубҳасиз, кичкина илтимос”, деб ўйлади у. “Лекин сенинг ёнингда ўтириш, нафас олаётганингни ҳис қилиб туриш, борлиқни тўлдирадиган муаттар хўрсинишларингни эшитиш – буюк тилак. Мен бунга шу қадар осонлик билан етишаман деб хаёлимга ҳам келтирмагандим”.

Хаёлидан бу ўй-фикрлар ўтар экан, қизга қараб деди:

– Мен ваъда бериб айтаманки, хоҳишинг амалга ошиши учун бор кучимни аямайман. Ойингнинг эътиборига сазовор бўлдим. Илтимосимни рад қилмайди, деб ўйлайман.

Қиз йигитнинг сўзларига жавоб берар экан, табассум қилди:

– Ойим сизни қанчалар ёқтириб қолганини тасаввур ҳам қилолмайсиз! Шу кунларда фақат сизни гапиради. Ўзингизга иситиб олдингизми, нима қилиб қўйдингиз, билмадим, сизни шу даражада ёқтириб қолди!

Исо хоҳлаб қулди, у шу дамда ҳатто ўзи-ўзини ёқтириб қолди.

– Сенинг онанг ниҳоятда латофатли, ақлли аёл. Шубҳасиз, у сизларнинг манфаатингизни, келажагингизни ўйлайди. Бўлмаса, аканга қаттиқ турмаган бўларди. Кўриниб турибдики, оилангиз бахтли оила, модомики, оилангизда ўзаро бир-бирини тушуниш, муҳаббат ва дўстлик ҳукм сураётган экан, баъзан ихтилоф чиқиши ҳам табиий, чунки ҳар бирингиз оила манфаатини кўзлайсиз, бир-бирингизни тушунасиз.

Исо ана шуларни гапираётган пайт мактаб дарвозаси кўринди ва қиз оппоқ қўлини чўзиб деди:

– Демак, сиз ва онам бир-бирларингизга ёкиб қолибсизлар, – сўнг қулиб қўшиб қўйди. – Сиз онамни кўндирасиз, деб умид қиламан. Ҳар қандай ҳолда ҳам сизга раҳмат.

Исо қизнинг қўлини сиқиб хайрлашди, хурсандлигининг чеки йўқ эди. Оғзи қулоғида, қаёққа кетишини ҳам аниқ билмай қолди.

Ёлғиз қолгач, хаёлларига кўмилиб, мактубни қизга етказишнинг янги режасини туза бошлади. Қизнинг ёнида турганидан ҳаяжонланиб мактубни топширишни ҳам унутган эди.

У елкасига оғир қўл тушиб, ортидан, “Хайрли тонг, устоз”, деган овозни эшитгандагина хаёлларидан чалғиди.

* * *

Исо ғафлатда қолди. Агар сўнгги лаҳзада ўзини тутмаганида турган жойида сапчиб тушарди. Ўгирилиб бир нималарни ўқидиради.

Фуад унга қараб қулиб, Исонинг сўзларига эътибор ҳам бермай, деди:

– Оғайни, чарчатиб юбординг-ку, қачондан буён ортингдан келаман, қақиравериш томоғим қирилиб кетди, овозимни эшитмадингми?

– Анчадан буён ортимдан келаяпсанми? – деди Исо ранги бўзариб.

Фуад қулиб жавоб берди:

– Ўзингни бос, анави кўчанинг бурумида сени кўрдим.

Исо Фуад кўрсатган жойга қараб, хотиржам бўлди. Чунки у ер мактабдан узоқда эди. Ўртоғининг хаёлига келиши мумкин бўлган саволларни

бермаслиги учун Исо ундан олдин савол ёғдира бошлади. Унинг юзи бахтдан порлар, хотиржамлик хавотир изларини ювиб юборган эди.

– Ҳали ҳам кинога бориш ниятидамисан?

Фуад унга дарҳол жавоб бермади, лекин белига туртиб ишора қилди:

– Анави гўзал гулдастага қарагин, улардан бирортасини узиб олишни истамайсанми?

Исо Фуад ишора қилган томонга қараб, китобларини қўлтиқлаб мактабга кетаётган қизларни кўрди. У бироз жим турди-да, кейин табассумини яшириб, дўстининг саволига жавоб берди:

– Ҳаромдан Худонинг ўзи сақласин. Мен диндор йигитман.

Исо шундай деб, қаҳқаҳа отиб кулди.

– Мен эса диндорларнинг исёнидан кўрқаман, – деди Фуад. – Улар исён кўтарганларида ёки ўз эътиқодларига қарши чиққанларида ҳўлу курукни ёқиб юборади. Мана бу қизларга қарагин, улар насроний қизлар. Сен уларни дуоибад қилишга журъат қиласанми? Шубҳасиз, дин бунга рухсат беради, лекин кўз ва қалб шундай қилишга кўнармикан?! Сизларда, Ҳижозда ҳам мана шундай насроний қизлар борми?

Исо шу пайтгача насроний қизларни бошқалардан ажрата олмас, чунки ҳамма қизлар деярли бир хил эди. Шунинг учун у Фуад ишора қилган қизларга тикилиб қолди. Эҳтимол, уларни бошқалардан ажратадиган сифатларини топар. Фуад унинг ўша фаркни кидириб тикилиб турганини сезди ва унга ҳазиллашиб деди:

– Жуда ҳам тикилиб қолдинг, азиз кўшним, диндорлигинг сал бўшашдими ёки бу исённинг бошланишими? Эҳтиёт бўл, дўстим, мен сени кузатиб юраман ва исёнингнинг чигилини ёзиб тураман.

Исо Фуад унга ёпиштирмоқчи бўлган бу айбловни ўзидан нари қилишга уринди. Бу гўзалларга қараб, “ҳаромдан Худо сақласин”, деганига ўзи хижолат тортди. У шу пайтгача насроний қизларни билмаганини, ёки уларни мусулмон ва бошқа қизлардан ажрата олмаслигини айтишдан уялди. Ҳақиқатда эса у келганида ва кетганида бу каби қизларни учратар, қаерга борса кўрар эди. У ҳар кун кўзларини алдашни хоҳларди ва уларни ғайриодатий гўзаллик соҳибалари сирасига киритарди. Бу қизлар севиқлисига чирой бўйича ҳам, одоб бўйича ҳам тенг кела олмасликларини айта олмайди. Аммо... шу пайт у ўйининг қолган қисмини ҳам ошкор қилди: бу қизлар куллар каби ўзларини кўз-кўз қиляпти, бўлмаса, нега аъзоларини ўраб турган кийимларини ечиб, бундай очик-сочик юради? Бизнинг юртимизда уларни таг-тути билан ёқиб юборишарди. Бундайларнинг қадамидан еримизни Худонинг ўзи асрасин!

Фуаднинг қаҳқаҳа отиб кулишидан кўча шовқинга тўлди:

– Азиз дўстим, булар ўзларининг байрамини нишонлашяпти. Ҳар якшанба насронийларнинг байрами эканини билмайсанми?

Исо сўз айтишга оғиз жуфтлаган эди, Фуад имкон бермади:

– Исо, мен билан дунё бўйлаб саёҳатга чиқишга нима дейсан? Мазкур сафар саргузашт бўлиб туюлмаётими? Бу ниятнинг амалга ошишини бир неча йилдан бери орзу қиламану, лекин бирорта ҳам қўллаб-қувватлайдиган одамни учратмадим!

Исо кўзларини катта очиб дўстининг юзига ажабланиб қаради. Бироз олдин болаларча ҳазил қилиб турган Фуаднинг бу таклифи Исони таажжубга солди. Унинг гапини ҳазилга йўйди ва бу ғаройиб йигит

жиддий масалани ҳазилакамига айтишга уста экан, деб ўйлаб қолди. Шунга қарамай, ўзи ҳам ҳазиллашиб кулди:

– Дўстим, бу қанақа гап, сен мени кинога таклиф қилган эдинг, бу таклиф энди дунё бўйлаб саёҳатга айландими?

Фуаднинг ҳафсаласи пир бўлди, нигоҳи жиддий тус олиб, тушкун оҳангда деди:

– Исо, сен ҳам бошқа талабалар каби танишувимизнинг бошиданок устимдан кулаётган кўринасан. Ажаб, ҳеч ким мени тушунмайди. “Фуад, яхши ўйлабсан”, дейдиган одам йўқ. Отамга бу ҳақда гапирганимда, менга кўзларини катта-катта очиб хайрон бўлиб қаради, гўёки мен бошқа дунёдан келгандай. Онам эса мени мажнун деб билади. Ўртоқларим эса каминага фақат бир неча кун ишониб, таскин беришди, холос. Кейин ўзларига қўшмай мазах қила бошлашди. Бир неча кун олдин уйимизда виқор билан гапирганимда, “мана шу йигит чин дўст, у менинг орзуларимни қўллаб-қувватлайди”, деб ўз-ўзимга айтгандим. – Фуад ҳасрат билан сўзлар экан, чуқур хўрсинди. – Менимча, хулоса қилишга шошилган кўринаман. Устимдан ҳозирданок куляпсан. Исо, бошқалар билан алоқаларим узилгани каби сен билан ҳам муносабатим тугайди, деб кўрқаман.

Исонинг юзида хавотир аломати пайдо бўлди. Ўртоғининг сўзларидан ранги оқариб қалби тубида кураш мавжланди: арзимаган мана шу қўполлиги бошқа режасини барбод қилишидан кўркиб, кечирим сўраб деди:

– Узр, Фуад. Кечирасан. Жиддий режаларингни ўзинг кулгига аралаштириб юбординг. Ҳақиқатда эса, сени мазах қилиш ҳақида асло ўйлаганим йўқ. Таклифингни фақат ҳазил деб билдим. Аслида, дунё бўйлаб саёҳат ҳақида фақат Аллоҳ Таоло кенг фикр ва ризқ берган инсонларгина ўйлайдилар. Агар Магеллан ва Колумбнинг саёҳатлари бўлмаганида, ўша пайтгача тарихга номаълум қитъалар ва оламнинг бошқа одамлар яшаётган қисмлари кашф этилмай қолаверарди. Янги жойларни ўша мутафаккирлар дунёга танитди. Агар имконият бўлса, сенга ёки сендан бошқа бирортасига шерик бўлиб, дунё бўйлаб қизиқарли саёҳатга чиқишни қанчалар орзу қиламан! Лекин бу фикрни амалда кўриш жуда мушкул. Шу боис ҳам унга кўпчилик миллионлаб километр узоқликдаги ўзга сайёрага қараган одамдек қарашади. Ўзга сайёраларни эса, ўзинг биласан, оддий кўз билан қамраб ололмайсан. Бошқа жиҳатдан мен, “қатъий қарор мумкин бўлмаган ҳар қандай ишга йўл очади”, деган фикрни қўллаб-қувватлайман. Шу боис бу ният бурнининг олдидан нарини кўра олмайдиган аҳмоқлар олдида очик айтмасдан, индамасдан, ўйлаб тайёргарлик кўришни тақозо этади. Фуад, бу каби ҳар қандай ишнинг соҳиби одамларнинг ҳазил-мазахини кўтара олиши керак. Буюк мутафаккирлар ва пайғамбарларнинг ғоялари шубҳа остига олинган, уларга қарши курашилган. Лекин уларнинг имони ва қатъийлиги барча машаққатларни енгиб ўтишга имкон яратди. Дўстим, олма пиш, оғзимга туш дейиш билан иш битмайди. Сукрот ўз йўлидан қайтмаслик учун заҳар ичган, Толстой ўзи яшаган жамият уни тушунмаганлиги боис ўз жонига қасд қилган.

Фуад мактабга етиб боргунларича нияти қўллаб-қувватланмай қолишидан чўчиб, унинг гапини бўлди:

– Агар мен ҳар бир нарсани пухта тайёрласам, ниятимни амалга оширишга нима тўсқинлик қилади? Бизга дунё харитаси ва бир жойдан иккинчи жойга ҳаракатланишимиз учун иккита велосипеддан бошқа нима ҳам керак?

Исо ўй-хаёлга берилганча, ўта жиддий жавоб берди:

– Фуад, бунинг учун кўп нарсалар керак бўлади, катталарнинг қўллаб-қувватлаши, одамларнинг ёки ҳеч бўлмаганда давлатнинг кўмаги. Кўпчиликни ишонтира олишимиз керак. Бизнинг сафаримиз фақатгина ўзимизга шахсий манфаат келтириб қолмай, у давлат ва халқ учун кашфиёт бўлиши керак. Шунинг учун бу ишни нима сабабдан амалга оширмоқчи эканлигимизни тушунтиришимиз керак. Агар ҳозир айтганларимни қилмасак, сафаримизнинг ҳеч қандай ижобий таъсири бўлмайди. Ундан кейин унутмагинки, бизга жуда катта моддий ёрдам керак, буни бир кишининг ёки бир оиланинг имконияти кўтара олмайди. Шунга қарамай, менга бу масаланинг ҳар томонини ўрганиб чиқишга вақт бер. Бу масала, сенга тушунтирганимдек ва сен ўйлагандек осон иш эмас. Айтгандай, мени кинога таклиф қилганинг эсингдан чиқмасин, – дея Исо дўстининг елкасига қоқиб қўйди.

– Эсимдан чиқади? Қандай ҳам эсимдан чиқсин. Кечадан буён таклифимга жавоб берсин, деб хонамда илтижо қилиб ётган бўлсам. Лекин менга қара, кино кўраётиб чекишимиз учун тамаки олиб кела оласанми?

Исо кулиб жавоб берди:

– Отамнинг тамакиларидан ўғирлаб олиб келишга ҳаракат қиламан. Лекин, шовша, сен менга бир нарсада ёрдам беришингни хоҳлайман.

Фуад унга бошдан-оёқ қаради-да, шошиб деди:

– Энди кинога ота-онанг рухсат бермаслигини, чипта ҳақини тўламаслигини айтадиган бўлсанг, дунё бўйлаб саёҳатга рухсат олишинг ҳақида гапириш ҳам ортиқча.

Исо дўстидан нигоҳини олиб қочди. Айтишга чоғланган илтимосидан хижолат тортиб, жилмайиб гапирди:

– Синглинг кинога бирга боришни хоҳлаган эди. Сен нима дейсан?

Фуад синглисининг бу фильмни томоша қилишга ҳақи борлигини қўллаб-қувватлаб жавоб берди:

– Очиғини айтсам, у ҳақ. Бечора синглим, режаларини менга ўхшаб амалга оширишни билмайди. Мен бугун синглим учун очлик эълон қиламан. Аллоҳ мени тўғри йўлга бошласин!

Икковлари қаҳқаҳа отиб кулишди. Фуад дўстига найзанинг учида бўлса ҳам у билан бирга бўлишини таъкидлади.

Улар мактаб зинапоясини олдида ажралишди, ҳар иккови дарсдан сўнг учрашишга келишиб, ўз синфлари томон кетишди.

Ўн биринчи боб

Киносеанс бошланишига қўнғироқ чалинганида кинозал қоронғиликка ботганди. Бу орада болаларининг ўз жойларига ўтиришларини таъкидлаб, кўрсатма бераётган оналарнинг овози ҳар томондан эшитиларди. Баъзи ёшлар фильм намоишини тезроқ бошлашни сўраб қичқирдилар. Ҳамманинг нигоҳи нур тушиб турган катта экранга қаратилган. Экрандан

енгил ўйноқи мусиқа садоси келмоқда. У ер-бу ердаги чироклар ҳам ўчиб кинозал тўлиқ қоронғиликка чўмди. Шу пайт нур тўғри экранга тушиб, фильм намоиши бошланди. Муфида акаси ва Исо ўртасида ўтирарди. Унинг чехрасида кинозалга киришларидаёқ бахт-саодат аломатлари жўш урди. Муфида залга кирар экан, бирорта таниш дугонаси ёки қўшниларидан кимдир учраб қолишини истаб ҳар томонга аланглай бошлади. Сюжетининг қизиқарлилиги, манзараларининг гўзаллиги ҳамда табиий рангларда суратга олингани жуда кўп реклама қилинган ушбу фильмни томоша қилишга келганини айтиб мақтанишни жуда-жуда хоҳларди.

Зал томошабинлар билан лик тўла эди. Муфиданинг ҳаракати юзлаб кўзларнинг эътиборини тортди, шу сабаб ҳар томонга аланглашни бас қилди. У чарм курсига ўтириб, иягини қўлига тираганча, экранга тикилди. Эътибори баъзан экрандан узилиб, аёлларнинг кийимларига чалғирди. Залда фильм намоишини тезроқ бошлашни талаб қилаётган овозлар кўтарила борди. Сеанс бошланиб, баъзи таъсирли сахналар намоиш қилинаётганда ҳам Исо фильмга эътиборини қаратмай, эрталабдан буён ёнида олиб юрган, юрагини ёндириб, ўй-хаёлини банд этган мактуб ҳақида ўйларди. Муфида фильм қаҳрамонининг мардларча ҳаракатларидан таъсирланиб, ўрнида жим ўтира олмасди. Ковбойлар ҳақидаги фильмларда одатда бўлгани каби қаҳрамон ўз севгилисини гоҳ қўлида кўтариб олар, гоҳ душманлардан тўппончаси ёрдамида қутқарарди. Фуад ҳам хаёлга чўмган. У дунё бўйлаб саёҳатга чиқиш учун пул топиш ҳақидаги ўйлар билан банд эди. Баъзан ўзини фильм қаҳрамони каби тасаввур қилиб, хоҳлаган нарсасини тўппончаси ёрдамида қўлга киритарди. Бу иш назарида оsonдай туюларди: у тўппонча сотиб олар, уни ўкталиб бирорта банкка бостириб кирар ва шу тариқа орзулари тезда амалга ошарди. Ундан кейин бундай хавфли ишнинг натижаси дунё бўйлаб саёҳат билан эмас, балки қамоқда тугашини ҳам эҳтимолдан қочирмасди. Шунда Исонинг бу каби катта лойиҳани бирорта ҳукумат ташкилоти ёки хусусий муассаса томонидан молиялаштирилиши зарурлиги ҳақидаги гапини эслади. Унинг назарида Исо орзуларини муваффақиятли амалга оширишда ёрдам берадиган ягона инсон бўлиб кўринди. Орзулари эса ўнгида-ю, тушида чайнайверганидан эскириб кетган эди. Бироқ орзусини Исога топшириб, нима хоҳласанг, нимани муносиб ёки зарур кўрсанг қилгину, шуни амалга оширгин, дейишнинг ҳали вақти эмасди. Бироз ўйлаб, ўз орзусидан воз кечиб, уни дўстининг елкасига юклай олмаслигини тушунди. Чунки шу дўстигина ҳаётининг самарасиз дақиқаларида ҳали ҳам миясига ин қураётган азобли ўй-фикрларини енгиллаштирадиган илоҳий ғамхўрлик соҳиби эди. Исо яқинида турган официантни чақириб, учта лимонад олиб келишни буюрди, бу шу кунги ҳаёти осмонида ҳилпираётган бахтининг ва бутун вужудини тўлдирган ҳаваснинг завқи учун мукофот эди. Уч дона лимонад янги ҳистуйғунинг, муҳаббатнинг туғилишини нишонлаш учун етарли эмас. Демак, яна бирор нарса, масалан, желе, ё мағиз, ёки бошқа бирор егулик талаб қилиб барча томошабинларга таркатади. Пул бўлса бор. Уни қаердан олгани муҳим эмас. Асосийси пул бор, шунинг ўзи етарли. Ҳали бобоси ундан ўқиш учун олган китобларидан бирини сотиб юборганини билса, тарсакилайди. Айни пайтда китобнинг пулини бахтининг, севгисининг йўлида ишлатиб юборганини билса, уни кечиради ҳам.

Исо бир неча ҳафта илгари олиб, шу пайтгача қайтармаган Мағдолина киссасини келтирмаса, бирорта ҳам китоб бермаслигини айтиб, калин кўзойнаги остидан хўмайиб қараётган бобосини кўз олдига келтириб, оғзи куруқшаб қолди. У айтганини қила олармикан? Йўқ, у бундай қилмайди. Акс ҳолда Исо жинни бўлиб қолади ёки бир неча йил аввал борадиган жойи – ўша тепаликка чиқиб, орзуманд дайдидек кўзларини уфққа тикиб ўтиришга қайтади. У тепаликни бошланғич ҳукумат мактабига ўқишга кирганидан буён унутганди. Китоб Исони бундай мақсадсиз тентирашдан қайтарди. Китоб ўқишга эса уни бобоси рағбатлантирди. Китоб ўқиш жараёнида сездики, муталаа қотиб қолган ўқув дастурини унутишга ёрдам бераркан. Хаёлларини узоқларга, сеҳрли ҳаёт сари етаклаган ҳам ўша. Китобдан ўқиганлари унинг фикрларини мазах қилаётган ўртоқларининг хужумларини ҳам қайтарарди. Китоб Исони кичик оламидан узоқлаштирди. Бу олам отасининг шовкин-суронга тўла овози, турли бақир-чақирлардан иборат эди. Отаси рўзғор харажатларини тежамасдан исроф қилаётгани учун онасини лаънатлар, уларни ишлаб топиш учун товонлари арчилиб кетаётганини пеш қилар, пулни мижозлардан қийинчилик билан олаётганини айтиб шовкин кўтарарди.

Лекин нега у ҳозир бундай қора хаёлларга берилди? Ахир, бутун муҳаббатининг туғилган куни эмасми? Дўстлари қаерда, уларнинг сардори Абдулло қаерда? Шубҳасиз, кинотеатр биноси ташқарисида тамаки чекиб вақт ўтказяпти, айтган гапи рост эканлигига, яъни, у билан танишгунча ҳаёт нима эканлигини ҳис қилмагани, ишқида ёниб эриётган инсон ёнида эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун Исонинг чиқишини кутяпти.

Абдулло бундан кейин ҳам одатдагидек уни мазах қилиш учун бирор нарса топади? Абдулло ютказди-ю, у ютдими?

Нақадар гўзал манзара! Ўртоқлари Исонинг киз-дўстини кўриб, жамолига мафтун бўлиб, ютиб юборай деб тикилишларини, юзларидаги саросимани илғаш нақадар ажойиб! У ҳеч кимдан, Исмоилга ўхшаганлардан ҳам кўркмайди, ўз фалсафаси билан уларни эзиб-янчиб ташлайди. Шубҳасиз, Исмоил бу – болалар ўйини дейди, юрт келажаги ютилиб кетаётган, ҳамма ёқни инқироз қамраб олган бир пайтда бу ачинарли ҳол, дейди. Лекин у нимани назарда тутди? Ҳукумат қолиши керакми ёки истеъфога чиқсинми? Талабалар мурожаатини ўқидими ёки ўқимадими? Бу нарсалар уларга тааллуқли эмасми? Унга эса барибир. Энг муҳими, ўз сўзи устидан чиқди. Гапини исботлади. У бошқаларнинг таълимотига бўйсунмайди. Севганининг муҳаббатини қозонгани етарли. Анави маҳмадона файласуф Абдулло бошлиқ ўртоқлари эса муваффақиятидан саросимага тушади. Ғазаб аралаш гап сотиб, ҳасад тўла маърузалар қилишади.

У ҳақиқатан ҳам севгида муваффақият қозонди. Шунинг ўзи етарли. Хоҳлаганини амалга ошира олди. Ақли билан, таваккалчилиги билан буни уддалади. Фуад масаласига келсак, албатта, бу хавф-хатарга тўла йўлдан секин оёғини тортади. Чунки бу йўл, ўзининг мақсадларидан, ўй-хаёлларидан узоқ йўл. Дунё бўйлаб саёҳат эмиш! Бу қандай аҳмоқлик! Бу дунёда аҳмоқликдан бошқа яна нима бор? Кейин яна бир муҳим масала – қандай қилиб эндигина эришаётган, энди эътибор қаратаётган

махбубасини ташлаб кетади? Бундай қила олмайди! Уни ёндираётган, куйдираётган яна бир нарса борки, бу унинг кўкрагида, калбида! Йўқ, аниқроғи чўнтагида. Бу – кизга ёзган мактуби. Қандай қилиб Муфиданинг кўлига тутқазишни унутди? Ҳозир қичкириб юборади! Қоронғилик сен учун қулай фурсат! Бутун аъзойи бадани ҳаракатга келди. У мактубни чиқарди. Юрагининг уриши кучайди. Намойиш этилаётган фильмдаги хиндулар дўмбираси каби дупуллади. Чап кўлининг қарахт бўлиб қолганини ҳис қилди. Чап кўли бармоқларигача ишламай қолгандай эди. Мактуб эса титраётган бармоқлари орасида. Мактубни гоҳ кизга яқинлаштирар, гоҳ узоқлаштирар эди. Бироқ қоронғилик... қоронғилик... Ана Исонинг кўли кизнинг курсисига тегди... Қиз ўтирган жойида бир қимирлаганди, Исонинг жисмида титроқ туриб, кўлидаги мактуб ерга тушиб кетди. У тошдай қотиб қолди. Қиз секин қулиб қўйди ва пичирлаб деди:

– Ташвиш қилманг, ухлаб қолганим йўқ. Мана бу манзаранинг ажойиблигини қаранг!

У қаради. Мактуб тушиб кетган оёқлари остига қаради. Хатни тез кўлига олиб, ўзига-ўзи маломат қила кетди. Аҳмоқ, қилиқлари ҳам аҳмоқона. Бўлмаса, нега бунақа ҳаракатлар қилиб кизни чўчитиб юборади? Ақл билан иш кўрса бўлмайdimи? Жуда ҳам соз ўтаётган бу учрашувни барбод қилади-ку! Бу мактубнинг нима фойдаси бор? Аслида, мана шу мактуб сатрларида унга айтмоқчи бўлганларининг барчаси аёнми? Йўқ, албатта. Унда кўп гапларни айта олмаган. Орзу-хаёлларининг озгина қисми ёки хабари баён этилган, холос. Ҳиссиётларни ифода эта оладиган нарса бу – тилдир. Тили эса киз ҳузурида фикрларини эмас, балки сўлақларини шимадиган исфинжга айланиб қолади. У бирорта каттароқ иш қилиши керак, буюкроқ иш. Нима қилса экан? Мактубига қараб, калби оҳ тортди. Ана шундай ўйлар остида уни парчалади. Ҳа, нима қилсин? Ўзида ўн тўққиз ёшли кизнинг ҳиссиётларини уйғота оладиган ҳеч қандай қобилият топа олмайди. Ўқиш ва беҳуда ўйлашдан бошқасини билмайди. Қизнинг ҳиссиётларини қитиқлайдиган қобилият ўзида бўлмаса, қаердан олади? Унда нима қилиш керак? Ҳа, бу муаммо. Бошида эрталабки фикр уна бошлади. Саёҳат лойиҳасида агар ўзи бирга бўлмаса ҳам кизнинг акасига ёрдам бериш керак! Ва... Фильм тугади. Залда чироқлар ёнди. Одамлар ўринларидан тура бошлашди. Исонинг бармоқлари қоғоз парчаларини маҳкам қисган. Улар қанча-қанча дамлар оромини йўқотган мактуб парчалари эди. Ўзидан бошқа ҳеч ким ўқимаган мактубининг парчалари.

У кўкрагини тўлдириб нафас оларкан, одамларни туртиб, кизга йўл оча бошлади. Фуад эса ҳали ҳам дунё бўйлаб саёҳат ҳақида хаёл суларди. Фақатгина Муфида фильмдан таъсирланиб, унинг воқеалари ҳақида ёлғиз ўзи тинмай сўзларди. Фильм қаҳрамони ўзини аямай тез кетаётган поезддан от устига сакраб, уни миниб олди. Қуйма тиллаларни ўғирлагач, оти устида учиб кетаётгандай эди. Ортидан қуваётганлар эса унга ета олишмасди. Нақадар ажойиб!

– Балки ғалатидир, – дея жавоб берди синглисига Фуад ва ундан аҳмоқона бекорчи гапларни бас қилишни сўради, чунки фильмнинг турган битгани фантазия ичидаги фантазия, деди. Қизнинг жаҳли чиқиб эътироз билдирди:

– Фильм воқеалари ҳақиқат, поезд ҳам ҳақиқий, қаҳрамон ҳам, дарахтлар ҳам ҳақиқий...

Исо ака-сингилнинг гапларига кулоқ солиб кулди. Охирги лаҳзада Фуад фильм қаҳрамониға мактуб ёзиб, унинг суратини сўрашга қарор қилди. Муфида хатни инглиз тилида ёзиб беришни ўз зиммасига олди. “Фильм қаҳрамони ва Фуад. Масхарабозлар!” ўйлади истехзо билан Исо. Ақлларида бирон-бир собитлик йўқ. Шу аблаҳ Фуадга болаларча саёҳатида шерик бўлишни ўйлашнинг ўзи аҳмоқлик! Муҳаббатдан бошқа ҳеч нима собит бўла олмайди бу дунёда!

Ўн иккинчи боб

Аммор ҳожи ўғиллари билан бирга ҳовли саҳнида нонушта қияпти. Ҳожи негадир пешонасини тириштириб, таомни асабий чайнаяпти. Болалар оталарининг юзидаги ифодани дарров ўқийдилар ва ана шу асосда режа тузиб, суҳбатда унга риоя қиладилар. Агар қовоғи солинган, хўмрайган бўлса, жим ўтириб, луқмаларини шоша-пиша кичкина-кичина олиб чайнайдилар, гўёки бошлари устида болта турибди-ю, ҳозир бирортасига тушиб қоладигандек. Бошқа пайтлари эса ҳаммалари гердайиб ўтириб, баъзан оталарига енгил ҳазил ҳам қиладилар, албатта, бу жуда камдан-кам юз берадиган ҳолат, ёки оталарига шикоят ва талабларини айтадилар.

Болалар биринчи қарашдаёқ шошилиш кераклигини англадилар. Таомларини тез-тез ютиб, дарров кўздан ғойиб бўлишди. Биринчи бўлиб, ичини мушук тирнаётган Исо қочиб қолди. Бу сафар у жазога тортилишини тушунди. Зинапоядан шошиб тепага кўтарила бошлади, эҳтимол, қилмишлари фош бўлиши кечикса, исён ўти сал пасаяр ёки тарқаб кетар.

У кийимини кийишга ҳали улгармаган ҳам эдики, қулоғида отасининг исмини айтиб чақирган овози жаранглади. Юраги товонига тушди, жазо вақти етиб келганини, энди бутун куни кул бўлишини англади.

Отаси унга ўтиришни буюриб, қуруқ овозда гап бошлади. Исо отанинг амрига бўйсунаркан, қўл-оёғи музлади. Отаси эшикни ёпиб деди:

– Бундоқ қарасам, сен ўйинқароқликка берилиб, Худо хуш кўрмаган ишларга араллашиб юрибсан. Отангнинг дўконини ташлаб кўйдинг. Лукмангни сен шундан еяпсан, уст-бошингни шундан кийяпсан.

Отаси томоғини қириб, овозини бироз кўтарди:

– Сен мени алдадинг, уйга бориб дарс қиламан деб ёлғон гапирдинг. Аслида, сен вақтингни ўзингга ўхшаган бекорчиларни зиёрат қилишга сарфладинг. Уларнинг эса вақтларини ўйин билан ўтказишдан, Аллоҳни ҳам, мўъминларни ҳам рози қилмайдиган ишлардан бошқа ғами йўқ.

Сен бу қилиқларинг билан бизнинг обрўйимизни бир пул қилдинг. Укаларингга ёмон ўрнак бўлдинг. Сен уларнинг каттасисан. Руку ва саждада бош бўласан, уларни шайтоннинг уйига эмас, Байтуллоҳга бошлайсан, деган умидим бор эди.

У гапини тугатиб сал ҳовуридан тушди. Танбеҳ бериб чарчагани сезилди. Кейин яна аста гап бошлади:

– Ўғлим, бу шаҳар қадимдан ўз аҳлининг бузуклиги билан танилган. Сизларнинг таълим олишларингга бўлган ҳаракатим сабаблигина бу шаҳарга кўчиб ўтдик. Таълим олсаларинг, барчамиз бошимизни кўтариб юрамиз. Аммо...

У бироз тўхтаб, кейин қўшиб қўйди:

– Афтидан, менинг бу умидим ушалмайдиган кўринади, модомики, уларнинг каттаси, оқили сен бўла туриб, оёғинг тойиб, залолат ва адашиш йўлига кириб кетдинг, бунинг оқибати ёмон бўлади.

Шундан кейин ўзининг қийинчиликлари ҳақида ўғлига мулоким овозда шикоят қила кетди:

– Ўғлим, тижорат илгари қилган даромадларимизни ютиб юборишни бошлади. Биз ҳозир инқироздамиз, шу сабаб кўплар касодга учраяпти. Агар менинг тақдирдан қалтак ейиш тажрибам бўлмаганида аҳволим улардан яхши бўлмас эди. Ўғлим, сен агар ақлли бўлсанг, ўқишни йиғиштириб, келиб ишимда ёрдам бер. Ўқишингга аввал сарфлаганларимнинг ўрнини Аллоҳ қопласин!

Бироз сукут сақлаб тургач, каттикрок овоз билан деди:

– Сенга ҳозир айтганларим аввалгидек ўрганиб қолганларинг эмас, чунки улғайдинг, энди эркак ўрнидасан. Айтиб қўяй, агар сени яна бир марта анави адашганлар йўлида кўрсам, ҳамманинг оғзида гап бўладиган қилиб, кўчага олиб чиқиб, одамлар олдида қамчилайман. Эшитяпсанми? Мулоким одамнинг ғазабидан эҳтиёт бўл дейишади! Мени эшитяпсанми? Гапларимни уқдингми?

Исо эгилган бошини бир неча бор ликиллатди. Отаси айтганини кулоқларига қуйиб олишини таъкидлаб, кўполлик билан кетишга буюрди.

Исо отаси ҳузуридан бошини қуйи солиб чиқаркан, унинг айтганлари кулоғи остида айланарди. Тоза ҳавога чиққанида, укаси Саиднинг деразадан мўралаб, гапга кулоқ солаётганини кўрди ва уни боплаб тепди. Отасининг гоҳ таҳдид, гоҳ эса ялинчоқ оҳангда айтган гаплари Исони қаттиқ изтиробга солди. Отаси кинога борганини эслатмади, лекин Исо бу танбехлар ортида шубҳасиз, ундан-да чуқурроқ нимадир борлигини тушунди. У нима экан? Бунинг ортида қандай иш бор? Уни ана шу саволлар қийнарди. Масалага онасидан бошқа ҳеч ким ойдинлик киритмаслиги ҳақида ўйлади. Онаси албатта ўз фикрини айтади. Исо онаси олдида ўзини шундай тутдики, гўё отасининг юраги сиқилиб юрганини сезади-ю, лекин нимадан эканлигини аниқ билмайди, шунинг учун онасидан бунинг тафсилотларини аниқлаштиришга ёрдам сўради. Она бироз жим турди, сўнг ўзи, синглиси ва укаларининг ҳақларига Аллоҳ уларни, тажрибаси ва тушунчаси заиф бандаларни адаштирадиган лаънати иблиснинг йўлдан уришидан ўз хифзу-химоясига олишинин сўраб анчагина дуолар қилганидан сўнг жавоб берди.

Исо гап нимада эканлигини ниҳоят тушунди. Балонинг у тасаввур қилганидан анча катталиги маълум бўлди. Онаси айтган қиз ўзининг уятсиз ҳаракати билан унинг юзини қора қилганидан жаҳли чиқди. Дастлаб ноқулай аҳволга солган бир савол туғилди. Кейин бу савол жаҳлини чиқариб, фикрларини чалғитиб юборди.

Савол шундан иборат эди:

– Ўша қиз агар яқинларининг ҳис-туйғуларини тушунса ва қабул қила олса, бировга ўз тақдирини топшириб, қочармиди? Албатта, йўқ. Кўнглида яширинган ҳиссиётларни шарҳлаб бера олсайди, баҳорлар тамоман гулларга тегишли эканини англайдиган одамлар топилсайди, бу иш юз бермаган бўларди. Агар буларнинг ҳаммасини тушунганларида, соғлом мантик билан муомала қилганларида, бу каби мусибат рўй бермасди. Бу

мусибат уларнинг ғайривоқеий турмуш тарзи ва қадим замонлардан буён қандай даволашни билмаганлари – жамиятларидаги саратон бактерияси каби қолоқ ақидаларига санчилган ханжар бўлди. У ҳиди тарқалмаслиги учун устига сомон сепилган тезакка айланди. Лекин сомон қандай қилиб тўпланган ҳаво оқимини тўса олсин? Бу ҳаво ўз ичида сузиб юрган касалликларни кўтариб юрган бўлса?

Ҳамма гап шунда эди-ки, қочиб кетган қиз Муфидага жуда ўхшар экан.

Ўша қиз севиб қолди. Унинг муҳаббати қалбининг тўрида ва кўчаларнинг қоронғисида яшарди. Агар унга рухсат берилганда, ўз яқинлари ҳақоратлаб, аҳмоқликда айбламаганларида эди, бундай қалтис йўлда юрмаган, уларнинг ҳаётидан бутунлай ҳайдалмаган бўларди.

Исо қизга раҳми келди, кўнглида унга мойиллик сезди. Ўша қиз тимсолида мавжуд ҳаёт тарзига нисбатан исённинг тирик мисолини кўра бошлади. Қизни ўз асрининг руҳини парчалаб, янги замон дарвозасидан кирмоқчи бўлган биринчи аёл сифатида ҳис қилди.

Демак, қиз ўзини четдан туриб бошқаришларини, ўзгалар қўлида қўғирчоқ бўлишни, ҳис-туйғуларини эътиборга олмай, у хоҳлайдими, йўқми сўраб ҳам ўтирмай, унинг келажагини аниқлашларини рад этган. У ўз ҳаётини, тақдирини янги бир йигит қўлига топширган, қиз йигитга ишонган, чунки қалби шуни буюрган.

Йигит эса, қизнинг онаси айтганидек, домла ҳузурида шаръий никоҳ ўқитиб унга уйланган. Хўш, нега қизни ёмон отлиқ қиладилар?

Турмуш қуриш ҳар бир соф муҳаббатнинг ниҳоясидир, унинг охиروқибат тўхтайдиган соҳилидир. Бу ишнинг бошқаларнинг шаънига нима таъсири бор? Бироқ уларнинг хоҳиш-иродаларига қарамасдан бўлар иш бўлди. Лекин ҳар қандай амал натижага қараб баҳоланади. Бу алоқанинг натижаси эса бирор шубҳа уйғотмайди.

Турмуш қуриш, онаси унинг қулоғига неча бор қўганидек, илоҳий қисмат, илоҳий хоҳиш-ирода. Агар Аллоҳ бу никоҳни, унинг бўлишини ҳеч бир нарса маън қила олмайдиган қудрати билан муборак қилмаганида, қизнинг бир ўзи бундай ниҳояга етиб келмаган бўларди. Қизнинг отаси ўз юртини ташлаб бу ерга кўчиб келиб, шу кўчадан ижарага уй олди. Бу уй ўша йигит турган манзилга бир девор қўшни эди. Аллоҳнинг иродаси билан қиз йигитни кўрди, йигит эса қизни. Улар бир-бирини севиб қолишди. Бунинг ортида бошқа нарса йўқ, қизнинг муҳаббати ҳатто ақлидан устун эди. Демак, қизнинг ҳаракати ўзининг хоҳиш-иродасидан кучлироқ бўлган илоҳий иродага бўйсунисдан бошқа нарса эмас. Бу илоҳий ирода аҳли эса унинг ҳар бир ишни қила олиш қудратини эътироф этади. Шундай экан гап нимада? Қиз Аллоҳнинг иродасига қарши чиқдими ёки имон келтирдими?

Исо ўзидаги мана шу мантиққа бошқа нуқтаи назардан қараркан, ақлининг энг чуқур жойларидаги яширин кишанлар бош кўтарди. Агар ўша қиз қилган шу ишни синглиси қилса, мана шу мантиққа ўзини ишонтира оладими ёки ҳеч бўлмаса, ичида жимгина қабул қила оладими? Исонинг ақлини ана шу каби савол чулғаркан, жаҳлдан ёрилиб кетай деди, фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб, ғазаб отига минди. Онасига синглисига ўз-қулоқ бўлишини бақариб тайинлади... Онаси эса жойнамоз устида ўтирганча, қўлларини самога кўтариб, Аллоҳга илтижо қилиб, оиласини ҳар қандай макруҳдан ҳимоя қилишини сўраб дуо қиларди.

Укаси Саиднинг овози уни ўй-хаёллари қаъридан чиқарди. Саид акасига мўлтираб қараб турарди.

Муфида билан кинога боргани хаёлидан кетмаяпти. Қани энди бирортасига шуни айтиб, мактанса. Бу ёқда укасининг дўконга олиб боринг, деган хархашаси. Уни тинчитиш учун бир кумуш чақа беришдан бошқа чора топмади. Укаси эса пулни қўлга киритгач, хурсандлигидан яшнаб, ўзини кўчага отди.

Бугунги узун кунни қандай қилиб ўтказиш ҳақида ўйлаб боши қотди.

Ўйлай-ўйлай, ўз кулбасида ўтириб, бобоси ҳикоя қилиб берган киссани ёзишга қарор қилди. Шу йўл билан унинг меҳрини қозонмоқчи бўлди. Эҳтимол, анави китоби ҳақида савол беришни унутар. У китобни сотиб юбориб, унинг пулига бир неча арзон романлар харид қилди, қолган пулини эса севиклиси учун кинотеатрда сарфлади. Охирги марта ўйлаган фикрларини эслади. Фикр ҳаётда абадий қоладиган ҳақиқатми?

Ўн учинчи боб

Исо дам олиш кунини зерикиш билан ўтказди, ўша куннинг нимжон оёқларини судрашга ҳам қурби етмай қолган тошбақанинг юриши сингари ўтишига зўрға чидади. Ўртоқларини кўргандагина кун бўйи ўз чангалига олган ўй-фикрлар исканжасидан халос бўлганини ҳис қилди. Ўртоқлари кеча кун бўйи хаёлидан кетмаган ўйларни айтиб олиши учун гапини бўлмай, сукут сақлаб туришди. Айтаётган гаплари орасида эшитишга арзийдаган, биргаликда муҳокама қилса бўладиган, баҳслашадиган мавзулар бор эди.

Маълум бўлишича, Исонинг сукутига сабаб талабалар уюшмаси шиорлари ёки унинг севги бобида эришган муваффақияти, Абдулло ва ўртоқларининг Исога ютқазганига боғлиқ эмас, балки мактаб идораси томонидан эълон қилинган ҳикоя ёзиш мусобақаси юзасидан экан. Уларнинг ҳар бири бошқасидан устун келиш ва эълон қилинган мукофотга эга бўлишни истарди.

Абдулло “Аёл макри” мавзусида хотира-қисса ёзиш ҳақида ўйлади. Исмоил эса кўприк жангини тасвирлашга қарор қилди, бунда кўплаб талабалар иштирок этгандилар ва уни “Озодлик жанги” деб атади. Абдурахмон бойлар ва уларнинг бойлигидан тўғри фойдалана олмайдиган фарзандлари ҳақида ҳикоя ёзиш фикрига келди. Исо эса ўз яқинларининг зулмидан қочаётган уч боланинг тақдири хусусида ҳикоя ёзишни анча олдин бошлаган эди. Бу бобоси сўзлаб берган киссанинг ўзи эди. У бобосидан олган китобни йўқотгани сабабли уни рози қилиш учун ҳам бу киссани ёза бошлаган ва унга ўз шахсий ҳаётидан баъзи воқеаларни қўшганди. Исо ёзган ҳикоясини ўзи таниган одамлар ичида энг кўп ўқиган ва энг маданиятли инсон сифатида билган бобосига олиб борди. Бобоси ўқиб кўргач, жуда ёққанини айтди ва хурсандчилигининг изҳори сифатида Исони китоб жавонларидан бирининг олдига олиб бориб, у ердан бир тўплам китоб олиб берди ва елкасига қўлини қўйиб, уни рағбатлантириб деди:

– Сен таниқли қалам соҳиби бўласан, доим ўқиб, мутолаа қилиб юргин!

Исо бобосидан ўқиш учун олган китобига нисбатан қилган ишидан ҳижолат бўлди ва узр сўраб, кейинги сафар келганида олиб келишни

ваъда қилди. Бобоси сочига оқ оралаган бошини қимирлатиб, ўша ҳам “сенга совға қилган китобларимдан бири бўлсин”, деди. Исо ўрнидан туриб бобосининг бошидан ва қўлидан ўпди. Бобоси ҳам уни эркалатиб қучоқлади, у ҳам набирасининг юзларини силаб пешонасидан ўпди. Бобосининг юзидан табассум аримасди. Исонинг хурсандлиги ва бахтиёрлиги бобосиникидан кам эмас, эркалатиб ўпганида ўрнидан туриб сакраб юборай деди. Шу онда у ўз келажагининг секин-аста аниқ бўлаётганини англади. У отаси каби тожир бўлмайди, аввал йиғилиб, кейин бирор мақсадсиз тарқалиб кетадиган, дайди ўқ тегиши мумкин бўлган намойишчиларга ҳам қўшилмайди. Улардан сира ўрнак олмайди. У ўзини янги авлод вакили сифатида кўрди. Тақдирини ўз қўлига олади.

Исо мактаб ҳовлисида у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Унинг галдаги ўйлаган режаси бироз мураккаб. Ўз куч-қудратини, қалбидаги ўйларини эркин шархлашни синаб кўриши керак эди. Унинг шахсий фикрлари ҳар қандай талабалар орасида муҳокама мавзусига айланишини синаб кўриши зарур. Хаёлидаги фикрларни чайнайвериш тўйганини, уларни қусиб юборгиси келганини ҳис қилди.

У Фуадни ўзи амалга оширмақчи бўлган дунё бўйлаб саёҳатнинг самараси масаласида талабалардан бири билан тортишиб, жанжаллашаётган пайтда учратди. Фуад Исои ўзи томон келаётганини кўриб, қўллаб-қувватлашига ишончи комилдай, кўзлари чарақлаб кетди. Исонинг мантиқли фикрларидан ёрдам сўрагандай уни баҳс майдонига чорлашни хоҳлади. Исо бироз имиллади, қочишга ҳаракат қилди. Лекин Фуад қаттиқ туриб олди, нигоҳларида ёлвориш кучли эди. Исонинг хаёлидан бироз олдин ўзи ўйлаб қўйган режаси ярқ этиб ўтди. Лекин Фуаднинг жаҳлини чиқармаслик учун бу режадан воз кечиши керак, чунки унинг жаҳли чиқиши оқибатида юз берадиган ҳодисани Исо кўтара олмайди. Аммо у Фуадни ҳайрон қолдириб, нариги талабанинг тарафини олди:

– Дўстим Фуад, сен билан очик гаплашайлик, ҳаттоки мана шу очиклик дўстлигимизга барҳам берса ҳам. Менга айт-чи, бугунги вазиятда ўзимизни қийнашдан мақсад борми? Олдимизда шундай муаммолар турибдики, биринчидан ва энг аввало, асрлар давомида занглаб, чиқиндилар омборхонасига айланган фикрларимизни яраклатишимиз, тозалашиш зарур эмасми? Бизнинг ҳақиқий муаммомиз мана шу ерда. Елкаларимизда кўтариб юрган айниган тухум каби бошларимиз чаноғида. Дўстим, бу “маҳсулот”ингни қаерга олиб борсанг ҳам, эътибор берадиган аҳмоқ топа олмайсан, чунки ундан сассиқ хид уфуриб туради.

Сен дунё кезишдан нимани кутаяпсан? Қаерга борсанг ҳам одамлар ҳосилдор ерларни ҳайдаётганини, Яратганнинг бизга инъом этган неъматларини қазиб чиқараётганини кўрасан. Неъматни эса тоғ чўққиларидан, ғорлардан эмас, энг аввало инсоннинг ўзидан қидириш керак. Дўстим, ўзинг бормоқчи бўлган жойларда аҳмоқона баҳслар ва фойдасиз сафсаталар билан вақт ўтказаятган кишиларни учратмайсан, у ерларда ювган киригни ёйгани жой топа олмайсан. Агар топсанг ҳам у циркка ўхшаган жой бўлади. Циркка одамлар оғир меҳнат кунидан сўнг кўнгил ёзиш учун, ақлий дам олиш, бўш вақтини ўтказиш учун боради. Лекин сен тўплаган ва сақлаб юрган сураатлар альбоми бизнинг пишмаган хом ақлимизни ўзгаларга пеш қилишга арзимайди. Бу фикрга режангни ўрганиб чиққанимдан сўнг келдим. Агар сенга бироз қаттиқ

гапирган бўлсам, мени кечир. Очiq-ойдин гаплашаман деб, сени аввал ҳам огохлантиргандим, бу сафар охиригача очiq гапирдим.

Фуаднинг оғзи очилиб, пастки жағи тушиб, гўёки у ҳозир бирор нарсани қусиб юборадигандай қараб қолди. Унинг бироз бўғилгани ҳам аниқ кўриниб турарди. У очилган оғзида табассум ифодалаш орқали ушбу бўғилишни ютиб юборишга уринди. Нариги талаба эса ўзи эплай олмаган масалани Исо кучли мантиқ билан тушунтирганига ҳавас қилди. Ўзининг хурсандлигини қандай ифодалашни билмай, қўлини Исонинг елкасига қўйиб деди:

– Ақлинг ёшингга анча муносиб бўлиб қолибди.

Сўнг уни макташни ошириб юборгандек, қўшиб қўйди:

– Қани, ҳижозлик биродар, ўзинг даъват қилётган йўлингга нималарга эришганингни айта оласанми, ёки булар шунчаки фикрми? Сен айтган гапларга тўлиқ ишонч ҳосил қилган бўлсам ҳам, бир жабҳада келиша олмайман. У ҳам бўлса – ҳоким органнинг маърифатлилиқ масаласи. Бугунги ҳокимият ғояларни ўзлаштиришга қарши. Бизнинг қадимий футухотларимиз тарихи шуни кўрсатадики, ўзимиз даъват қилаётган мақсадларга эришишдан аввал, олдимизда аҳамият бўлардан кам бўлмаган вазифа турибди. У ҳам бўлса, йўлимиздаги тўсиқларни олиб ташлаш. Бу тўсиқлар ер ҳайдаганимиздаги тошлар каби умидимизни сўндиради, фикримизни чалғитади. Сен кийимингни алмаштиришингдан олдин баданингни ювиб, кирлардан тозалашинг керак. Агар баданда кир бўлса, уни ҳар қанча чиройли кийимга ўрашдан нима фойда? Мана, дўстим, масала қаерда!

Шу пайт дарсга қўнғироқ чалинди. Фуаддан бошқа талабалар ўз синфига қараб кета бошлади. У эса бошини ушлаб ўйга толди, гўёки бир исён кўтарилаётгандай. Исо бир пайтлар ўзини кутқарган эди. Энди эса нафақат ўзини, уни ҳам фикридан қайтармоқчи. Исо Фуадни талабалар синф хоналари олдида қатор туришгани ҳақида огохлантирди.

Ўн тўртинчи боб

Денгизнинг қоронғи сатҳида қайнаётган кўпик каби фосфор тўлқинлар узра кичкина қайиқ сузмоқда. Сукунатни фақат эшакларнинг шалоплаб сувга ботиши бузади, мовий тўлқинлар тоғи, вақти-вақти билан жағларини очиб, оқ фосфор тишларини ва ғазаб қайнаётган лабларидаги кўпикни намоиш этади. Узоқда, сув тубига ботган оёқлари остига энгашган, барги тўкилган эски дарахтлар орасида учта кичкина бош қўрқа-писа кўринади. Улар қайиқни кутишмоқда. Уларнинг кўз қорачиқларига қўрқув ўрнашган, қуриқшаган лабларида гўё олов ёнади, ҳар бирининг юраги товонига тушай деб ўтирибди. Ҳар сафар шабада дарахт новдасини селпиганда қўрқув яна-да ортади. Зора бирорта қайиқ келиб қолса деб икки кўзлари денгизда. Денгиз шўри тимсоҳ рангига буркаган кичкина қайиқ бўлса ҳам майли эди. Уч ўсмирнинг тоқати-тоқ бўлган бир пайтда денгизда қайиқ кўринди.

Болалар сакраб қайиқ устига чиқишди ва худди ахлат титаётган оч мушукчалар каби ирғишлай бошлашди.

Қайиқ денгизга киришидан олдин Юсуф хурсандчилигидан кийимлари ўралган тугунни дарахт илдизи остида унутганини эслади. Лекин бу ҳақда

гапириши неча тунлар ухламай, амалга ошиши ҳақида ўйлаб чиққан бу ғаройиб оламга саёҳат қилиш режаларига тўскинлик қилишидан қўрқиб индамади. Тугунча ичида эгасини фош этувчи бир неча далиллар бор эканлигини ҳам эслади. Айниқса, у отасига нисбатан исёни пайтида ёзган мактуби бор эди. Ўша мактубга лаънатлар ёғдира бошлади. Бир нималарни ғудурлади, қайикқа миниш пайтида ўй-хаёллари ортидан учиб кетаётгандек ҳис қилди. Нега бундай бўлмасин? Ахир, у янги дунёга қадам қўйяпти-ку! Ўзи учун катта дунёга! Нақадар аҳмокона хурсандчилик! Э, ўша тугун ҳам, отаси ҳам ўзининг чекланган дунёси билан жаҳаннамга равона бўлсин!

Аднон пули жойида эканига ишонч ҳосил қилиш учун кийимларининг ички чўнтагини пайпаслаб кўрди. Бу пулларни қўлга киритиш учун у аттор Юнус ҳожини алдаган эди. Пуллари жойида экан. У чўнтагидан кумуш тангалар солинган онасининг эски пайпоғини чиқарди. Аднон уни эскиришидан ёки йиртилиб кетишидан олдин ўғирлаган эди. Онаси эски кийимларни ташлаб юборишдан аввал йиртиб, бурда-бурда қиларди.

Аднон қилган жиноятининг оғирлигини худди қайноқ сих баданига санчилгандек ҳис қилди. У ўртоқлари каби фақат қочиб қолиш билан кифояланмаган эди. Унга саёҳат харажатини тўлаш ҳам юклатилган эди. Бу осон бўлмади. Чунки у отасининг мижозларидан ҳар ҳафта келадиган тушумни ўғирлашга сира ботина олмади. Лекин ўртоқлари астойдил талаб қилгач, бўйсунушга мажбур бўлди. Унинг отаси маън қилаётган ўқишини давом эттиришдан бошқа орзуси йўқ эди. Ўз-ўзига: “Бир кун келиб, катта йигит бўлганимда, одамлар “Доктор Аднон” деб чақирганларини отам эшитишини қанчалар хоҳлардим”, дерди. Мана шу хаёллар зеҳнидан ўтаркан, Аднон жилмайди, агар Юсуф унга урилиб кетмаганида, юзидаги табассум анчагача сақланиб қоларди. Улар бири-бирига тўқнашгач, лабидаги табассум сўнди. Юсуф эса ҳали ҳам тугунини унутиб қолдирганини болаларга қандай қилиб айтиш ҳақида ўйларди. Юсуф юзини ундан тескари бурди.

Кўзларимда қувонч нури бўлса-да, атроф манзаранинг секин-аста кўздан йироқлашаётганини, зулмат либосига буркаётганини томоша қилсам-да, қайикдагилар орасида энг қайғуга ботгани ва энг хаёли паришони мен эдим. Қуруқликка тикилишим бефойда эканини ҳис қилдим. Дарахтлар энди қимирламай қолди. Улар гўё кўркинчли арвоҳлар эди-ю, менга ортга қайтишни буюрарди.

Сукунатни Адноннинг овози бузди:

– Мен қирғоқда арвоҳларнинг у ёқ, бу ёққа юрганини кўряпман, қаранглар!

Юсуф ҳатто жойидан ҳам қимирламасдан:

– Улар ҳар ҳолда менинг отам эмас, – дея жавоб берди. – Агар менинг отам бўлишса, албатта мактубни ўқишади.

Ҳаммамиз бир овоз билан:

– Мактуб қани? – деб савол бердик.

У деярли кўринмай қолган қирғоққа ишора қилиб:

– Ана у ерда, ўтмишимизда, – деди ва ўша томонга худди хаёл сураётгандек қаради.

Қайик капитани юзларимизга хорғин нигоҳини тикди, гўё ўзи қари қизу, бўлажак куёвини излаётгандек.

Йиғи кўтарилган заҳоти ҳаммамиз Юсуфнинг ёнига шошилдик. Ҳар тарафдан саволлар ёғила кетди:

– Нима булди, Юсуф? Нега йиғлаяпсан?

– Нима сени ғамга солди?

– Биз ҳаммамиз агар қаршимизда бутун дунё кучлари турса ҳам оптимизмга қайтмаймиз, деб қасам ичгандик-ку?

Юсуфнинг кўзидаги ёшни кўриб, биринчи марта қоронғи тунда денгизга чиққанимда йиғлаганимни, ўша куни юз берган ҳодисани эсладим. Биз Қатиф шаҳридан унча узок бўлмаган бир оролга кечки овқатга меҳмонга таклиф этилган эдик. Оролнинг номи Торут эди. Шаҳар ва орол ўртасида кўрфазнинг қўлтиғи бўлиб, денгиз суви тошганда тўлар ва бошқа ирмоқлардаги барзаҳларга ҳам ёйиларди. Шаҳардан оролгача бўлган йўлни дехконлар сув саёзлигида пиёда кечиб ўтардилар, сув тўлганида эса қайиқларда борардилар, қайиқларни мотор эмас, балки эшаклар тортарди. Мен ва отам мезбонимиз ҳамроҳлигида қайиққа чиқдик. Мезбон ўзининг бойлигини намоиш қилиш учун бир қоп гуруч, бир неча яшик турли мева ва сабзавотлар сотиб олди. Шу билан Аллоҳнинг баракаси ила йўл юрдик. Бечора эшак, юкининг оғирлигидан хириллаб зўрға қайиқни тортарди. Денгиз ичига кирган ҳам эдикки, кучли шамол билан бирга кўтарилган тўлқин бизни қарши олди. Аввал оёқларим ҳўл бўлганини, кейин сувнинг тиззамгача кўтарилганини ҳис қилдим. Кўзим бечора эшакка тушди, у борган сари сув ичига кириб борар, фақат боши кўринарди. Мен бор овозим билан кичкирдим. Оёқларим арава ичида музлаб қолган, бу аслида қайиқ эмас, арава бўлиб, у ҳеч қачон қайиқ бўлмаган эди. Шу пайт арава эгаси эшакнинг устига сараб ўтди-да, араванинг эшакка боғланган қайишларини еча бошлади. Сўнг бизга қараб кичкириб, тўлқин аравани ағдармасдан олдин эшакка сакрашимизни буюрди. Ҳақиқатан, бироздан сўнг тўртовимиз эшак устида эдик. Эшак бизни кўтариб, хайрон қолдирадиган даражада илдам сузиб борарди. Бироздан сўнг арава юки билан денгизга ғарқ бўлди, эшакка қўшадиган шотисидан бошқа нарса кўринмай қолди. Шу алфозда қанча вақт ўтганини билмайман, мен юзимни беркитиб, икки қўлим билан бобомнинг бўйнига маҳкам осилиб олдим, у ҳам кўркувдан бўғилай деганди. Билганим шуки, ўша тунда қаттиқ касал бўлиб қолдим ва кучли иситма кириб, тонггача алаҳсираб чиқдим. Ўшандан буён қайиққа миниб, денгизга чиқишни ёмон кўраман. Ҳозир Юсуфнинг йиғлаганини кўриб, ўша воқеани эсладим. Ўзимга-ўзим Юсуф менинг бошимга тушганидан ҳам оғирроғини кўрганмикан, деб савол бердим.

Лекин қайиқ капитани ҳаёлларимни очик айтишга йўл қўймади. Юсуфнинг устидан қулиб, қўпол овозда деди:

– Йиғлама, болагинам, мен сени эсон-омон онангга топшираман.

Бироқ Юсуфнинг йиғиси тинмас, аксинча кучаярди. У шиширилган сув меши каби баҳайбат қора “хайвон”га ишора қиларди. “Йирткич” бир неча қадам нарида гўёки ҳозиргина бўғзига пичоқ тортилган туя каби хириллар, томирларида ҳаёт илдизлари борлигини эслатгандек пишқиарди. Бурнимга бу кимсанинг ёқимсиз хиди урилиб, кўнглим ағдарила бошлади, унинг сассиғи оёқ-қўлимни қарахт қилиб қўйди. Мен пичоқни кинидан чиқардим, қоп-қора қон фавворадай отилиб, юзимни ва кийимимни бўяди. Бу кимса – қайиқ капитани. энди рostaкамига

хириллай бошлади. Мен ҳали ҳам ўзимнинг озғин жисмим билан унинг елкасига миниб олганимча, бўйнидан ушлаб турардим. Юсуф билан Аднон йиғлаб юборишди, мен ҳам. Лекин қўлимдаги пичокдан ҳали ҳам қон томарди. Мен кишининг елкасидан йиғлаб тушдим. Капитани оҳ-воҳимиз авжига чиққанини кўриб, ўрнидан турди, жароҳатини қўли билан ушлаб, бизни тинчлантирди. Сўнг ўзини денгизга отди ва ўша ёқда ювина бошлади. Бу пайтда денгиз суви унинг қонига бўялди. Кейин у қайиққа чиқди. Қўрқма, жароҳат бироздан сўнг битиб кетади, денгиз суви жароҳатга даво бўлади, деди. Биз уни ўраб олиб қўрққанимиздан саволга кўмиб юборганимизни кўриб, у ҳам паст овозда йиғлаб, ўзининг ортиқча гап-сўзларидан пушаймон бўлиб узр сўради.

Ойнинг юзи булутлар орасидан кўрина бошлади. У гўёки чуқур ғордаги тешикка ўхшарди, ўзининг шаффоф кумуш нурларини сочаркан, бизнинг ўзаро иттифоқимизни кўриб хайрат билан боқаётгандек эди. Капитаннинг қўрқинчли мисранг башарасидан кўзёш оқар ва у Юсуфнинг қўлларини ўпарди. Менинг тиғидан қон томаётган пичоғим денгизнинг фосфор каби тўлқинларида ғойиб бўлди. Капитан уялиб кўзларини ерга тикди ва жилмайишга ҳаракат қилди. Лекин ёвуз булут унинг табассумини беркитиб қўйди. Биз у билан тезда видолашдик.

Ўн бешинчи боб

Бир ҳафтадан сўнг талабалар мактаб идорасининг танловига янги ҳикояларни қабул қилиш тўхтатилгани ҳақидаги эълонини кўрдилар. Тақризчилар танловга келган ҳикояларни ўқиб чиқиш билан банд эди. Улар, шунингдек, мактаб деворий газетасида “Зулматдаги нур” ҳикояси босилганига эътибор қаратишди. Бу ҳикоя мукофотга сазовор, деган маънони англатарди. Ҳикоя остига “Исо Аммор” деб имзо қўйилганди. Ўша куни мактаб ҳовлисида ўтказилган тантанали кечада нозир қолиб бўлган талабага кумуш медаль ва бир неча бадий китоб топширди. Улар орасида Жуброн Халил Жуброннинг асарлари мажмуаси, Тавфиқ ал-Ҳакимнинг баъзи пьесалари ва Толстой ва Горькийнинг иккита китоби бор эди.

Исо кутилмаган ғалабадан қалби жунбушга келди. Мактаб нозирининг мақтов сўзларидан эса кўзлари чақнади.

“Сен қалам соҳиби бўласан. Адабиёт ва фикр намояндаларидан бири бўласан! Қобилиятингни бироз сайқаллаштириш керак, холос. Сенга жиддий ғамхўрлик қилиш керак!”

Исо айтилганларни амалга ошириш қийин кечиши ҳақида ўйлаб мийиғида кулиб қўйди. Чехрасида яшнаган хурсандчилик ва кўксига тақилган медаль билан отаси олдига йўл олди. У отасининг севиқли ўғли бўлса-да, аммо Юсуфдай қувилган, ё у каби исёнкор эмас, ювош ва ақлли бола, холос. Отаси Исони фақат бир мартагина урган. Ўшанда ёзги таътил пайтида Исонинг тижорат ишларига кўникиши учун кичкина дўкон очишини рад этган эди. Сабоҳат режасини амалга ошириш ҳам Исонинг жазоланган қонига тўғри келди.

У отасига шундай деди:

– Аднон ўқишни давом эттиришни истайди, аммо отаси унга мактабни ташлаб, катта дўқонида ўзига ёрдам бериши зарурлигини айтмоқда. Мен

ҳам сиз истагандек, тижоратчи бўламан. Фақат усовимизнинг режамизни амалга ошириш ҳаражатларини беришингиз керак!

Исо Юсуфнинг йиғлаётганини кўриб, ана шуларни ўйлади. Атрофга сукунат чўккан эди. Фақат қайиқ четига урилаётган тўлқиннинг шовқини эшитилади. Ўртоғимиз Юсуфнинг йиғисини эшитиб, биринчи мен уйғондим, чунки орамизда ёши каттаси мен бўлиб, масъулият бўйнимдалиги сабабли ухлай олмагандим. Бу масъулият мени қаҳрамон даражасига кўтарди. Қўлларимни пастга тушириб, камаримга мана шундай вазиятлар учун қандаб қўйган кичкина пичоғимни пайпасладим. Бу бизни заиф кўрган ёмон ниятадиларга қарши туришда зарур эди. Қайиқ капитанининг Юсуфнинг соқол чиқмаган юзига ўғринча қарашлари нияти ёмонлигидан дарак берарди. Мен у Юсуфнинг юзига лой суртиб, елкасидан силаб, “сен мен билан қоласан, кичкина бола”, деётганида бунни сездим.

Кичик ўртоғимиз ичида худди нимадир узилгандай оҳ тортди. Мен унинг безовта ҳаракатларидан шуни сездимки, у ўз кўкрагидан гўё оғир бир жисмни нари итараётган эди. Ич-ичимда топталиш ва таҳқирланиш ҳиссиёти кўзгалди. Гўёки у чироқ ичидан чиқишга тайёрланаётган баҳайбат жин каби эди. Вазият жуда қалтис эди. Масъулиятим зиммамга мажбуриятлар юклар эди. Елкан тагига сирғалиб тушганимда ҳамма ёғим лой бўлди. Ҳар томондан овозлар эшитилди, мен уларнинг ичимдан чиқаётганини сездим. Мен ваҳший махлукқа, ўша ифлос капитаннинг юзини тилка-пора қилиб ташлайдиган кичкина ваҳший махлукқа айланиб қолишни хоҳлардим. Ичимдаги шовқин кучайди, баданимдан тер оқарди. Юсуф аввалгидан ҳам баттар ғужанак бўлиб олди. У бутун жисми билан менга ёпишар, махлук ҳам шу томонга эмакларди. Томирларимда қон қайнаб кетди, мен қуролимни кинидан чиқариб, Аднонни уйғотиш учун ниқтадим. Ўткир пичоқ дастаси билан туртганимдан сўнг, Аднон кўзларини очди. Махлук атрофида ғазаб билан айланиб, сўкинади. Унинг кўзларида ёнаётган учқунлар қалбимдаги шижоатни алангалатарди. Эркаклигим, мардлигим ёнаётган оловнинг тили каби ўрлар, ҳароратида қоним қайнади. Капитаннинг елкасига ўткир пичокни санчиб тинчитдим. Юсуф ҳам, Аднон ҳам қилган ишимдан кўрқиб кичкириб юборишди. Энди ортга йўл йўқ эди. Мен пичоғимни энди капитаннинг кўкрагига санчдим. Кўкрагида нимани кўрдим денг, кино юлдузларидан бирининг суратини. Биласизми, уни нима қилдим? Парча-парча қилиб йиртиб ташладим.

...Фуад ва Муфида Исога ҳайрон бўлиб тикилиб қолишди. Фуад гўё Исонинг айтганларига тушунмагандай гапирди:

– Сен бошқа инсон бўлиб қолдинг, Исо. Мен ўзимнинг барча аввалги тушунчаларимни ўзгартираман. Фақатгина бир мавзудан ташқари, бу саёҳат мавзуси. Сен, синглим, мен билан бирга бўласан, – деди у ёнида турган сингисига. Кейин Фуад қизни нарироқ туришини айтди, гўёки уни ҳалокатдан узоқроқ қилишга урингандек эди. Бу билан у сингисини узоқ вақтлардан бери қутаётган орзулари лаззатидан маҳрум этмоқчидек эди.

Қиз унинг қўлидаги нонни тортиб олди-да:

– Сенинг фикрларинг ҳеч нарсага арзимади. Сен ҳеч қачон ўзгармайсан. Табиатинг оғир, – деди-да, уйга қараб кетди.

Қиз кетгач, икки дўст ҳам уй-уйларига тарқашди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Биринчи боб

Мактабда янги ўқув йили бошланди. Исо ўтган ўқув йилида йиқилди. Муҳаббат туфайли у ўқишни ҳам унутганди. У дарс қила олмай қолди. Қўлига китоб олса, сатрлар денгиз тўлкини каби рақсга тушар, оппоқ юзли маъбудаси Муфида шахло кўзлари билан қараб тургандек туюларди. Ўзини дарс қилишга қанчалик мажбурламасин, иложи бўлмасди. Муфиданинг сўзларини бот-бот такрорласа-да, риоя қилмасди. Қиз энди дераза тиркишидан унга ўғринча қарамасди. Чунки севгилиси ҳам унга ўз қалбининг тубида узоқ вақт яшириб юрган кечинмалари ҳақида очик айтиб, пойлоқчи кўзлар мудраб, торкўчага қоронғилик тушганида айвонда туриб суҳбат куришни таклиф қилганди.

Икковининг яширин суҳбати Исонинг бутун борлиғини таслим этди. Уйқу уни тарк этганди, иштаҳаси йўқолган, буларнинг ҳеч бири қиз билан суҳбат курганичалик қувват бермасди. Кун бўйи белгиланган вақтни кутиш ва пойлаш билан овора эди. Учрашганларида айтадиган сўзларини танлар ёки ҳикоя қилмоқчи бўлгани ошиқ-маъшуклар ҳақидаги воқеаларни, уларнинг муҳаббати ҳақиқатга айлангунча бошларидан кечирганлари, олдиларидаги ҳар қандай тўсикни енгиб ўтганлари, ва ниҳоят, севишганлар эришган жаннат, бошқалар қанчалик қаршилиқ қилмасин, мақсадларига етишганлари ҳақидаги воқеаларни сўзлаб беришни ўйларди.

Шундай қилиб, тунларни охириги соатларигача бедор ўтказардилар, ҳар бири ўз дилини очар ва кун бўйи бошидан кечирганларини сўзларди. Қалбларида кечаётган туйғуларни изҳор қилишга сўз топа олишмаса, гўёки сўзлар уларнинг хис-туйғуларини ифодалашга ожизлик қилгандек, ҳар бири ўз айвонида узоқдаги чироқлардан таралаётган яшил чизиқларга термилиб ўтирарди. Йигит қизга икковини ажратиб турган йўл орқали ҳаводан бўса юборар, қиз эса унга жавоб қайтарарди. Йўл ҳам йигитнинг лабларига етказган бўсани тотгандай бўларди. Қиз ҳузур қилади, йигит эса қиз билан баҳслашади, сўнг қиз йигит томон ҳаво орқали ўнлаб бўса йўллайди, йигит сукут сақлаганча зулматда қизга тикилиб қолади. Зулмат эса гоҳ уларни маҳкам ушлаб туради, гоҳида йигит қизнинг ўзи томон қанот қоқиб учиб келаётганини тасаввур қилганида қўйиб юборади. Йигит қизнинг йиғлаб юборай деганини, айвоннинг деразасини ёпаётганини кўради. Шу пайт у қизни кечиради ва унинг розилигини олишга ҳаракат қилади, қиз қаршилиқ қилади, шу алфоздаги баҳслашув ва келишув кўчанинг охирида қоровулнинг шарпаси сезилгунча давом этади. Қоровул уларнинг шивирлашларини эшитгач, худди ўғриларни ҳуркитгандек хуштак чалади. Унинг хуштагидан отаси уйғониб кетишидан қўрққан Исо қизга охириги бўсани йўллаб, унга яхши ухлаб туришини тилайди. Бироқ қиз унамай, йигитдан биринчи бўлиб деразани ёпишни сўрайди. Йигит қизнинг талабини рад этади. Тўсатдан қоровул Исога қараб кичқириб қолади:

– Ҳалиям ухламадингми?! Ярим кечадан ошди, бор, ухла. Дарс қилавериб, кўзларинг қизариб кетгандир!

Исо қоровулга меҳрибончилиги учун миннатдорчилик билдириб:

– Яхши ухлаб туринг, – дейди ва бу билан аслида нариги дераза ортидаги шарпани назарда тутса-да, қоровул бу гапни фақат менга айтди деб ўйлайди.

У каравотига чўзилади, кўрпа-тўшагига ўраниб, ўзини ухлашга мажбур қилади. Лекин уйку унга бўйсунмайди. Бошини ёстик билан ўраб олса ҳам фойда бермайди. Ёлғизлик ҳар хил ечилмас муаммоларни қалаштираверади.

Биринчи муаммо, бу амакисининг қизи борлиги. Бу қиз нияти амалга ошиши йўлидаги тўсиқ, нияти эса ўз севгилисига уйланиш. Муаммо ўша қиз туғилганида отаси шунчаки айтиб юборган сўзи берилган ваъдадек бўлиб қолганида. Отаси ўша пайтда гап орасида бу қиз Исога қайлик бўлади деб айтган эди. Шу кундан бошлаб амакисининг қизи Исо учун вақф каби бўлиб қолди. Отасининг оғзидан чиққан бир оғиз сўз унинг тақдирини шу кизга боғлаб қўйганди, гарчи бу қиз ўз қонидан, яъни қариндошларидан бўлиб, Исонинг унга нисбатан кўнглида ҳеч қандай ҳиссиёт йўқ эса-да. Ўн саккиз йилдан буён отасининг ваъдасини ҳеч ким унутмаган эди. Лекин Исонинг гуноҳи нима? У ўзига шундай деб минг марталаб савол берарди. Қариндошлиқдан бошқа ҳеч қандай ҳис-туйғуси бўлмаган қиз билан тақдир боғлаши қанчалик тўғри? Бу қиз Исони бир неча сабабларга кўра бахтли қила олмайди. Энг ёмони, амакисининг қизи ҳатто оддий ҳаёт талабларидан ҳам беҳабар эди, ўқиш ва ёзишни-ку қўяверинг. Исо баъзан ўзига-ўзи шундай дейди: “Мен бу кизга фақат отамнинг розилиги учун уйланадиган бўлсам, уни фақат уй ишлари билан машғул бўлиши учун ёнимда қолдираман ва ўзим ҳиссиётларим билан бошқа томонга қараб кетаман. Лекин шундай қилсам, виждонимни тириклайин кўмган бўлмайманми? Ўзимни ўргатган тамойиллар қаерда қолади? У шахсимнинг мана шундай иккиланишига қандай қарайди? Аллоҳнинг ҳукми ва ғазабидан қаерга қочаман? Бундан ташқари, бирор кимса ўша қиздан менга турмушга чиқишни хоҳлайдими, йўқми, сўраганми? Унинг гуноҳи нима? Йўқ, албатта йўқ, фақат дин ва Аллоҳнинг шариати менга қаерга боришимни кўрсатади:

“Амакиннинг қизи юртингдаги ҳар бир қиз каби оиласи унинг учун хоҳлаган тақдирни рад эта олмайди. Демак, фақат сенгина бу жиноятнинг амалга ошишига қарши тура оласан! Унутма, уйда сенга таянч бўладиган онанг бор! Кўпинча унинг раъйини, гапини эътиборга оладиган кимса бўлмаса ҳам, айнан бу масалада у кўлидан келганини ишга солади, сенинг ёнингда бўлади, ёрдам беради. Унутмагинки, амакиннинг бу қизини ёқтирмаслик сенга онанг томонидан сингдирилган, у сенга кўкрак сути бериб қалбингга шижоат билан бирга қайсарликни ҳам сингдирган. Ҳа, сен журъат қилиб, рад этишинг керак. Сен рад этишинг керак!..”

Бу каби ўй-фикрларнинг бошига болға каби урилишидан Исонинг қўлоғи қарахт бўлиб қолди. У ҳеч нарсани сезмай уйкуга кетди. Эртаси куни боши оғриб уйғонди, оғриқдан шикоят қилиб, яна уйкуга кетди, сўнг яна шу шикоят билан уйғонди.

Иккинчи боб

Аммор ҳожи дўконидagi ёзув столи олдида иягини тирсагига тираб ўтирибди, олдида сотиладиган моллардан намуналар. Бир неча ой аввал бўлганидан анча кам.

У кўзларини ўтган-кетганлар ортидан узоқ уфққа тикар экан, гўёки замонанинг носозлигидан норозидай хаёлларга чўмган эди. Шу пайт олдидан шайх Усмон Абул-Лайл ўтиб қолди, у от каби лўкиллаб борарди. Ранги оқарган, юзларига вақт солган ажинлар аниқ кўринарди. Аммор ҳожи шу дамда бирор суҳбатдошга муҳтож эди. Агар ўз ҳамшаҳарларидан бўлса, айти муддао, юртининг ва аҳлининг, тамоман узилиб қолган узоқдаги ватанининг хабарлари ҳақида ўртоқлашарди. Бундай суҳбат учун тилини қарилик қавартирса ҳам ҳеч бир жойда муқим қарор топмаган Абул-Лайлдан бошқа ким ҳам мос бўларди? Аммор ҳожи Абул-Лайлни бир неча марта чақирди, у охири исмини эшитиб, ортига ўгирилиб қаради. Эски дўсти кўлини силкитиб ўзини чақираётганини кўриб, болаликдан бери дўстининг дўкони жойлашган жойни унуттирган замонни лаънатлаб, бош силкитиб, ортига қайтди.

Аммор ҳожи уни ўрнидан туриб кутиб олди, қўл бериб қизгин саломлашди. У бошдан-оёқ синчи назари билан қараб, эски дўстининг соғлиғи ва шунча пайтдан бери йўқ бўлиб кетганининг сабабини суриштириб саволлар бера бошлади. Аммор ҳожи ўзи айтадиган қийинчиликларни эшитишга дўстининг қанчалик тайёрлигини кўриш учун унга яна фурсат берди.

Икковлари ҳам ўз жойларини эгаллагач, Аммор ҳожи бироз секинлаб, суҳбатни бошлади:

– Биз ҳозир қийин аҳволда яшаймиз, шайх Усмон. Бозор, кўриб турганингиздек, ҳаракатдан тамоман тўхтаб қолган. Уруш давом этаётган бўлса, одамлар қандай тижорат қилсин? Урушда қатнашаётган давлатларнинг сувости кемалари денгизда бораётган савдо кемаларини гоҳида чўктириб юборади, гоҳида молларини мусодара қилади. Бу мусибатларни ким кўтаради? Албатта, биз, майда савдогарлар, камбағал табақалар. Ҳукумат бўлса, оловга мой пуркашдан бошқасини билмайди, озиқ-овқат маҳсулотлари савдосини монополия қилиб олган, озгина қисмини одамларга беради, катта қисми эса инглиз армиясининг омборхоналарига тушади. Бир амаллаб, бозорни юритиш учун озгина маҳсулот топиб турар эдик, бу лаънати шаҳарга кўчганимиздан кейин у ҳам узилди. Ҳаммамиз Аллоҳнинг бандасимиз, унинг ҳузурига қайтамиз. Ҳалол-ҳаром йўл билан топганларимиз, ҳаётнинг қийинчилиги ва сочларимизнинг оқаргани – бари шу бузук шаҳар туфайли, шайх. Аллоҳ кўриб турибди.

Шайх Усмон томоғини кириб дўстининг айтганларига жавоб қайтарди:

– Ҳожи, бу ҳаммаси Аллоҳнинг иродаси. Унинг қазойи қадарига қарши чикиб бўлмайди.

Аммор ҳожи дўстининг қазойи қадарга таслим бўлганини сезиб, ўз-ўзига деди: “Афтидан шайх қизини топиш имкониятидан тамоман умидини узган кўринади”.

У дўстига узоқ тикилиб турди. Аммор ҳожининг бундай тикилиши Абул-Лайлни ерга қарашга мажбур қилди. Кейин бу қарашнинг маъносини тушунгандай юзини бозор томонга бурди ва суҳбат йўналиши шу томонга кетишидан умидвор бўлди.

– Шайх, лаънати қиз ҳақида янги хабарлар йўқми?

Шайх бошини силкитиб, рад жавобини берди. Бу саволга жавоб беришни ёқтирмагани шундоқ кўриниб турарди, у кўлини чўнтагига

тикиб, кичкина кутича чикарди ва секин-аста оча бошлади. Ундан бир неча шаффоф коғозчалар чиқариб, бирини очди ва уни бармоқлари билан текислаб, тамаки жойлади, сўнг бир томонини тили билан ҳўллаб, ўрай бошлади.

Аммор хожи дўстининг титроқ қўллари билан асабий ҳолда тамаки ўраётганини кузатиб, савол бергани учун ўзини-ўзи маломат қилди. Ҳақиқатда, бу савол Абул-Лайлнинг битмас ярасига туз сепиш билан баробар эди.

Абул-Лайл тамаки тутатгач, эски дўстларидан бирининг саволига жавоб бермасликни ноқулай ҳисоблаб, деди:

– Қидиравериб чарчадим, хожи. Ҳаттоки қарзга ҳам ботиб қолдим. Ҳадеб суриштираверганимга одамлар унинг тақдири хавфлимикан деб ўйлашларидан кўрқдим.

Бироз сукут саклаб, давом этди:

– Бу қизларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин, улар то ўлгунларича эркакнинг пешонасидаги авратидирлар!

Яна бироз жим туриб, хўрсинди:

– Қанийди Аллоҳ менга ўғил берганида, юзта ўғил берса ҳам уларнинг ҳаммасининг ғам-ташвишини кўтарардим, мана бу бузук кизнинг ғамини кўтариб бўлмаяпти. Астағфируллоҳ, бу ҳикматни қаранг! Аллоҳ менга мана шундай зурриётни имонимни имтиҳон қилиш учун берди. Ҳаммамиз Аллоҳга тегишлимиз, ҳаммамиз унинг ҳузурига қайтамыз. Эй, Аллоҳ, биздан ғазабингни нари қил! Бизни солиҳ бандаларингдан қил! Эй, Раббим, мен нима қилган эдимки, ҳаётимнинг хотимаси шундай бўлса? Нима қилдим?

Уни нолалар бўға бошлади, кўзларидан дув-дув ёш окди.

Аммор хожи дўстининг аҳволини кўргач, унинг кўнглини кўтариб, далда бермоқчи бўлди, гарчи айтмоқчи бўлган сўзларининг бефойдалигига ўзи ишонса ҳам деди:

– Кўнглингизга олманг, шайх Усмон! Аллоҳнинг раҳмати кенг. Бундай фикрлар билан ўзингизга зулм қилманг! Қайғунгизни, мусибатингизни ҳамма тушунади. Шаънингизга, ор-номусингизга тушган доғни ювиб юборишга бўлган қатъиятингиздан ҳеч ким шубҳа қилмайди. Шайх, бу Аллоҳнинг қазойи қадари. Унинг иродасидан кучлироқ нарса йўқ. Ҳаммамиз Аллоҳга тегишлимиз, ҳаммамиз унинг ҳузурига қайтамыз.

Икковлари ҳам жим қолишди. Бироз олдин ўзи савол бериб, дўстини оғир аҳволга солган Аммор хожи унинг кайфиятини кўтариш учун суҳбат мавзусини бошқа томонга бурмоқчи бўлди.

Ҳазил аралаш савол берди:

– Шайх Усмон, бу “дўстингиз” Гитлернинг аҳволи қалай? “Иттифоқчилар” қалай? Янги ғалабалардан хабар борми?

Шайх Усмон ўнгга, чапга қараб, дўсти ва дўконнинг бир четида ўтирган унинг ўғлидан бошқа ҳеч ким гапга қулоқ солмаётганидан кўнгли хотиржам бўлгач, пичирлагандек паст овозда деди:

– Японлар кеча аскарлар ва қурол-аслаҳа тўла учта кемани чўктириб юборишди. Радиода айтишларича, улар самолётлар олиб юрувчи кемага ҳам зарар етказишганмиш. Америкаликлар япон камикадзе гуруҳларидан даҳшатга тушганмишлар, бу гуруҳ аъзолари америка денгиз кучларига талафот етказиш учун торпедолар ишлатар экан. Тасаввур қилинг-а,

хожи, япон камикадзелар торпедога миниб, уни тўғри америка денгиз кучларига йўналтирар экан, сўнг битта денгиз кучини чўктириш учун ўзи ҳам ўлар экан. Тарихда бундай шижоат бўлганми? Бу халкни мутлако енгиб бўлмайди!

Ҳожи кулиб деди:

– Нега бундай дейсиз, Абул-Лайл, гўёки сиз ҳам ўша камикадзелардан биридек гапирасиз!

Абул-Лайл жилмайиб жавоб қилди:

– Сочимизга ок оралади, хожи, ҳаммамиз қабрга йўл оламиз. Эй, Аллоҳ, бизнинг хотимамизни яхши қилгин, гўр азобидан ўзинг халос эт!

– Ҳали ҳам ёшмиз, шайх. Эллик йил унчалик узоқ умр эмас. Лекин бизга бу гапларнинг нима кераги бор? Ундан кўра инглиз иттифоқчиларимизнинг охирги мағлубиятларидан айтинг.

Шайх Усмон мағрурланди, ўртоғининг бундай савол бергани уни хурсанд қилди. У гўёки дунёдаги энг катта сиёсатчилардан эди. Айниқса, бу гал одатдагидек иттифоқчиларни масхара қилиб ёки устиларидан кулиб гапирмади. Абул-Лайл уларни охир-оқибат ғалаба қозонишади, деб каттиқ ишонар эди. Дўстининг саволига жавоб бериб, деди:

– Гитлернинг кучли зарбалари остида Магино чизиғи барбод бўлди. Руммель ҳозир Францияга муҳтож. Де Голль Франциядан ташқарида эркин ҳукумат ташкил қилди. Биласизми қаерда? Айтишларича, Франция ҳокимларига қарши бош кўтарган исёнчи Сурияда. У ерда кирғинбарот бўляпти, эркинлик талаб қилган шаҳидларнинг қони тўкиляпти. Француз қувватларини ҳар жойдан қувиб чиқаришяпти. (Фоҳиша аёллар ўзларини “озод французлар”, деб атайдилар. Бундайларни дорга осамиз, худди усмонийлар ватандош шаҳидларимизни Мислонда осганлари каби, дейишмоқда.) Италияликларни ҳам эсдан чиқарманг! Улар немислар устига юк бўлсалар ҳам, лекин Африкадаги мустамлакалари орқали урушга яхши ҳисса қўшяптилар.

Аммор хожи дўстининг қизишганлигини ва немисларнинг ғалаба қозонишига ишончини сал пасайтирмоқчи бўлиб гап қўшди:

– Руслар барча қувватларини Ленинград жангига тўплаётганларини эшитдим. Немислар бир қадам ҳам олдинга боришга қодир бўлолмай қолибдилар, баъзи радиоларнинг хабар беришича, улар айрим жойларда кучли қаршиликка дуч келганликлари натижасида чекинган эмишлар. Менга ўша жанг уруш палласи қайси томонга оғишини аниқлайдиганга ўхшаб кўринади. Уйлашимча, немислар Россияга қарши уруш fronti очиб хато қилган. Бу мамлакат жуда кенг ва бепоён, йўллари ва коммуникациялари ниҳоятда қийин, айниқса, Сибирь сувлари йилнинг кўп фаслларида музлайди. Агар Гитлер бундан бошқа фаслни танлаганида, у моҳир ҳарбий бўлгани каби уста сиёсатчи эканлигини ҳам исботларди. Энг муҳими, қайси томон бутун дунёга саодат келтирса, шу томонни ғалабага эриштирсин, одамларнинг устидаги булутлар йўқ бўлсин. Очлик одамларни урушдан баттар пароканда қилмоқда.

Шайх Усмон қизишди, яна тортишувга эҳтиёж сезд, хожи уларнинг ғалабасини хоҳламас эди, ёки у немисларнинг исломни тарқатишларига, ғалаба қилсалар дунёда тинчлик ўрнатишларига шубҳа қиларди, шунинг учун юзига қон югуриб, ғазаб билан деди:

– Сиз, хожи, уруш хабарларини ва халқаро аҳволни назардан кочирманг! Сиз нацист раҳбарларнинг ваъдаларини эшитдингизми,

улар урушдан кейин араб ва мусулмонларга ёрдам бериб, мустақил ислом давлати тузишга кўмаклашишни айтмоқдалар. Шу сабабдан ҳам Олмонияда инглиз зулмидан қочган кўп араб арбобларини топишингиз мумкин. Амин ҳожи ал-Ғусайний, Рашид Олий ал-Кайлоний ва бошқалар ўша жойда. Кўпчиликнинг айтишича, Гитлер махфий равишда исломни қабул қилган экан. Шунинг учун ҳам у барча муносабатларда арабларга ён босмоқдайкан, – шайх Усмон раёйини қуйидаги сўзлар билан яқунлади. – Эй, Аллоҳ, араб ва мусулмонларга, ханиф динимизнинг байроғини юқори кўтаришни хоҳлаганларга ўзинг ёрдам бер! Уларга фаровонлик ва тинчлик ато эт!

Ҳожи унинг сўзларига омин деб, дуони такрорлади.

Аммор ҳожининг ўғли Рошид дўкон ичида бир четда дарсларини қилиб ўтирган эди. Бироқ бу икки кишининг пичирлашиб қилаётган суҳбатлари диққатини тортди. Бу икки дўст Рошид учун қизиқарли бўлган уруш мавзусида суҳбатлашишарди. Китобини тахлаб, уларга яқин сурилди-да, ёнларидаги ўриндиққа ўзига эътибор қаратмасдан ўтирди. Рошид ҳар кунги янгиликларни кузатиб боришни яхши кўрарди. Мактабда ўқувчилар ўртасида уруш хабарларини тарқатувчи эди. Кўпчилик иттифокчилар томонига оғаётганини сизди. Уларнинг ғалабасини хоҳларди, отасининг сўзлари унга таъсир қилганди. Отаси немисларнинг инглизлардан кўра ваҳшийроқлигини, араблар мулкига кўпроқ кўз олайтираётганини айтган. Қандайдир сабабга кўра мана шу сўз унга кўпроқ рост кўринди. Оми халқ ҳам шу сўзларни кўп қайтарарди ва иттифокчилар ғалабасига мойил эди. Бу ваҳшийликларига кўникиб қолган инглизларни ёмон кўрганлари учун эмас, ёки одамларнинг матонатли Сурия халқига қилган босқинчиликлари учун французларни ёмон кўрганларидан эмасди. Хуллас, Рошид “уруш” сўзини эшитгани ҳамоноқ суҳбатга кулоқ тутди. Оқиста суҳбатлашаётганлари учун бирор сўзни эшитмай қолмай деб у яқинроқ ўрнашиб олди. Суҳбат Шайх Усмоннинг Гитлер мусулмон деган сўзларига келганида, ёки унинг мусулмонлиқни қабул қилибди деган гаплар тарқалгани ҳақида айтганида у гапга аралашмасликдан бошқа чора топа олмади ва мактабда устозларидан эшитганларини такрорлади:

– Шайх амаки, Гитлер ҳам, Черчилъ ҳам, Рузвельт ва Сталин ҳам – ҳаммаси насронийлар. Агар сиз бу уруш диний уруш деб ўйласангиз, жуда катта хато қиласиз. Агар диний уруш бўлганида, ҳаммаси бир бўлиб бизга қарши чиқарди ва ерларимизни куппа-кундузи тақсимлаб оларди, биз учун урушмас эди. Уларни бир-бирларига қарши қўйган сабаб – очкўзлик. Устозимиз Хотам шундай деди, у кўп ўкиган инсон, Америка университетини битирган.

Шайх Усмон унга жаҳли чиқиб қаради, Рошиднинг мантиқли сўзлари уни сукут сақлашга мажбур қилиб, сўз тополмай деди:

– Сен, болам, ҳали ёшсан, бундай ишларнинг ичида нима борлигини, урушнинг номаълум томонларини яхши тушунмайсан. Ўқитувчинг эса иттифокчиларнинг агенти, ёки инглиз элчихонаси томонидан ёлланган. Ёлланганлар ҳамма ерга билинтирмай кириб олади. Аллоҳ бизни ундайлардан ўзи сақласин. Ер юзи ўшалардан тозаланса, биз ой юзини кўрамиз, Гитлернинг юзини тез орада кўрамиз, Худо хоҳласа.

Аммор ҳожи индамас ўғлининг мантикий фикрлар айтиб Абул-Лайлни мот қилганидан хурсанд бўлди.

Рошиднинг эса ўз ўқитувчиси шаънига айтилган сўзлардан жаҳли чиқди-ю, отасининг ва шайхнинг хурматидан ғазабини ичига ютди. Аммор хожи ўғлининг Абул-Лайл билан яна тортишиб қолишига йўл қўймаслик учун унга деди:

– Рошид, ўғлим, бизга чой ва қаҳва келтир.

Рошид чиқиб кетганида Абул-Лайл, худди бўлиб ўтган суҳбатдан тўймагандек, ғудурлаб деди:

– Тўғри, иттифоқчиларни кўп синадик, биз билан тузган шартномаларининг бирортасини ҳам бузмадилар. Аммо уларнинг Макка шарифларига қилган хиёнати эсимиздан чиқмайди.

Шайх Усмон бир савдогар билан шартнома қилгани келаётгани эсига тушди, Аммор хожининг қистовига қарамасдан узр сўраб ўрнидан турди, дўкондан чиқиб кўча ҳавосига ўпкасини тўлдирди. Эски дўстига раҳмат айтиб, унга кенг ризқ тилади, келган қийинчиликлардан тезроқ қутулишини сўраб дуо қилди.

Учинчи боб

Исо ўзини дераза ёнидаги ўриндиққа ташлади ва ўша куни эрталабдан бошлаб майдалаб ёғаётган, чироқларнинг нуруни пасайтириб, атрофни тўқ кулранг қилиб кўрсатаётган ёмғир ортидаги ўзига таниш айвонни кузатишга киришди.

У ерда ҳеч ким йўқ эди, ҳаттоки коп-қоронғи хона ҳам кимсасиз. Бунинг сабабини Исо яхши биларди. Лекин у ўзини алдамоқчи бўлди, мумкин бўлмаган нарсанинг ёки мўъжизанинг юз беришини кутди. Айвонда ва хонада ҳеч ким йўқлигига эса унинг ўзи сабабчи эди. Лекин фикр унга ташқаридан сингдирилганди. Бу ишни ҳаракатлантирган унинг яқин дўсти Абдулло эди. Лекин ҳозир ўтириб, қандай қилиб дўстининг маслаҳатига қулоқ солганини, бунга қандай изоҳ бериши мумкинлигини ўйларди. У бутун масъулиятни Абдуллога юкламоқчи бўларди. Воқеа шундай кечганди. Абдулло Исога қандай қилиб бўлса ҳам қиз-дўстидан бир бўса олишини маслаҳат берди, ахир танишганларига бир неча ой бўлди-ку! Яна қўшимча қилиб дедик, агар шундай қилмаса, севиклиси ундан зерикади ва, шубҳасиз, севги-муҳаббат бобида мохирроқ, ишқ хийлаларини яхшироқ билган бошқасига қараб кетади. Исо аввалига ишқий муносабатда омади чопмаган дўстининг раъйини қайтарди, кейин эса ўзи ўқиган киссаларнинг қахрамонлари ҳаётидаги тажрибалар асосида бу фикрнинг тўғрилиги ҳақида ичида қарор чиқариб, мақсадига эришиш учун қандай йўл танлашни ўйлади. Ҳеч қачон бошидан ўтказмаган бундай янги тажрибанинг натижаси ҳақида ўй суриб, ич-ичида жилмайиб қўйди. Бу фикрни ўша куни кундузи ҳам, кечаси ҳам ўйлаб чиқди. Баъзан жуда қўрқиб кетса, баъзан бу саргузаштга бўлган қизиқиши ишқ-муҳаббат йўлининг янги кўчаларига бош уришга ундарди.

Муфида Исо унга ўз севгисини изҳор қилганидан буён уйининг ташқи эшиги яқинидаги юқори қаватга олиб чиқадиغان зинапоянинг супачасида яширинишни одат қилган эди. Бу супача пастки ва юқори қаватни боғлаб турувчи зина ўртасида жойлашган бўлиб, у Исонинг хонаси рўпасида эди. Мана шу жойдаги зинапояда ўтириб, икки севишган ўзларининг энг гўзал лаҳзаларини ўтказардилар. Бу маконнинг тузилиши ва жойлашиши

уларга тўлиқ эркинлик билан суҳбатлашиш имкониятини берарди. Шунингдек, ҳар қандай қадам товуш эшитилганда, ғавқулодда ғойиб бўлиш имконияти ҳам бор эди.

Суҳбатлари аслида бирор мазмунга эга бўлмаса-да, одатда ошиқлар ўзлари ёлғиз қолганларида ҳеч қандай қиймат билан баҳоланмайдиган шу гурунждан роҳат топардилар. Ўша тонгда Исо ўйлаб қўйган саргузаштини синаб кўришни кўзлаб афсонавий ошиқ эмас, балки ердаги оддий қаҳрамон бўлишга қарор қилди. Улар учрашишганда, қизни маҳкам ушлаб, бағрига босди.

Қиз ғазаб билан йигитнинг кўкрагидан итарди-да, юзлари кизариб деди:

– Нега бундай қилдингиз? Демак, сиз мен билан суҳбатлашишдан зерикибсиз. Сиз мени ихлос билан севмас экансиз!

Қизнинг сўзлари эшитилмай қолди, Исо унинг сўзларини фарқлай олмасди. У довдираб қолиб, муҳаббатини ҳимоя қилишга тушди. Аммо ўртадаги жангчи бой берганди. Кўзларини қиздан олиб қочар, юзида кўркув акс этарди:

– Нима? Мен... мен сени севаман. Муфида, мумкин эмас... Лекин... битта бўса.... бу... муҳаббат чўққиси... Мен... мен...

Исо бундан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Қиз унга тик қараб, сочларини тузатар экан, жавоб берди:

– Соф муҳаббат софлигича қолиши керак. Уни рухсат берилмаган бўса билан лойқаламанг! Муносабатларимизни мана шу бемаъни қилигингиз билан буздингиз. Муҳаббатнинг софлигини йўққа чиқардингиз! Унинг узрийлигини йўқотдингиз!

Кейин кўзларидан ёш оқиб, жимиб қолди.

– Севгим, нега масалани мураккаблаштирасан? Севишганлар ҳатто жаҳолат асрида ҳам шундай қилганлар, биз-ку йигирманчи асрдамиз. Биргаликда томоша қилганимиз кино эпизодини эслайсанми? Фильм қаҳрамони қизини қандай қилиб ўпганини? Илтимос, бундай бесамар фикрлар билан саодатимизни, роҳатимизни барбод қилма!

– Демак, сиз Фуад акамнинг фикрларини ва ўйламай қиладиган қилиқларини қабул қила бошлабсиз-да? Мен сизни ундан кўра анча босиқроқ йигит деб ўйлагандим.

Қиз йигитни акаси даражасига тушганликда айбларкан, Исо ўзини ҳимоя қилди:

– Мен бу ишни бировнинг таъсири ёки ундовисиз қилдим, ишонгин. Бу сафар қалбингчи кенгрок қилишингчи ўтиниб сўрайман.

Йигит қизга термилиб қаради, унинг юзида ҳали ҳам саросима аломати зоҳир эди. Лекин қизнинг нигоҳидаги ғазаб йигитнинг ёлворишларини ўчирди:

– Сиз хатойингизни тузатишингиз керак!

Қиз нима демоқчи эканлигини йигит тушунмади. Лекин у қизни яна бир бор бағрига босишга ҳаракат қилди ва бу сафар куч ишлатди.

Йигит қизга ёпишган, боши кўксида эди. Қиз йигитнинг бағрида ҳолсизланди. Йигит эса секин бошини кўтарди, лаблари қизнинг лаби билан бирлашди ва йигит муҳаббат таъмини сеза бошлади. Шу лаҳзада қизнинг кўзлари юмилиб, йигитнинг бағрида таслим бўлганини ҳис қилди, гўёки қиз муҳаббат шаробидан кўтара оладиганидан кўра кўпроқ ичгандай

эди. Қизнинг юзларини қоплаб олган бўсалар уни маст қилганди. Йигит қизнинг юзидан тўхтамай ўпарди. Қиз яна қаршилиқ қила бошлади. Унинг бағридан тезда чиқиб, ўзини эшик томонга отди ва ортидан эшикни қарс этиб ёпди. Йигит эса ўз жойида ғалабасидан жилмайганича қотиб қолди. Шу пайт онасининг қаердан пайдо бўлганини сезмади. Онаси шоша-пиша “Оёғинг зинадан сирғалиб кетдими?” дея савол берди. Исо онасига жавоб бермоқчи эди, лекин шовқин сабабли бу ерга кириб келган онаси унга ёлғон гапиришга ёрдам берди. Волидасининг бироз кеч қолганидан хурсанд бўлди, акс ҳолда кўшни қизни бағрига босиб ўпаётгани устидан чиқарди. Қизнинг вақтида кетиб қолганидан ичида хурсанд бўлиб, тили сўзга кирди:

– Ҳа, пастки поғонадан оёғим сирғалиб кетди. Лекин Худога шукур, ҳеч нарса бўлгани йўқ.

Ноқулай аҳволга тушиб қолганини онаси сезмасин деб, сочилган китобларини йиғиштирди-да, эшик томонга жуфтаси ростлади. Эшикни ортидан қаттиқ ёпиб, кўчага равона бўлар экан, қизнинг лабларидан туйган лаззатни ҳали ҳам ҳис қиларди.

Ас-Савод маҳалласидаги икки ошиқ ўртасида вазиятнинг кескинлашуви сабаб воқеанинг тафсилотлари мана шу эди. Исо кўнглини хотиржам қилиш учун ўртоғи Абдуллони қидира бошлади. Уни топиб юз берган воқеанинг барини сўзлаб берди. Дўсти унга ҳавас ва ҳурмат билан қаради ва елкасига қоқиб, гўёки у талаб этилган ролни яхши ижро этган ўқувчидек, ўйлаб ҳам ўтирмай деди:

– Уринишни яхши бажарибсан. Аммо биринчиси учун қулоғингни қизартирадиган даражада тарсаки ейишинг керак эди. Қандай қилиб қизнинг лаблари қолиб, унинг юзи ёки бошидан ўпиш мумкин? Бу қандай аҳмоқлик? Лекин менга қара, охирги ўпичингни гапир, ростдан ҳам аниқ лабларидан ўпдингми? Ҳақиқатан ҳам бўса таъмидан завқландингми? Нақадар бахтлисан-а! Ишонасанми, мен ҳали бўса нима эканлигини билмайман. Мен ҳалиям катта боламан.

Исо бугун эрталабки воқеани яна қайтадан хаёлида тиклаб, қизнинг айнан қаеридан ўпганини эслаб, деди:

– Менимча, ёнокларидан бир неча марта ўпдим, нима учун фақат лабларидан ўпишим керак, одамлар доим ёноклардан ўпишади-ку?

Абдулло баланд овозда хохолаб кулди ва деди:

– Афтидан, дўстим сен ҳали ҳам онангнинг кучоғидаги гўдак экансан. Бўлмаса, “хайрли тонг” ёки “хайрли тун” каби сўзларнинг маъноси бўлгани каби ўпичларнинг ҳам ўз маъноси борлигини билмайсанми? Сен бирорта яқининг ёки танишингнинг лабларидан ўпсанг, жинойт қилган бўласан. Лекин севгилинг лабидан ўпсанг, тўғри иш қиласан, акси эса жинойт. Ундан кейин сен отангнинг қўлларидан ўпасан, ёнокларидан эмас.

Исо ўртоғининг кўрсатмаларига қулоқ солиб турди. Унинг гаплари Исони ичида фикрлашга ундади: “Бу лаънати бўсаларнинг маъносини тушунар экан, нега унда яхши кўрган қизи билан муносабатини сақлаб қола олмади?”

Лекин ўртоғи унинг бундай фикрларга берилиб кетишига фурсат бермай, бикинига туртиб деди:

– Дарсга кўнғироқ чалинганига икки дақиқа бўлганини сезмадингми, аблах? Ёки ҳали ҳам ишқий фильм томоша қилиш ҳақида ўйлаяпсанми?

Хотиржам бўл, бугун якшанба, ҳамма кинотеатрлар берк. Юр, кичкина талабам, дарсдан қолмайлик!

Исо синф хонасида хаёли паришон бўлиб ўтирди. Ўқитувчининг нима хусусида сўзлаётганини англамади. Синфда ўқитувчилар алмашди, лекин у ҳали ҳам бир умр унутмайдиган, бугун эрталаб юз берган воқеа ҳақида ўйларди. У хаёлида қандай қилиб маъшуқасини кинотеатрга олиб бориши мумкинлиги ҳақида ўйлай бошлади. Қандай қилиб ўзининг бу талабини қизнинг онасига етказиши мумкин? У аввал қизнинг акаси Фуадни кўндириши керак. Фуад анави лаънати лойиҳасига ҳужум қилганидан кейин ундан узоқлаша бошлади. Унинг синглисини бирга олиб бориши учун энди нима қилиш керак? Бу саргузаштни бирорта укаси отасига сотиб қўйса, уй остин-устун бўлиб кетади. Онасини эса йўлга солиш осон, илтимосини рад этмайди. Қизнинг онаси эса Исони жуда ёқтириб қолган. У мана шу қадамни қўймоқчи бўлди, нима бўлса бўлсин! Қизнинг розилигини олишга интилиши керак, эҳтимол бугунги воқеани унутар, ёки келажакда бунга яна кўпроқ йўл қўйиб берар. Лекин қандай қилиб ўзига яқинлаштириши мумкин, ахир у бугун кун бўйи ундан қочиб юрган бўлса! Қиз аввалгидек айвонидан туриб учрашув вақтини эслатиш учун бир марта ҳам қараб қўймади. Ниятига етиш учун қизнинг онасини зиёрат қилишдан бошқа йўл йўқ. У кизни йўқотиб қўйишдан қўрқиб ва кинога боришга йўл очиш учун шундай қилди. Лекин қиз уни ҳайратда қолдириб, меҳмонхонадан дарров чиқиб кетди. Шу сабаб у Фуаддан баъзи дарсларни сўрашга чиққанлигини айтиб, тезда ортига қайтди. Уйдан чиқар экан, севгилисининг шарпасини излар эди.

Ўша кеча тун бўйи Исо айвонда ўтирди, лекин қиз кўринмади. Исони эсов босиб, ўтирган жойида ухлаб қолди. Буни фақат эрталаб куёшнинг жазирама нурлари ўзини чакқандагина сизди. Чарчоқ босиб, бадани оғриб уйғонди. Ўзини офтобдан қўли билан тўсиб ҳимоя қилар экан, маҳбубасининг унга қараб табассум қилиб турганини кўриб, чарчоқни тамоман унутди. Қиз Исони қандай қилиб жазолашни билганди, уни тун бўйи балконда қизнинг пайдо бўлишини кутиб, ухлаганга мажбур қилди. Муфида йигитни кечиргани кўриниб турарди. Қизнинг жилмайиб, ҳаво орқали йўллаган кичкина бўсаси кеча бошидан ўтказган азоблардан халос қилганди. Йигит ҳам қизга шундай бўса юборди. Сўнг ўрнига чўзилиб, бутун вужудига бахт-саодатини сиғдира олмай, жилмайганича ухлаб қолди.

(Давоми келгуси сонда)

Льюис КЭРРОЛЛ

(1832–1898)

АЛИСА КЎЗГУ ОРТИ ЎЛКАСИДА

Инглиз тилидан
Моҳира ОТАБОЕВА
таржимаси

Жаҳон адабиётига иккита классик асарни тақдим этган инглиз адиби Льюис Кэрролл чинакам болажон инсон бўлган. Болаларга айрича меҳр унда тўнғич фарзанд бўлиб, етти нафар синглиси ва уч нафар укасини улғайтиришда кўмаклашган чоғларида уйғонганмиди ёки тунд ва тартибли профессорга айлангач, жиянларини кўргани уйига борганида, ёхуд ҳамкасби, ректорнинг фарзандлари даврасида қувноқ, дилкаш эртакчига айланганида пайдо бўлганми – буниси номаълум. Муҳими, у болаларни чин дилдан севарди ва кундалигига ёзганидек: “... деярли бутун вақти улар билан ўтарди”. Шу боис у: “Менинг ҳаётим ҳар қандай ғам-андуҳ ва ташвишдан холи”, деган эди.

Адиб Льюис Кэрролл тахаллусида ижод қилган бўлса-да, ҳаётини математика ва мантиққа бағишлаган Чарльз Лютвидж Доджсон деб тан олишларини кўпроқ маъқул кўрган. У айни йўналишда талай тадқиқотлар қилиб, замондош олимлар орасида ҳам обрў-эътибори баланд бўлгани ҳамкасблари хотираларида қайд этилган. “У Оксфорд муҳитига шунчалик сингиб кетдики, охир-оқибат кўринмас одамга айланди. Бу ердаги ҳамма қоидаларни у қабул қилди: майдакаш, олиёжаноб, кўнгли нозик ва илтифотли одамга айланди”, деб ёзади унинг Оксфордда ўтказган йиллари ҳақида ёзувчи ва танқидчи Виржиния Вулф адиб ҳақидаги тадқиқотида. Маърузаларни ҳис-ҳаяжонсиз ўқишга интилган профессор қиёфасида Оксфорднинг салобати, тартибли турмуш тарзи, тундлик акс этарди. Аммо кичик дўстлари олдида бу ҳолат тумандай тарқар, унинг ўрнини эртакларидаги Чешир мушугининг кенг табассумли қиёфаси, Алисанинг ҳайрати, Рицарнинг соддалиги эгалларди. Оксфордга янги тайинланган ректорнинг қизи Алиса Лидделл билан танишуви эса болаларга муҳаббатининг асарларга кўчишига туртки берди. Алиса ва унинг опа-сингиллари билан сайрлари давомида тўқиган чўпчакларини профессордан айни шу қизча қоғозга кўчиришни сўрайди ва бу ҳақда адиб кундалигига 1862 йил 13 ноябрда: “Алиса учун эртак ёза бошладим. Мавлуд айёмигача тугатишга умид қиламан”, деб қайд қилади. Асар аввалига танқидчилар томонидан совуқ кутиб олинди, лекин тез орада пайдар-пай кўплаб чет тилларига ўғирилди. Орадан кўп ўтмай у 1869 йили иккинчи эртак – “Алиса кўзгу орти ўлкасида”ни ёза бошлайди. Бу гал асарни танқидчилар кўкларга кўтаришади. Бу асар ҳам биринчиси сингари таржима қилиниб, бутун дунёга ёйилади.

Адабиётшунослар Кэрролл ижодий лабораторияси ҳақида тўхталганида, одатда инглиз адабий мулки саналган “нонсенс” (“nonsense” инглиз тилида маънисизлик, сафсата деган маъноларни англатади) жанрига алоҳида урғу беришади. Зеро, бу жанр ҳақида тасаввурга эга бўлмай, адиб асарларини тушуниш мушкул. Чунки Кэрроллнинг эртаклари нонсенснинг асл намуналари саналади. “Нонсенс” жанрида ёзилган асарларда жамиятдаги қонун-қоидалардан холи, реал дунёга ўхшамаган ўзига хос олам яратилади. Бу оламдагилар ижтимоий фарқ нималигини билишмайди, пул ва фойда ҳақида ўйлашмайди, гуноҳдан холи бўлишга уринишмайди, черковга боришмайди, иккиюзламачилик қилишмайди, ўлимдан қўрқиб қўлишмайди. Ўлим, касаллик ва жароҳатлар ҳақида реал ҳаётдагидан мутлақо фарқли тарзда фикр юритишади. Нонсенс одоб-ахлоққа чақирадиган жанр ҳам эмас, аксинча, бу жанрдаги кўп асарлар XIX асрдаги диний-ахлоқий адабиётга зид тарзда ижтимоий одатларнинг теска-рисини кўрсатишга қаратилган. Ушбу жиҳатлари билан нонсенс жанридаги асарлар биз билган, эшитган эртакларга ўхшаб кетади. Кэрролл ҳам инглиз халқ оғзаки ижоди намуналаридан асарларида кенг фойдаланган. Масалан, Ади-Бади, Арслон, Труляля-Тряляля, Чешир Мушуги каби образлар инглиз халқ ижоди персонажлари саналади. Кэрролл ҳатто халқ кўшиқ ва шеърларидан ҳам унумли фойдаланган. Одатда эртакларда учрайдиган туш, кичрайиш, каттариш, эврилиш каби мотивлар ҳам унинг ҳар иккала асарида учрайди. Бироқ адиб уларни шунчаки ишлатмайди, яъни образлар ва эртаклар қолипини ўз асарларига шундай маҳорат билан сингдирадики, натижада бу эртаклар фақат болаларнинг эмас, катталарнинг ҳам ҳайратига сабаб бўлади. Кэрролл эртакларидаги образларда, воқеалар кетма-кетлигида мантиқни кўрмайсиз. Асар Алисанинг мурод-мақсадига етгани билан эмас, шунчаки уйғониб кетгани боис якунланади. Бироқ бир қарашда маънисиз туюлган воқеалар замирида маъно мужассамлиги ва адиб бунини содда тилда, ажабтовур образлар воситасида тақдим этгани асарнинг қийматини белгилайди. “Эрта ҳеч қачон бугун бўлмайди. Ахир, саҳарда уйғониб: “Мана ҳозир ниҳоят эртанги кун келди, дейиш мумкинми?”, “Қироличалар ҳеч қачон муроса қилишмайди, – дейди Қиролича”, “Улар яхшиси уруш қилишмаса бўларди, – дейди Алиса”, “Нима дейишни билмаётганингда таъзим қил! Бу вақтни тежайди”... Эртаклардаги бундай жумлалар китобхонни гоҳ кулдирса, гоҳ таскин беради ва у ҳатто адибнинг киноясида ижтимоий ҳаётдаги қусурларни кўради. Адабиётшунослар Кэрролл асарларида қандай ғояни илгари сургани, бир қарашдаги телба-тескари образлар билан нима демоқчи экани ҳақида турли тадқиқотлар олиб боришган ва ҳамон бундай изланишлар давом этмоқда. Улардан бирида адиб эртакларида Оксфорддаги XIX асрнинг 40–70-йилларида юзага келган диний мавзудаги баҳслар ва мантиқсиз тортишувларни акс эттирганини, бунда Алиса тортишувлар авж олган даврага тушиб қолган талабани, Оқ Қуён эса содда инглиз руҳонийсини, пишириқ эса қотиб қолган ақидани ифодалаши таъкидланган. Яна бир таҳлилда эса адиб Англиядаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни ҳажв қилгани айтилади. Айниқса, Яккашоҳ ва Арслоннинг жанги мисолида қўшниқардош давлатларнинг мантиқсиз урушига ишора бор. Бу асарлар адиб биографиясига боғлаб таҳлил қилинган тадқиқотлар ҳам учрайди.

Менинг ёзувчи ижоди билан илк танишувим ойнаи жаҳон орқали бўлган. Кейинчалик адибнинг “Алиса мўъжизалар мамлакатида” асарини аслиятдан таржима қилдим ва у аввалига “Маърифат” газетасида, 2015 йили “Шарқ” нашриёти томонидан китоб ҳолида чоп этилди. Ҳозирги пайтда адиб ижодий лабораториясини ўрганаётirman. Кэрроллнинг иккинчи – “Алиса кўзгу орти ўлкасида” эртагини ҳам ўзбекчалаштирдим. Зеро, ўзбек китобхони дунёдаги камёб классик асардан баҳраманд бўлиши ва мушоҳада юритишини ният қилдим. Адиб шахсияти-ю, унинг асарлари атрофидаги мулоҳазалар,

баҳслар ҳамон давом этаётир, ҳали ҳам унинг иккала асари асосида фильмлар олинмоқда. В.Вулф айтганидек, адабнинг кўнглида болаликнинг сақланиб қолгани бу эртакларнинг умрбоқийлигига сабаб бўлса керак. Дунёга болаларча содда нигоҳ билан қарасак, Кэрроллнинг сеҳрли эртаклари бизга ғаройиб таассуротлар улашиб, ҳар биримизни мўъжизалар дунёсига олиб киришга қодир.

Таржимон

1. Кўзгу ортидаги уй

Дина болаларининг юзини шу йўсинда тозаларди: аввал бир панжаси билан кулоғидан кўтариб пастга қаратиб ушлар, бошқа панжаси билан бурнидан бошлаб бутун юзини ишқалаб чиқарди. Ҳозир у оқ рангли мушукчасини минг машаққат билан тозаларди. Қора мушукча эса туш пайти чўмилтирилганди, шунинг учун у ҳозир Алисанинг ёнида думалок ғалтакни копток қилиб ўйнарди. Қиз эса катта креслода ўтириб олиб, ўзи билан ўзи гаплашарди. Ғалтак ҳам чувалашиб кетди.

– Эҳ, сеними, жиннивой, – уришиб берди Алиса. У мушук боласини тутиб ўпиб қўйди. – Дина, сени чиндан ҳам тартибга чақирмаса бўлмайди чоғи! – деди у. Сўнг мушукни қўйиб, ғалтак билан машғул бўла бошлади. Бироқ у дам мушукчага, дам ўзига-ўзи гапириш билан овора бўлиб ишни имиллаб қиларди. Кити эса унинг тиззасида ўзини коптокни кузатаётганга соларди.

– Ғалтакни не қўйга солганингни кўриб, канчалик жаҳлим чиққанини биласанми, Кити? – деди Алиса. – Деразадан сени улоқтиришимга бир баҳя қолди-я. Бу қилиғингга ўзинг нима деган бўлардинг? Энди гапимни бўлмай мени эшит, – деб у бош бармоғини кўтарди. – Сенинг айбларингни бирма-бир санаб бераман. Биринчиси, бугун эрталаб Дина сени чўмилтираётганида икки марта чийилладинг. Сени эшитдим! Нима дединг? (Гўё мушукча гапираётгандай унга тикилиб.) Унинг панжаси кўзимга кириб кетди, дейсанми? Кўзингни юмиб турмагансан-да, бу эса сенинг хатоинг. Кечирим сўраб ўтирма, давом этамиз! Иккинчиси, Оппоқойга сендан олдин сув берсам думидан тишлаб тортиб уни суриб ташладинг. Нима? Чанқагандинг? У-чи? Унинг чанқамаганини сен қаердан биласан? Учинчиси, карамай турганимда ғалтакни чувалаштирдинг.

Бу уч хатонг, Кити... Шахмат ўйнай оласанми? Азизам, кулма, жиддий сўраяпман. Чунки биз боя шахмат ўйнаётганимизда кузатиб турувдинг ва мен: “Шоҳ!” деганимда хуриллаб ҳам қўйдинг! Кити, тасаввур қилиб кўр...

“Тасаввур қилиб кўр”, Алисанинг севимли ибораси эди. Алиса бир пайтнинг ўзида икки ва ундан ортик одамга айланиб қолишни ёқтирарди. Баъзан у энагасининг кулоғига: “Энага! Тасаввур қилинг, мен оч сиртлон, сиз суяксиз”, деб увиллаб кўрқитарди. Агар бу ҳақда батафсил гапирадиган бўлсак, Алиса ва мушукчанинг суҳбатидан қуруқ қоламиз.

– Кити, – деди Алиса. – Тасаввур қил, сен Қора Қироличасан. Аслида ҳам унга ўхшашингдан хабаринг борми? – Алиса шахмат дончалари орасидан Қора Қироличани олиб унинг олдида қўйди. Бироқ бароқвой қироличадай ўтира олмади, Алиса уни жазоламоқчи бўлиб кўзгуга ишора қилиб деди:

– Агар ўзингни рисоладагидек тутмасанг, сени кўзгу ортидаги уйга жўнатиб юбораман. Кўрамиз, у ер сенга хуш келармикан.

Энди гапларимни яхшилаб тингла. Сенга кўзгу ортидаги уй ҳақида ўйлаб қўйганларимни сўзлаб бераман. Аввало, бу уйни сен ҳам кўра олишинг мумкинлигини айтиб ўтай... У худди бизнинг меҳмонхонамизга ўхшайди, фақат у ерда ҳамма нарса тескари. Борди-ю, курсига чиқсам, каминнинг ортидан бўлак барини кўриш мумкин. Эҳ! Ўша ёқни кўра олмаслигим чатоқ-да. Қишда каминда олов ёқишармикан, шуниси қизиқ. У ердаги китоблар худди бизникидек, аммо сўзлари тескари. Бир марта ойнага китобни тутгандим, улар ҳам нариги томондан китоб тутишди. Буни шу тариқа билиб олганман.

Кити, кўзгу ортидаги уйда яшашни истармидинг? Қизиқ, у ерда сенга сут беришармикан? У ернинг сути мазали бўлмаслиги мумкин. Кити! Кўзгу ортидаги уйга тушиб қолсак ажойиб бўларди-да!

Кел, у ерга қандай қилиб ўтиб олиш мумкинлиги ҳақида бош қотириб кўрамиз. Фараз қил, кўзгу юмшоқ бўлиб қолса-ю, биз сирғалиб нариги томонга ўтсак. Негадир у ғира-шира тортаяпти! Бу ундан ўтиб олишимиз учун кулай...

Алиса камин токчасига чиқди, кўзгу эса чиндан ҳам эриб, кумушранг туманга айланиб борарди. Бироздан сўнг Алиса тумандан ўтиб, кўзгу ортидаги уйнинг полига сакраб тушди. У ҳаммасидан олдин каминда олов бор-йўқлигига қизиқди. Олов ёнаётганини кўриб кўнгли жойига тушди. “Аввалги хонадагидай бу ер ҳам иссиққина экан, – ўйлади Алиса. – Эҳ, улар бу ерга кўзгудан ўтиб келганимни кўришганда жуда кулги бўларди-да”.

Кейин у атрофга кўз югуртирди, аввалги хонадаги нарсалар бу ерда борлиги боис уларни томоша қилиш ҳечам қизиқ эмасди. Аммо баъзи нарсалар бошқачароқ эди. Масалан, деворга осиглиқ суратнинг жони бордек туюлди. Камин токчасидаги соатнинг эса (кўзгу ортида сиз унинг фақат орқа томонини кўра олишингизни билсангиз керак) қарияларникидек бўжмайган юзи бўлиб, у Алисага жилмайиб қараб турарди.

“Улар хонани саранжом сақлашмас экан”, деган хаёлга борди Алиса гиламдаги бир нечта шахмат доначасини кўриб. Зум ўтмай “Вой!” дея ажабланганча тиззалаб ўтириб қолган Алиса уларни кузатаркан, шахмат доначалари жуфт-жуфт бўлиб юриб боришаётганини кўрди.

– Булар Қора Қирол ва Қиролича, – деди уларни чўчитиб юбормаслик учун Алиса пичирлаб. – Мана булар Оқ Қирол ҳамда Қиролича... икки Рух ҳам қўл ушлашиб кетаяпти... улар мени эшитмас-ов. Мени кўришларига ҳам ишончим комил эмас.

Шу пайт Алисанинг ортида нимадир чийиллай бошлади, ўгирилиб қараса, оқ пиёдалардан бири йиқилиб тушибди.

– Бу болажонимнинг овози! Дилбандим Лили, – кичқирди Оқ Қиролича.

Алисанинг йиқилган пиёдага ёрдам бергиси келди. У Қироличани кўтариб келиб столда шовқин солаётган митти қизалоғининг ёнига қўйди. Ҳавода шиддат билан учганидан кўрққан Қиролича митти Лилини бағрига босганча бир муддат қотиб турди. Кейин эса Қиролга қарата: “Эҳтиёт бўл, вулқон!” деб бақирди.

– Қанақа вулқон? – деди Қирол гулханга қараб. Вулқон шу ердан чиқди, деб ўйлади у.

– У мени учириб олиб келди, – деди Қиролича ҳали ҳам ўпкасини босолмай. – Ҳар доим юрадиган йўлдан кел. Тағин сени ҳам учириб юбормасин!

Алиса Оқ Қиролнинг имиллаб одимлаётганини кузатиб турди. Нихоят у: “Бу кетишда столга чиққунингча анча вақт ўтади. Кел, сенга кўмаклашиб юбораман”, деди. Аммо Қирол унинг гапирганини сезмади ҳам. У Алисани на эшитарди, на кўрарди. Шунинг учун Алиса уни оҳиста ушлаб, секин юқорига кўтарди. Қирол бироз чангга ботгани боис уни столга кўйишдан олдин силкиб чангини қоқишга қарор қилди.

Кейинчалик у ҳавода муаллақ турган ва ўзи чангини қоқаётган Қиролнинг қиёфасини қайта сира кўрмаганини гапириб юрди. Қирол ваҳимага тушиб, чинқириб йиғларди. Кўзлари тобора думалоқлашар, оғзи эса каттарарди. Бунини кўриб Алисанинг кулгиси қистар, кулганида кўллари титраб Қиролни тушириб юборишига бир баҳя қоларди.

– О, азизим, илтимос, юзингни бундай буриштирмагин, – деб юборди Алиса Қирол уни эшита олмаслигини ҳам унутиб. – Бу қилиғинг билан мени кулдираяпсан, сени кўтариб ушлаб туришга кийналаяпман, ахир! Оғзингни ҳам бунақа катта очма! Чанг-кул оғзинга киради-ку. Менингча, энди тоза бўлдинг, – деб уни Қироличанинг ёнига қўйди.

Қирол столга орқаси билан тушиб, ётиб қолди. Алиса қилган ишидан андак хавотирланди. Қиролга сув сепмоқчи бўлиб хонани кезиб чиқди. У бор-йўғи бир шиша сиёҳ топа олди, холос. Уни олиб ортга қайтганида, Қиролнинг ўзига келиб Қиролича билан гаплашаётгани устидан чиқди. Улар пичирлашиб сўзлашишар, Алисага гаплари зўрға эшитиларди.

– Соқолимнинг учигача музлаб кетдим, – дерди Қирол.

Қиролича эса унга жавобан:

– Сенда соқолнинг ўзи йўқ-ку, – дерди.

– Ўша лаҳзаларнинг даҳшатини, – давом этди Қирол, – мен ҳеч қачон унутмайман.

– Агар ёзиб қўймасанг унутишинг турган гап, – деди Қиролича.

Қирол шу пайт чўнтагидан катта дафтарини чиқариб, ёза бошлаши билан Алиса унга қизиқсиниб қараб турди. Айни дамда унинг миясига “ярқ” этиб бир фикр келди ва у Қиролнинг елкаси оша чиқиб турган қаламнинг учидан ушлаб ёза кетди. Боёкиш Қирол нима бўлаётганини тушунолмади бироз хайрон бўлиб турди-да, кейин деди:

– Азизам! Чиндан бошқа қалам олмасам бўлмайди. Буниси мен ёзмоқчи бўлмаган нарсаларни ёзаяпти...

Қиролича дафтардаги ёзувни ўқий бошлади:

– Оқ Рицарь сирғалаётир косовдан. Мувозанат саклаши жуда ёмон.

– Ахир, сен бу ҳақда ўйламаётгандинг-ку! – деди у.

Столда, Алисанинг ёнида китоб ётарди. Алиса ўтириб Қиролни кузатаётиб, ўқимоқчи бўлиб китобни варақлади.

– Бунинг бари аллақандай тушунарсиз тилда битилган экан, – деди у ўзига-ўзи.

Китобда шундай ёзилганди:

Ковреббаж

...лаҳам шут инйА

ралқисрўб нузу гилгня касекатлак, угишмилиШ

*..нийамнит идрашалвак нинё раҳ гнинтаос муҚ
..ралақчўч нағзо надлўй, ушуқ йадасмалЎ
..разуб нирух-рух ралу ишувот гнинширисКА*

Шу еригача ўқиб аввалига Алисанинг боши қотди, бироқ тезда ечимни топди:

– Албатта, бу ахир, кўзгу ортидаги китоб-ку! Агар уни кўзгуга тутсам сўзлар аслидек тўғри кўринади.

Шу усулда Алиса шеър ўқий бошлади:

Жаббервок

Айни туш маҳал...

Шилимишгу, калтакесак янглиз узун бўрсиқлар

Қум соатнинг ҳар ёнин кавлашарди тинмайин.

Ўламсадай қушу, йўлдан озган чўққалар,

Аксиришининг товуши улар хур-хурин бузар.

Ўзинг асра Жаббервокдан, ўғлоним!

Чанг солувчи тирноғ-у, гажир тишларидан.

Жуб-жуб қушларидан ҳам сақлан, болам,

Ёш Бандерснэчининг ташивишини ҳам тортгин.

Қўлга олди у ўзининг ўтқир қиличин,

Ўзоқ ахтарди у манфур душманин.

Тўхтади у рўпарасида Тум-Тум дарахтин,

Ўйлаб олмоқ учун, бош қотирмоқ-чун.

Шу хаёллар билан у банд бўлган дам,

Жаббервок келар эди ўрмон аро саросар.

Кўзларидан олов чақнар эди унинг, алҳазар,

Зумрад ўрмон гулдирарди унинг наърасидан ҳам.

Бир икки! Бир икки! Тиз тортди-да,

Ана солди у ўтқир қиличини бор куч-ла.

Енгди уни, олди бошин танидан,

Калласини олиб келди гизиллаб.

Жаббервокни ўлдирдингми, жигарим?

Сени қучгум, менинг самовий ўғлим!

Ажойиб кун! Э-ҳе-ҳей!

У қуйлаган шод-масрур.

Айни туш маҳал...

Шилимишгу, калтакесак янглиз узун бўрсиқлар,

Қум соатнинг ҳар ёнин кавлашарди тинмайин.

Ўламсадай қушу, йўлдан озган чўққалар,

Аксиришининг товуши улар хур-хурин бузар.

– Ажойиб шеър экан, – деди у ўқиб тугатгач. – Аммо тушуниш бироз мушкулроқ. Бу ҳақдаги фикрлар миямда чарх ураётир... лекин уларни аниқ англаёлмаяпман! Чамамда кимдир ниманидир ўлдиргани... О, уйнинг бошқа хоналарини ҳам кўздан кечиришим керак-ку! Аввалига боғни томоша қила қолай.

Шу ўйда Алиса сакраб турди-да, тез ташқарига чиқиб, зинапоялардан пастга қараб югурди... буни аслида югуриш деб ҳам бўлмасди, бу зи-

надан тушишнинг янгича, осон ва тез усули эди. У зина туткичларини ушлаганча, оёқлари зиналарга тегмай гўё сузиб кетаётгандек эди. Ҳавода бундай енгил ҳаракатланишдан ўзини яхши ҳис этмади, шунинг учун одимлай бошлаганини билганида дили ёришди.

2. Жонли гуллар боғи

– Агар анави қирга чиқсам, боғни бошдан охир кўра оламан. Манави сўқмоқ тўғри ўша ёққа олиб боради... – деди Алиса ўзига-ўзи. У сўқмоқ бўйлаб кетаркан, талай муюлишларда қайрилди.

– Менингча, мана шуниси охирги муюлиш бўлса керак. Ғалати-ку, а, ҳадеб қайрилаверсанг. Буниси энди қирга олиб чиқишига аминман... йўқ, адашибман! Бу сўқмоқ қайта уйга олиб бораркан! Майли, бошқасидан юриб кўрай-чи!

Ва у шундай ҳам қилди. Юраверди, юраверди, муюлишлардан қайрилаверди, қайрилаверди, бироқ ҳар гал уйнинг рўпарасидан чиқаверди. Ниҳоят у ҳеч қаерда қайрилмай, тўппа-тўғри қирга қараб юришга қарор қилди. Бироз йўл юргач, “Бу сафар, албатта, уддалайман”, дегани ҳамоноқ қўққисдан сўқмоқ бир силкиниб қайрилиб олди. Зум ўтмай у яна ўзининг эшикка рўпара келиб қолганини англади.

– Ох, даҳшат! Умрим бино бўлиб бунақа уйни учратмаганман! Ҳеч қачон кўрмаганман бунақасини! – деб қичқириб юборди у.

Лекин боёқишнинг қўлидан нима ҳам келарди, яна ҳаммасини бошидан бошлади. Бу сафар у тол атрофини ўраган дасторгуллар билан тўла гулзорга яқинлашди.

– Эҳ, гулсапсар, қанийди сўзлаша олсанг! – деди Алиса.

– Биз сўзлашга арзигудек одам билан гаплаша оламиз, – деди Гулсапсар. Алиса ҳайратдан бир муддат донг қотди.

– Ҳамма гуллар сўзлай оладими? – сўради у.

– Худди сенингдек, ҳатто баландроқ товушда ҳам, – жавоб берди Гулсапсар.

– Биз биринчи бўлиб гап бошлаш одобдан эмас, деб ҳисоблаймиз, – гапга аралашди Атиргул. – Ростки, сен сўзлаганингда мен ажабландим. Ўзимга-ўзим унинг юзида ҳеч қандай маъно йўқ деяётгандим. Ранги эса тўғри келади.

– Мени эса унинг ранги ташвишга солмаяпти, – деди Гулсапсар. – Лекин гулбарглари жиндек жингалак бўлганидами, ҳаммаси жойига тушарди.

Алиса танқидни хушламасди, шунинг учун уларни саволга тутта бошлади:

– Бу ерда бирор нарсадан кўркмайсизларми? Ахир, сизни кўриқлайдиган зотнинг ўзи йўқ-ку...

– Ўртадаги дарахт-чи? – бидирлади Атиргул. – У яна нимага ҳам ярайди.

– Агар бирор хавф туғилса, у нима ҳам қила оларди?

– Вовуллай олади, – деди Атиргул.

– У: “Вов-вов!” дейди! – чинкиллай кетди Дасторгул. – Шунинг учун ҳам унинг шохлари “новда” деб номланган-да¹.

– Шуни ҳам билмасмидинг? – чинкиллади бошқа бир Дасторгул ва гуллар қий-чув қила бошлади.

¹ Инглиз тилида “Bough-wough!” (“Вов-вов”) ва “bough” (“новда”) сўзлари бир-бирига ўхшайди. (Таржимон изоҳлари).

– Ҳамманг жим бўл! – бақирди Гулсапсар.

– Ҳечкиси йўқ, – деди Алиса Гулсапсарга ва дасторгулларга ўгирилиб шивирлади: – Ҳозирок тилингизни тиймасангиз, ҳаммангизни узиб, пайҳон қилиб ташлайман.

Жимлик чўкди, ҳатто дасторгуллардан бири оқариб ҳам кетди.

– Тўппа-тўғри, – маъқуллади Гулсапсар.

– Сизлар қандай қилиб бундай равон гапира оласизлар? – қизиксинди Алиса. – Мен авваллари ҳам кўп боғларда бўлганман, бироқ у ерлардаги гулларнинг ҳеч бири сўзлай олмасди.

– Қўлингизни ерга қўй ва уни ҳис қил. Шунда сабабини билиб оласан, – жавоб берди Гулсапсар.

Алиса унинг айтганини қилди.

– Бу мушкул чоғи. Ҳар қалай, бунга ернинг нима дахли бор экан? – деди у.

– Кўпчилик боғларда, – дея тушунтирди Гулсапсар, – тўшак, яъни экинзор жуда юмшоқ, шу боис гуллар уйқучи бўлади.

Алисанинг назарида бу ўринли сабабдек туюлди ва буни билиб олганидан мамнун ҳам бўлди.

– Шу ҳақда олдинлари сира ўйлаб кўрмаган эканман, – деди у.

– Менингча, сен умуман ўйламайсан, – сўз қотди Атиргул.

– Сендан-да аҳмоқроғини умримда кўрмаганман, – унинг гапига қўшилди Бинафша. Буни эшитиб Алиса сакраб ўрнидан турди.

– Тилингизни тий! – ўшқирди Гулсапсар. – Худди ҳаётда кўп нарсани кўриб қўйгандек гапиришини-чи, бунинг! Сен бошингизни барглари орасига буркаб олганингдан дунё беҳабарсан!

– Бу ерда мендан бошқа яна кимдир борми? – сўради Алиса мавзунини ўзгартириш учун.

– Боғ бўйлаб яна бир гул сендек ҳаракатланади, – деди Атиргул.

– У менга ўхшайдими? – сўради Алиса боғда яна бир қиз бор деган ўйда.

– Ҳўш, унинг ҳам кўриниши сеникидек ғалатирок, – бидирлади Атиргул. – Аммо у қизғишроқ... ва гулбарглари ҳам калтарок, чамамда.

– У бу ёқларга чикиб турадими? – сўради Алиса.

– Ўйлашимча, уни тез орада кўрасан, – деди Атиргул. – Унинг тиканлари бор.

– Қаерида ўша тиканлари? – қизиқиб сўради Алиса.

– Бутун бошини қоплаган, – жавоб берди Атиргул. – Сенда тиканлар йўқлигини кўрганимда ажаблангандим. О, у келаяпти! Унинг қадам товусини эшитаяпман!

Алиса атрофга кўз югуртириб, Қора Қиролича келаётганини кўрди. “Бўйи ўсиб қолибди”, унинг ҳаёлига келган илк фикр шундай эди. Ҳақиқатдан ҳам Алиса уни илк бор чангга беланган ҳолда кўрганида, Қора Қиролича атиги уч дюйм келарди... Ҳозир эса Алисадан нақ бир каллага баландроқ!

– Бу тоза ҳавонинг шарофати, – деди Атиргул. – Бу ернинг ҳавоси ажойиб.

– Мен бориб у билан таниша қолай, – деди Алиса. У ҳақиқий Қиролича билан ҳамсуҳбат бўлишни муҳимроқ ҳисоблади.

– Бу кетишда уни учратиб бўлсан, – деди Атиргул. – Маслаҳатим – орқага қараб юр.

Алисага бу маслахат бемаънидек туюлди-да, у тўппа-тўғри Қиролича томонга юрди. Аммо дарҳол Қироличани кўздан кочирганини, камига яна ўша эшикка рўпара келаётганини пайқаб ҳайрон қолди. Ажабланиб, орқага юрган эди, зумда Қироличанинг қаршисидан чиқди.

– Қаёқдан келиб қолдинг, қайга йўл олдинг? Бошингни кўтариб, хушмуомалалик билан жавоб бер ва ҳадеб бармоқларингни ўйнатишни бас қил, – деди Қора Қиролича.

Алиса унинг айтганларига амал қилиб, йўлини йўқотиб қўйганини тушунтира кетди.

– Йўлим деганингда нимани назарда тутганингни англамадим. Ахир, барча йўллар менга қарашли-ку... ҳар қалай нега бу ерга келдинг, ахир? – деди Қиролича ва яна меҳрибонлик билан: – Нимани гапиришни ўйлаётганингда таъзим қил, шунда вақтдан ютасан, – дея қўшиб қўйди.

“Ўйга қайтганимда, тушликка кеч қолган пайтим шундай қилишга уринаман”, ўйлади Алиса ўзича.

– Ана энди жавоб бериш вақти келди. Сўзлаётганда оғзингни каттароқ очиб гапир ва доимо “Ҳазрати олиялари”, деб мурожаат қил.

– Мен боғни томоша қилмоқчи эдим, холос, Ҳазрати олиялари...

– Тўғри, боғ деганингда ҳаксан, – деди Қиролича соатига қараб қўйиб. – Лекин мен кўрган боғлар билан солиштирганда бу даштнинг ўзгинаси.

Алиса баҳслашишни истамасди ва гапини давом эттирди:

– Шу сабаб хув анави қирга чиқишга уринаётувдим...

– Қир дейсанми? – яна гапини бўлди Қиролича. – Мен сенга шундай қирларни кўрсата оламанки, уларнинг олдида бу водий бўлиб қолади.

– Йўқ. Қир водий бўла олмайди, ахир. Бу бемаънилик, – деди Алиса.

Қора Қиролича бош чайқаб деди:

– Буни “бемаънилик” деб аташинг мумкин, бироқ мен шундай бемаъниликларни эшитганманки, улар билан таққослаганда бу луғатдай маънили.

Қироличанинг овозидан бироз ранжиганини пайқаган Алиса яна таъзим қилди. Шу зайлда улар тепаликка етиб боришгунча жим кетишди.

Алиса бутун мамлакат бўйлаб тарвақайлаган йўлларни кўриб бироз муддат сукут саклаб турди. Дарҳақиқат, бу ўлка жуда ғаройиб эди. Унда бир ёқдан бошқа ёққа чўзилган ариқчалар оқиб ётар, ер эса митти, ўтли деворчалар билан тўртбурчак катакларга бўлинганди.

– Бу худди шахмат тахтасини эслатади-я, – деди Алиса ниҳоят. – Бу ерда шахмат доначалари ҳаракатланиши керак... ана улар! Бу энг катта шахмат ўйини олами... агар чинданам олам бўлса. Қандай зўр-а! Қанийди улардан бирортасига айланиб қолсам. Пиёда бўлишга ҳам розиман... лекин, ҳар қалай, ҳаммасидан кўпроқ Қиролича бўлишни хоҳлардим.

Алиса асл Қироличанинг ёнида айтган бу гапларидан уялиб кетди, аммо Қиролича жилмайиб шундай деди:

– Бу жуда осон. Истасанг, Оқ Қироличанинг Пиёдаси бўлишинг мумкин, чунки Лили ҳали ўйнашга ёшлик қилади. Сен иккинчи катакдан бошлайсан. Саккизинчига етиб олганингда эса Қиролича бўласан.

Шу ондаёқ улар югуришни бошлашди. Алиса кейинчалик ҳам қай тарика чопиб кетишганини ўйлаб ўйига етолмади. Фақат қўл ушлаб югуришганини, қанча уринмасин Қироличага ета олмаганини эслай оларди, холос. Қиролича эса нукул, “Тез! Тезроқ!” дея уни қистар, Алиса бўлса

бундан ортиқ тез югура олмаслигини ҳис қиларди. Энг қизиғи, уларни ўраб турган борлиқ сира ўзгармасди. “Нима бўлаяпти? Ҳамма нарсаси биз билан бирга ҳаракатланаяптими?” дея боши қотарди Алисанинг. Қиролича эса, унинг нимани ўйлаётганини пайқагандек:

– Яна-да тезроқ! Гапиришга уринма! – деб бақирарди.

Алиса гапиришни ҳаёлига ҳам келтирмасди, чунки тинмай югураётганидан нафаси бўғилиб қолувди. Аммо Қиролича уни янада тезлашишга даъват этарди.

– Яқинлашиб қолдикми? – зўрға сўради Алиса.

– Деярли. Ундан ўтиб кетганимизга ўн дақиқа бўлди. Тезроқ! – жавоб берди Қиролича.

Улар энди гапирмай югуришар, ниҳоятда тез чопишаётганидан Алисанинг сочлари бошидан учиб кетаётгандай туюларди.

– Қани, қани тезроқ! – чинқирарди Қиролича. Улар шунчалик тез югураётганидан оёқлари ерга тегиб-тегмас, ҳавода учиб боришарди гўё. Қутилмаганда тўхташди ва Алиса ерга ўтириб қолганини сезди. Қиролича эса меҳрибонлик билан:

– Жиндек тин олақол, – деди.

Алиса атрофга аланглаб қаради.

– Биз боядан бери шу дарахтнинг тағидамидик? Атрофда ҳаммаси ўша-ўша-ку!

– Албатта-да, – деди Қиролича.

– Бизнинг мамлакатда, агар ҳали югурганимиздек тез чопсангиз, шубҳасиз, бошқа бир жойга етиб борасиз, – деди Алиса.

– Жуда имиллаган мамлакат экан! – деди Қиролича. – Бу ерда эса бирор жойда туриб қолишни истасанг шундай югуришинг керак. Агар бошқа жойга етиб олишни хоҳласанг, ундан икки ҳисса тезроқ чопишинг шарт!

– Бошқа жойга бормайлик, илтимос. Шу ерда туриб қолсам ҳам хурсандман. Фақат исиб кетганимдан шундай чанқадимки.

– Нима хоҳлаётганингни биламан, – деди Қиролича мулоимлик билан ва чўнтагидан кичик қутича чиқарди-да, – пиширикдан ол, – деди.

Алиса рад этиш одобсизлик бўлишини ўйлаб, ейишга уринди. Пишлоқ жуда қаттиқ, тошдай қотиб қолган эди!

– Чанқоғингни босгунингча мен ерларни ўлчаб тураман, – деб Қиролича чўнтагидан тасма чиқариб, ерни дам белгилай, дам ўлчай кетди.

– Иккинчи қатор охирида сенга йўналишингни кўрсатаман... яна ейсанми?

– Йўқ, миннатдорман. Етарли, – деди Алиса.

– Энди чанқаётгандирсан-а? – сўради Қиролича.

Алиса нима дейишни билмай қолди, бахтига Қиролича жавобни кутмай гапини давом эттирди:

– Учинчи катакнинг охирида сенга йўналишингни такрорлайман. Кейин эса тўртинчи катак ниҳоясида сен билан хайрлашаман. Шундан сўнг бешинчида кетаман. Пиёда биринчи юришда икки катакка ҳаракатланишини биларсан. Шунда учинчи катакка тезлик билан юриб... менингча, поезд орқали тўртинчи катакка етасан. Бу Труляля ва Траляляга қарашли катак... бешинчиси эса асосан сувдан иборат... Олтинчиси Ади-Бадига тегишли... Еттинчи катак ўрмонзор, шунга қарамай Рицарлардан бирортаси сенга йўлни кўрсатиб юборади. Саккизинчи катакда эса бирга Қиролича бўламиз!

Алиса ўрнидан туриб таъзим қилиб, яна ўтирди.

Кейин Қиролича:

– Инглизчада бирор нарсани фикрлай олмасанг, французча гапир... оёқ учида юр... асло кимлигингни унутма! – деди-да, бу гал Алисанинг таъзимини ҳам кутмай кетиб қолди. Кетаётиб “хайр” дейиш учунгина ортига ўтирилди ва ҳовлиққанча йўлида давом этди. Бу қандай рўй берганини Алиса англай олмади. Қиролича эса зумда кўздан ғойиб бўлди. Алиса ўзининг пиёда эканини ва тез орада юриши кераклигини эслади.

3. Кўзгу орти ҳашаротлари

Албатта, биринчи галда саёҳат қилмоқчи бўлган мамлакатни ўрганиб чиқиши лозим. “Катта дарёлари... йўқ. Энг баланд тоғи... мен турганим шу тоғ бўлса керак ва, ўйлашимча, унинг номи ҳам йўқ. Йирик шаҳарлари... анави ерда ғимирлаётган нима, ари асал йиғаяптими? Улар асалари бўлиши мумкин эмас... Ахир, ҳеч ким ариларни бир миль узоқдан кўра олмайди-ку”. У гуллар атрофида учиб юрган бу мавжудотларни бироз кузатиб турди-да, “Асаларига ўхшайди”, деб ўйлади.

Аслида бу филлар эди... Бунини Алиса ҳам тез орада фаҳмлади. “Унақада гуллар ҳам уйдек улкан бўлиши керак, – ўйлади у. – Пастга туша қоламан... йўқ, ҳозир эмас”, у пастлаётиб тўхтаб қолди. “Аввало, уларни ҳайдаш учун узун шох топишим керак... агар улар сенга сайр ёқдими, деб сўраса, зап кулгили иш бўларди-да. Мен уларга ҳа, ёқди-ю, фақат бу ер чанг, дим ва камига филлар ҳам атрофингда учиб юаркан, деб жавоб берардим”.

– Яхшиси, бошқа йўлга туша қоламан, – деди бироз ўтиб у. – Филлар билан кейинроқ учрашарман. Ахир, учинчи катакка етиб олишим муҳимроқ-ку.

У югуриб тепаликдан тушди-да, олти ариқчанинг биринчисидан сакраб ўтди...

– Марҳамат қилиб чипталарингизни кўрсатинг, – деди Нозир деразадан бошини киргизиб.

Ҳамма чиптасини қўлига олди.

– Қани, чиптангни кўрсат-чи, қизча, – деди Нозир унга ўқрайиб. Шу пайт атрофдаги сон-саноксиз овозлар жўр бўлиб: – Уни куттирма, қизалоқ! Биласанми, унинг бир дақиқаси минг фунт туради-я, – дейишди.

– Менда чипта йўқ деб кўрқаман, – ҳайиқиб жавоб берди Алиса. – Мен келган жойда чиптахона йўқ эди.

Яна бояги овозлар:

– У келган ерда чиптахона йўқ экан. Бир дюйм ер минг фунт туради-я, – деб шивирлашарди.

– Баҳона қилма! Поезд ҳайдовчисидан сотиб олиш керак эди, – деди Нозир.

Ҳалигилар яна:

– У поезд ҳайдайдиган одам! Поезднинг бир марталик тутуни эса минг фунт туришини биласанми ўзи? – деб жўр бўлишди.

Алиса ўзича, “Тапирганинг билан фойдаси йўқ”, деган хаёлга борди. У оғиз очмагач, бояги овозлар ҳам ўчди-ю, лекин жам бўлишиб ўйлашаётганини билганида Алиса хайратга тушди. (Сен жўр бўлиб, бирга ўйлаш нималигини билишингга умид қиламан.)

– Яхшиси, жим бўл! Ахир, ҳар бир сўз нақ минг фунт туради-я, – фикрлашарди улар.

“Бугун тунда минг фунт стерлингни туш кўришим аниқ!” хаёлидан ўтказди Алиса.

Бу пайт Нозир Алисага аввалига телескоп, кейин микроскоп, сўнгра дурбиндан қараб турарди. Ниҳоят у:

– Сен ногўғри йўлдан юраяпсан, – деди-да, деразани ёпиб нари кетди.

– Қизалоқ, исмингни билмасанг ҳам, қаерга йўл олганингни билишинг керак, – деб қолди қаршисида ўтирган, қоғоздан кийим кийиб олган жаноб.

Унинг ёнидаги Оқ Эчки эса кўзларини юмиб, баланд овозда:

– Алифбони билмасанг ҳам, касса қаердалигини билмоғинг шарт, – деди.

– Ортга қайтарилиб юборилган юкдек, уни ортга жўнатишга тўғри келади, – деб қолди Эчкининг ёнидаги Кўнғиз.

Шундан сўнг бошқа овозлар ҳам бирин-кетин:

– Уни почта орқали қайтариш керак... Телеграфдан телеграммадек жўнатиш керак... Поездни қолган йўлга судраб бориши керак, – дея бидирлади.

Аммо оқ кийимли ҳалиги жаноб Алисанинг қулоғига:

– Уларга кулоқ солма, азизам, шунчаки поезд ҳар тўхтаганида қайтиш чиптасини ол, – деб шивирлади.

– Аслида бу темирйўл саёҳати менга унчалик зарур ҳам эмас... Яна жон деб ўрмонда қолардим! Агар қўлимдан келганида!

– Бундан антиқа ҳазил чиқариш мумкин, – деб шипшиди қандайдир чийиллаган овоз. – Қўлингдан келса, оёғингдан ҳам келади, деганга ўхшаш. Биламан, сен менга дўстсан. Қадрдон, эски дўстимсан. Яна сен ҳашарот бўлсам ҳам, менга озор бермайсан, – давом этарди ўша чийилдок овоз.

– Қанақа ҳашаротсиз? – сўради Алиса. Аслида у чақасизми-йўқми деб сўрамоқчи эди-ю, дабдурустдан бундай савол бериш одобсизлик бўлади деб ўйлади.

– Мен... – деб гап бошлаши билан ингичка овознинг чинқиргани эшитилди. Ҳамма сакраб турди. Деразадан бошини чиқариб қараган От:

– Ҳечкиси йўқ, бу шунчаки ариқ, уни сакраб ўтишимизга тўғри келади, – деди.

Ҳамма тинчланди, Алиса поезднинг ариқдан хатлаб ўтаётганини эшитиб бироз ташвишланди.

– Ҳар қалай, бу тўртинчи катакка олиб боради-ку, – деб ўзини тинчлантирди. Шу дамда у поезднинг ҳавога кўтарилганини сезд...

Кўз очиб юмгунча Алиса ўзининг дарахт тагида ўтирганини, Пашша (бу у билан гаплашган ўша ҳашарот эди) уни канотлари билан елпиётганини пайқади.

Турган гапки, Пашша жуда катта эди. “Нақд жўжадек келади-я”, ўйлади Алиса.

– Шундай қилиб, сенга ҳашаротлар ёкмайдими? – деб сўради Пашша.

– Улар гапирганида ёқади, – деди Алиса. – Мен келган жойда эса, бирорта ҳашарот гапира олмайди.

– Демак, сенга ҳашаротлар ёкмайди... – давом этди Пашша.

– Улардан бироз қўрқаман, ростки, – тушунтира кетди Алиса. – Фақат йирикларидан. Уларнинг айримларини номма-ном санаб бера оламан ҳам.

– Уларнинг номини айтиб чақирса жавоб беришадими?

– Бундан хабарим йўқ.

– Агар жавоб беришмаса, унда уларни номлашдан не наф? – деди Пашша.

– Уларга-ку бунинг кераги йўқ, аммо бу номлаганлар, яъни одамлар учун зарур, менингча. Акс ҳолда нарсаларга ном беришнинг нима кераги бор?

– Бир нарса дея олмайман. Агар ўрмоннинг ичкарисига кирсанг, у ерда ҳеч қандай ном йўқлигига гувоҳ бўласан. Вақтни бекорга ўтказмайлик. Қани, ҳашаротларинг рўйхатини айт-чи, – деди Пашша.

– Хўш, масалан, Сўна, – бошлади Алиса.

– Яхши. Анави Тахта пашшани кўряпсанми? У тахтадан, – деди Пашша.

– У нима билан озиқланади? – қизиқди Алиса.

– Қипиқ, қиринди билан. Қани яна бирортасини айт-чи, – деди Пашша.

Алиса Тахта пашшага қизиқиб қараб турди-да, давом этди:

– Ниначи.

– Тепага қарасанг, Майизначини кўрасан. Унинг танаси пудингдан, қанотлари ингичка баргдан, калласи эса майиздан иборат, – деди Пашша.

– У нима ейди?

– Гўштли пирог. Улар Мавлуд байрамининг совға кутиларига уя куради.

– Яна Капалак ҳам бор, – давом этди Алиса тепадаги боши ёниб турган ҳашаротга тикилиб. “Қизик, балки шунинг учун ҳам ҳашаротлар шамларга талпинишар... улар шу зайлда Майизначига айланиб қолишни ишташар”, деган хаёлга борди у.

– Оёғингда Сарёғнонпалакни кўришинг мумкин. Унинг қанотлари сарёғли нон бўлакларидан, танаси қотган нон, боши эса бир чақмоқ қанддан иборат.

– У нима билан кун кўради?

– Сутли чой билан.

Бундай ажабтовур янгиликдан Алисанинг миясига, “Агар уни топа олмаса-чи?” деган савол келди.

– Ундай бўлса ўлади, албатта.

– Аммо бунақаси камдан-кам бўлса керак, – деди Алиса ўйга ботиб.

– Бунақаси ҳар доим бўлади, – деди Пашша.

Шундан сўнг Алиса бир-икки дақиқа чурк этмади. Пашша унинг атрофида учаркан, ниҳоят:

– Ўйлашимча, исмингни йўқотиб кўйишни хоҳламасанг керак? – деди.

– Албатта, йўқ, – деди Алиса бироз ташвишланиб.

– Нега йўқ? – давом этди Пашша. – Сен исмингсиз уйга қайтишинг қандай бўлишини ўйлаб кўр! Муаллимнинг вазифани сўрагани чақираётиб “бери кел” дейди-ю, тўхтаб қолади, чунки сенинг ҳеч қанақа исминг бўлмайди-да.

– Ишончим комил. У мени “Мисс” деб чақиради, – деди Алиса.

– У сени “miss” деб атаса, сен ростдан ҳам дарсни қолдиришинг мумкин. Бу ҳазил¹.

– Бу жуда аҳмоқона ҳазил бўлди, – деди Алиса.

Пашшанинг кўзидан йирик-йирик икки томчи ёш тўкилди.

– Ҳазилни эпполмасанг ҳазиллашмаганинг маъқул, – деди Алиса.

¹ Инглиз тилида “хоним” маъносини берувчи “miss” сўзи ҳам, “дарсни қолдирмоқ” феъли ҳам бир хил ёзилади.

У Пашшага қарамоқчи бўлганида уни топа олмади. Дарахт тагида бир муддат уни кутди. Пашша кўринавермагач, Алиса туриб йўлида давом этди. Тез орада у бир томони ўрмонзор далага етиб олди. Ўрмон олдингисидан кўра қоронғироқ эди, Алиса киришга чўчиди. Шунга қарамай “Ҳар ҳолда ортга қайтмайман”, деб ўйлаб йўлида давом этишга қарор қилди, боз устига бу саккизинчи катакка олиб борадиган ягона йўл эди.

“Бу мавжудотларининг номи йўқ ўрмон бўлса керак. Ичкарига кирганимда исмим нима бўларкан? Номимни бутунлай йўқотишни истайман, чунки у ҳолда улар менга бошқа ном беришларига тўғри келади. Шундай бўлса, менинг эски исмимни олган мавжудотни топардим!”

Ниҳоят у боққа етиб келди. Боғ зулмат оғушида, совуқ эди.

– Анавининг тагига етиб олсам яхши бўларди... ниманинг тагига? – дея сўзлаётди у ўша сўзни тополмаётганига ҳайрон бўлди. – Мен соясига етиб олишни назарда тутаётгандим... бунинг соясига, – деб у қўлини дарахтга қўйди. – Номи нима эди-я?

У бироз жимиб қолди-да, қўққисдан яна гапира бошлади:

– Демак, бу ҳар қалай содир бўлди! Мен ким эдим? Эслолмаяпман! Исмим “Л” ҳарфидан бошланиши ёдимда!”.

Шу пайт қаёқдандир Буғу пайдо бўлиб, унга ғамгин кўзларини тикиб турди.

– Ҳой! – деб Алиса уни силаш учун қўлини узатганди, Буғу ортга тисарилди, аммо кетиб қолмай Алисага қараб тураверди.

– Ўзингни нима деб атайсан? – сўради ниҳоят Буғу. Унинг овози кўнғироқ сасидек тиниқ ва майин эди.

– Энди ҳеч нима! – жавоб қилди Алиса хафа бўлиб.

– Яна бир бор ўйлаб кўр-чи, – деди Буғу.

Алиса ҳарчанд уринмасин, барибир исмини эслай олмади.

– Илтимос, сен ўз исмингни айтақол. Зора, бу менга ҳам ёрдам берса.

– Айтаман, фақат бу ерда эмас. Билганингдай, бу ерда эслай олмайман, – деди Буғу.

Шундай қилиб, улар ўрмон бўйлаб кетишди. Алиса Буғунинг юмшоқ бўйнидан кучоқлаб олганди. Очик ҳавога чиқишганида эса Буғу бир сакраб Алисанинг қўлларидан озод бўлди.

– Мен Буғуман, азизам. Сен эса одам зотининг боласисан! – деб чинқирди-да, чопиб улоқиб кетди.

Алиса унинг ортидан йиғлагудек бўлиб қараб қолди. Ахир, у ҳеч қутилмаганда жажжи дўстидан ажралиб қолди-да.

– Жилла қурса энди исмимни биламан-ку. Бу қандай яхши... Алиса... Алиса. Энди уни унутиб қўймайман. Хўш, қайси йўлдан борсам экан?

Саволнинг жавобини топиш унчалик мушкул эмасди, зеро, бу ерда ўрмон бўйлаб ўтган ягона сўкмоккина бор эди.

– Шундан юра қоламан, – деди у ўзига-ўзи.

Алиса йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл-юрди. Йўл ёқасидаги иккита кўрсаткичнинг бирига, “Труляянинг уйига”, кейингисига “Траляянинг уйига”, деб ёзилганди.

– Фикримча, улар бир уйда яшашади. Уларникига бирровга қираманда, хол-аҳвол сўраб, бирийўла ўрмондан чиқиш йўлини аниқлаб оламан. Ахир, саккизинчи катакка қоронғи тушмай етиб олиш ниятидаман, – дея ўзича гапириб кетаётди, Алисанинг кўзи иккита митти семиз одамчага тушди. Дарҳол улар Труляя ва Траляя эканини фаҳмлади.

4. Траляля ва Труляля

Улар дарахт тагида бир-бирининг елкасига қўлларини ташлаб, қотиб туришарди. Алиса уларнинг ёкаларидаги “Тра” ва “Тру” сўзларини ўкиб, дарров ажратиб олди:

– Менингча, ёкаларининг орқасига “ляля” деб ёзилган, – деди у ўзига ўзи.

Қотиб туришларидан Алиса уларнинг тириклигини ҳам унутди. Фикри тўғрилигини аниқлаш учун уларни айланиб ўтаётганида тўсатдан ёқасида “Тру” ёзуви борининг овозини эшитди.

– Агар бизни мумдан ясалган деб ўйласанг, томоша учун олдин пулини тўлаб қўй. Мумдан ясалганлар текин томоша учун яратилмаган.

– Ёки аксинча, – гапга қўшилди наригиси. – Бизни тирик деган хаёлга борсанг, гапир.

– Маъзур тутинглар мени, – Алиса шундай дея олди, холос. Аммо унинг миясида эски бир қўшиқ соат “чик-чик”идай айланаверди.

*Траляля ва Труляля жанг қилишди беаёв,
Олишдилар ўзаро, ботирликлари тутиб.
Шақилдоқ эди сабаб, ака-ука бўлди ёв,
Ўйинчоқни бузганди асли ака ўхшатиб.
Шу он осмон бағрида пайдо бўлди қўланка,
Зумат қоплаб самони, учди ваҳшатли қарға.
Икковлон азаматлар қўрққанидан вой, қара,
Унутиб гиналарни қочдилар зумда ура.*

– Нима ҳақида ўйлаётганингни билиб турибман, – деди Труляля. – Аммо бу зинҳор ундай эмас.

– Аксинча, – гапга суқилди Траляля. – Агар бу шундай бўлганида эди, соз бўларди. Агар соз бўлганида бу шундай бўларди. Аммо бу шундай эмас, шунинг учун ҳам маъқулмас. Мана, мантик қаерда!

– Мен ўрмондан чиқиш учун қайси йўл яхши экани ҳақда ўйлаётувдим. Ахир, қош қорайяпти. Марҳаматингизни дариг тутмай, шуни айтиб беролмайсизми? – деди Алиса хушмуомалалик билан.

Бироқ жавоб ўрнига митти одамчалар бир-бирига қараб илжайиб қўйишди, холос. Улар бу туришларида саф тортган мактаб болаларини эслатишарди, шу боис Алиса бармоғи билан кўрсатиб, “Биринчи”, деб юборди.

– Мутлақо, – кичқирди Труляля.

– Иккинчи, – деб Траляляга юзланди Алиса.

У Тралялянинг “Мутлақо” дейишини тахмин қилганди, шундай ҳам бўлди.

– Хато қилдинг! – шанғиллади Труляля. – Келишинг ҳамоноқ сен хол-аҳвол сўраб қўл бериб кўришининг керак эди.

Улар аввал ўзаро қўл беришди. Кейин бўш қўлларини Алисага узатишди.

Алиса уларнинг ҳар бири билан алоҳида сўрашгиси келмади. Ахир, бундан биттаси ранжиши мумкин эди-да. Шунинг учун у баравар икки қўлини узатиб иккаласи билан ҳам кўришиб қўя қолди. Шу ондаёқ улар

айлана бўлиб рақсга тушиб кетишди. Унга бу мутлако табиийдек туюлар, мусиқа шовқини ҳам ажаблантирмасди. Куй улар остида рақс тушишаётган дарахтдан чиқарди гўё. Раққослардан иккиси семизлигидан дарров ҳансираб тўхташди. Алисанинг кўлларини бўшатиб, унга бир муддат тикилиб қолишди.

– Чарчаб қолмадингиз деб умид қиламан? – деди Алиса жимликни бузиб.

– Асло. Ҳол сўраганинг учун раҳмат, – деди Труляля.

– Шеърятни ёқтирасанми? – сўради Траляля.

– Ҳа... андак. Қайси йўл ўрмон ташқарисига олиб чиқишини айтолмайсизми? – деб сўради Алиса.

– Унга нимани айтиб берсак экан? – деди Траляля Алисанинг саволига парво ҳам қилмай.

– Энг узун “Дурадгор ва Морж”ни-да, – деб Труляля акасини кучоклаб олди.

Кейин Траляля бошлаб юборди: “Денгиз узра чарақлар қуёш...”.

Шу пайт Алиса унинг гапини бўлиб:

– Агар бу шеър узун бўлса, аввал йўлни кўрсатиб юбора қолинг, – деди имкон қадар ширинсуханлик билан.

Траляля унга мулойим жилмайди-да, яна бошидан бошлади:

*Денгиз узра чарақлар қуёш,
Нур сочарди ўзин аямай.
Тўлқинларни безай деб чунон
Ялтирайди силлиқ, гўё мой.
Бу ҳол эди кўп ажиб, дўстим,
Айтай, ахир, эди тун ярим.
Таратарди ой ҳам ўз нурин,
Аразлаган кўйи қуёшдан.
Зорланарди хафа бўлиб ой:
“Бу қандай гап, қаерда тартиб?
Қуёш кун-у тун кўкда,
Бу, ахир, безбетлик-да!”
Сувга тўла денгиз чайқалар,
Қуруқ эди соҳилда қумлар.
Булут излаб кўкка қарасанг,
Тополмайин асабинг таранг.
Қуш ҳам учмас эди бош узра,
Қанот қоқар бир зог йўқ, қара.
Кетишарди ёнма-ён,
Морж ва Дурадгор шу он.
Кўзёш тўкиб боришар,
Тикилиб ерга дерлар:
“Бўлса эди бирор ким сидиргани қумларни,
Шундан очилиб қумлоқ кўринарди яхшироқ”.
“Етти оқсоч етти супурги билан
Супурса гар ярим йил бетин.
Тоза қилиб бўлармикан бу ерни,
Фақат сўзла менга ростини?”
Моржнинг саволига тўкиб аччиқ кўзёшин,*

Дурадгор дер: “Шубҳадаман, айтсам сенга мен ростин”.

“О, чиганоқжонларим, ўргилай сиздан”,

Ялтоқланди Морж: “Қилинг сайр биз билан,

Ҳушбахт ўтар вақтимиз сиз-ла,

Қилсак гурунг қирғоқ бўйида”.

Ёши улуг жаноб чиганоқ,

Бир қараб қўйди-ю, бироқ,

Лом-мим демай кўзини қисиб,

Оғир, доно бошини силкир.

Бу унинг йўқ дегани эди,

Чиганогин ташламас, кетди.

Аммо тўрт ўйинқароқ

Чиганоқлар эди асли бебошроқ.

Юзлари ҳам ювилган, бошмоқлари ҳам тоза,

Уст-боши тартибли, ҳавас қилгудек роса.

Ғалати бу таклифдан ажабландилар аввал,

Оёғи йўқ чиганоққа бу гаройиб таваккал.

Тўртта бебош эргашиди,

Кейин яна тўрттаси.

Кўпиклар узра сакраб,

Қирғоқ бўйини кўзлаб.

Озгин, семиз, чалажон,

Ҳўп йигилди оломон.

Дурадгор ва Морж юриб,

Йўл юрса ҳам мўл юриб.

Толиқиб тўхтадилар,

Бир тошга ўтирдилар.

Чиганоқлар эса навбатда,

Кутиб туришар сафда.

“Вақти келди”, деди Морж,

“Қилгани мулоҳаза.

Бошмоқ, кема, карам-у,

Қирол – барисин ҳақда.

Денгизда сув қайнаган,

Қолиб кетмасин тагин

Чўчқаларнинг қаноти”.

“Сабр қилинг, илтимос!”

Чинқирди бир чиганоқ.

“Ростлайлик бироз нафас,

Олдимизда йўл узоқ”.

“Бемалол олингиз дам”,

Деди: Дурадгор шу дам,

Гап бошлади Морж, ана,

“Бизга керак нон яна.

Кўкат ҳам бор газакка,

Асосан лозим шу-да.

Олган бўлсангиз ҳордиқ,

Мана, тушлик ҳам тортиқ”

“Наҳотки биз сиз учун

Бўлсак шунчаки емак,
 Бу ерга таклиф этиб,
 Бизни қилибсиз эрмак”.
 Сурбет Моржнинг жавоби:
 “Тўлин ой жуда юксак!
 Бу овлоқ жойга келиб
 Мени хушнуд этибсиз.
 Сирка қўшгандим қиттак,
 Қиёмига этибсиз”.
 “Ханталдан ҳам қўш жиндак!”
 Деди: Дурадгор юзсиз.
 “Дўстим, бу меҳмонларни
 Шошириш яхши эмас!
 Узоқ йўл юриб келган,
 Дамини олсин бирпас”.
 Дурадгор дер: “Лимонсиз,
 Унчалик ширин эмас”.
 “Раҳмим келди сизларга,
 Ёш тўлди-ку кўзларга!”
 Шундай дея айёр Морж
 Тўкди икки дона ёш.
 Дурадгор дер: “Жуда соз ўтди тунги сайр,
 Чиганоқлар ҳам уйга қайта қолсин, хайр!”
 Аммо меҳмонлар жимжит, улар энди йўқ,
 Аллақачон ҳазм бўлган, Моржнинг қорни тўқ.

– Менга кўпроқ Морж маъкул. У ҳар ҳолда боёқиш чиганоқларга ачинди, – деди Алиса.

– Шунга қарамай, у Дурадгордан кўпроқ еган. Фақат еганларини яширгани учун Дурадгор унинг қанча чиганоқни паққос туширганини билолмаган, – деди Траляля.

– Қандай даҳшат. Демак, Дурадгор яхшироқ экан-да? У Морждан кўп егмаган-ку, ҳар ҳолда, – деди Алиса.

– Бироқ у қанча ололса шунчасини туширган, – деди Траляля.

Бу жумбоқнинг ўзгинаси эди. Бироз туриб Алиса яна гапира бошлади:

– Унда уларнинг иккиси ҳам салбий қахрамон экан...

Шу пайт у паровоз товушига ўхшаш овозни эшитди.

– Атрофда шер ёки йўлбарслар борми? – сўради у.

– Шунчаки Қора Қирол хуррак отаяпти, – деди Траляля.

– Юр, уни томоша қиламиз! – деб бирга кичкиришди ака-ука ва Алисанинг кўлидан етаклаб Қирол ухлаётган жойга олиб боришди.

– Ёқимтой-а? – деди Труляля.

Алиса унинг қандайлигини рўйи-рост айта олмасди. Қирол дарахт остида ётар ва тинмай хуррак отарди.

– У ҳўл майса устида шамоллаб қолади, деб кўрқаман, – деди Алиса узоқни ўйлайдиган ақлли қизчалардек.

– У ҳозир туш кўраяпти. Сенингча, у тушида нимани кўраяпти? – сўради Траляля.

– Ҳеч ким буни тахмин қилолмаса керак, – деди Алиса.

– Нега энди! Сени туш кўраяпти! – деб чинқириб, топган гапидан шод-

ланиб карсак чалиб юборди Траляля. – Борди-ю, у сени туш кўришдан тўхтаса, қаерда бўламан деб ўйлайсан?

– Ҳозир қаерда бўлсам шу ерда-да, албатта, – деди Алиса.

– Йўқ. Ҳеч қаерда бўлмайсан. Негаки сен унинг тушидасан, холос, – деди Траляля.

– Агар Қирол уйғонса борми, – давом этди Труляля. – Сен... “пуф” этиб ўчиб коласан. Худди шамдек!

– Ҳечам-да. Мен унинг тушидагина бўлсам, унда сизлар-чи, сизлар қаерда бўласизлар, хўш, бунга қандай изоҳингиз бор?

– Биз ҳам, – деди Труляля.

– Биз ҳам тушда бўламиз! – чинқирди Траляля.

Улар шундай шовкин кўтаришдики, Алисанинг:

– Жим, жим бўлинг! Бунақада у уйғониб кетади-ку, ахир, – дегани ҳам кор қилмади.

– Унинг уйғониб кетиши ҳақида сен гапирмасанг ҳам бўлади. Сен бор-йўғи унинг тушидасан. Ҳақиқий эмаслигини ўзинг ҳам биласан-ку, – деди Труляля.

– Мен ҳақиқийман, – деб Алиса йиғлаб юборди.

– Кўзёш тўкиб озгина бўлса ҳам ҳақиқийга айланолмайсан. Бунинг нимасига йиғлайсан? – деди Траляля.

– Агар ҳақиқий бўлмаганимда, йиғлай олмасдим, – деди Алиса ёшларини артиб кулги аралаш. Бунинг бари унга бемаъниликдай туюлди. Кейин: “Улар маънисиз нарсаларни валдирашяпти, бу аҳмоқона гаплар учун кўзёш тўкишнинг ўзи жиннилик”, деб ўйлади. Шу боис йиғидан тўхтаб, жилмайди-да:

– Қоронғи тушяпти, яхшиси ўрмондан чиқиб кета қолай. Нима деб ўйлайсиз, ёмғир ёғармикан? – деб сўради.

Труляля катта ёмғирпўшини акаси ва ўзининг боши узра ёйди-да, тепага, ёмғирпўшнинг ичига қараб:

– Йўқ, ёғмайди, ҳар қалай бунинг ичига ёғмаслиги аниқ. Мутлақо, – деди.

– Ташқарисига-чи, ёғармикан?

– Ёғиши мумкин, шуни хоҳласа, – деди Траляля.

“Бу худбинлик”, ўйлади Алиса ва “хайрли тун” дея кетмоқчи ҳам эдики, Труляля ундан: “Анавини кўраяпсанми?” деб сўраб қолди. Дарах тагидаги кичик оқ нарсани кўрсатаётиб унинг кўзлари ғазабдан сарғайиб кетганди.

– Бу бор-йўғи шақилдоқ, – деди Алиса ўша оқ нарсага диққат билан қараб. – Шақилдоқ, илон эмас, – деб қўшиб қўйди дарров унинг кўркиб кетганини кўриб, – бор-йўғи эскириб қолган, синган шақилдоқ.

– Ўзим ҳам билардим! Яроксизлигини ҳам биламан! – шанғиллади Труляля. У ерга ўтириб олиб ёмғирпўш остига беркинаётган Траляляга қаради.

Алиса қўлини унинг қўлига қўйиб, меҳрибонлик билан:

– Бу эски шақилдоқ, ташвишланишга ҳожат йўқ, – деди.

– Аммо у эски эмас-да! – асабийлашиб аюҳаннос сола бошлади Труляля. – У яп-янги. Сенга айтсам, уни кечагина ўзим сотиб олганман... менинг шақилдоққинам! Анави эса уни синдирди, – у Траляляга ишора қилди. – Энди у билан жанг қилмасак бўлмайди.

Кейин улар ўрмон ичкарасига кириб кетишди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас қўлларида диван болишлари, адёл, шолча, дастурхон, идишларнинг қопқоқлари-ю, кўмир солинадиган пақирчалар кўтариб қайтиб келишди.

– Буларни кийишимизга қарашиб юбор, – деди Труляля. – Ҳаммасини бир амаллаб кийиб олишимиз керак, мана бундай қилиб ёки бунақасига.

– Бу ашқол-дашқолларни кийишса, улар эски лаш-лушлар солинган тўрвага ўхшаб қолишади! – ўзига-ўзи шундай деб кулиб юборди Алиса, аммо уларнинг дилига озор беришдан чўчиб ўзини йўталганга солди.

– Жудаям оқариб кетганманми? – деди дубулғасини тўғрилатиш учун Алисага якин келган Труляля. У дубулға деб атаётгани аслида товани эслатарди...

– Ҳа... бирозгина, – сиполик билан жавоб берди Алиса.

– Мен аслида довяракман, бироқ бугун негадир бошим оғрияпти, – деб пичирлади у Алисага.

– Менинг эса тишим оғрияпти. Менинг аҳволим сеникидан ёмонроқ, – деди Траляля.

Бу ҳол тинчлик ўрнатишга яхши имкон, деб ҳисоблаган Алиса:

– Бугунчалик жанг қилмасангиз бўлармиди, – деди.

– Уруш қилишимиз шарт, лекин унинг узоқ чўзилишини истамайман. Соат неча бўлди? – деб сўради Труляля.

Траляля соатига қараб:

– Тўрт ярим, – деди.

– Унда соат олтигача уришамиз-да, кейин тушлик қилиб оламиз, – деди Труляля.

– Яхши, – деди шериги ғамгин оҳангда. – У бизни кузатиб туриши мумкин... Фақат жуда якин келмаганинг маъқул. Менинг кўзим тушган нарсани савалаб кетадиган одатим бор, – деб қўшиб қўйди.

– Мен эса кўрсам-кўрмасам, борлигини билсам бўлди, уриб кетавераман, – шанғиллади Труляля.

Алиса кулди.

– У ҳолда дарахтлар ҳам бенасиб қолмаслиги аниқ, – деди у.

Труляля атрофга бир назар солди-да:

– Менингча, жангдан сўнг бу ерда бирорта ҳам дарахт қолмас-ов, – деди.

– Шунинг бари шакилдокни деб, а? – деди Алиса арзимаган шакилдокни деб тўс-тўполон кўтармоқчи бўлаётган икки азаматни уялтириш учун.

– У янги шакилдок! – деди Труляля.

“Шеърдаги анави қарға тезроқ кела қолса майли эди!” ўйлади Алиса.

– Шошилиш керак, қоронғи тушяпти.

– Борган сари зулмат қуюқлашяпти, – деди Траляля.

Атрофга кўққисдан шундай қоронғилик ёпирилдики, Алиса момақалди роқ яқинлашяпти, деган хаёлга борди.

– Қандай қалин булут-а! Тез қоплашини-чи! Худди қаноти бордай! – деди у.

– Бу қарға! – ака-укалар дод солиб оёғини қўлига олиб қочиб қолишди.

Алиса ҳам чопганча ўрмон ичкарасига кириб кетди ва бироздан сўнг баҳайбат дарахт остида тўхтади. “Қарға мени бу ердан олиб кетолмайди, – деб ўйлади Алиса. – У бутун ўрмонда довул кўтарди-я... ана, кимнингдир рўмоли учиб келаяпти!”

(Давоми келгуси сонда)

Шарлотта БРОНТЕ

(1816–1855)

ЖЕЙН ЭЙР

Роман¹

*Рус тилидан
Шахло АХРОРОВА
таржимаси*

XXV БОБ

Унаштирув ойининг сўнгги соатлари ҳам ўтиб, никоҳ куни тайин бўлди. Ҳамма тайёргарликлар тугади. Менинг энди қиладиган ишим қолмагани. Жомадонларим хонамда тахт қилиб қўйилган. Улар эртага айна пайтда ўзим ҳам билмайдиган Рочестер хоним билан узоқларда, Лондон йўлларида бўлиши керак эди. Энди фақатгина жавонда турган тўртта қоғоз – манзил кўрсатилган ёрлиқларни ёпиштириш қолди, холос. Жаноб Рочестернинг ўзи уларнинг ҳар бирига “Рочестер хоним, Н... меҳмонхонаси, Лондон”, деб ёзиб чиққанди. Мен бу ёрлиқларни жамадонларга ёпиштирмадим ва бу ишни бировга ҳам юкламадим. Рочестер хоним! Айна дамда бундай одам йўқ. У эртага, тўққиздан қанчадир дақиқа олдин туғилади. Мен аввал унинг туғилгани ва тириклигига ишонч ҳосил қилгандан сўнггина унга буларни топшираман. Столим рўпарасидаги шкафта унга тегишли бўлган кумушрангоқ никоҳ қўйлаги ҳамда ҳарир тўрпарда менинг Ловуддан кийиб келган кийимим ва похол шляпамни четга суриб қўйганининг ўзи етарли эди, уни бошқача таърифлай олмайман. Ўша кеч – соат тўққизлар бўлиб, ғира-ширада нотабийй оқиш туси билан хонани алланечук ваҳимага солиб турган бу кийимни кўрмаслик учун шкаф эшигини ёпдим. “Ёлғиз қол, оқ орзу, – дедим. – Мен титраб кетяпман, шамол ғувуллашини эшитяпман, ташқарига чиқиб, унинг нафасини ҳис этишни хоҳлайман!”

Бу титроғим фақат бир тайёргарлик кўришга шошилганим, ёки мени кутаётган катта ўзгариш, эртадан бошланадиган янги ҳаёт ҳаяжонидангина иборат эмасди. Албатта, бу иккала сабаб ҳам кайфиятимга таъсир этиб, кеч бўлганда мени хиёбонга ҳайдаб чиқариб, ҳаяжон ва таҳликага солган бўлиши мумкин. Аммо бундан-да, муҳимроқ учинчи сабаб ҳам бор эди.

Мени аллақандай ғалати ва мудҳиш ҳаёл таъқиб қиларди. Мен тушуна олмайдиган нимадир рўй бермоқдайди. Ҳеч кимга номаълум бу ҳодиса шу бугун тунда содир бўлди. Жаноб Рочестер уйда тунамади ва ҳалигача

¹ Давоми. Бошланиши аввалги сонларда.

қайтмади; у иш билан Торнфильддан ўттиз миль наридаги икки-учта фермадан иборат мулкига кетган эди. Масала хўжайинимнинг яқинда Англиядан жўнаб кетишни режалаштиргани билан боғлиқ бўлиб, унинг шахсан иштирокини талаб қиларди. Мана, энди уни кутиб ўтирибман. Мен кўнглимни алағда қилаётган топишмоқ жавобини ечишни истардим.

Хурматли ўқувчи, у келгунга қадар, сиз ҳам кутиб тулинг. Мен унга ўз сиримни очарканман, сиз ҳам бохабар бўласиз.

Кун бўйи жануб томондан эсиб, ўзи билан бир томчи ҳам ёмғир келтирмаган шамолдан беркиниб, кечда мевали бокқа кирдим. Бу ерда шамол босилиш ўрнига янада кучлироқ увлаб, шовкин солаётган эди. Дарахтлар бир томонга эгилар, шовуллар тинч туришмасди. Шамол бир-бирига қалаштирганча, булутларни осмонда елдириб учирар, бутун июль давомида бу булутлар асир тушган осмон ҳали тўлиқ мовий тусга кирмаганди.

Мен тушуниб бўлмас бир лаззат туюб шамолга қарама-қарши югурардим, гўё бу билан барча ташвиш ва таҳликаларимни замин узра шовкин солаётган мана шу ҳаво оқимига сингдирардим. Лавр хиёбонига бориб, сўтага айланиб қолган каштан дарахтини кўрдим. Унинг танаси қоп-қора кўмир бўлиб, иккига ёрилиб кетганди. Дарахт ҳали куламаган, илдизи ушлаб турибди, аммо унинг танасида ҳаёт томирлари узилган эди. Икки ёнидаги новдалар қуриб бўлган, чамаси дарахт қиш бўронларига дош бермай, қулаши мумкин эди. Аммо ҳозирча у боғда қуриган бўлса-да, бўй чўзиб турарди.

“Сиз бир-бирингизни ушлаб, тўғри қиласиз, – дедим бу икки улкан мавжудотга қараб, гўё улар мени эшитаётгандай. – Гарчи куйиб, кўмирга айланган бўлсангиз ҳам, сизда бир чимдим бўлса-да, ҳаёт асорати бор. Ўша ҳаёт чашмаси сизни маҳкам бирлаштириб турган ишончли ва ҳақиқий томир орқали оқиб келмоқда. Гарчи энди ҳеч қачон сизнинг яшил баргларингиз бўлмайди, қушлар ҳам новдаларингизга ин қуриб, эхтиросли қўшиқларини куйлашмайди. Муҳаббат ва қувонч дамларингиз ўтиб кетди, аммо сиз ёлғиз эмассиз. Ҳар бирингизда сўниб бораётганингизни ҳис этиб турувчи дўстингиз бор”.

Мен бошимни кўтариб бехос дарахт шохлари орасидан ойни кўрдим. Унинг хира ҳалқаси алвон қизил тусга кирган, гўё у менга ғамгин нигоҳини ташлаб, шу лаҳзада булутлар орасига яширинди. Торнфильдда бир дақиқа жимлик ҳукмронлик қилди, аммо узокларда, ўрмонлар ва сувлар устида ҳамон шамолнинг ёввойи хиргойиси эшитилиб турарди; бу ун шу қадар дардли эдики, мен дош беролмадим ва ўзимни орқага олдим.

Боғ орқали қайтар эканман, ҳали у ерда, ҳали бу ерда тўкилган, ўт ва томирлар орасида сочилиб ётган олмаларни тера бошладим. Уларнинг яхшилари саралаб, омборхонага олиб бордим. Кейин эса кутубхонага ўтдим, оловнинг ёнаётганлигини текширмоқчи бўлдим, негаки, жаноб Рочестер қайтиб келгач, бундай совуқ кечада каминь қаршисида ўтиришни ёқтирар эди. Каминдаги олов алангаланиб ёнарди. Мен креслони оловга яқинроқ сурдим, столни ҳозирладим, пардани туширдим ва ҳозир хўжайиним келишини айтиб, шам келтириб ёқишни буюрдим. Ҳамма тайёргарликни тугатдим, аммо кўнглим безовталиги тўхтамади; бир жойда ўтиролмасдим, нимадир мени уйдан ҳайдаб солаётгандек эди. Кутубхона ва бошқа хоналардаги кичкина ҳамда холлдаги эски соатлар ўнга занг чалди.

“Мунча кеч! – дедим мен ўзимга. – Дарвоза ёнига бораман. Ой ҳар замонда кўзга ташланиб турган бу ердан узоқдаги йўл ҳам кўринади. Эҳтимол у йўлдадир, агар уни қарши олсам, кутиш онларини оз бўлса-да қисқартираман”.

Шамол дарвоза ёнидаги дарахтларнинг тепа шохларида ўйнади. Аммо йўлнинг кўз кўриши мумкин бўлган қисми – чапда ҳам, ўнгда ҳам, – тинч ва бўш эди; ҳар замонда соя ташлаб ўтган булутлар бу йўлга бир оз жон киритар, агар улар бўлмаса, йўл ўрнида ойнанинг нурида ялтираб ҳаракатсиз узун тасма ётгандек бўларди.

Хафсалам пир бўлди, алам ва надоматдан беихтиёр кўзимга ёш келди. Мен уялиб кетдим ва ёшимни артдим. Аммо, қайтишни пайсалга солардим. Энди ой буткул яширинган ва осмон булут пардасини бутунлай ёпинган эди. Тун янада қоронғилашиб, шамол булутларни учирарди.

– У тезроқ келганда эди! Тезроқ келганда эди! – қандайдир ёмон ҳиссиётлар қуршовида ҳайкирдим. Мен уни чойга қадар кутган эдим, мана тун бўлди. Уни нима тутиб қолган бўлиши мумкин? Бирор нарса рўй бермадимикан? Мен яна кечаги тун ҳодисасини эсладим, назаримда бу яқинлашиб келаётган қандайдир бахтсизликнинг аломати эди. Умидларга жуда ҳам берилиб кетибман, афтидан уларнинг ушалиши тақдирга битилмаганди. Охирги вақтлар мен жуда ҳам бахтли эдим! Эҳтимол, менинг юлдузим чегарасига етиб келгану ва энди ботаётгандир? “Йўқ, уйга қайтиб киролмайман, – қарор қилдим мен. – У қаердадир совуқда юрганда, мен камин ёнида ўтиролмайман. Юракни ҳовлиқтиргандан кўра, танани толиқтирган яхшироқ. Уни қаршилагани бораман”.

Мен йўлга тушдим, аммо кўп юриб улгурмадим. Чорак миль қадам босган ҳам эдимки, отнинг туёқлари овозини эшитдим. Елиб келаётган бир отлик ёнида ит югуриб келарди. Безовталиклар, йўқолинглар! Бу жаноб Рочестер эди. У Мезрур устида, ортидан эса Пилот эргашган. Бу пайт ой ҳам кўк осмонда хира нур тарата бошлади. Жаноб Рочестер мени кўриб, шляпасини бошидан олди ва силкиди. Мен унга томон югуриб кетдим.

– Кўрдингми, – хитоб қилди у, эгардан эгилиб, менга қўл узатганча, – сен менсиз бир дақиқа ҳам яшай олмайсан! Этигим учига оёғингни қўй. Иккала қўлингни ҳам бер. Сакра!

Айтганини қилдим. Қувонч менга эпчиллик бахш этди ва мен эгарга, унинг олдига сакраб ўтирдим. У мени нозик бўса билан қарши олди ва мен сезмасликка ҳаракат қилган қувончини яширмади. Аммо у бирдан ташвишга тушиб сўради:

– Бирор кор-хол рўй бердими, Жейнет, бундай кеч маҳалда мени қаршилагани чиқибсан? Нима бўлди?

– Ҳеч нарса. Менга ҳеч қачон келмайдигандай туюлдингиз. Ойнанинг ортида шамол ва ёмғир ёғиб турган вақтда сизни уйда ўтириб кутишга куч тополмадим.

– Ёмғир ва шамол – бу тўғри. Қара, сув парисидай ҳўл бўлиб кетибсан. Плашимни ёпин. Сен титраётганга ўхшайсан, Жейн. Ёноғинг ҳам, кўллaring ҳам қайноқ. Ростданам ҳеч нарса рўй бермадими?

– Энди ҳеч нарса. Энди кўркувни ҳам, ғамни ҳам ҳис қилмаяпман.

– Демак сен ҳар иккаласини ҳам ҳис қилгансан?

– Ҳа. Аммо, буни сизга кейин айтиб бераман, жаноб, ва менимча, хаво-тиримдан сиз фақат куласиз, холос.

– Мен устингдан эртанги кундан кейингина самимий куламан. Унгача бунга журъат килолмайман: менинг тақдирим алдамчи, мен унга ишонмайман. Наҳотки, ўша, илонбаликдай қўлдан чиқиб кетувчи, наъматакдай тикан санчувчи қиз сен бўлсанг? Мен бутун ой давомида, тиканингни санчиб олишингдан кўрқиб, сенга бармоғимни ҳам текизмадим, энди эса, кучоғимда мулойим кўзичокдай ўтирибсан. Сен далага ўз чўпонингни кутиб олгани чиқдингми, Жейн?

– Сизни соғиниб кетдим, аммо, ўзингиздан кетиб қолманг. Мана, Торнфильдга етдик. Мени қўйворинг, тушаман.

У мени дарвоза ёнида туширди. Жон отни ушлади, жаноб Рочестер эса ортимдан холлга кириб, тезроқ кийимимни алмаштириб, кутубхонага тушишимни айтди. Зинага етганимда, у мени яна тўхтатди ва кўп ушланиб қолмаслигимни сўради. Мен ноз килиб ўтирмадим. Беш дақиқадан кейин унинг ёнида эдим. У овқатланаётганди.

– Стул олиб, мен билан ўтир, Жейн. Бу бизнинг Торнфильддаги охириги кечки овқатимиз бўлсин, кейин узок, жудаям узок ойларга кетамиз.

Унинг олдида ўтирдим, аммо таом ўтмаслигини айтдим.

– Олдингда саёҳат тургани боисми, Жейн? Лондонга сафар ҳақидаги хаёл иштаҳангни бўғаяптими?

– Бутун оқшомда, ўзимга келажаким хирадай туюлди. Бошимга қандай фикрлар келганини бир Худо билади ва бутун ҳаётим тушга эврилди.

– Мендан бошқа, мен ўнгингдаман, – тегиниб кўр.

– Сиз, жаноб, катта шарпасиз. Сиз фақат тушсиз.

У кулиб, қўлини узатди.

– Наҳотки, бу тушга ўхшаса? – деди у, қўлини кўзимга олиб келиб. Унинг қўллари кучли, мушакдор, бармоқлари узун эди.

– Ҳа, гарчи унга тегиниб турсам-да, бу туш, – дедим мен, унинг қўлини нари суриб. – Жаноб, овқатланиб бўлдингизми?

– Ҳа, Жейн.

Мен кўнғирокни чалиб, столни йиғиштиришни буюрдим. Биз яна ёлғиз қолгач, каминдаги қўмирни титдим ва жаноб Рочестернинг оёғи олдидаги кичкина ўриндикқа ўтирдим.

– Ҳадемай, тун ярмига оғади, – дедим мен.

– Ҳа. Эсингдами, Жейн? Сен тўйим олдидан бутун тунни менинг ёнимда ўтказишга ваъда бергандинг.

– Эсимда. Мен ваъдамни бажараман ва ёнингизда камида бир ё икки соат ўтираман. Умуман ухлагим келмаяпти.

– Ҳамма нарсанг тайёрма?

– Ҳаммаси, жаноб.

– Меники ҳам, – жавоб берди у. – Мен ҳаммасини ташкиллаштирдим. Эртага никоҳдан ярим соат ўтиб, биз Торнфильдни тарк этамиз.

– Жуда яхши, жаноб.

– Сен бу сўзларингни ғалати табассум билан айтдинг. Нимадан ёноғинг кизариб кетган ва нимадан кўзларингда ғалати чўғ чакнаяпти? Мазанг бўлмаяптими?

– Менимча, йўк.

– Сенингча! Нима гап ўзи? Айт, сенга нима бўляпти?

– Айтолмайман, жаноб. Кўнглимдан кечаётганларни тилимга чикаролмайман. Мен бу соатлар абадиётга чўзилишини истардим. Эртанги кун бизга нималар тайёрлаб турганини ким билади!

– Бу шунчаки вахима. Сен жуда чарчагансан ёки ўта ҳаяжондасан.

– Сиз-чи, жаноб, бахтли ва хотиржаммисиз?

– Хотиржам? – Йўқ. Бахтли? – Ҳа, юрагимнинг энг тубигача.

Мен сўзларининг исботини юзида кўриш учун нигоҳларимни кўтардим. Унда чуқур ҳаяжон зоҳир эди.

– Менга ишон, Жейн, – деди у, – кўнглингни босиб, ғаш илиб турган юкни ол ва уни менга бер. Нимадан кўрқаяпсан? Менинг ёмон эр бўлиб чиқишимданми?

– Мен бу ҳақда ҳамма нарсадан кам ўйлайман.

– Эҳтимол қаршингда турган янги муҳит, янги ҳаёт сени чўчитаётгандир?

– Йўқ.

– Сен мени қийнаяпсан, Жейн. Сенинг нигоҳинг ва оҳангинг, улардаги ғамгинлик ва қатъият мени хавотирга солаяпти. Менга тушунтириб беришингни илтимос қиламан.

– Унда эшитинг, жаноб. Сиз ўтган тунда бўлмадингиз, тўғрими?

– Йўқ эдим, тўғри. Ҳа, эсимда... Сен яқингинада мен йўқлигимда содир бўлган воқеага шама қилгандинг, у, афтидан бирор арзимас нарса бўлиши керак. Аммо у сени хавотирга солибди. Айт, нима эди у? Эҳтимол, билиб-билмай, Фэйрфакс сенга бирор нарса деб юборгандир, ёки оқсочлардан бирортасининг гап-сўзи ҳамиятингга теккандир?

– Йўқ, жаноб. – Соат ўн иккига занг урди. Мен холлдаги соатнинг бўғиқ, ҳамда хонадаги стол соатларининг жарангдор овози тингунига қадар кутиб турдим, сўнг давом этдим. – Кеча кун бўйи банд бўлдим ва бу юмушлар ичида жуда бахтли эдим, сиз тахмин қилгандай, янги муҳитдаги ҳаёт, умуман ҳеч нарса кўрkitмайди мени. Аксинча, сиз билан бирга яшаш умиди, худди сизга бўлган севгим каби қалбимни қувончга тўлдиради. Йўқ, жаноб, ҳозир мени эркаламанг, охиригача эшитинг.

Кеча ҳодисалар яхши кунларимиздан дарак берапти, деб ҳисоблаётгандим. Кун очиқ, агар эсласангиз, жуда сокин эди ва мен сиздан умуман хавотир олмаётгандим. Чойдан сўнг, сиз ҳақингизда ўйлаганча, айвонга чиқдим. Сиз менинг тасаввуримда шу қадар жонли турардингизки, деярли, сизнинг йўқлигингизни ҳис этмадим. Мен қаршимда турган ҳаётим ҳақида, шунингдек, худди денгиз унга қуйилаётган дарёдан кенг бўлгани каби, меникига нисбатан кенгроқ ва рангин бўлган сизнинг ҳаётингиз тўғрисида ўйлардим. Мен ҳаётимиз ғамгин бўшлиқдан иборат, дейдиган ваъзхонларнинг гапларига қўшилмайман. Менинг учун у атиргул каби гуллаяпти. Уфқнинг бирдан ранги бўзарди ва булутлар пайдо бўлди. Мен уйга кирдим. Софи ҳозиргина келтиришган никоҳ кўйлагини кўришим учун мени юқорига чақирди; қўйлак остидаги кутида сизнинг совғангизни кўрдим: бу ҳарир ёпинчикни князларга хос ҳиммат билан Лондондан жўнатган экансиз, афтидан, агар мен қимматбаҳо нарсалар киймасликка қарор қилсам, унда сиз қимматбаҳодан кам бўлмаган нимадир кийдиришга мажбур қилишга қарор қилгансиз. Зодагонларга хос дингиз ва қистовларингиз билан плебей наслидан бўлган қаллиғингизни пэрларнинг кизи сингари ясантирмоқчи бўлганингиз учун сизга тегажоглиқ қилишни тасаввур қилиб, ўзимча кулиб қўйдим. Тасаввурим-

да сизга бир парча тўрни кўрсатиб, эрига на бойлик, на гўзаллик, на бир фойдали алоқалар келтирадиган келин учун шунинг ўзи яхшимасми, деб савол бердим. Мен юз ифодангизни аниқ кўрдим ва ғзаб билан қилган хитобингизни ҳам аниқ эшитдим: сиз ўз бойлигингиз ва аҳволингиз қоникарли даражада эканлиги, пул ёки мартабага уйланишга умуман эҳтиёжингиз йўқлигини айтдингиз.

– Мени қанчалар ўрганиб олибсан, сеҳргар! – гапимни бўлди жаноб Рочестер. – Ҳарир сени нима билан кўрқитди? Унда оғу ёки ханжарни кўрдингми? Юзингнинг тундлиги нимадан?

– Йўқ, жаноб. Бу қимматбаҳо, нафис нарсанинг ёнида Фэйрфакс Рочестернинг ғуруридан бошқа ҳеч нарса кўрмадим ва у мени зарра ҳам кўрkitолгани йўқ, мен бу шайтоннинг нигоҳларига ўрганиб қолганман. Кун хиралашиб, шамол кучайиб борарди. У кеча бундай увламаганди, ингичка овозда, кўнгилни сикадиган шикоятмуз оҳангда зорланганди, холос. Мен сизнинг уйда бўлишингизни истадим. Мана шу хонага кирдим, совуқ камин ва бўш креслонгизни кўриб, юрагим сиқилди. Ва ниҳоят, тўшагимга ётдим, аммо умуман ухлай олмадим. Мени қандайдир безовта ўйлар қийнар эди. Шамолнинг тобора кучайиб бораётган гувиллаши остида қандайдир бўғиқ нолани эшитгандай бўлдим. Даставвал унинг уй ичидами, ёки дераза ортида эканлигини англай олмадим, аммо ҳазин овоз яна такрорланди. Охири, мен уй яқинида бирорта ит улияпти, деган қарорга келдим. Овоз тинганида қувондим ҳам. Мен ухладим, аммо уйкумда, тушимда ҳам қора ва бўронли тун гавдаланаверди, сиз билан бирга бўлиш истаги яна таъқиб қила бошлади, мен ўртамизда турган қандайдир ғамгин ва ғалати ғовни ҳис этгандай бўлдим. Туннинг дастлабки соатида кўрган тушимда эгри-бугри йўллардан борардим. Атрофим зим-зиё, ёмғир ёғарди. Қўлимда кичкина ва ожиз бола бўлиб, у менинг совуқ кучоғимда титрар ва қулоғим остида зорланиб ингилларди. Назаримда, сиз ҳам шу йўлда, фақат олдинроқда эдингиз; мен сизга етиб олиш учун бор кучимни сарфлардим ва сизни тўхтатиш учун исмингизни айтиб чақиришга ҳаракат қилардим. Аммо ҳаракатларим ожиз ва умуман овозим чиқмасди. Сиз эса борган сари узоқлашиб борардингиз.

– Сенинг ёнингда бўлганимда ҳам ўша тушлар қийнаяптими сени, Жейн? Сен, шунчаки асабий қизчасан; кўзингга кўринаётган бу таҳдидларни унут ва олдимизда турган бахт ҳақида ўйла. Мени севишингни айтаяпсан, Жейнет. Мен буни унутмайман, сен ҳам ўз сўзларингни рад этолмайсан. Улар сенинг лабларингдан учди, мен уларнинг майин ва тоза жарангини эшитдим; сенинг “Сиз билан яшаш умиди, сизни севишим қалбимни сўнгсиз қувончга тўлдиради, Эдвард”, деган гапларинг танта-навор ва жуда ширали қўшиққа ўхшайди. Мени севасанми, Жейн? – такрорлади у.

– Юракнинг бор қудрати билан сизни севаман.

– Жуда ғалати, – деди у бироз сукутдан сўнг. – Бу сўзлар негандир юрагимга оғрик солди. Нимага? Эҳтимол, сен бу сўзларни илоҳий бир тарзда эътироф этганинг, менга қадаб турган нигоҳинг сўнгсиз умидга, ҳақиқатга, садоқатга тўла бўлгани туфайлидир? Назаримда, рўпарамда инсон эмас, рух ўтиргандай. Яна жиззаки тирранчага айлан, Жейн, сен кўзларингга ғзаб жойлашни жуда яхши удалайсан. Ўша истехзоли, кўпол табассумингни қил, мени ёмон кўришингни айт, ҳақорат қил, жаҳлимни чиқар,

аммо юрагимни бундай эзма. Мен бундай ғамгинликдан кўра ғазабингни афзал биламан.

– Мен ҳикояни тугатгандан сўнггина сизнинг жаҳлингизни чиқариб, хоҳлаганча, ғашингизга тегаман. Аммо, мени охиригача эшитинг.

– Мен, ҳаммасини айтиб бўлдинг, деб ўйлагандим, Жейн. Ғамгинлигининг боиси кўрган тушингда, деб ўйлабман.

Мен бош чайқадим.

– Нима? Яна нимадир борми? Аммо бунинг жиддийлигига ишонмайман. Олдиндан ишонмаслигимни айтдим. Давом эт.

Юзидаги нотинчлик ифодаси ва асабийлашиш аломатлари мени ҳайратга солди, аммо давом эттирдим:

– Мен яна бир туш кўрдим: Торнфильд укки ва кўршапалаклар макон қилган харобазорга айланган эмиш. Унинг қулай-қулай, деб турган баланд ва бузилиб ётган деворидан ўзга, улуғвор кўринишидан асар ҳам қолмаганди. Мен шу харобазор ўтлоқларида ойдин тунда юрган эканман. Гоҳ мрамор синикларига, гоҳ ганч карнизларга қоқинардим. Рўмолимга ўралганча, нотаниш болани кўтариб борардим. Уни ҳеч қаерга қўёлмасдим, қўлларим толиққан, оғирлигига қарамасдан, уни кўтариб юришга мажбур эдим. Бирдан йўлимда от туёғи овози эшитилди, бу сиз эканлигингизга ишончим комил эди. Сиз кўп йилларга узоқ мамлакатларга отлангандингиз. Мен охириги марта сизни кўриб қолиш учун бузилган деворларга тирмашиб, алам ва ғам билан қийналиб чиқаётгандим. Оёғим остидан тошлар думалаб кетар, мен ушлаб олган шох-шаббалар қўлимдан сирғаларди. Дахшат ичра бўйнимдан қучиб олган бола эса мени бўғарди. Барибир, деворга тирмашиб чиқиб олдим. Сиз узоқ ва оппоқ йўлда кичик нукта бўлиб кўринардингиз ва борган сари узоқлашиб борардингиз. Шамол шу қадар қучли эдики, мен тик тура олмадим. Девор четига ўтириб, йиғлаётган болани овутиш учун қўлимда тебрата бошладим. Сиз йўл бурилишида кўринмай кетдингиз. Сизни нигоҳим билан кузатиб қолиш учун тиззаладим. Девор қулай бошлади ва мен тебраниб кетдим. Бола тиззамдан учиб кетди, мувозанатни йўқотдим, қулаб тушдим ва шу пайтда уйғониб кетдим.

– Энди тугадими, Жейн?

– Бу эртақнинг бошланиши, жаноб, эртақ энди бошланади. Ўрнимдан турганимда, қандайдир нур кўзимни қамаштирди. Мен тонг отган бўлса керак, деб ўйладим, аммо адашган эканман. Бу шамнинг ёруғи эди. Мен Софи кирган бўлса керак, деб ўйладим. Столим устида шам турарди, кеча мен никоҳ қўйлагим ва ҳарир ёпинчиғимни қўйган шкаф эшиги очик эди. Қандайдир шитирлаш овози эшитилди. Мен “Софи, нима қиялпсиз?” деб сўрадим. Аммо ҳеч ким жавоб бермади. Шкафдан қандайдир шарпа чикди, стол устидан шамни олиб, унинг ёруғида илгакдаги никоҳ кийимларимни кўрди. “Софи! Софи”, деб яна бақирдим. Аммо кирган одам индамади. Мен ўрнимдан туриб, олдинга энгашдим. Аввалига ҳайрон бўлдим, сўнг ўзимни йўқотиб қўйдим. Томиримда қоним қотиб қолгандай бўлди. Жаноб Рочестер, бу Софи ҳам, Ли ҳам, Фэйрфакс хоним ҳам; ҳатто, – бунга тўла ишончим комил, – анави ғалати хотин Грэйс Пул ҳам эмас эди!

– Аммо, барибир, улардан бири бўлган, – гапимни бўлди хўжайиним.

– Йўқ, жаноб, мен жиддий ишонтириб айтаманки, улар эмас эди. Рўпарамда турган одамни ҳеч қачон Торнфильдхоллда кўрмаганман, унинг бўй-басти ҳам, қиёфаси ҳам мутлақо менга нотаниш.

– Уни тасвирлаб бер, Жейн.

– Бу, афтидан хотин киши эди, жаноб, баланд ва тик бўйли, калин ва қора сочи белигача тушган эди. Унинг кўйлаги қанақа эканини, кўйлакми, чойшабми, кафанлик эканини билмайман, аммо унинг эгнидаги узун ва оқ эканини кўрдим.

– Унинг юзини кўрдингми?

– Аввалига йўқ. У илгакдан менинг тўрөпинчиғимни олди, унга узоқ вақт қараб турди, сўнг бошига тақиб, ойнага ўтирилди. Мана шу дақиқаларда унинг юз ифодасини аниқ кўрдим.

– Қанақа эди юзи?

– У менга даҳшатли ва ёвуз бўлиб кўринди, жаноб. Мен ҳеч қачон бунақа юзни кўрмаганман. У қандайдир кўрқинчли ва ёввойисифат эди. Мен унинг ола-кула қизарган кўзларини, шишинқираган кўкиш-қизил юзини буткул унутишни истаيمان.

– Арвоҳлар оддий рангсиз бўлишади, Жейн.

– Бу юз, жаноб, қизил эди. Лаблари шишган ва қорайган, пешонаси уюлган, қоши қонга тўлган кўзларидан баланд кўтарилганди. Бу юз нима ни ёдга солганини айтайми?

– Айт.

– Немис эртақларидаги вампирни.

– А? У яна нима қилди?

– У тўрөпинчиғимни бошидан олиб, иккига айирди ва оёғи остига олиб, топтай бошлади.

– Кейин-чи?

– Сўнг пардани очиб, деразадан қаради. Эҳтимол у тонгнинг ёришиб келаётганини кўргандир, кейин фақат шамни олди-да, эшик томон бораркан, каравотим ёнида тўхтади. Даҳшатли кўзларини менга қадади. Шамни юзимнинг олдиғача олиб келди. Мен устимда энгашган бу кўрқинчли коматни кўрдиму, ҳушимни йўқотдим. Иккинчи марта, иккинчи марта мен даҳшатдан ҳушимни йўқотишим.

– Ўзингга келганингда, ёнингга ким бор эди?

– Ҳеч ким, жаноб, ҳовлида кун ёришган эди. Мен ўрнимдан туриб, юзим ва бошимни совуқ сувга чайдим, сув ичдим; гарчи, мадорим қуриган бўлса-да, таним соғ эди ва бу кўрганларимни сиздан бошқа ҳеч кимга айтмасликка қарор қилдим. Энди эса айтинг, бу аёл ким ёки нима эди?

– Биринчи галда, бу сенинг тасаввуринг маҳсули. Бу шубҳасиз. Мен сени эҳтиёт қилишим лозим, азизам. Сенинг асабларинг кўпол зўриқишлар учун яралмаган.

– Сизни ишонтириб айтаманки, бу ерда менинг асабларимнинг ҳеч қандай даҳли йўқ. Шарпа ҳақиқатда мавжуд эди. Буларнинг ҳаммаси менинг хонамда содир бўлди.

– Сен кўрган тушлар ҳам ҳақиқатда содир бўлганми? Торнфильд харобазорга айланганми? Мен сени ташлаб, узоқ йўлларга чиқиб кетдимми? Сени бир томчи ёшсиз, сўзсиз, бўйсиз тарк этдимми?

– Ҳозирча йўқ.

– Мен шундай қилмоқчиманми? Бизни мангуга бирлаштирадиган кун яқинлашмоқда. Бирга бўлганимиздан сўнг, тасаввурдаги бу дахшатлар ўз-ўзидан йўқолади. Бунинг учун жавоб бераман.

– Тасаввурдаги дахшатлар, жаноб? Қанийди шундай бўлса! Агар сиз ҳам бу сирли меҳмон билан боғлиқ сирни тушунтириб беролмайдиган бўлсангиз, унинг ростданам тасаввур бўлишини шунчалар хоҳлардимки!

– Агар мен ҳам тушунтириб беролмаган бўлсам, Жейн, демак у бўлмаган.

– Аммо, жаноб, эртаси куни уйғонгач, мен ҳам ўзимга шундай дедим-да, унинг тасаввур эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун хонани кўздан кечирганимда, полда ҳақиқатан ҳам иккига бўлинган тўрөпинчик ётарди.

Мен жаноб Рочестернинг чўчиб тушгани ва титраб кетганини кўрдим. У шошиб мени кучиб олди.

– Худого шукур! – хитоб қилди у. – Агар ҳақиқатан ҳам ёнингда ёвуз махлуқ бўлган бўлса, фақат тўрөпинчиғингни поралабди. Яна нима бўлиши мумкинлигини ўйлашнинг ўзи дахшат!

Ҳансираганича, у шунчалар қаттиқ бағрига босдики, нафасим қисилиб қолишига оз қолди. Бир неча сония ўтгач, тетик оҳангда давом этди:

– Энди эса, Жейнет, сенга ҳаммасини тушунтираман. Бу ярим туш, ярим ҳақиқат. Шубҳасиз, сенинг хонанга қандайдир аёл кирган. Бу хотин фақат Грейс Пул бўлиши мумкин. Сен уни ғалати мавжудот, деб тўғри айтдинг. У мен билан, Мэзон билан нима ишни амалга оширганини эсла. Сен уни туш ва сергаклик ўртасида кўргансан, сен босинқирагансан, деяшли алаҳлагансан, – у сенга ҳаёлий мавжудот бўлиб кўринган: узун ва ёйилган қора сочлар, шишган ва қорайган юз, баланд бўй – бу ҳаммаси сенинг тасаввуринг. Бу алаҳлаш оқибати. Ҳарир ёпинчик ростданам йиртилган, бу ўша аёлга жуда ўхшайди. Сен албатта, бу аёлни уйда нега тутиб турганимни сўрайсан. Бунинг сабабини тўйимиздан бир кун ўтгач айтаман, аммо ҳозир эмас. Сен қоникдингми, Жейн? Сирни шундай тушунтиришни қабул қиласанми?

Мен ўйланиб қолдим. Бу ягона тушунтириш мумкин бўлган нарса эди. Тўғри, мен жавобдан қоникмадим, аммо жаноб Рочестерга ўзимни унга ишонгандай қилиб кўрсатдим. Бу суҳбат менга енгиллик бағишлади ва хўжайинимга табассум билан жавоб қайтардим. Соат тунги тўртдан ошганди, у билан хайрлашиш лозим эди.

– Софи Адель билан болалар хонасида ухлаётган бўлса керак, а? – сўради у шамни ёқаётганда.

– Ҳа, жаноб.

– Адельнинг каравотчасида сенга ҳам етарли жой топилади. Бугун тунни у билан бирга ўтказ, Жейн. Бу нарсалар сенга шунчалар таъсир этган экан, ёлғиз ётишингни истамайман. Менга болалар хонасида ухлашга ваъда бер.

– Мен у ерда жон деб ётаман, жаноб.

– Эшикни ичкаридан яхшилаб ёпиб ол. Тепага чикқанда, Софини уйғот ва унга сени вақтида уйғотишни эслатган бўл. Сен саккизгача кийиниб ва нонушта қилиб улгуришинг лозим. Энди эса миянгдан барча бўлмағур ҳаёлларни қувиб юбор, Жейнет. Шамол тинганини, фақат япроқларнинггина секин шивирлаётганини, ёмғирнинг эса дераза ойна-

ларини саваламаётганини эшитмаяпсанми? Қара (у пардани кўтарди), қандай гўзал тун!

У ҳақ эди. Осмоннинг тенг ярми тиниқ ва булутсиз эди. Шамол йўналишини ўзгартириб, энди булутларни шарққа ҳайдаётганди ва улар қумушранг қатор ҳосил қилишганди; ой эса борлиқни сокин ёритиб турарди.

– Ҳўш, – деди жаноб Рочестер юзимга саволчан назар ташлаб, – Менинг Жейнетим энди ўзини қандай ҳис қилипти?

– Тун очиқ, жаноб, мен ҳам.

– Бугун тунда сенинг тушингга айрилиқ ҳам, ғам ҳам кирмайди, сен фақат бахтли севги ва тотли висолни кўрасан.

Унинг башоратининг ярмигина амалга ошди. Мен бу тунда ғамгин нарсаларни туш кўрмадим, аммо қувончлисини ҳам, чунки мен умуман ухлолмадим. Кичкина Аделни қучоқлаганча, унинг болаларча сокин, беташвиш, соф тушларини кўриб, тонг отишини кутдим; мен буткул сергак эдим. Қуёш чиқиши билан мен ҳам ўрнимдан турдим. Тураётганимда Адель менга қанчалар ёпишиб олганини эслайман, шунингдек, уни ўпиб, қўлларини секин бўйнимдан олганим ҳам ёдимда. Мен ғалати ҳиссиётдан йиғлаб юбордим ва йиғим унинг оромини бузиб юбормаслиги учун чиқиб кетдим. У менга ўтган ҳаётимнинг рамзи бўлиб туюлди, мен кутиб олишга шайланаётганим эса ҳам жозибали, ҳам ваҳимали, ноаниқ келажагимнинг образи эди.

XXVI БОБ

Софи мени кийинтиргани еттида келди; у жуда узоқ қуймаланди, бу вақтда кутишдан сабри тугаган жаноб Рочестер нега келмаётганимни сўратиб, тепага одам чиқарди. Айни вақтда Софи сочимга тўрөпинчик қадаётганди, – бу ўзим тайёрлаган оддий кашта бўлаги эди. У ишини тугатиши билан мен ўзимни эшикка урдим.

– Бир дақиқа! – бақирди у французчалаб. – Ҳеч бўлмаса, ойнага қаранг, сиз қарамадингиз ҳам.

Эшикнинг олдидан ўгирилиб, ойнага қарадим. Ёркин қўйлақ ва тўрөпинчикдаги қоматни кўриб, ўзимни танимадим, – у менга бегонадай туюлди.

– Жейн! – пастдан овоз эшитилди ва мен зинага югуриб кетдим. Жаноб Рочестер мени ярим йўлда кутиб олди. – Мунча имилладинг, – деди у, – менинг юрагим сабрсизликдан ёрилиб кетай деди, сен эса келақолмадинг!

У мени ошхонага олиб борди, бошдан оёғимга разм солиб, нилуфар гули сингари гўзал эканимни, нафақат ҳаётининг фахри, балки қалбининг нури эканимни айтди, сўнг эса нонуштага фақат ўн дақиқа ажратиши ҳақида огоҳлантирди ва қўнғироқни чалди: Яқинда ишга олинган хизматкорлардан бири кирди.

– Жон тайёрланыптими?

– Ҳа, жаноб.

– Буюмларни пастга олиб тушишдими?

– Олиб тушишяпти, жаноб.

– Черковга бориб, жаноб Вуд (черков ходими) ва руҳоний ўша ердалигини билиб келинг. Тез қайтиб, менга ҳисоб беринг.

Ўқувчи билади, черков шундоқ дарвоза ёнида жойлашган. Хизматкор дарров қайтиб келди.

– Жаноб Вуд черков омборида. У кийиняпти.

– Файтун-чи?

– Отларни кўшишяпти.

– Черковга пиёда борамиз, аммо қайтаримизда карета тайёр туриши керак. Юкларни ортиб, боғласин, аравакаш жойида ўтирсин.

– Хўп бўлади, жаноб.

– Жейн, сен тайёрмисан?

Мен ўрнимдан турдим. Бу тўй ғалати эди, на куёвжўралар бор, на дугоналар, на қариндошлар; жаноб Рочестер ва мендан бошқа ҳеч ким. Холлда бизни Фэйрфакс хоним кутиб турганди. Мен унга бир неча сўз айтмоқчи бўлдим, аммо қўлимни темир мисол кисиб туришарди; жаноб Рочестер мени олдинга шунчалар тез етаклаб борардики, унинг ортидан аранг етиб улгураётгандим. Унинг юзига қараб, бир сония ҳам кечикмасликка ҳаракат қилаётганини кўрдим. Жаноб Рочестернинг куёвлик сийрати ғалати экани хақида ўйладим: унинг юзида ғамгин қатъият ва букилмас ирода акс этган, уюлган қошлари остида кўзлари учқун сачратиб турарди.

Мен куннинг очик ёки булутли эканини сезмадим. Биз дарвоза томон бош хиёбондан югуриб борар эканмиз, осмонга ҳам, ерга ҳам қарамадим. Юрагим ҳозир нигоҳларимда жойлашган ва улар гўё жаноб Рочестерга михланиб қолган эди. Мен унинг жиддий ва қайноқ нигоҳлари пинҳона қаерга қадалганини кўришни истардим. У қайсарлик билан, чекинмай курашаётган хаёлларини билишни истардим. Черков бўсағасида менинг ҳансираб қолганимни сезиб, у тўхтади.

– Мен муҳаббатда қаттиққўллик қилдим, – деди у. – Менга суяниб, бир дақиқа дам ол, Жейн.

Қаршимизда сокин юксалиб турган кулранг черковни ҳозиргидай эслайман; унинг гумбази атрофида кизариб турган тонгги осмонни қорайтирганча, қарғалар учиб юришарди. Шунингдек, яшил қабрчалар ҳамда қабртошлар орасида ўйилган ёзувларни ўқиганча кезиб юрган икки нотаниш одамни ҳам эслайман. Ўтибор қилганимнинг сабаби, улар бизни кўргандан сўнг черков томон юрганлари бўлди. Мен уларнинг ён эшикдан кириб, тантанада иштирок этишларига ишончим комил эди. Жаноб Рочестер уларни пайкамади; у кутилмаганда қон югурган юзимга ўтибор билан термилиб турарди. Мен пешонамда тер томчисини ҳис қилдим, лабим ва ёноқларим совиб кетганди. Ўзимга келгач, у мени авайлаб, йўлак бўйлаб черков дарвозаси томон етаклай бошлади.

Биз оддий ва сокин ибодатхонага кирдик. Рухоний меҳроб ёнида, бизни оқ кийимда кутар, ёнида эса черков ходими турарди. Ҳамма ёқ сокин, фақат бир бурчакда икки соя ғимирлаб юарди. Менинг тахминим тўғри чиқди: нотаниш одамлар черковга биздан олдин киришган ва Рочестерлар сағанаси олдида бизга орқа ўтирганча туришарди. Улар сағана панжараси орқали Қизил ва Оқ Атиргул урушида ўлдирилган Дэймер Рочестер ва унинг хотини Элизабет Рочестерларнинг даҳмасини кўриклаб турган, тиз чўккан фаришталар тасвири туширилган мармар тобутни томоша қилишарди.

Биз ўз ўрнимизни эгалладик. Орқадан келаётган оҳиста қадамларни эшитиб, ортимга ўгирилиб қарадим: нотаниш одамлардан бири черков

хонасига яқинлашиб келарди. Ўқиш бошланди. Никоҳ нималигини тушунтиргач, руҳоний ёнимизга келди ва жаноб Рочестер томон бироз эгилиб, давом этди:

– Мен ҳар иккингиздан ҳам сўрайман ва талаб қиламан (худди юракнинг барча сирлари очилган охират кунидаги каби): агар бирортангизга сизнинг қонуний никоҳдан ўтишингизга ҳалақит қиладиган бирор нарса маълум бўлса, буни тан олинг, акс ҳолда, Худо уларни бирлаштиришни рад этади ва у никоҳ қонуний ҳисобланмайди.

У жим қолди, зеро, удум шуни талаб қиларди. Бу жимлик қачон бузилган? Эҳтимол, юз йилда бир мартадир. Руҳоний қўлида турган китобдан кўзини узмай, бир он чуқур нафас олди ва давом эттириш мақсадида қўлини узатди ва унинг лаблари “Бу аёлни хотинликка қабул қиласанми?” деб сўрашга чоғланган ҳам эдики, якингинамизда кимнингдир қатъий овози янгради:

– Никоҳ бўлиши мумкин эмас, негаки, мен унга тўсқинлик қиладиган сабабни биламан.

Руҳоний гапирган одамдан кўз узмай, жим бўлиб қолди, унинг ёнидаги черков ходими ҳам гангиб қолган эди. Жаноб Рочестер қаршисида тубсизликка рўпара келгандек, чўчиб тушди; мувозанатини сақлаш учун ерга маҳкамроқ қадалди, бошини бурмасдан, ҳеч кимга қарамасдан, деди:

– Давом этинг.

У паст ва бўғиқ овозда шу сўзни айтгач, яна жимлик чўкди. Сўнг жаноб Вуд деди:

– Шундай эътироз билдирилгач, мен давом эттиролмайман. У ҳақиқатга тўғри келишини аниқлашим лозим.

– Никоҳ маросими тўхтатилиши керак, – яна эшитилди орқамиздан овоз. – Мен эътирозимнинг тўғрилигини исботлаш имкониятим бор: никоҳга тўсқинлик қилувчи сабаб бор.

Жаноб Рочестер эшитди, аммо, чамаси, аввалгидай чайқалиб кетмади. У мағрур туриб менинг ва ўзининг қўлини сиқди. Бу кафт қанчалар қайноқ эди ва унинг пешонаси айни дақиқада оқ мрамар янглиғ оқариб кетганди! Кўзлари тийрак ва унда гўё исён олови ёнарди!

Жаноб Вуд, афтидан, ўзини йўқотиб қўйди.

– Қандай сабаб тўсқинлик қилади? – сўради у. – Эҳтимол уни бартараф этиш мумкиндир? Тушунтириб беринг.

– Худо билади, – жавоб бўлди унга. – Мен уни бартараф қилиб бўлмайди, деган бўлардим. Ва менинг гапларим асоссиз эмас.

Нотаниш одам олдинга чиқди ва панжарага тирсаги билан суянди. У ҳар бир сўзни вазминлик билан қатъий ва ишончли қилиб, аммо паст овозда гапирди:

– Бу сабаб шундаки, жаноб Рочестер уйланган ва унинг хотини тирик.

Бу сокин сўзлар шу қадар миямга урдики, момақалдиروқнинг энг дахшатли овози ҳам бундай таъсир кўрсатмаган бўларди. Менинг қоним бу ҳийлакор хужумни шу қадар ҳис қилдики, олов ва қаҳратонни у бу каби ҳис қилмаган бўларди. Аммо ҳушимни йўқотмаслик учун ўзимни маҳкам тутдим. Жаноб Рочестерга қарадим ва уни ҳам менга боқишга мажбур қилдим, унинг юзи жонсиз ҳайкални эслатарди. Кўзлари алам билан ёниб турарди. У ҳеч нарсани рад этмади; гўё у бутун дунёга на-

зар ташлаётганди. У на бир сўз айтди, на кулди, гўё у менда одам зотини кўрмаётганди, у факатгина белимдан кучиб, ўзига тортди.

– Кимсиз? – сўради у нотаниш одамдан.

– Шарифим Бригтс, Лондондан вакилман.

– Ва менга қандайдир хотинни ёпиштиряпсизми?

– Сиз томонингиздан тан олинмаса-да, қонун томонидан тан олинган хотинингиз ҳақида эслатишга тайёрман.

– Уни тасвишлаб беринг, исми нима, қариндошлари ким, қаерда яшайди?

– Марҳамат! – Жаноб Бригтс бамайлихотир чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқарди ва тантанали тарзда ўқий бошлади:

“Мен шуни таъкидлайман ва исботлай оламанки, фалон йилнинг йигирманчи октябрида (ўн беш йил олдин) ...шир графлигидаги Торнфильд-холлдан Эдвард Фэйрфакс Рочестер савдогар Жонам Мэзон ва хотини Антуанеттанинг қизлари, менинг синглим Берта-Антуанетта Мэзонга уйланган, никоҳ Ямайкада, Спаништаунда ўқилган. Никоҳ тўғрисидаги ёзувларни черков китобларидан топиш мумкин, унинг нусхаси эса менинг қўлимда мавжуд. Имзо: Ричард Мэзон”.

– Агар бу ҳужжат ҳақиқий бўлса, у факат менинг уйланганлигимни тасдиқлайди, аммо у ерда номи қайд этилган аёлнинг тирик эканлигини эмас.

– Уч ой олдин у тирик бўлган, – эътироз билдирди Жаноб Бригтс.

– Буни қаердан биласиз?

– Менинг гувоҳим бор, унинг кўрсатмаларини, жаноб Рочестер, ҳатто сиз ҳам рад эта олмайсиз.

– Уни бу ерга олиб келинг ёки бу ердан йўқолинг.

– Аввал уни сизга таништираман. У шу ерда. Жаноб Мэзон, бу ёққа келинг, илтимос.

Бу номни эшитиб, жаноб Рочестер тишларини ғижирлатди. Бутун танаи безгак тутгандай титрай бошлади. Мен унга жуда ҳам яқин бўлганим боис, гўё бошидан оёғига қадар оқаётган қаҳр ва ғазаб тўлқинини жисмонан ҳис этдим. Орқа томонда турган иккинчи нотаниш одам яқин келди. Жаноб Бригтс елкаси оша рангпар юз кўринди. Ҳа, бу Мэзоннинг ўзи эди. Жаноб Рочестер ўгирилиб, унга ғазаб билан қаради. Кўзларининг одатий ранги қора эди, аммо мен унда ҳозир ғалати қизғиш, ёниб турган оловни эслатувчи қон рангидаги учкунни кўрдим. У кучли қўлларини узатиб, Мэзонни бир уриб полга ағдарганча, унинг жонини суғуриб оладиган вазоҳатда ҳаракат қилди, аммо Мэзон ортга тисарилди ва ингичка овозда қичқирди: “Худо ҳақи!” Нафрат жаноб Рочестернинг шиддатини пасайтирди. Худди шамол олиб кетгани каби, унинг олови ўчди. У факатгина сўради:

– Сен нимадир дея оласанми?

Мэзоннинг оқариб кетган лаблари нимадир деб ғўлдиради.

– Агар бир сўз ҳам айтолмайдиган бўлсанг, йўқол, жин урсин сени! Сендан сўраяпман, нима дея оласан?

– Жаноб, жаноб, – бўлди уни роҳиб. – Сиз Худонинг даргоҳида эканлигингизни унутманг. Сўнг Мэзонга ўгирилиб, юмшоқлик билан сўради:

– Бу жентльменнинг хотини тирик ёки йўқлиги сизга маълумми?

– Дадилроқ, – қувватлади уни адвокати. – Гапиринг.

– У Торнфильдхоллда яшайди, – деди ниҳоят Мэзон, – мен уни шу йилнинг апрель ойида кўргандим. Мен унинг акасиман.

– Торнфильдхоллда? – хайрон бўлди роҳиб. – Бўлиши мумкин эмас. Мен анчадан бери бу ерда истиқомат қиламан, аммо Торнфильдхолл бекаси ҳақида ҳеч қачон эшитмаганман.

Мен жаноб Рочестернинг юзи буришиб кетганини кўрдим ва у гўлдиради:

– Шундай! Мен у ҳақида ҳеч ким эшитмаслигига ва менинг хотиним эканини билмаслигига уриндим.

У жим бўлиб қолди. Бир неча дақиқа ниманидир мулоҳаза қилди. Сўнг эса, кўринишидан қатъий қарорга келди ва эълон қилди:

– Етарли! Ҳозир ҳаммаси милтиқнинг ўқи каби суғрилиб чиқади. Вуд, китобингизни ёпинг ва кийимингизни ечинг. Жон Грин (бу черков ходими эди), черковни тарк этишингиз мумкин. Никоҳ бугун бўлмайди.

Улар бўйсунди.

– Кўшхотинлик – нохуш сўз! – давом этди жаноб Рочестер чақирик оҳангида. – Шунга қарамай мен кўшхотинли бўлмоқчи эдим. Кўриб турганингиздай, тақдир устимдан кулди, эҳтимол, бу тақдир ҳукмидир, – буни шундай деб атай қолайлик. Айни вақтда, мен шайтондан кўра бир оз яхшироқдирман. Менинг руҳоний отам балки, шундай деган бўларди: мен ҳеч бир шубҳасиз, Худонинг оғир жазосига, ўчмас олов ва доимий азобларга лойиқман. Жаноблар, менинг режам амалга ошмади! Мана бу ишончли вакил ва унинг мижози тўғри айтишди. Мен қайсидир маънода уйланганман. Менинг хотиним, деб аташаётган аёл тирик. Сиз, Вуд, Рочестер хоним тўғрисида ҳеч қачон эшитмаганлигингизни айтдингиз, аммо қулоғингизга менинг уйимда сирли бир телба аёлни ёпиқ хонада сақлаётганим тўғрисида миш-мишлар етиб келган бўлиши керак. Айримлар, у менинг ноқонуний синглим эканини, бошқалар эса у ташлаб кетган севгилим эканини ҳам айтишгандир. Энди, айтишга рухсат беринг, у мен ўн беш йил олдин уйланган хотиним бўлади. Унинг номи Берта Мэзон, у мана бу рўпарангизда қалтироқ қўллари ва оқариб кетган юзи билан жасур эркак нимага қодир эканини кўрсатиб турган одамнинг синглиси. Дадилроқ, Дик, кўркма! Мен сендан кўра аёл кишини урганим яхши. Берта Мэзон – телба ва у телбалар оиласидан чиққан. Аҳмоқ ва маньякларнинг уч авлоди! Унинг креол авлодига мансуб онаси телба ва ичишга муккасидан кетганди. Бу менга унинг қизига уйланганимдан сўнггина маълум бўлди; тўйгача оила сири сифатида бу ошкор қилинмаган. Берта, садоқатли қиз сифатида, ҳамма муносабатларда ота-онасининг изидан борди. Менинг гўзал хотиним ақлли, оддий, меҳрибон эди. Ўшанда қанчалар бахтли одам бўлганимни тасаввур ҳам қилолмайсиз! Агар билсангиз, бу менга жаннатий тортиқ эди! Бошқа тушунтириб ўтирмоқчи эмасман! Бригтс, Вуд, Мэзон, сизларни уйимга, хотинимни кўриш учун таклиф қиламан. Мени алдаб қандай мавжудотга уйлантиришганини кўриб, ўзингиз амин бўласиз ва у билан ришталарни узишга, аввало инсон қиёфасига эга бошқа одамдан яқинлик излашга ҳақим бор-йўқлигига баҳо берасиз. Бу қиз, – давом этди у, менга қараб, – бу ярамас сир борасида Вуддан ортиқ нарсаси билмасди. У менга сўзсиз ишонган, бир ярамас, аллақачон телбага уйланганига қарамай, уни ҳам ёлғон никоҳга тортаётганини хаёлига ҳам келтирмаган. Мен барчангизни таклиф этаман! Юринглар!

У ҳамон менинг қўлимдан тутганча, церковдан чикди. Уч эркак унга эргашиди. Уйнинг остонасида фйитун турарди.

– Отхонага қайтар, Жон, – деди жаноб Рочестер совуққонлик билан. – Бугун ҳеч қаерга бормаимиз.

Биз пайдо бўлишимиз билан Фэйрфакс хоним, Адель, Софи ва Ли бизни табриклаш учун югуриб чиқишди.

– Ҳаммангиз кетинглар бу ердан! – бақирди хўжайин. – Ҳеч кимга керакмас сизнинг табригингиз! Ҳеч бўлмаганда, менга! Бу табрик ўн беш йилга кечикди!

У шошганча ва ҳамон қўлимдан тутиб, эркакларга ортидан эргашишга ишора қилиб зинадан кўтарила бошлади. Биз иккинчи қаватга чиқдик, йўлакдан ўтиб, учинчи қаватга кўтарилдик. Жаноб Рочестер ўз калити билан тор қора эшикни очди, биз гиламлар осилган, катта каравот ва шкаф ўрнатилган хонага кирдик.

– Бу хонани танияпсанми, Мэзон? – деди жаноб Рочестер. – Шу ерда у сенга пичоқ билан ташланганди.

У яширин эшик ўрнатилган гиламни кўтарди. Уни ҳам очди. Бу деразасиз, баланд панжаралар ўрнатилган каминда олов ёниб турган хона бўлиб, шипда лампа чироқ осилиб турарди. Камин олдида энгашганча, Грэйс Пул чамаси кастрюлда нимадир қайнатарди.

Хонанинг бурчагида қандайдир мавжудот у ёқдан-бу ёққа югуради. Дастлаб уни одам ёки ҳайвон эканлигини ажратиш қийин эди. У тўрт оёқлаб югуриб, ёввойи ҳайвон сингари ўкирар ва пишқирарди. Аммо у аёллар кийимида бўлиб, ёйилган сочлари ёлга ўхшаб, кўрқинчли махлукнинг юзларини ёпиб турарди.

– Салом, Пул хоним! – деди жаноб Рочестер. – Яхшимисиз? Беморингизнинг ахvoli қандай?

– Ёмон эмас, жаноб, миннатдорман! – жавоб берди Грэйс, панжара устида қайнаётган нарса устидан эҳтиёткорлик билан кўтарилиб. – Нотинч, аммо, ҳар ҳолда кутургани йўқ.

Жазава билан бўкирган овоз унинг сўзларини тасдиқламади. Аёл кийимидаги ёлдор ҳайвон икки оёқда қаддини ростлади.

– О, жаноб, у сизни кўрди! – хитоб қилди Грэйс. – Кетганингиз яхшироқ!

– Бир дақиқа, Грэйс. Менга бир дақиқа беринг.

– Эҳтиёт бўлинг, жаноб! Худо ҳақи, эҳтиёт бўлинг!

Ақлсиз мавжудот увиллай бошлади. У юзига ёйилган сочларини кўтарди ва келганларга кутурган нигоҳини тикди. Мен унинг қизарган юзи, шишган ёноқларини дарров танидим. Пул хоним бир неча қадам олдинга чиқди.

– Халақит қилманг, – деди жаноб Рочестер, уни четга суриб. – Умид қиламан-ки, пичоғи йўқ. Мен эса хушёр турибман.

– Унда нима борлигини ҳеч қачон билиб бўлмайди, жаноб; у ўта айёр. Хоҳлаган одамни алдай олади.

– Яхшиси кетамиз бу ердан, – шивирлади Мэзон.

– Тошингни тер! – буюрди унга куёви.

– Эҳтиёт бўлинг! – бақирди Грэйс.

Уч эркак тезда ўзларини четга олишди. Жаноб Рочестер мени гавдаси билан тўсди. Телба бир сакраб, унинг бўйнига тармашди ва юзини тиш-

лай бошлади, жанг бошланди. У баланд бўйли бўлиб, салкам эри билан тенг, фақат семизроқ эди. Олишув чоғида у эркаклардай кучини кўрсатди ва пишиқ коматига карамай, жаноб Рочестерни бўғиб қўйишига оз қолди. У аёлни битта зарб билан қулатиши мумкин эди, аммо қўл кўтаришни истамади. У фақат ўзини ҳимоя қилди. Ниҳоят у аёлнинг тирсагидан ушлаб олишга муваффақ бўлди. Грэйс Пул унга арқон узатди, у арқоннинг бир учи билан телбанинг қўлларини орқасига, иккинчи учини эса стулга боғлади. Телба эса бир дақиқа тинч турмас, арқондан чиқишга уриниб, тинмай ўқирарди. Сўнг жаноб Рочестер томошабинларга ўтирилди; унинг юзида аламли ва нафрат аралаш табассум зухур этди.

– Мана менинг хотиним, – деди у. – Бу менинг пешонамга битилган жуфтликнинг ягона оғуши, бўш вақтларимни безайдиган ягона эркалашлар. Бу эса, мен ўзимники бўлишини орзу қилганим! – У елкамга қўлини қўйди. – Шайтоннинг найранглариини ўзини йўқотмасдан томоша қилаётган, нақ дўзах эшиги олдида хотиржам ва жиддий қараб турган ёшгина қиз. Иблис таомидан сўнг бу каби хилма-хилликни кўриш ёқимли бўлса керак-а? Вуд, Бриггс, қаранг, қандай контраст! Мана бу тоза кўзларни анави қонга тўлиб тургани билан, мана бу нозик коматни анави бир бўлак гўшт билан солиштиринг, сўнг эса муҳтарам руҳоний, муҳтарам ҳуқуқ вакили, ажрим қилинг. Ва унутманг, қандай ҳукм чиқарсангиз, сизга ҳам шундай ҳукм ўқишади. Энди эса бу ердан йўқолинглар, мен хазинамни яширишим керак.

Биз чиқдик. Жаноб Рочестер Грэйс Пулга қандайдир топшириқлар бериш учун бироз ушланиб қолди. Зинадан тушаётганимизда, вакил менга мурожаат қилди.

– Сиз, хоним, – деди у менга, – бутунлай окландингиз. Амакингиз агар тирик бўлса, жаноб Мэзон Мадейрага қайтганида буни эшитиб жуда хурсанд бўлади.

– Менинг амаким? Сиз уни биласизми?

– Жаноб Мэзон уни билади. Жаноб Эйр уларнинг савдо уйида кўп йиллар савдо муҳбири бўлган. У сиз ва жаноб Рочестер ўртасида кўзда тутилган никоҳ ҳақида ёзганларингизни ўқигач, Ямайкага қайтаётиб, соғлигини тиклаш мақсадида Мадейрада бўлган жаноб Мэзон билан тасодифан учрашиб қолган. Жаноб Эйр унга хат ҳақида гапириб, қандайдир Рочестер фамилияли жентльменни билиш-билмаслигини сўраган ва турган гапки, жаноб Мэзон хайратда қолиб, жаҳли чиққан ва бор гапни унга тушунтириб берган. Амакингиз, афсуски, ҳозир ўлим тўшагида. Унинг ёши ва касаллиги ҳамда касаллик босқичини инobatга оладиган бўлсак, унинг тузалиб кетишига умид қилиб бўлмайди. Шунинг учун, сизни сал бўлмаса тузоққа илинишдан сақлаб қолиш учун у Англияга келолмади, аммо жаноб Мэзондан вақтни йўқотмасликни ва бу сохта никоҳнинг олдини олиш учун барча чораларни кўришни илтимос қилди. Уни мен билан бирга бу ерга юборди. Вақтни йўқотмаганимдан ва кечикмаганимдан хурсандман. Шубҳасиз, сиз ҳам хурсанд бўлсангиз керак. Сиз Мадейрага боргунингизга қадар амакингиз тирик қолишига умид қилмасам-да, сизга жаноб Мэзон билан бирга жўнаб кетишни маслаҳат берган бўлардим; аммо, мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб, жаноб Эйрнинг кўрсатмасини ёки у ҳақидаги хабарни кутиб, ҳозир Англияда қолганингиз яхшироқ. Бу ерда яна бирор ишларимиз борми? – мурожаат қилди у жаноб Мэзонга.

– Йўқ, йўқ, тезроқ кетамиз, – кўрқа-писа жавоб берди шериги. Улар кечирим сўраш учун жаноб Рочестерни кутмасдан ҳам, жўнаб қолишди.

Дашном оҳангидаги бир неча панд-насихатларини қилиш учун руҳоний бир муддатга колди. Ўз вазифасини адо этгач, у ҳам уйдан чикиб кетди.

Мен қочиб чиққан ётоқхонам остонасида туриб, унинг чикиб кетаётганини эшитдим. Ҳамма кетгач, ичкаридан эшикнинг иллагини солдим, менга ҳеч ким халақит беришини истамадим, йиғламадим, додламадим – бунинг учун жуда ҳам хотиржам қиёфада эдим. Аммо устимдаги никоҳ кўйлагини юлқиб, ечиб отдим ва ўрнига кечаги кўйлагимни кийдим, энди бу никоҳ кўйлагини ҳеч қачон киймайман, деб ўйладим! Сўнг стулга ўтирдим. Чарчоқ ва бемадорлик вужудимни ҳам, руҳиятимни ҳам камраб олган эди. Қўлимни стол устига қўйиб, унинг устига бошимни босдим ва хаёлга шўнғиб кетдим; мана шу дақиқаларгача мен фақат эшитгандим, ҳаракат қилгандим, у ёқдан-бу ёққа бориб, ҳодисалар кетма-кетлигини, бир тилсим ортидан иккинчисининг очилишининг кузатувчиси бўлгандим. Энди эса буларнинг барини мулоҳаза қила бошладим.

Телба аёл билан бўлиб ўтган кичик саҳнадан бўлак, тонгги воқеаларнинг барчаси хотиржамликда содир бўлганди. Черковдаги воқеалар шовқин ва ҳаяжонларсиз, қаттиқ баҳслар ва ҳақоратларсиз, кўзёши ва ўқирикларсиз кечди. Фақат бу никоҳнинг мумкин эмаслиги тўғрисида бир неча оғиз гап гапирилди, холос. Жаноб Рочестер бир неча серзарда саволлар берди, унга жавобан тушунтириш ва исботларни олди. Бегоналар кетишди ва шу билан ҳаммаси тугади.

Мен ҳеч бир ўзгаришларсиз, аввал қандай бўлса, шундай, одатдаги-га кўра хонамда ўтирардим. Мен булғанганим ҳам, таҳқирланганим ҳам, ҳақорат қилинганим ҳам йўқ эди. Аммо кечаги Жейн Эйр каерда колди? Унинг кечаги ҳаёти, умидлари қаёққа кетди?

Ўша Жейн Эйр, келажакка умид билан кўз тиккан, салкам бировнинг хотинига айланай деган Жейн Эйр – яна ёлғиз, қари қизга айланди. Унинг қаршисида турган ҳаёт рангсиз, келажаги ғамгин эди. Ёзнинг ўртасида рождество аёзи кириб келди, декабрнинг оппоқ изғирини июль далаларини қоплаб олди, аёз пишиб турган олмаларни музлатди, муз шамоли гуллаб турган атиргулларни узиб ташлади, далалар ва ўтлоқлар гўё оқ кафанга ўралганди, кеча гулга ўралган гулзорларни бугун қалин қор қоплаган, ўн икки соат олдин тропик қайинзорлар каби яшнаб турган ўрмон энди Норвегия қишидаги каби ёввойилашган, қорга чўмган бўшлиққа айланганди. Менинг барча умидларим, худди бир кечада ўлдирилган Египетнинг биринчилари каби, маккор тақдир томонидан йўқ қилинган эди. Кечагина гуллаб, товланиб турган эзгу орзуларимни эсладим. Энди улар ҳаракатсиз, консиз, рангсиз ва умидсиз ҳолда ўлиб ётарди. Мен муҳаббатимга назар солдим: жаноб Рочестерга тегишли бўлган бу ҳислар беланчақда музлаб қолган бола каби қалбимнинг тубида музқотган. Ғам ва ташвиш мени енгиб қўйди. Муҳаббатим жаноб Рочестернинг қучоғига киролмас, унинг кўксига исинолмасди. У энди бу ҳиссиётни ҳеч қачон қайтаролмасди, негаки, ишонч алданган, умид таҳқирланганди. Жаноб Рочестер энди мен билган, мен тасаввур қилган ўша одам эмас эди. Мен уни ҳеч нарсада айбламадим, у мени алдади, деб ҳисобламадим, аммо ундаги ҳамиша мени ўзига жалб қилган ҳақиқатгўйлик аломатлари мен учун энди йўқ эди. Шу боис, уни ўзим тарк этишим керак эди. Бу мен учун энди аниқ ва тушу-

нарли хол. Қаерга, қачон, қандай қочишни ҳали билмасдим, аммо унинг ўзи ҳам, шубҳасиз, мени Торнфильддан олиб кетишни ўйлаётгандир. Чамаси, у мени ростдакамига севмаган. Бу унда шунчаки ўткинчи ҳиссиёт бўлган, шу ҳиссиёт ҳам тўсикқа урилди ва мен унга бошқа керак эмасман. Энди у билан учрашиш мен учун ҳатто қўрқинчли ҳам эди. Турган гапки, кўринишимнинг ўзи унга ёқмайди. О, қанчалар кўрмай, қанчалар ўйламай қадам босдим!

Кўзларим юмуқ бўлган экан; шу дамда гўёки атрофимдаги қоронғилик қуюклашиб, қора ва шиддатли қуюн сингари хаёллар ёпирилиб келарди. Ожиз ва кучсиз, ихтиёрсиз, қуриб бораётган дарёнинг тубида ётгандай эдим. Тоғдан қандай кучли оқим мен томон ёпирилиб келаётганини билардим, аммо менда ўрнимдан туриб ундан ҳимояланиш истаги йўқ эди. Мен тинкам қуриганича, ўлимимни кутиб ётардим: бу Худони эслаш эди; у жимгина ибодатларда яшаётганди; ибодатнинг айтилмаган сўзлари хира онгимда милтираётганди, мен уларни овоз чиқариб айтишим лозим эди, аммо кучим етмасди...

“Мендан кетма, қайғулар жуда яқин ва менга ҳеч ким ёрдам беролмайди”.

О, у жуда ҳам яқин эди! Ва мен осмондан уни қайтаришни қанча сўрамай, қанча қўл чўзмай, қанча тиз чўкмай, лабимни қимирлатмай, тўфон барибир устимга ёпирилиб келди, қудратли ва улкан оқим даҳшатли куч билан мени оқизиб кетди. Ўтган умримнинг аччиқ хулосаси, парчаланган муҳаббатим, ўлган умидларим, ишончларим қора қуюн бўлиб устимдан қуюларди. Бу даҳшатли ҳиссиётларни тасвишлаб бўлмасди. Ҳақиқатан ҳам, “барча сувинг, барча тўлқинларинг бошим узра ўйнамоқда” эди.

XXVII БОБ

Кеч кира бошлади. Ниҳоят бошимни кўтариб, қуёш ғарбга ўтганини ва унинг нурлари деворимга олтин тус бераётганини кўрдим, ва ўзимдан сўрадим: “Нима қилсам экан?”

“Ҳозирок Торнфильдни тарк эт!” деган овоз шунчалар амирона ва даҳшатли янградики, мен беихтиёр қулоғимни ёпиб олдим. “Йўқ, йўқ! – дедим ўзимга. – Бу ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас! Менинг энди Эдвард Рочестернинг қаллиғи эмаслигим – майли, фалокатнинг ярми бўлсин. Майли, мен хомхаёллардан кўзимни очиб, бу қуруқ ва беҳуда туш эканига амин бўлай, бунга кўникишнинг ўзи даҳшат; аммо мен ўз хўжайинимни ортга қайтмайдиган қатъий қарор билан тарк этишга қучим етмайди. Мен бундай қила олмайман!”

Аммо ички овоз мен шундай қила олишимни уқтирди ва шундай қилишга амр этди. Мен ўз қарорим билан қурашдим, қаршимдаги янги ўнқир-чўнқирлардан қочиш учун ўзимга ожизлик тиладим. Бироқ кечирмас онг бу фақат биринчи қадам бўлишини таъкидлади ва мени аламларнинг тубсиз жарлигига улоқтириш таҳдиди билан қўрқитди.

– Унда мени ундан бошқалар айириб олсин! – хайқирдим мен. – Кимдир менга ёрдам берсин!

“Йўқ, буни ўзинг қиласан, сенга ҳеч ким ёрдам бермайди, ўзинг ўнг кўзингни ўйиб оласан, ўзинг ўнг кўлингни кесасан. Юрагинг қурбон бўлади, сен эса қурбонлик келтирган руҳоний бўласан!”

Мени мажбурлаётган бешафкат қозидан, таҳдидли овоз янграётган бу сукунатдан қочиш учун сакраб турдим. Турганимда бошим айлана бошлади ва алам ҳамда чарчоқдан оёқда туролмаслигимни ҳис этдим. Мен кун бўйи ҳеч нарса емаган ва ичмагандим, нонушта ҳам томоғимдан ўтмаган. Сиркироқ алам билан ҳаёлимга келган нарса шу бўлди-ки, қачондан бери мен ҳеч нарса емай, ичмай, хонада қамалиб ўтирсам-да, мендан шу пайтгача ҳеч ким хабар олмаса ва йўқламаса. Ҳатто кичкина Адель ҳам эшик қоқмади, ҳатто Фэйрфакс хоним мени кўргани бир бор кирмади. “Бахтсиз одамни ҳамиша дўстлари унутадилар”, шивирладим ўзимга зулфини суриб, йўлакка чиқарканман. Остонада нимагадир урилдим. Бошим ҳамон айланар, кўз олдимни туман қоплаган, қўл-оёғимда мадор йўқ эди. Мадорсизликдан йиқилдим, аммо полга эмас, кимнингдир қўли мени тутиб олди. Бошимни кўтардим: остонага стул қўйиб ўтирган жаноб Рочестер мени тутиб турарди.

– Ниҳоят чиқдинг, – деди у. – Сени қанча кўп вақт кутдим, қанча кўп вақт қулоқ осдим, аммо на бир ҳаракат, на бир йиғини эшитдим, агар яна беш дақиқа кечикканингда, боскинчи сингари эшикни бузиб кирардим. Демак, сиз менга шафкат қилишга, ичкарида қулфланиб олиб, ёлғиз алам чекишга қарор қилгансиз? Ундан кўра турли ҳақоратлар билан ёнимга келиб, захрингизни сочганингиз яхши эди. Мен кўнглингиз нозик эканини биламан, мен шунга ўхшаш нарсани кутгандим, мен кўзёшлар оқимига тайёр эдим, фақат уларнинг кўксимда оқишини истагандим. Аммо улар беҳис полга ёки дастрўмолчангизга тўкилибди. Аммо, хайронман, сиз умуман йиғламадингизми? Мен рангсиз ёноқлар, сўлғин нигоҳларни кўряпман, аммо ёш изларини эмас. Демак, сизнинг юрагингиз йиғлаган...

Жейн, менинг ғазабимни кўзғатувчи ёки юрагимга санчилувчи бирор бир дашном, ғазаб ёки оғрикли сўз айтмайсизми? Сиз мен ўтқизган жойда жимгина, ғамгин ва ноумид нигоҳ билан боқмоқдасиз, Жейн, сизнинг кўнглингизни бу қадар оғритиш менинг ҳаёлимга ҳам келмаган. Агар одамнинг ягона овунчоғи бўлса-ю, ҳамиша у билан бирга еб, бирга ичиб, бирга ётган тукқан боласи каби азиз бўлса ва бирор тасодиф билан ана шу овунчоғини ўлдириб қўйса, унинг кўзёшлари ва қайғуси меникича бўлмасди. Сиз мени кечира олишингиз мумкинми, Жейн?

Ўқувчи, мен уни ўша дақиқалардаёқ кечирган эдим. Унинг кўзларида шу қадар чуқур надомат, овозида шу қадар улкан дард ҳуқимрон, жасур ҳаракатларида, умуман бутун борлиғида муҳаббат акс этиб турардики, ҳаммаси учун уни кечирмаслик мумкин эмас эди! Аммо бу иқрор юрагимнинг тубида эди.

– Энди менинг ярамас эканлигимни биласизми, Жейн! – хитоб қилди у алам билан. Менинг сукут сақлашим уни қийноққа солар, аммо бу жимлик гапирмаслик истагидан ҳам кўра бедармонлик оқибати эди.

– Биламан, жаноб.

– Унда, тўғридан-тўғри, юзимга шундай деб айтинг, раҳм қилманг менга.

– Айтолмайман, чарчадим ва холим йўқ. Менга сув беринг.

У чуқур нафас олдим, инградими, билмайман, мени кўтариб, пастга олиб тушиб кетди. Даставвал мен кўзимни очган хонани танимадим. Бошим айланар ва кўзим олди ғуборга тўла эди. Сўнг мен ҳароратни сездим, – ёз бўлишига қарамасдан, совуқдан қақшаётгандим. У менинг лаб-

ларимга стаканда вино тутди, мен бир културм ютдим ва яна тирик экан-лигимни хис этдим. Кейин у мени овқат ейишга мажбур қилди ва кўп ўтмай, буткул ўзимга келдим. Шундагина кутубхонада, унинг креслосида ўтирганимни, у эса қаршимда турганини кўрдим. “Бундай аламлардан кўра ҳаётдан кетганим яхшироқ эди, – ўйладим мен, – шунда жаноб Ро-честердан кетиб, – барибир ундан кетишим керак бўлади, – юрагимнинг барча томирларини суғуриб олмаган бўлардим. Мен уни ташлаб кетишни истамайман, хоҳламайман кетишни”.

– Энди ўзингни қандай хис қиляпсан, Жейн?

– Анча яхшироқ, жаноб. Сал ўтмай, оёққа тураман.

– Яна озроқ вино ич, Жейн.

Мен ичдим. Жаноб Ро-честер стаканни стол устига қўйиб, рўпарамда тўхтаб, менга эътибор билан қаради. Бирдан у аллақандай изтиробли ҳаяжонга тўла наъра тортиб юборди ва ортига ўтирилди. У хонани тезги-на юриб ўтиб, яна ёнимга келди, худди ўпмоқчидай тиз чўқди, аммо энди унинг мени эркалаши мумкин эмаслиги ёдимга тушди ва юзимни бурдим.

– Нега? Нима учун? – хитоб қилди у сабрсизлик билан. – Ҳа, била-ман, сен Берта Мэзоннинг эрини ўпишни истамайсан. Менинг оғушимни банд, эркалашларимни ҳам бировники, деб ҳисоблайсан.

– Нима бўлганда ҳам, улар менга тегишли эмас, жаноб, уларга даъво қилишга ҳақим йўқ.

– Нега, Жейн? Аммо сендан ўзингга азоб берадиган жавобни талаб қилмайман, сенинг учун мен жавоб бераман. Чунки, хотиним борлигини айтмоқчисан, топдимми?

– Ҳа.

– Агар шундай деб ўйлаётган бўлсанг, мен ҳақимда ҳам яхшигина фикрда экансан: мени айёр ғаламис, сени тўрға тушириш учун алдов ва ёлғон муҳаббат билан қасам ичувчи пасткаш, ахлоқсиз одам деб билсанг керак. Шундай демайсанми? Ҳеч нарса демайсан. Биринчидан жуда ҳам заифсан, зўрға нафас оляпсан, иккинчидан эса, мени сўкиб ҳақоратлашга ҳеч ҳам кўниколмаёяпсан. Ундан ташқари, кўзларингга ёш қалқиб чикди, агар ҳозир кўп гапирадиган бўлсанг, улар дарё бўлиб оқа бошлайди; йиғлаб, ниманидир исботлаб, сахна кўрсатишга зарра ҳам хоҳишинг йўқ; сен нима қилиш кераклигини ўйлаяпсан, гапириш эса бефойда, деб ҳисоблайсан. Мен сени биламан ва хушёрман.

– Мен ҳеч бир масалада сизга қарши боришни истамайман, жаноб...

Менинг титроқ овозим шуни кўрсатдики, мен ҳали узун жумлаларни айтишга тайёр эмас эдим.

– Сенинг тушунчанг бўйича шундай, аммо менинг тушунчам бўйича мени ўлдирмоқчисан. Мен уйланган одамман – шуни айтмоқчимидинг? Уйланган одам сифатида мени ўзингдан нарига итаряпсан, йўлимдан ке-тишга ҳаракат қиляпсан; ахир ҳозиргина мени ўпишни рад этдинг. Сен энди бутунлай бегона бўлиб, бу уйда фақат Аделнинг мураббийи сифа-тида яшамокчисан. Агар мен сенга бирор кун ширин сўзлар айтсам ёки дўстона ҳиссиётлар яна уйғонса, “Бу одам мени ўзига хуштор қилишига оз қолди. Мен у билан муносабатда тош ва музга айланишим керак”, деб ўйлайсан. Сўнг тош ва музга айланасан.

Мен овозимга қатъият бериш учун йўталиб олдим:

– Атрофимда ҳамма нарса ўзгариб кетди, жаноб, мен ҳам ўзгаришим керак, – бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас; изтироблардан, хотиралардан ва юрак майли билан доимий олишувдан қочишнинг фақат битта йўли бор – Аделнинг бошқа мураббийи бўлиши керак.

– О, Адель мактабга боради, ҳаммасини гаплашиб қўйганман; мен сени Торнфильд билан, бу лаънатланган жой, ўлимнинг тирик тимсоли, тиниқ осмонга қараб улийдиган ярамас сағана, бутун бир легиондан ҳам ёмонроқ фақат битта иблис ҳукмронлик қиладиган бу тош жаҳаннамга боғлиқ хотиралар билан асло қийнамоқчи эмасман. Жейн, сен бу ерда қолмайсан, мен ҳам. Афсуски, биз шарпалар кезиб юрадиган Торнфильдда учрашдик. Мен сени билмай туриб, уй хизматкорларидан бу лаънати жойга тегишли ҳамма нарсаларни яширишни талаб қилдим, чунки, бу ерда қандай иблис ҳукмронлик қиладиганини билса, Аделга мураббийлик қилишга ҳеч ким кўнмайди, деб қўрққандим. Аммо, гарчи Ферндинда бошқа эски уйим бўлса ҳам, беморни кўчириб ўтказолмасдим. Ўша уй бундан ҳам хилватроқ ва кишиси кам, у ерда, агар маҳаллий ўрмон аҳолиси соғлигига зарари тегмаса, уни бемалол тутиб турса бўларди. Айнан шу нарса менинг бу режамни амалга оширишга тўсқинлик қилди. У ердаги нам деворлар мени бу юкдан тезроқ халос бўлишимга ёрдам берган бўларди. Аммо ҳар бир гуноҳкор гуноҳини ўзича содир этади, мен ҳатто ҳаддан ортиқ нафратланганимда ҳам, ўлим даражасигача олиб борадиган хуфиёна ишларни амалга оширолмайман.

Сендан бу телба аёл ҳақидаги маълумотни яшириш болани плашга ўраш ёки оғули дарахтнинг тагига ўтказиш билан баробар бўлиб, бу жодугарнинг битта акса уриши бутун ҳавони заҳарлаши мумкин эди. Аммо мен уни Торнфильдхоллга қамайман, ташқи эшикни михлаб, биринчи қават деразаларини тахталаб ташлайман. Пул хонимга шу ерда хотиним, сен атаганингдай, қўрқинчли алвасти билан яшаши учун йилига икки юз фунт бераман. Грэйс пул учун ҳамма нарса қилиши мумкин, бундан ташқари бу ерда унинг ўғли, ошхона эгаси ҳам қолади. Хотиним кимнингдир каравотига ўт қўйгиси, пичоқ билан ташлангиси ё томоғидан қонини сўргиси келиб, қутурган вақтида у ёлғиз бўлмайди, ёнида ўғли ҳам қолади...

– Жаноб, – гапини бўлдим унинг, – сиз бечора хотинга нисбатан шафқатсизлик қияпсиз, унга нисбатан ноҳақсиз. У ҳақида ёмон кўриб, қасоскорона нафрат билан гапиряпсиз. Ахир, телбалиги учун у гуноҳкор эмас-ку!

– Жейн, менинг кичкина (сени шундай атайман, чунки ҳақиқатан ҳам шундайсан), сен нима ҳақида гапираётганингни билмайсан ва мен ҳақимда нотўғри мулоҳазага боряпсан: мен уни телба бўлгани учун ёмон кўрмайман, агар сен ақлингни йўқотганингда, сени ёмон кўрармидим?

– Менимча, ҳа, жаноб.

– Унда, адашасан, мени умуман билмас экансан, қандай муҳаббатга қодир эканимни англамабсан. Сенинг борлигининг ҳар бир бўлаги худди ўзимники каби қадрли: касалликдами, аламдами, у барибир менга азиз. Сенинг қалбинг мен учун бебаҳо хазина, агар у оғриб қолсаям, барибир хазинам бўлиб қолаверади; агар жазавага тушсанг, сенга қўлингни боғлайдиган кўйлак кийдирмасдим, сени кучоғимда тутиб турардим. Ҳатто телбалик тутқаноғи бўлгандаям, сенинг яқинлашишинг мен учун

ором бағишларди. Агар сен бугун эрталаб ўша хотин ташлангани каби менга ғазаб билан ташланганингда, сени нафақат нафислик билан, балки ёниб, бағримга олардим. Сендан нафрат билан ўзимни четга олмасдим. Тинчланган вақтинг эса мендан ўзга кўрикчинг, мендан ўзга қаровчинг бўлмасди. Ҳамиша ёнингда бўлардим, бир бора кулиб қарамасанг ҳам, ортингдан юришдан чарчамасдим, ҳатто мени танимасалар-да, кўзларингга қарашдан тўхтамасдим. Нима учун бу ҳақида гапиряпман? Мен сени Торнфильддан олиб кетишимни айтдим. Билганингдай, ҳамма бу ердан кетишга шай. Эртага йўлга тушасан. Шу том остида яна бир кечани ўтказишга чидашингни илтимос қиламан, Жейн, кейин бу даҳшатлар ва сирлар билан абадий хайрлашасан. Мени нохуш хотиралар, исталмаган хужумлар, ёлғон ва ёвузликлар таъқиб қилмайдиган яна бир бошпанам бор.

– Ўзингиз билан Аделни ҳам олволинг, жаноб, – гапини бўлдим унинг, – шунда ёлғиз бўлмайсиз.

– Бу билан нима демоқчисан, Жейн? Сенга тушунтирдим-ку, Аделни мактабга юбораман; менга боланинг ҳамроҳлиги нимага керак, боз устига у ўзимники ҳам эмас, қандайдир француз раққосасининг ноқонуний кизи бўлса? Нега уни менга тикиштиряпсан, нега унинг овунчоғим бўлишини истаяпсан?

– Сиз танҳо қолмоқчилигингизни айтдингиз, жаноб. Ёлғизлик ва атрофдан ажралиб яшаш азоб беради одамга, сиз бунинг учун яралмаганиз.

– Ёлғизлик! Ёлғизлик! – жаҳл билан гапимни илиб олди у. – Ҳаммасини тушунтиришим керакка ўхшайди. Юзингдаги бу ифода нимани англатади? Ёлғизлигимда ёнимда сен бўласан. Тушундингми?

Мен бош чайкадим. Унинг борган сари ҳаяжонга тушаётганини кўра туриб, бу сўзсиз ишорани қилиш учун жуда катта жасорат керак бўлди. У хона бўйлаб юраётганди, бирдан жойига михлангандай тўхтаб қолди. У менга узоқ тикилиб қаради. Мен кўзларимни оловга қадаб, хотиржам ва ишончли кўринишга ҳаракат қилдим.

– Мана, Жейннинг табиатидаги яна битта қил, – деди у ниҳоят, аммо ахволига нисбатан анча хотиржам оҳангда. – Ипак ип ҳозирга қадар жимгина суғуриллаётган эди, аммо эртами кеч унда тугунлар пайдо бўлиши ва қийинчилик туғдиришини билардим. Мана улар. Тушунмовчиликлар, аламлар ва сўнгсиз ташвишлар учун минглаб сабаб. Худо номи билан қасам ичаман, бу чигилларни ечиш учун қандайдир Самсон бўлиш керак!

У яна хона бўйлаб юра бошлади, сўнг тўғримда тўхтади.

– Жейн, сен яхши фикрга қулоқ солишни истайсанми? – У энгашиб лабларини қулоғим ёнига олиб келди.

– Агар сен боришни истамасанг, мен ҳамма нарсага тайёрман. – Унинг овози хирқироқ, нигоҳи эса ҳар қандай кишанни парчалаб, ўзини қолипдан чиқаришга тайёр одамнинг нигоҳи эди.

Мен тушундимки, яна бир ўтли шиддат, яна бир он, ва мен унга кучим етмай қоларди. Фақат ҳозир, мана шу ҳал қилувчи сонияда, мен ҳали ҳам ўз иродамга бўйсундириш ва ушлаб туриш имкониятига эга эдим. Кўркув, чекиниш ёки титроқ билан боғлиқ битта ҳаракат – унинг учун ҳам, менинг учун ҳам ҳаммаси тугади, дегани эди. Мен умуман кўрқмадим. Мени қувватлаб турган қандайдир сирли таъсирни, қандайдир алоҳида

ички бир кучни ҳис этдим. Бу ҳақиқатан ҳам оғир дақиқалар бўлиб, аммо у ўз мафтункорлигига ҳам эга эдики, бу худди хиндунинг дарёнинг тезоқар жойида ўз қайиғида ўқдай учиб бораётганига ўхшарди. Мен унинг маҳкам қисилган қўлларини олдим, титраётган бармоқларини очдим ва юмшоқлик билан дедим:

– Ўтиринг. Мен сиз билан қанча хоҳласангиз шунча гаплашаман. Ақлга тўғри келадими, келмайдими, нимани айтишни истасангиз, ҳаммасини тинглайман.

У ўтирди, аммо ҳамон жим эди. Йиғи унда нохуш кайфият уйғотишини билганим учун анчадан бери кўзёшларим билан курашаётган эдим. Аммо, энди уларга эрк беришга қарор қилдим. Агар жаҳли чиқса, унданам яхши. Мен ўзимни ушламай, янаям қаттиқ ўкираман.

Тез орада кутганимни эшитдим: у меҳрибонлик билан мени тинчланишга ундади. Унинг бу ҳолатида тинчлана олмаслигимни айтдим.

– Жаҳлим чикмайди, Жейн. Шунчаки, сени жудаям севаман, сенинг кичкина юзингда бундай қатъиятни кўриб, ўзимни бошқаролмай қолдим, совуққон ва қайсарга айландим. Бўлди, бўлди, ёшингни арт.

Мулойим овози унинг бўйсунганини билдирарди; мен ҳам тинчлана бошладим. У елкамга бош қўймоқчи бўлди, аммо бунга йўл бермадим, у мени ўзига тортмоқчи бўлди – йўқ!

– Жейн! Жейн! – деди у тутоқиб, унинг ҳар бир асаб толаси мени ҳам титроққа соларди. – Демак, мени севмайсанми? Сен хотиним ва бойлигим бўлиш бахтини қадрлар эдинг. Энди эса эрликка раво кўрмай, худди мен маймун ёки курбақа каби, сенга яқинлашишимдан сакраб тушяпсан?

Бу сўзлар юрагимни кесиб ўтди. Аммо, нима дейишим ёки нима қилишим мумкин эди? Менимча, ҳеч нарса қилиш ҳам, гапириш ҳам керак эмас эди. Аммо мени виждоним қийнаётганди, унинг ҳақоратланган ҳиссиётларини аяр эканман, ўзим очган ярасига малҳам қўйиш истагидан ўзимни тия олмадим.

– Сизни севаман, – хитоб қилдим мен, – ҳар доимгидан ҳам кўпроқ, аммо бу ҳиссиётимни сизга кўрсатиб, уни ўзимда рағбатлантира олмайман. Бу ҳақида сиз билан охириги марта гаплашяпман.

– Охириги марта, Жейн? Нима? Сен ҳалиям мени севасанми? Бирга яшаб, ҳар куни кўра туриб, ўзингни мендан совуққонлик билан узокда тутга оламан, деб ўйлайсанми?

– Йўқ, жаноб. Мен албатта, бундай кила олмаган бўлардим, шунинг учун фақат битта йўлни кўраяпман. Аммо сизнинг жуда ҳам жаҳлингиз чиқишидан кўрқаман.

– О, айт! Агар ҳозир кутуриб кетсам, сен йиғлаб юборасан.

– Жаноб Рочестер, мен сизни тарк этишим керак.

– Қанча вақтга, Жейн? Тўзғиб кетган сочларингни тараб олиш ва қизарган юзингни ювиб олиш учун бир неча дақиқагами?

– Мен Торнфильд ва Аделни тарк этишим лозим. Мен сиз билан абадий ажраб, бегоналар орасида янги ҳаёт бошлашим лозим.

– Албатта. Мен ҳам сенга шуни айтмадимми? Бунинг учун ажралишимиз шарт эмас, аксинча, доим бирга бўлишимиз керак. Янги ҳаётга келсак, ҳаммаси сен айтганингдай бўлади. Сен менинг хотиним бўласан. Мен бўйдоқ ва сен конунан Рочестер хоним бўласан. Тирик эканман, фақат сенга садоқат билан яшайман. Биз Франциянинг жанубига кетамиз

ва қачонлардир Ўрта ер денгизи қирғоғидан сотиб олганим оппоқ уйда яшаймиз. Сен у ерда бахтли, беғубор ва янги ҳаёт бошлайсан. Қўрқма, сени гуноҳга ботириш ва хушторимга айлантириш ҳаёли умуман йўқ менда. Нега бошингни чайқаяпсан, Жейн? Ақл билан иш юрит, йўқса мен ўзим учун жавоб бера олмайман.

Унинг овози ва қўли қалтирарди. Кенг бурун тешиги титрар, кўзлари ёнарди. Барибир гаплашиб олишга қарор қилдим:

– Жаноб, хотинингиз тирик, буни эрталаб ўзингиз ҳам тан олдингиз. Агар сиз билан яшай бошласам, шаксиз, хушторингизга айланаман, бошқача гапириш ёлғондан бошқа нарса бўлмайди.

– Жейн, сен менинг умуман вазмин одам эмаслигимни унутиб қўйяпсан. Сабримнинг ҳам чегараси бор, мен совуққон ва эҳтироссиз эмасман. Ўзингга ва менга шафқат юзасидан томир уришимни кўр, у қандай теп-япти! Эҳтиёт бўл!

У энгини шимариб, қўлини кўрсатди; қон унинг лаблари ва ёноғини тарк этиб – улар ўлик рангига кирганди. Мен буткул умидсизликка тушдим. Уни ҳаяжонга солиш, хоҳишига қарши бориш бешафқатлик эди, аммо унга ён бера олмасдим ҳам; мен инсон зоти сўнгги чора ҳолатида қиладиган ишни қилдим. Ўзимдан юқоридаги хилқатга мурожаат қилдим: “Эй, Худо, менга ёрдам бер!” деган сўз беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди.

– Аҳмоқ! – қутилмаганда хитоб қилди жаноб Рочестер. – Мен уйланмаган эканимни таъкидлайман ва негалигини тушунтирмайман! Мен унинг бу аёл ҳақида, у билан иттифок тузишга мажбур қилган ҳолат тўғрисида ҳеч нарсани билмаслигини унутиб қўйибман. Ҳаммасини билгач, Жейн менга кулоқ солади, бунга ишончим комил. Менга кўлингни бер, Жейнет, мен сени нафақат кўриб, балки ҳис ҳам қилиб турай, сўнг бир неча оғиз гап билан ҳаммасини айтиб бераман. Сен менга кулоқ сола оласанми?

– Ҳа, жаноб. Мен сизни соатлаб эшитишим мумкин.

– Мен фақат бир неча дақиқа сўрайман, Жейн. Сен мен уйда тўнғич ўғил эмаслигимни, умуман менинг акам бўлганини эшитганмисан?

– Эсимда, Фэйрфакс хоним менга бу ҳақида айтганди.

– Отам бу дунёда пулга сиғинадиган хасис одам бўлганини-чи, эшитганмисан?

– Унинг шунақа одам бўлганини эшитганман.

– Гап шундаки, Жейн, у ўз мулкини бўлишни истамади, менга мулкининг қанчадир қисмини мерос қилиб қолдиришни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Унинг ҳамма мулки акам Роландга ўтиши керак эди. Аммо иккинчи ўғлининг камбағал бўлиб қолиши тўғрисидаги фикр билан ҳам келишолмасди. Шунинг учун мен манфаатли турмуш қуришим керак эди. У менга қаллик қидира бошлади. Ғарбий Ҳиндистонда плантатор ва савдогар жаноб Мэзон унинг эски таниши бўлган. Отам унинг имкониятлари яхши эканлигини билган. У ҳақида маълумот йиға бошлаган. У жаноб Мэзоннинг қизи ва ўғли борлигини, у қизи учун сеп қилиб ўттиз минг фунт беришини аниқлаган. Бу етарли эди. Ўқишимни тугатганимдан сўнг, мени Ямайкага юборишди. У ерда менга унаштирилган қизга уйланишим керак эди. Отам унинг пуллари ҳақида ҳеч нарса демади, аммо Мэзон хоним гўзаллиги олдида бутун шаҳар тиз чўкишини айтди. Бу ёлғон эмас эди. У Бланш Ингрэм каби баланд бўйли, қомаги келишган, гўзал қиз эди. Унинг оиласи ва ўзи ҳам кўнглимни олишга ҳаракат қилишди, чунки ме-

нинг насл-насабим баланд эди. Менга уни кечаларда, гўзал кийимларда кўрсатишарди, аммо биз кам гаплашардик. У барча ноз-карашмаларини ишга солиб, мени мафтун этишга ҳаракат қиларди. Унинг атрофида йигитлар мафтун бўлиб ўралашишар ва менга ҳасад қилишарди. Менинг бошим айланиб қолди, кизиқиб қолдим, жоҳиллигим, соддалигим ва тажрибасизлигим боис, уни севаман, деган қарорга келдим.

Одамзотни жамиятда биринчи бўлишга интилишдек аҳмоқона истаги, мантиқсиз ишларга ундовчи ёшлик шавқи, кўзининг кўрлиги ва ишончидек куч бўлмаса керак. Унинг қариндошлари менинг унга эътиборимни рағбатлантиришди, рақибларнинг борлиги эса мени шоширди. У мени ром этиш учун ҳамма нарса қилди. Тўй қандай бўлиб қолганини эслолмайман ҳам. Мен қилган ишим учун ўзимни оқламайман, ўзимдан жирканаман, холос. Мен уни умуман севмаганман, ҳурмат ҳам қилмаганман, ҳатто билмаганман, мен унда, унинг киёфасида бирор-бир ижобий томонни кўрмаганман. На ўзида, на хулқида, на меҳрибонлик, на жиддийлик, на самимийлик ва на назокатни кўрганман. Аммо барибир унга уйланганман. Кўр бўлганман! Аҳмоқ ва бечора кўр! Мен камрок гуноҳ содир этган бўлармидим, агар...

Аммо ким билан гаплашаётганимни унутмаслигим лозим. Мен қаллиғимнинг онасини ҳеч қачон кўрмаганман ва уни ўлган деб ўйлаганман. Асал оғи ўтгандан кейингина хато қилганимни тушуниб етганман: у телба экан ва руҳий касаллар уйида ётган экан. Унинг ғирт телба яна бир укаси ҳам бор экан! Сен билган каттасидан, гарчи бутун оиласини ёмон кўрсам-да, нафратлана олмайман, негаки, унинг заиф қалбида виждоннинг қандайдир чўғлари бўлса ҳам бор ва бахтсиз синглисига меҳр кўрсатишдан чарчамайди, шунингдек, менга ҳам итдек содиқ, ёки ҳар замонда шундай бўлиб туради. Отам ва акам Роланд буларни билишган, аммо улар фақат ўттиз минг фунт ҳақида ўйлашган ва менга қарши шартнома тузишган. Буларни билганимда, даҳшатга тушганман. Ёлғон эмас, гарчи ички дунёси билан менга бутунлай тесқари, диди меникига мутлақо зид, фикри жуда ҳам тор ҳамда юқорироқ нарсани мулоҳаза қилишга қодир бўлмаса ҳам хотинимдан ҳеч нарса юзасидан ўпкалай олмасдим. Тез орада мен у билан бирор кеча, бирор соат хуш онларни ўтказолмаслигимни, бизнинг ўртамизда дўстона муносабат ҳеч қачон бўлмаслигини тушуниб етдим: қайси мавзуда гапирмай, у ҳаммасига кўпол, бемаъни, пасткашона ёки бузук бир шарҳ беради.

Шунингдек, менда тинч, хотиржам оилавий ҳаёт бўлмаслигини ҳам тушуниб етдим, негаки, ҳеч бир оқсоч унинг тўсатдан ва бемақсад тутоқиб кетишлари, ҳақоратлари, бемаъни ва тутуриқсиз топшириқлари билан келишолмасди. Мен ҳатто ўшандаям уни муҳокама қилмадим. Уни қайта тарбиялашга, унга таъсир кўрсатишга ҳаракат қилдим, унга нисбатан тобора алангаланиб бораётган нафратим, хуш кўрмаслигим, ўзимга нисбатан ачинишимни сир тутардим.

Жейн, сени ғашга тегадиган мукаммал тавсиф билан бошингни қотирмайман. Бир неча сўз айтсам кифоя, сен мени тушунволасан. Мен бу аёл билан тўрт йил яшадим ва у деярли мунтазам асабимга тегарди. Унинг аҳмоқона қилиқлари даҳшатли тарзда кучайиб ва кўпайиб борарди. Унинг қусурлари эса кунба-кун ошиб борарди. Фақат қаттиққўлгина унинг жиловини тутиши мумкин эди, аммо мен қаҳри қаттиқ бўлишни

истамасдим. О, қанчалар калтафаҳм ва иблисона жазаваси бор эди унинг. Улар менга қанчалар даҳшатли изтироблар олиб келишганди! Берта Мэзон, ўзининг жирканч онасидан андоза олган хотин қанчалар оғир ва таҳқирловчи синовлардан ўтказди мени. Буни фақат на ўзини тута биладиган, на тозаликнинг фарқига борадиган хотини бор эркаклар тушунади.

Ўша вақтда акам, кўп ўтмай отам ҳам ўлди. Мен бойиб кетдим, шу билан бирга шармандали тарзда ғариб эдим. Чунки мен билан искирт, кўпол ва бузуқ бир мавжудот яшарди. Қонун ва жамият бу аёлни эрли, деб тан олганди, гарчи врачлар уни ақли заиф, ирсий касаллик азалдан яширин тарзда бўлиб, энди кучайиб бораётганини қайд этсалар-да, ундан қутулишнинг ҳеч бир иложини қилолмадим. Жейн, сенга ҳикоямни тинглаш оғирлик қилмаяптими? Менимча, сенинг мазанг бўлмаяпти. Балки бошқа кунга қолдирармиз?

– Йўқ, жаноб, тугатинг. Сизга ачинаман, жуда ҳам ачинаман.

– Айрим одамлар томонидан ачиниш, Жейн, – таҳқирловчи садақага ўхшайди, уни сенга нисбат бераётган одамларга қараб улоқтиргинг келади. Бу ачиниш кўпол ва худбин одамларга хос; унда сен билан менга ёқимсиз бўлган марҳамат қатори жабрдийдага нисбатан кўринмас нафрат ҳам яширин. Аммо, сенинг ачинишинг унақа эмас, Жейн. Ўзгаларнинг ҳиссиёти билан юзинг оқариб кетди ҳозир, ўзгаларнинг ҳиссиёти сенинг кўзларингда ҳам акс этади, юрагингни у билан бирга уришга мажбур қилади, қўлларинг титрайди. Сенинг ачинишинг она муҳаббатининг азиятига ўхшайди, унинг азобларини азобим, деб қабул қиласан. Шунинг учун уни қабул қиламан, Жейн. Майли, унинг қизи ёнимга келсин, кучоғим унинг учун очиқ.

– Йўқ, жаноб, давом этинг. Унинг ақли заиф эканини билганингиздан сўнг нима қилдингиз?

– Жейн, мен буткул изтироб ичида қолгандим. Фақатгина ўзимга бўлган ҳурматнинг асоратигина мени жар ёқасида ушлаб турарди. Дунё нигоҳида, шаксиз, мен шармисор бўлгандим, аммо виждоним олдида мен тоза эдим, негаки, унинг тажовузкор ҳаёти ва бемаза хулқи билан охиригача ёнма-ён келяпман. Аммо жамият унинг номини меники билан боғлаб қўйган, мен бунга ҳар куни тўкнаш келаман. Унинг заҳарли нафаси мен нафас олаётган ҳаво билан қоришиб кетган ва ҳеч қачон унинг эри бўлмаганимни унутолмайман. Бу хотиралар яшайди ва улар чидаб бўлмас даражада нохуш. Бундан ташқари, то у тирик экан, бошқа аёлнинг эри бўлолмаслигимни ҳам билганман. Гарчи у беш ёш катта бўлса ҳам (унинг оиласи ва менинг отам ҳатто ёш масаласида ҳам мени алдашган), мендан кам яшамайди, чунки у руҳан бемор бўлса ҳам, жисмонан соғлом. Мана шу ўн олти йил мобайнида мен буткул умидсизлик чоҳида яшадим.

Бир куни тунда унинг қичқирғидан уйғониб кетдим (врачлар унга телба деб ташхис қўйишгач, тутқунликда тутишга тўғри келди); Ғарбий Ҳиндистонга хос дим ҳаво эди. Бу кенгликдаги тунларда бундай шиддатли пўртаналар илгари ҳам кўп бўларди. Ухлолмасдан, туриб, деразани очдим. Назаримда, ҳаво фосфор билан тўла эди. Тоза ҳаво кирадиган бирон туйнук йўқ. Хонада чивинлар бир хил маромда гўнғиллаб учиб юрарди; менгача эшитилиб турган денгиз шовури зилзила вақтидаги каби тўлқинланиб турарди; унинг устида эса қора булутлар сузиб юришарди. Ой тўлин, қизиқ турган ядро сингари кип-қизил бўлиб, дунёга сўнгти

қонли нигоҳини ташлаганича, бўрон дарагидан титраб, сув ортига ботиб бораётган эди. Бу манзара ва ҳаво мени жисман эзиб ташлади, қулоғим тагида эса анави телбанинг шанғиллаган қарғишлари тинмасди; у ҳар бир гапига менинг номимни қўшар, унинг гаплари шу қадар бемаза ва куракда турмайдиган эдики, уни ҳеч бир қўча қизлари ҳам оғизларига олишмаган бўларди. Бизни иккита хона ажратиб турарди, аммо Ғарбий Ҳиндистонда уйларнинг деворлари жуда юпқа бўлиб, унинг бўридай увиллашларини тўсиб қололмасди.

“Бу ҳаёт, – дедим ўзимга ниҳоят, – ҳақиқий жаҳаннам. Бу ҳаво, бу овозлар жарликдан ўзга нарса эмас. Агар кучим етса, бу ҳаётдан қутулишга ҳақим бор. Рухимни бўғиб турган бу мухитдан қутулсам, изтиробларим ҳам тугайди. Мен мутаассиблар ишонадиган мангу оловдан кўркмайман, негаки, ҳозирги ҳаётим ундан ҳам ёмонроқ, мен бу ердан яратганнинг қошига кетаман”.

Мен бу гапларни ўқланган пистолет солинган жомадонни чўккалаганча очаётиб айтдим. Ўзимни отишга қарор қилдим. Тўғриси, бу фикр ҳаёлимда бир зумгина ҳукмронлик қилди. Мен бу сўнгсиз азоблар туфайли ўзимни ўлдирадиган даражада ақлсиз эмас эдим, шу туфайли бу ҳаёл ўтиб кетди. Европа тарафдан эсган тоза ҳаво деразамдан кириб келди, ёмғир жала бўлиб қуя бошлади, момақалдироқ гумбурлаб, чакмоқ чакди, – ҳаво тозаланди. Шунда мен қатъий қарорга келдим. Боғимдаги ёмғирга бўккан анор ва ананас дарахтлари аралаш апельсин дарахтлари орасида шилта бўлиб, мулоҳаза юритдим, Жейн, сен ҳам эшит, ақл онгимда ҳукмини ўрнатди ва менга йўл кўрсатди.

Европа тарафдан келган ёқимли шамол ҳали ҳам апельсиннинг тозарган барглари орасида шитирлаб юрарди, Атлантика океани эса улуғвор ва эркин шовуллаб турарди; менинг аллақачон қуриб, ўлиб бўлган қалбимга бирдан жон киргандай бўлди, куйга ҳамоҳанг тарзда томирларимда қон юра бошлади; бутун борлигим янгилади, қалбим эса тозариш истагида эди. Мен умидларим жонлана бошлаганини ва янгилади мумкинлигини ҳис этдим. Боғимнинг тўридаги гуллаб турган бутоклар орасида туриб, осмондан ҳам кўра мовийроқ денгиз кенгликларига боқдим. Ўша тарафда Европа, унинг ёруғ кенгликлари бор эди. “Бор, – деди менга умид, – сенинг номинг булғанганлигини, елканда қандай юкни олиб юрганингни билмайдиган Европага бориб яша. Майли, телба ҳам сен билан Англияга кетсин, уни Торнфилдга қама, уни қўриқлаб, таъминлаб қўй-да, ўзинг хоҳлаган юртга кетиб, ўзинг истагандай, янги муносабатлар ўрнат. Узоқ вақт сенинг сабрингни синаган, шаънингни булған, ёшлигингни алдаган бу аёл сенга хотин эмас, сен ҳам унинг эри эмассан. Унга сен билан боғлиқ ҳамма нарсани бер, шунда одамлар олдида ҳам, Худо олдида ҳам ўз мажбуриятингни бажарган бўласан. Унинг номи ҳам, ўрталарингдаги яқин муносабатлар ҳам унутишга дохил бўлсин. Сен у ҳақида бирор тирик жонзотга гапириб беришга мажбур эмассан. Унга хавфсиз ва қулай ҳаёт бер, унинг ҳақоратларини сир остига яшир ва ундан узоқлаш”.

Мен шундай қилдим. Отам ва акам менинг уйланганим ҳақида ҳеч бир танишларга айтишмади. Мен уларга ёзган биринчи хатимдаёқ уйланишга муносабатим ва бу никоҳдан орттирган чексиз нафратим ҳақида ёздим; хотинимнинг бу ҳолатидан келиб чиқиб, келажагимни фақат ғамгин ва шармандали ҳолда кўрдим, шу боис буларнинг барини улардан сир сақлашни

сўрадим. Кўп ўтмай, хотинимнинг мен отамни ҳам хабардор қилган бу қилиқлари шу даражага бордики, отам келинининг қилмишларидан фақат қизарадиган бўлди. У никоҳимизни маълум қилиш тугул, уни яшириш учун мендан ҳам кўп ҳаракат қилди.

Шундай қилиб, уни Англияга олиб келдим. Бу жуда даҳшатли саёҳат бўлди: бундай махлуқ билан битта кемада келишни тасаввур қилишнинг ўзи оғир! Ниҳоят, уни Торнфильдга етказиб келганимдан хурсанд бўлдим ва уни ўн йил мобайнида иблисининг макони, ёввойи ҳайвоннинг қулбасига айланган ўша, учинчи қаватдаги хонага жойладим. Даставвал, унинг олдидаги кирадиган бирортасини топиш жуда қийин бўлди, у ишонса бўладиган аёл бўлиши керак эди; хотиним содир этган аҳмоқона қилиқлари, тутқаноқлари сир сақланиши лозим эди. Унинг тинчланган ҳолатлари ҳам бўлади, баъзида у бир неча кун, баъзида эса ҳафталаб давом этади, ўшанда у мени ҳақоратлашга тушади. Ниҳоят, мен Грэйс Пулни ишга олдим. У ва доктор Картер (бу ўша, телба синглиси ташланган вақтда Мэзоннинг ярасини боғлаган одам) – ҳақиқий ҳолат ҳақида мана шу иккисигина билишади. Фэйрфакс хоним, менимча, нимадандир гумон қилади, аммо сир унга ҳам аниқ эмас. Грэйс яхши қаровчи чиқди, аммо унинг ҳушёрлиги ҳам бир неча бор панд берди. Лекин бунинг учун уни ҳам айблаб бўлмайди, унинг соҳаси шунақа. Телба эса жуда айёр ва маккор. У қаровчисининг кўзини шамғалат қилиш имкониятидан ҳар доим фойдалана олади. Бир куни у акасини бўғизлаб қўйишига бир бахя қолган ўша пичоқни қўлга киритган, икки марта хона эшигини бузиб, ярим тунда бинога чиққан. Бир мартасида менинг тўшагимни ёқиб юборган бўлса, иккинчи мартасида сенинг хонангга кирган. Сени асраб қолган руҳлардан миннатдорман; у ўзининг ғазабини фақат никоҳ чамбарагингагина сочган, эҳтимол бу унинг ўз никоҳини эслатгандир. Бутун эрталаб бўйнимга тармашган бу кўрқинчли махлуқнинг қорамтир қизил юзини менинг кабутарим инига суққанида нима бўлишини ўйлашнинг ўзи даҳшат! Ўйласанг, томирда қонинг қотиб қолади...

– Кейин-чи, жаноб? – сўрадим мен, у жим бўлиб қоларкан. – Уни бу ерга жойлагач, нима қилдингиз? Қаерга кетдингиз?

– Нима қилдим, Жейн? Мен доимий дарбадарга айландим. Қаерга кетдим? Адашган нур каби саросар кездим. Бутун Европани айланиб чиқдим, кўп юртларни кўрдим. Мен Торнфильдда қолган телбанинг бутунлай акси бўлган яхши, ақлли аёлни изладим.

– Аммо сиз уйлана олмасдингиз-ку, жаноб?

– Аммо мен уйлана оламан, деган қарорга келдим. Нафақат уйлана оламан, балки шундай қилишим керак эди. Аввалига сени алдаган каби, ҳеч кимни алдашни истамадим. Мен севган аёлимга бошимдан ўтганларни сўзлаб беришни ва унинг севгисига очиқчасига эришишни мўлжаллагандим. Менинг назаримда бу тўғри йўл эди, мени эркин одам сифатида севиш мумкин эди, бўйнимга илинган бу тавқи-лаънатга қарамай, мени сева оладиган, мени қабул қила оладиган аёлни учратишимга ҳеч қачон шубҳа қилмагандим.

– Кейин-чи, жаноб?

– Сен мени сўроқ қила бошлаганингда, Жейн, қулгим қистайди. Сен сабрсиз қушча каби кўзларингни пориллатасан, нотинч ҳаракатлар қиласан, гўё сен сўзларда ифода этиладиган жавобни кутиб туролмайсан,

уларни тўғри юракдан ўкиб олмоқчи бўласан. Аммо давом эттиришимдан олдин айт-чи, “кейин-чи, жаноб”, деганингда нимани назарда тутасан? Бу қисқа лукмани жуда кўп ишлатасан; бу сўз сўнгги йўқ суҳбатлар ичида йўл бошловчи ип сингари неча бор олиб юрган. У менга нега бундай таъсир қилишини ўзим ҳам билмайман.

– Мен, нима қилдингиз, қандай йўл тутдингиз, натижа нима бўлди, демоқчи эдим.

– Худди шундай. Сен нимани билишни хоҳлар эдинг?

– Сиз учун қадрли бўлган аёлни учрата олдингизми? Ундан турмушга чиқишни сўрадингизми ва у нима деб жавоб берди?

– Мен сенинг қадрли аёлни топа олганим ва ундан хотиним бўлишни сўраганим ҳақидаги саволинггагина жавоб беришим мумкин. Аммо унинг қандай жавоб бериши ҳали номаълум. Мен тинмай дунё кездим, ҳали у шаҳарга бордим, ҳали бунисига; гоҳида Петербургда, кўпроқ Парижда бўлдим, шунингдек, Римга, Неапольга ва Флоренцияга бордим. Пулим бор эди, шунингдек, қадимий сулоладанман – шунинг учун ўзимга танишларни танлаб олардим. Жамиятнинг барча давраларига кириш ҳуқуқим бор эди, идеалимдаги аёлни инглиз хонимлари, француз графинялари, итальян синьоралари ва немис баронессалари орасидан изладим, аммо топа олмадим. Гоҳида кўриниши, ифодаси, киёфасига қараб, бирорта аёл бир муддат орзумдаги каби кўринарди. Аммо кўп ўтмай, ундан ҳафсалам пир бўларди. Қалби ё вужуди мос келган аёлни излабди, деб ўйлама. Мен бир пайтлардаги Лотин Америкаси мустабидларига бутунлай тескари бўлган аёлни изладим, астойдил қидирдим. Мен ҳатто бутунлай бўйдоқ бўлганимда ҳам, – мен учун оғир дарс бўлган воқеани эсда тутган ҳолда, турмушга чиқишни истаган бирорта ҳам аёлни учратмадим. Ҳафсаламнинг пир бўлиши мени ўйламай иш тутишга олиб келди. Гарчи, ҳеч қачон фаҳшга берилмасам-да, кўнгилочар нарсаларни излай бошладим. Насл, насаб деган нарсаси буткул энсамни қотирарди. Бу менинг ғарбий-ҳиндистонлик Мессалинамга ҳос унсур эди. Чексиз нафратимга эга ўша ва уни эслатадиган ҳамма нарсалар ҳатто кўнгилхушлигимда ҳам бўйнимдан бўғарди. Ҳар қандай айш-ишратга етаклайдиган кўнгилхушлик мени телбанинг ахлоқсизлигига олиб борарди, шунинг учун бундай кўнгилхушликлардан қочардим.

Аммо ёлғиз қолиш ҳам мен учун оғир эди. Ўзимга хуштор излай бошладим. Биринчи танловимга Селина Варанс тушди, у ҳам ҳаётимдаги ўзимдан жирканишга олиб келадиган кишилардан бири бўлиб қолди. Сен бу аёл ҳақида ва у билан муносабатларимиз қандай тутагани ҳақида биласан. Унинг иккита ўриндоши бўлганди: итальян қизи Гиацинта ва немис Клара. Уларнинг иккови ҳам гўзалликда тенги йўқ эди. Лекин бу гўзаллик икки-уч ойдан кейин қандай қадр топди? Гиацинта қўпол ва ахлоқий қоидалардан узоқ эди, мен ундан уч ойдаёқ совудим. Клара тўғри сўз ва мулоийм аёл эди, лекин дунёқараши тор, оми бу мешчанка билан бизни боғлаб турадиган нарсаси топилмади. Мен унга бажонидил маълум бир миқдорда пул бердим, у нимадир иш бошлади ва биз яхшилик билан ажралдик. Аммо, Жейн, юзингдан кўраяпманки, буларнинг бари сенга ёқмаяпти. Сен мени ахлоқсиз ҳавойи одам, деб ҳисоблашга тайёр турибсан. Тўғрими?

– Ҳа, мен учун аввалгига нисбатан ҳозир сизни севиш қийинроқ, жаноб. Аммо ҳаётни бундай ўтказиш аҳмоқлик экани ҳаёлингизга келмадими? Аввал бир хуштор, кейин иккинчиси; яна сиз булар ҳақида оддий воқеа сифатида гапиряпсиз.

– Йўқ. Менга ҳам бу ёқмади. Бу нотўғри яшаш тарзи эди ва унга қайтмасам янаям яхшироқ бўларди. Хуштор тутиш қул сотиб олгандай гап. Униси ҳам, буниси ҳам – табиатан, ёки умуман олганда паст назарли одамлар эди, улар билан мулоқот қилиш ўзини оёқ остига олиш билан баробардай гап. Мен ҳозир Селина билан ҳам, Гиацинта ва Клара билан ҳам ўтказган кунларимни эслашга уяламан.

Бу сўзлардаги ҳақиқатни англадим ва хулоса қилдимки, агар мен ҳамма нарсани унутиб, қайсидир сўзлар ёки ўзини оқлашлар туфайли кўнгилчанлик қилиб қўйсам ва ўша бечора хушторларнинг ўрнини эгалласам, вақти келиб, жаноб Рочестер ҳозир эслаб ўтган ва уларга нисбатан ҳис қилган туйғуларини менга нисбатан ҳам бошидан ўтказган бўлар эди. Мен бу фикрни тилимга чиқармадим, аммо синов дақиқаларида менга ёрдамга келиши учун қалбимнинг тубига михлаб қўйдим.

– Хўш, Жейн, нега энди “кейин-чи, жаноб?” демаяпсан. Ахир мен ҳали тугатмадим-ку. Кўринишинг шундай жиддийки! Мени муҳокама қила бошладинг. Лекин аввал охиригача эшит. Шундай қилиб, шу йилнинг январь ойида, барча хушторлар билан алоқаларни узиб, ҳеч кимга кераксиз дарбадар, ёлғиз одамга хос ғамгин ва тушқун кайфиятда, умидсизликдан чарчаган, одамлардан, айниқса аёл зотидан безган ҳолатда (негаки, оқила, мени севадиган ва садоқатли аёлнинг борлигига энди ушалмас орзу сифатида қарай бошлаган эдим) иш юзасидан яна Англияга қайтишимга тўғри келди.

Қишнинг аёзли окшомларидан бирида Торнфильдга яқинлашиб келардим. Қанчалар нафратланардим бу ердан! Мен бу ердан ҳеч қачон қувонч ҳам, ором ҳам топмаганман. Қасрдан унча узоқ бўлмаган жойда, тўсиқ ёнида бир ўзи ёлғиз ўтирган кичкина қиёфани кўриб қолдим. Мен йўлнинг у тарафида ўсиб турган мажнунтолга қарагандай, унга ҳам эътиборсиз, шунчаки кўз ташлаб ўтиб кета бошладим. Ички туйғу у менга ким бўлиши мумкинлиги ҳақида ҳеч қандай белги бермади. Ҳеч бир ички овоз менинг баджаҳл ёки меҳрибон илоҳам юввош қиёфада мени шу ерда кутиб ўтиргани ҳақида гапирмади. Мен ҳатто Мезрур фалокатга учраган вақтда у ёнимга келиб, энг жиддий ҳолатда ўз ёрдамини таклиф қилганида ҳам танимадим. Озғингина қиз, деярли ёш бола эди у. Назаримда кичкина қушча оёғим остида ўралашиб, менга қанотида олиб бориб қўйишни таклиф қилаётганди. Уни рад этиб, ҳайдадим, аммо нотаниш мавжудот нари кетмади. У рўпарамда туриб менга қаради ва ғалати қатъият ва амирона оҳангда айнан унинг қўлидан ёрдам олишим лозимлигини айтди ва мен унинг ёрдамини қабул қилдим.

Мен қизнинг нозик елкасига суянганимда, вужудимда қандайдир янги туйғу уйғонгандай бўлди, гўё танимга янги куч ва ҳиссиётлар қуйилаётгандай эди. Бу фаришта менинг уйимда яшашини эшитиб ва менинг ҳузуримга қайтишини билиб, хурсанд бўлдим, агар у қўлимдан чиқиб кетиб, тўсиқ ортида ғойиб бўлганида, менимча жуда ғалати бир пушаймонлик ҳиссини туйган бўлардим. Ўша окшомда уйга қайтган шовурингни эшитдим, Жейн, сен эса, афтидан, сени ўйлаётганимни ва куза-

таётганимни хаёлингга ҳам келтирмаётган эдинг. Кейинги куни – албатта, сенга сездирмасдан, – Адель билан йўлакда икки соат ўйнаганимни кузатдим. Эсимда, ўшанда ташқарида бўрон бўлгани туфайли сайрга чиқолмаган эдинглар. Мен ўз хонамда ўтириб, қия очилган эшикдан ҳаммасини кўриб ва эшитиб турдим. Бирмунча вақт давомида сенинг эътиборинг буткул Адель билан бўлди; тўғриси, ўшанда менга сен фикрлардан мосуво бўлиб кўриндинг. Аммо, менинг кичкина Жейним, сен унга жуда меҳрибон ва мулойим эдинг, фақат у билан гаплашиб, унинг кўнглига қарардинг. У ёнингдан кетганида эса, орзуларга берилиб, ўйчан қиёфада йўлакда у ёқдан-бу ёққа бориб келардинг. Ҳар замонда, дераза ёнидан ўтаётиб, қалин қопланган қорга назар ташлардинг; шамолнинг увиллашига кулоқ тутардинг, сўнг яна юришда ва хаёл суришда давом этардинг. Назаримда ўша хаёлларда умуман ғамгинлик йўқдай кўринарди; ҳар замонда кўзларингга чакнаган қувонч чўғи, юзингдаги енгил ҳаяжон ҳам ҳасратли ва умидсиз ўйлардан йироқда эди. Сенинг нигоҳларингдан ёшлик орзуларига берилаётганимни, ёшлик сурури умидларни қанотига олганча, сен билан кўкка парвоз қилаётганини уқиш мумкин бўларди. Сен холлда хизматкорлардан бири билан гаплашаётган Фэйрфакс хонимнинг овозини эшитгачгина хаёлдан уйғондинг. Сен жуда ғалати кулардинг, Жейнет. Бу ажабтовур ақлли табассум эди. У истехзоли эди, афтидан сен ўз орзуларинг устидан кулаётгандинг. Гўё сен ўзингга: “Менинг тасаввурларим ажойиб, аммо улар ҳеч қачон амалга ошмаслигини унутмаслигим керак. Мен хомхаёлларимда қизариб бораётган осмон ва яшнаб турган жаннатни кўряпман, аммо оғир йўлдан юриб ўтишим лозимлигини, менга қора тўфонлар хавф солиб турганини биламан”, деяётгандай эдинг. Пастга югуриб тушиб, Фэйрфакс хонимдан сенга ҳафталик харажатларни ҳисоблаш, ёки шунга ўхшаш бирор юмушни топширишини сўрадинг. Менинг эса сендан жаҳлим чиқди, негаки, кўз қарашимдан чиқиб кетган эдинг.

Сени ҳузуримга чақириш учун кеч киришини сабрсизлик билан кутдим. Назаримда, қаршимда одамзот наслининг менга мутлақо нотаниш тури тургандай эди. Мен уни ўрганиш ва янада яхшироқ билишни истардим. Сен менинг ёнимга бироз қимтиниб, аммо эркин қиёфада кирдинг. Худди ҳозиргидай ажабтовур кийинган ва ёқимтой эдинг. Сени суҳбатга тортдим. Кўп ўтмай, сенда ғалати қарама-қаршилиқнинг уйғунлиги борлигига амин бўлдим. Сен жиддий ва талабчан, шу билан бирга ўта тортинчоқ ҳам эдинг; аммо айни пайтда гарчи, давраларга ўрганмаган бўлсанг-да, ҳамда хато қилиш ёки бирор ўнғайсизлик туфайли эътиборга тушишдан жуда кўрксанг-да, ўта назокатли эканимни ҳам кўрдим. Сенга мурожаат қилганимда менга дадил, ошқора ва ўтли назар билан боқардинг. Бу нигоҳлар зийрак ва кучга тўла эди. Мен олдингга кўндаланг саволлар ташлаганимда, дадил ва моҳирлик билан зарбани қайтарардинг. Сен менга жуда тез кўникдинг, менга ҳатто ўзинг ва бадқовок, жаҳлдор хўжайининг ўртасидаги илиқликни ҳис қиладигандай туюла бошладинг, Жейн; сен негадир жуда тез тинчландинг ва менга мулойим, меҳрли муносабатда бўла бошладинг. Бакирганимда, кўполлигимга нисбатан на кўрқув, на ажабланиш ва на норозиликни ифода этдинг. Мени кузата бошладинг ва гоҳида менга ҳадя этган табассумингга шундай бир ишвани кўрардимки, уни таърифлаб беролмайман. Мен сенда топганларимдан

хурсанд ва ҳаяжонда эдим: кўрганларим менга ёқарди ва уларни янада кўпроқ бўлишини истардим.

Аммо мен анча вақт ўзимни сендан узоқда тутдим ва сен билан кам кўришдим. Зиёли такасалтанг сифатида, бу янги ва ҳаяжонга соладиган танишувдан оладиган ҳузурни узайтиргим келди. Бундан ташқари, бу гул билан ўзимни ҳаддан ортиқ эркин тутсам, унинг гулбарглари сўлиб қолиши ва мафтункор софлиги йўқолиб қолишидан кўрқдим. Мен унда бу гулнинг софлиги вақтинча эмаслигини, у бўлинмайдиган қимматбаҳо тошни эслатишини билмасдим. Бундан ташқари, сендан узоққа кетсам, менинг суҳбатимни соғиниш-соғинмаслигингни билмоқчи бўлдим, аммо сен соғинмадинг. Сен ўз синфхонангда ёзув столинг ва мольбертинг каби мустаҳкам бўлиб қолдинг, тасодифий учрашувларда эса, одоб чегарасида ёнимдан бефарқлик билан тез югуриб ўтиб кетардинг. Кўринишингдан ўша кунлари чуқур мулоҳазага ботган эдинг, Жейн. Улар ғамгин эмасди, негаки, сен касал эмас эдинг, аммо хурсанд ҳам эмас, ҳаловат ва умид кам эди унда, назаримда.

Мени ўзим ҳақимда ўйлашинг, ёки умуман ўйлайдими, деган савол кизиқтирарди. Буни билиш учун сен билан яна учрашув ташкил қилишга қарор қилдим. Одамларга мурожаат қилганингда, нигоҳларингда ва ҳаракатларингда қувонч ва тафт уфуриб турарди; синф хонасидаги ёлғизлик ва ҳаёт тарзингнинг бир хиллиги сени одамови қилиб қўйганди. Мен сен билан самимий муносабатда бўла бошладим. Самимийлигим сени эҳтиросга соларди, юзинг мулоийм ва сўз оҳангнинг майин бўлиб қоларди; лабларинг миннатдорлик ва қувонч билан номимни ифода этиши менга ёқарди. Ўша кунлари сен билан тасодифий учрашувлар менга катта ҳузур бағишларди, Жейн. Сенда ғалати бир қатъиятсизлик бор эди; нигоҳларингда эса хижолатлик ва яширин ноумидлик акс этарди. Сен менинг тимсолимда кимни топишни билмасдинг: баджаҳл хўжайин ролини ўйнашда давом этаманми, ёки сен менда хайрихоҳ дўстни кўрасанми? Аммо мен биринчи ролим билан ҳузур топишда сенга жудаям қаттиқ боғланиб қолгандим; мен сенга очикчеҳра билан қўл тутганимда, кичкина ва нафис юзингда шундай нурли бир қувонч яшнаб кетардики, гоҳида сени юрагим устига босиш истагини енгил жудаям қийин бўлиб қоларди.

– У кунлар ҳақида бошқа эсламанг, жаноб, – билдирмай кўзёшимни суртганча, унинг сўзини бўлдим. Унинг айтаётганлари мени азобга солаётганди, негаки, мен бир қарорга келган ва уни жуда яқин вақтда амалга оширишим лозимлигини билардим. Унинг ҳиссиётлари тўғрисидаги хотиралари ва ҳикояси қароримни адо этишда менга қийинчилик туғдирарди, холос.

– Сен ҳақсан, Жейн, – жавоб берди у. – Ҳозир янада яхшироқ, келгусимиз эса янада нурлироқ бўлган бир пайтда, ўтмиш ҳақида ўйлаш нима учун керак?

Ундаги бу ишонч мени ички титроққа солди.

– Энди ҳақиқий аҳвол қандай эканлигини кўриб турибсан, тўғрими? – давом этди у. – Алам ва ғамгин ёлғизликда ўтган ёшлик ҳамда балоғат ёшидан сўнг, ниҳоят мен севишим мумкин бўлган одамни, – сени учратдим. Сенга талпинишдан ўзимни тўхтатолмайман, сен ҳаммадан яхши, меҳрибон фариштамсан. Сенга жудаям қаттиқ боғланиб қолганман, сен самимий, иқтидорли, мўъжизакорсан. Қалбимда сенга нисбатан шу қадар

эъзоз борки, у ҳаётимнинг манбаси сифатида сен томон интилишга мажбур қилади, яшамоғимнинг маъно ва мақсадини сенда кўришга ўргатади, ловуллаб ёнганча, иккимизни бир бутунга айлантиради.

Туйғуларим айнан шундай бўлгани учун сенга уйланишга қарор қилдим. Хотиним борлигини тасдиқлаш, бу шунчаки, устимдан кулиш дегани; энди у фақат жирканч иблис эканини биласан. Сени алдашга ҳаракат қилиб хато қилдим. Мен табиатингдаги қайсарликдан, хурофотларга ишонишингдан кўрқдим. Меники бўлганингдан сўнггина ҳамма нарсани ошкор этмоқчи эдим. Кўрқоқлик қилдим: сенинг олижаноблигинг ва зийраклигингга ҳозирги мурожаатимни олдинроқ, аввалбошиданок қилишим керак эди, – ҳаётимдаги тафсилотларни, алам ва тушкунликларимни рўйи-рост очиб беришим, муносиб ва ҳақиқий йўлдошга ҳозир ҳис этаётган эҳтиёжим, ташналигимни тафсифлаб беришим лозим эди; сенга нафақат қароримни (бу сўз маънони тўлиқ очиб беролмайди), балки мени ҳақиқатда ва садоқат билан севадиган бўлсалар, мана шу ҳақиқий ва садоқатли муҳаббатга интилишимни англатишим керак эди. Фақат мана шундан кейингина, сенга садоқат ваъдасини беришим ва сендан ҳам шуни сўрашим даркор эди. Жейн, уни менга бер энди.

Ўртага сукут тушди.

– Нега индамайсан, Жейн?

Бу ҳақиқий азоб эди. Гўё киздирилган темир қўл юрагимни ғижимларди. Курашга, зулматга ва оловга тўла даҳшатли дақиқалар эди ҳозир! Қачонлардир ер юзида яшаган бирор инсон зоти менинг муҳаббатимдан-да кучли туйғуни тилаши мумкин эмас эди, мени шундай суйган инсонга эса, мен сажда қилардим. Ҳозир ўз муҳаббатимдан, саждагоҳимдан воз кечишга мажбур эдим. Менга азоб берувчи қарзимни эслатиб, кулоғимда фақат битта даҳшатли сўз янграётганди: “Қочиш!”

– Жейн, сендан нима истаётганимни тушуняпсанми? Фақатгина, “Сизники бўламан, жаноб Рочестер!” деган ваъдани.

– Жаноб Рочестер, мен сизники бўлмайман.

Яна ўртага узун жимлик тушди.

– Жейн, – гап бошлади у яна мулойимлик билан, таҳқир ва даҳшатлар мени буткул мавҳ этиб, кучимни сўриб олганди, бу сокин овоз ухлаётган арслоннинг овози сингари эди, – Жейн, сен ҳаётда бошқа йўлдан, мен эса бошқа йўлдан кетишимиз керак, демоқчимисан?

– Ҳа.

– Жейн (у тиз чўкканча, мени кучди), сен шунга мажбур қилмоқчимисан?

– Ҳа.

– Энди-чи? – у пешонам ва ёноғимдан авайлаб ўпди.

– Ҳа! – ва мен қатъият билан унинг кучоғидан ажралиб чиқдим.

– О, Жейн, бу жуда оғир! Бу... тўғри эмас; мени севиш тўғри эди.

– Аксинча, сизга кулоқ солсам, нотўғри қилган бўлардим.

Унинг қошлари учиб кетди; юзига ғалати ифода сизиб чиқди. У ўрнидан турди, аммо ҳали ҳам ўзини тутиб турарди. Таянч истаб, қўлимни стул суянчигига қўйдим; мен титраётган, қалтираётган, аммо қатъий қарорга келгандим.

– Бир сония, Жейн! Сенсиз мени нима кутиши мумкинлигини ўйла. Сен мендан бахтга бўлган барча умидларимни тортиб оляпсан. Нима

колаяпти? Хотинимнинг ўрнига энди сен мурдага айлантириб, қабрга жўнатишинг мумкин мени. Мен нима қиламан, Жейн, дўст ва умидни қаердан излайман?

– Мен каби йўл тутинг; Худога таваккал қилинг ва ўзингизга ишонинг; Ундан умид қилинг, биз Унинг ҳузурида учрашамиз.

– Демак, сўзингдан қайтмайсан!

– Йўқ!

– Сен мени бадбахт ҳаётга ва оғир ўлимга дучор қиласанми? – унинг овози баландроқ янгради.

– Мен сизга гуноҳ қилмай яшашни маслаҳат бераман ва осуда ўлим топишингизни тилайман.

– Демак, мени муҳаббатдан ва нажотдан маҳрум қиласанми? Мени яна йўл-йўлакай эҳтирослар, бузуқ ҳаётга итқитасанми?

– Жаноб Рочестер, мен сизнинг бундай ҳаёт кечиришингизни ҳаммадан кўра кам истайман, бундай ҳаётни сизга ҳам, ўзимга ҳам раво кўрмайман. Биз ғам чекиш ва сабр қилиш учун туғилганмиз: мен ҳам, сиз ҳам. Бунга кўникишингиз керак! Сиз мени сизни унутишимдан олдинроқ унутинг.

– Демак, мени ёлғончига чиқаряпсан. Сен мени ҳақорат қияпсан; мен сени унутмайман, сен эса юзимга боқиб, унутишимни сўраяпсан. Сенинг бу қилмишинг қандайин бераҳм нигоҳлар, нотўғри хулосалардан дарак берапти! Наҳотки, гарчи ҳеч кимга зарари тегмаса ҳам, инсон томондан яратилган қонунни четлаб ўтишдан кўра, ўз яқинингни аламларга гирифтор қилган яхшироқ?! Ахир, мен билан яшаганинг учун иснод келтирадиган дўстларинг ҳам, қариндошларинг ҳам, умуман ҳеч киминг йўқ-ку!

Бу ҳақиқат эди. Мана шу сўзлардан кейин виждоним ва онгим менга хиёнат қилиб, уни рад этаётганим учун мени гуноҳкорликда айблай бошлади ва у томон ўтиб олди. Улар ҳам юрагим каби қаттиқ овозда гапира бошлашди. Юрагим тинчланмади. “О, кўнақол, – деди у, – уни ёлғиз қолдириб, сени иткитиши мумкин бўлган хатарлар, аламлар ҳақида ўйла. Унинг қанақа одамлигини эсла! Бу аламлар ортида қанча умидсизлик ва азоб келиши мумкинлигини ўйла. Уни юпат, уни қутқар, уни сев! Унга севишингни ва уники бўлишингни айт. Бу дунёда кимга кераксан? Бу билан кимни таҳқирлашинг мумкин?”

Барибир ўзимга қатъият билан жавоб бердим: “Мен ўзимни таҳқирлайман, ўзимга иснод келтираман. Мен дўстларсиз, уларнинг кўмакларисиз қанчалар ёлғиз бўлсам, ўзимни шунча ҳурмат қилишим керак. Худо томонидан берилган ва инсон томонидан ифода этилган қонунни бузмайман. Мен ҳозиргидай бўлиб қоламан. Қонун ва қоидалар майллар васвасага солмаган дақиқалардагина амал қилмайди, улар айнан мана шундай онларда, қалб ва вужуд уларнинг муқаррарлигига қарши курашаётган пайтда синалади; қанчалар оғир бўлмасин, мен уларни бузмайман. Агар ўз ҳаловатим учун уларни бузадиган бўлсам, улар олдида қадрим қоладими? Уларнинг аҳамияти ўткинчи эмас, – мен бунга ҳамиша ишониб келганман, агар аҳмоқлик, ҳа, буткул аҳмоқлик қилиб, ҳозир унга ишонмайдиган бўлсам, юрагим кинидан чиккудай уриб, томиримда олов оқа бошлайди. Ҳозир мен фақат илгари шаклланган ишончга, бир вақтлар қабул қилинган қарорга таянишим мумкин ва уларга таянаман”.

Мен ўз сўзимда қолдим. Мендан кўзини узмай турган жаноб Рочестер буни тушунди. Унинг қаҳри энг чўққисига қадар етиб борди, аммо у бу

кахрга эрк бермаслиги, унинг ортидан эргашмаслиги лозим эди. У ёнимга югуриб келди, қўлимни сиқиб, белимдан кучди. Гўё у ҳозир ўзининг ёниб турган нигоҳи билан мени ковураётганди. Мен ўзимни оловнинг кайноқ нафаси чулғаб олган хасдай ҳис этдим; аммо мен ҳали ҳам ўзимни бошқараётгандим, хавфсиз эканим ҳақидаги ишонч мени тарк этмаганди. Яхшиямки, қалбнинг ўз даракчиси бор, беҳуш бўлгандаям, ишончли даракчиси бор, – бу кўзлар. Мен унинг юзида акс этган шиддат ифодасига боқдим, беихтиёр, чуқур нафас олдим. У қаттиқ кучганидан жоним оғир, ҳолим эса қолмаганди.

– Ҳеч қачон, – деди у тишлари орасидан, – ҳеч қачон бундай нозик, аммо шундай кучли одамни кўрмаганман. Менинг қўлимда у камиш каби (у ҳозир бор кучи билан мени силкитяпти), мен уни икки бармоғим билан эгиб қўйишим мумкин; аммо уни эзиб, бурдалаганимдан, синдирганимдан нима фойда? Унинг кўзларига қаранглар, у қандай қатъиятли, бўйсунмас ва эркин! У менга нафақат жасорат билан, балки шиддатли тантана билан ҳам боқмоқда. Ҳатто қафасга солганда ҳам, бу ўзбилармон, эркин ва мўъжизавий мавжудотни тутолмайман. Агар унинг ботинини вайрон қилганимда ҳам бу куч билан асирамни озод қилган бўламан, холос. Мен унинг фақат уйини ишғол қилишим мумкин, лекин у шу қадар қочиб кетади-ки, мен фақат қўналғасининг хўжайиниман, деб улгураман. Аммо мен, о рух, сени истайман! Мен фақатгина нозик вужудинг, заиф танангни эмас, бутун эрк ва шиддатинг, жасорат ва софлигинг билан сени истайман. Агар истаганингда ўзинг юрагимга учиб киришинг мумкин эди. Бироқ, ўз эркингни исканжага ташламай, кучоғимдан сирғалиб чиқиб кетасан ва мен ҳатто ҳидлаб ҳам улгурмай, ифор каби йўқолиб қоласан. О, Жейн, кел менга, кел!

Шундай дея у мени кучоғидан бўшатди, аммо нигоҳлари менда эди. Темир оғушдан кўра, мен учун мана шу нигоҳларнинг рўпарасида туриш оғирроқ эди. Лекин энди ён бериш аҳмоқлик бўларди, холос. Мен унинг қахрига қарши тура олишга ва бўйсундиришга журъат топа билдим. Унинг қайғусини ҳам енгишим лозим эди! Мен эшик томон йўналдим.

– Кетяпсанми, Жейн?

– Кетяпман, жаноб.

– Мени тарк этасанми?

– Ҳа.

– Сен менга келмайсанми? Менинг юпанчим, халоскорим бўлишни истамайсанми? Менинг сўнгсиз муҳаббатим, сенга ҳаётим қадар ташналигим, ўтинчларим – буларнинг бари аҳамиятсизми сен учун?

Унинг овозида таърифга сиғмас бир эҳтирос бор эдиким, унга қатъият билан “Мен кетаман”, дейиш жуда оғир эди.

– Жейн!

– Жаноб Рочестер!

– Яхши, кет, аммо ёдингда тут, мени ўлим исканжасида қолдирыпсан. Хонангга бориб, мен айтганларимни ўйлаб кўр, Жейн, мен ҳақимда, менинг изтиробларим тўғрисида ўйла.

У ўтирилди ва ўзини диванга юз тубан ташлади. “О, Жейн, менинг умидим, менинг муҳаббатим, менинг ҳаётим!” титради унинг лаблари. Сўнг эса унсиз ўкирикни эшитдим.

Мен эшик олдига етгандим, ўқувчи, аммо, ортимга ўтирилдим. Қандай

катъият билан кетган бўлсам, шундай катъийлик билан ортга қайтдим. Унинг ёнига тиззалаб ўтирдим. Унинг юзини ўзимга ўтирдим, ёноғидан ўпиб, сочларини силадим.

– Худо ёрлақасин сизни, менинг азиз соҳибим, – дедим мен. – Худо сизни ғазаб ва хато қилишдан асрасин, менга бўлган меҳрибончилигингиз учун ўзи мукофотласин сизни, дардингизга малҳам қўйсин.

– Менга кичкина Жейннинг севгисидан яхшироқ мукофот йўқ эди, – жавоб берди у. – Усиз юрагим қиймаланиб кетади. Лекин Жейн менга мухаббатини қайтиб беради. Олий ҳимматлик ва марҳамат қилади у.

Унинг юзига қон тепди. Кўзларида ўт чакнади, сакраб туриб, қаддини ростлади, менга қучоғини очди; бироқ мен ўзимни тортдим ва дарҳол хонадан чиқиб кетдим.

“Хайр!” – хитоб қилди юрагим чиқиб кетаётганимда; изтиробларим эса унга қўшилди: “Алвидо!”

Мен бу тун ухломмайман, деб ўйлагандим. Аммо, бошимни ёстикқа қўйишим билан, енгил пинакка кетдим. Мен болалигимга қайтдим, тушимга Гейтсхэдаги кизил хонада ётганим кирди, тун қоронғи ва юрагимни ғалати кўрқув эгаллаб олганди. Мени ўзимдан кетишга олиб борган ўша нур деворим бўйлаб сирғалиб, қоронғи шип ўртасида титраганча тўхтади. Бошимни кўтариб, ўша ёкка қарадим: тепамдаги том ўрнида баланд ва бадқовоқ булутлар уймалашарди; нур эса туман орасидан чиқаётган ойники каби эди. Унинг чиқишини кутдим, кутганда ҳам, худди унинг ҳалқасига менинг ҳукмим битилгани каби, ғалати бир ҳаяжон билан кутдим. Ва ниҳоят у чиқди, аммо ҳеч қачон ой булутлар орасидан бундай чиқмайди. Аввалига кимнингдир қўлини кўрдим, у мотамсаро булутлар қатини суриб очди, сўнг осмон қаъридан ой эмас, ерга нурли вужудини эгиб турган одамнинг оппоқ киёфаси кўринди. У менга узок вақт термилиб турди, сўнг руҳимга юзланди. Гўё у жудаям узокдан гапираётганди, айна пайтда шу қадар яқин эдики, худди шивири юрагимда жарангларди:

– Қизим, васвасага берилма!

– Онажон, ваъда бераман!

Мен шундай жавоб қилдим, бу тушдан ҳам кўра тасаввурга ўхшарди. Яна зулмат ҳукмронлик қила бошлади; одатда июль тунлари қисқа ва ярим тундан сўнг ёриша бошларди. “Бугун олдимда турган вазифаларни амалга ошириш учун, қанча барвақт турсам, шунча яхши”, ўйладим мен. Ва ўрнимдан турдим. Мен кийинган эдим, ётишдан олдин бошмоқларимни ечгандим, холос. Жавон ғаладонида ич қўйлак ва майда-чуйдалар борлигини билардим. Уларни излаётиб, жаноб Рочестер бир неча кун олдин мени олишга мажбур қилган марварид мунчоқ қўлимга илинди. Уни қолдирдим, негаки, у менга эмас, ўша, ҳавога сингиб, эриб кетган келинчакка тегишли эди. Буюмларимни бир бўхча қилиб тугдим, йигирма шиллингги бўлган ҳамёнимни (ҳаммаси иш ҳақим эди) чўнтагимга солдим; похол шляпамни кийдим, туфлигимни қўлимга олиб, секин хонадан чиқдим.

– Хайр, меҳрибон Фэйрфакс хоним, – шивирладим унинг эшиги олди-дан ўтаётиб. – Хайр, азизам Адель, – дедим мен болалар хонасига назар ташлаб. Аммо кириб, уни ўпишнинг иложи йўқ эди: мен ҳозир динг бўлиб турган кулоқни алдаб ўтишим лозим эди, ким билади дейсиз, эҳтимол у ҳозир кулоқ солиб тургандир.

Жаноб Рочестер ётоқхонаси ёнидан тез юриб ўта бошладим; унинг остонаси ёнида юрагим бир сония уришдан тўхтаб қолди ва тўхташимга тўғри келди. Хонада ухлашмаётганди: унинг эгаси жонсарақ бўлиб, у ёқдан-бу ёққа бориб келаётганди, унинг бир неча бор чуқур нафас олганини эшитдим. Агар танлов қилсам бас, менга жаннатнинг, умри қисқа жаннатнинг эшиги очилади. “Жаноб Рочестер, мен сизни севаман ва умримнинг охиригача сиз билан бўламан”, десам кифоя – лабларимга саодат қадаҳи тутилади. Шу ҳақида ўйладим.

Менинг меҳрибон соҳибим ухлаёлмайди, у сабрсизлик билан тонгни кутади; менга одам жўнатганда, мен у ерда бўлмайман. У мени астойдил излай бошлайди. Шунда у ўзини ташлаб кетилган, муҳаббати тарк этгандай ҳис этади. У изтироб чекади, эҳтимол қайғуга чўмар. Бу ҳақида ҳам ўйладим. Қўлим эшиги томон узалди, аммо мен уни тортиб олдим ва шошиб юриб кетдим.

Зинадан ғамгин тушдим. Нима қилиш кераклигини билардим, ҳаракатларим ўз-ўзидан амалга оша бошлади: ошхонадан ён эшик калитини изладим, пат ва мой топдим, калит ва қулфни мойладим, сув ичдим ва нон олдим, эҳтимол узоқ юришимга тўғри келар, толиқмаслигим ва танлаган йўлимдан қайтмаслигим керак. Буларнинг ҳаммасини овозсиз амалга оширдим. Эшикдан чиқдим ва уни аста ортимдан ёпдим. Ҳовли ёриша бошлаган, катта дарвозанинг зулфи солинган, аммо кичик эшик кия очик эди. Мен шу эшик орқали чиқдим ва уни ҳам ортимдан ёпдим. Ва мана, Торнфильд ортда қолди.

Торнфильд билан бир миль ораликдаги далалар бўйлаб Милкотга қарама-қарши томонга йўл кетган эди; мен бу йўлдан ҳеч қачон юрмаган, аммо унга ҳар доим, қаерга олиб бораркин, деган ўй билан қарардим. Мана шу йўлга тушиб кета бошладим. Ҳозир ҳеч қандай хаёлга берилмаслигим, ҳеч қачон алангламаслигим, ҳатто тўғрига ҳам боқмаслигим керак эди. Хаёлимга на ўтмишим ва на келажагим ҳақида бир ўй келди. Ўтмиш – илоҳий саодат ва оғир изтироблар саҳифаси эди, агар ундан ҳозир бир қатор ўқисам ҳам, бу мени журъатимдан мосуво қилиб, шижоатимни сўндирган бўларди. Келажак эса мутлақо бўм-бўш эди. У Нух тўфонидан кейинги дунёга ўхшарди.

Мен далалар, тўсиқлар, майсазорлар бўйлаб юрдим, куёш ҳали чиқмаган эди. Июлнинг гўзал тонги эди, уйдан чиққач кийиб олган бошмоғим тонгги шабнамдан ҳўл бўлди. Аммо мен чиқаётган куёшга ҳам, ёришаётган осмонга ҳам, мафтункор табиатга ҳам қарамадим.

Гўзаллик оралаб жаллоднинг кундаси сари кетаётган одам гулларга ҳам, атрофида унга жилмаяётганларга ҳам қарамайди. У болта ва кунда ҳақида, томир ва суякларни кесиб ўтувчи даҳшатли зарба ҳақида, қабр ва сўнгги йўл ҳақида ўйлайди. Мен аламли қочиш тўғрисида, дарбадарлик ҳақида ва... қанчалар изтироб билан ташлаб кетаётганим инсон ҳақида ўйлаётгандим! Бошқача бўлиши мумкинмиди!

Мен жаноб Рочестернинг хонасида ўтирганча, куёш чиқишини кутиб, менинг келиб, “Мен сен билан қоламан ва сеники бўламан”, дейишимни умид билан кутаётганини тасаввур қилдим. Бу ҳақда қанчалар орзу қилаётган, қанчалар қайтгим келаётганди... Ҳали ҳам кеч эмас, мен ўртадаги аччиқ айрилиқни олиб ташлашим мумкин эди! Қочиб кетаётганимни ҳали аниқлашмаганига ишончим комил эди. Мен қайтиб,

унинг юпатувчиси, фахри, бахтсизликдан, эҳтимол изтироблардан ҳам ҳалоскори бўлишим мумкин эди. О, унинг ўзини ўлдириши мумкинлиги кўркуви қанчалар мени таъкиб қилаётганди! Бу кўркув ўтмас арра билан кўксимни поралар, бу ярани даволай десам, хотиралар уни янада чуқурроқ жароҳатлар эди. Дарахтлар ва буталарда кушлар куйлай бошлашди. Кушлар – нафис жуфтликлар; кушлар – севги рамзи... Мен-чи? Ўзига садоқатли бўлиб қолишнинг аччиқ аламлари ва юрак изтироблари туфайли мен ўзимни ёмон кўраётгандим.

Ҳақгўйлигим, ўзимга бўлган ҳурматим нима эди! Мен дўстимни ранжитдим, яраладим ва ташлаб кетдим. Мен ўзимдан нафратланаётгандим. Барибир ортимга ўгирила олмаётган, қадамларимни эса тўхтатолмаётган эдим. Эҳтимол, мени Худонинг ўзи бошлаб кетаётгандир? Гўё инон-ихтиёрим, онгу-шуурим ҳаракатсиз эди: беадад алам иродамни синдирган, шууримни кўр қилган эди. Мен ўз йўлимдан тез ва телбаларча юриб борарканман, алам билан ўкириб борардим. Бирдан мени заифлик енгиб олди, у юрагимда пайдо бўлди, сўнг бутун танамга ёйилиб кетди ва мен йиқилдим. Мен юзимни ҳўл майсаларга босганча, ерда бир неча дақиқа ётдим. Мана шу ерда жон беришимдан кўркдимми ё умид қилдимми? Кўп ўтмай, яна оёққа турдим: аввалига тўрт оёқлаб юрдим, сўнг амаллаб, ўрнимдан турдим. Мен фақат бир нарсани, йўлгача чиқиб олишни ўйлар эдим.

Ниҳоят йўлга чиқдим, аммо тўсиқ олдида ўтиришга мажбур бўлдим. Шу ерда ўтириб, ғилдирак овозини эшитдим, узокдан дилижансни кўрдим. Ўрнимдан туриб, қўл кўтардим. Дилижанс тўхтади. Мен аравакашдан қаерга кетаётганини сўрадим. У менга қандайдир узок жой номини айтди. У ерда жаноб Рочестернинг танишлари йўқлигига ишончим комил эди. Йўл ҳақи қанчалигини сўрадим. У ўттиз шиллинг бўлишини айтди. Менда эса фақат йигирма шиллинг бор эди. Йигирма бўлса, йигирма-да, у рози бўлди. Аравакаш дилижансга чиқиб олишимга кўмаклашди. Ичкарида ҳеч ким йўқ эди, у эшикни ёпди ва биз чайқалганча юриб кетдик.

Азиз ўкувчи, бошдан кечирган азобларимни сизга асло раво кўрмайман. Кўзингиздан ҳеч қачон меники каби қайноқ, аламли ёш шаррос тўкилмасин. Сиз ҳеч қачон мен каби ҳозиргидай кўкка боқиб, умидсиз, қайғуга тўла илтижоларни сўраманг. Севган одамингизнинг бахтсизлигини янада ошириш даҳшати ҳеч қачон сизни қийнамасин.

(Давоми келгуси сонда)

Жанна

ХИЗМАТДАН ҚУТИЛДИМ

Ҳажвия

Ҳарбий хизматга жўнатиш комиссиясининг хонасига кириб боришим билан, башараси совук, кўзини лўк қилиб, ҳе йўк бе йўк, овозини борича менга бақира кетди:

– Ўзингни анковликка солма, ипиriskи! Ғўддайиб туришини қаранглар. Ечин. Тез бўл! Сендақаларнинг кўпини кўрганмиз. Ҳе ўргилдим...

Ечиниb, ўзим сингари шир яланғоч йигитлар сафининг охирига бориb турдим. Бунақа жойда биринчи бўлишим эмасми, тўғриси, анграйиб қолдим. Текшириш навбати менга келганида врач халатини тузатиb, бурни устида осилиб турган кўзойнагини кўзи устига сурди-да, менга, худди бошқа сайёрадан келиб қолган махлуққа қарагандай, синчиклаб тикилди. Ўзимча, у юзим кичик, бурним бир томонга қийшайган, кўзларим икки томонга қараётганини сизди, деб ўйладим. Бундай кўринишим билан қанча-қанча жойлардан махрум бўлганман-да, жаҳлим чиқса-да, ўзимни тутиb турдим.

– Астигматигмисан?–деди врач кўзларимга жиддий тикилиб.

– Йўк, католикман! – жавоб қилдим киприк қоқмасдан. Ортимда турган яланғочлар “гур-р” этиб кулворишди. Бунинг нимаси кулги, жиннипинни бўлганми булар?

– Бунинг нимаси кулги?– деб бақирди доктор ҳам уларга ўқрайиб қараб, кейин юзимни пайпаслар экан, яланғочларга ўгирилиб: “Гауптвахтани хоҳлаб қолдиларингми, ярамаслар? Ҳозир жойлаштиришим мумкин”, деб тўнғиллади.

Бу гап кимга тегишлилигини билолмай, серрайиб туриб қолдим. Доктор менга айтдими ё ортимдаги яланғочларгами? Унча-мунчадан кўркмайдиган журъатли йигит эканимни намоиш қилмоқчи бўлдим, аммо шаштимдан қайтдим. Одам кийимсиз жуда хунук кўринар экан. Бироздан кейин аҳволни юмшатмоқчи бўлиб:

– Сиз ажойиб одам экансиз, мухтарам доктор. Лекин... тўғрисини айтмасам бўлмайди, ҳамиша рост гапиришга ўрганганман. Уйимиз тор, ўзимиз зўрға сиғамиз, гауптвахтани жойлаштира олмаймиз? Бизда ортикча жойнинг ўзи йўк! – дедим шахд билан.

Жавобим унга малол келдими, жавабаси тутиb, ўрнидан илон чаққандай сапчиb турди. Яхшиям шу пайт мени комиссиянинг бошқа аъзолари олдига чакириб қолишди. Мен итоаткорона буюрилган томонга ўтдим. Бўлмаса, бир ишқал чиқиши аниқ эди.

Комиссия аъзолари жуда ғалати одамлар экан. Кўринишлари туппа-тузук, аммо саволлари алмойи-алжойи:

– Саводинг борми?
– Канака савод?–деганимни биламан, столга гурсиллаб мушт тушди. Хона ичи зириллаб кетгандай бўлди. Анграйиб туравердим.

– “Ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб бериш керак, овсар!
– Ҳа ёки йўқ, – дедим шахд билан. Ширияланғочлар яна кулишди. Комиссия аъзосининг юзи қорайиб кетгандай бўлди.
– Тушунарли – деди у ғазаби қайнаганча.– Мана шунақалар солдатликка олинса, армиянинг ҳам пачаваси чиқади.

У олдидаги қоғозга бир нималарни ёзиб, шеригига кўрсатди, шериги маъқуллагандай бошини қимирлатди. Сўнг менга ўгирилди:

– Хўп, майли. Мен сенга уч-тўртта гап айтаман, сен уларнинг аксини айтишинг керак. Шунинг ҳам эплай олмасанг, ҳолингга маймунлар йиғлайди.

– Ҳа ёки йўқ!–дедим.
– Вой аблаҳ-ей!
– Ҳа ёки йўқ!
– Ярамас! Мен сенга тескарисини айтгин дедим. Елкангдаги каллами, ошқовокми?

– Ё тушундим, ё тушунмадим,– дедим бироз дадиллашиб.

– Тушунган бўлсанг, бошладик:

– Иссиқ.

– Совуқ.

– Оқ.

– Қора.

– Мутлақо ярамайди.

– Бизбоп йигит экан..

– Йўқол, бу ердан!

– Яхши жойлашиб олдим, жаноб бошлиқ.

– Бас қил!

– Давом эттир!

– Аҳмоқ!

– Доно.

– Йўқотинг буни ҳозирок!

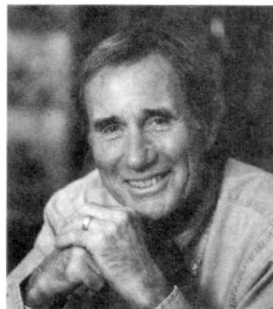
– Ошхонага қандай боришни айтинглар, озрок тамадди килиб олсин.

– Учига чиққан текинхўр-ку, бу...

Комиссия аъзосининг сўнгги сўзига жавоб топишга улгурмадим: икки-та солдат кела солиб, қўлларимни қайириб, кийим ечиладиган хонаги судраб олиб чиқишди. У ердан белимнинг пастига тепиб кўчага ҳайдашди. Нима килишни билмай тургандим, деразадан бир парча қоғоз узатишди. Қизиқиб ўқидим: “Ҳарбий хизматдан озод қилинди. Ақли-хуши жойида эмас. Гирт тентак. Низомнинг 17-банди, “в” қисми”.

Хуллас, хизматдан қутулдим.

*Рус тилидан
Жаббор ҲАЛИЛ
таржимаси*

БОЛАЛИККА ҚАЙТИШ ИМКНИ

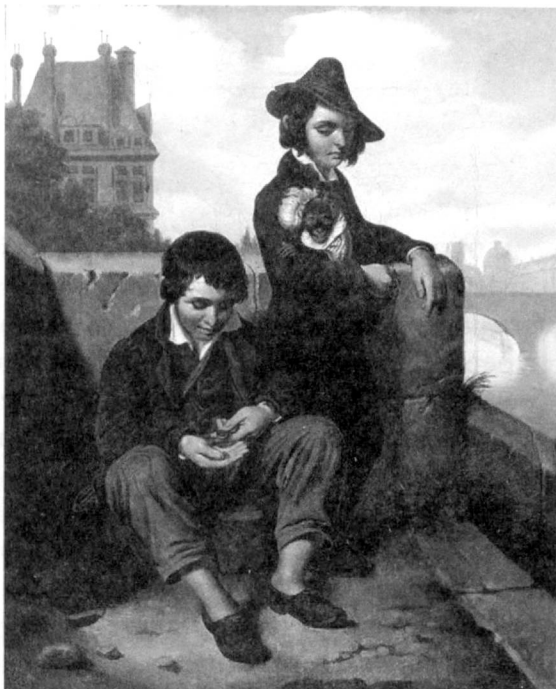
Америкалик Жим Дейли ўзининг болаликнинг беғубор хотиралари акс эттирилган кўплаб асарлари билан дунёга танилган замонавий расомлардан бири ҳисобланади. У 1940 йилда Америка Қўшма Штатларининг Оклахома штатида туғилган. Дейли ўн икки ёшидан расм чизишга кизиқиб, дастлабки суратларини иллюстратор рассом Норман Роуквелл (1894–1978) ишларига ҳавас қилиб чизишни бошлаган. Жим ўша ёшдаёқ ўз “шедевр”ини ишлаш ниятида холст сотиб олади ва ўша илк асарида кўчадаги сартарошхона интеръери, ундаги бор жиҳозлар ва мижозга хизмат кўрсатаётган сартарош акс этади. Онасига совға қилинган ушбу сурат ҳамон унинг фарзандлари уйида сақланади.

Жим Лос-Анжелосдаги Бадий коллежда таҳсил олиб, рангтасвирни ўзлаштиради. Кейинроқ Скотсдэйл мактабида ўқитувчи бўлиб ишлайди ва доимий ижод билан шуғулланади. Унинг ижодида етакчи мавзуси болалик, унинг беғубор кечмишлари бўлиб, асарлари учун ўз оиласи, фарзандлари ва набиралари модель вазифасини ўтайди.

Рассомнинг асарлари композиция жиҳатидан қизиқарли ва бир-бирини такрорламаслиги билан диққатга сазовор. Ҳар бир асарида алоҳида ҳикоя, ўзига хос манзара ёрқин ранглар ва қайтарилмас шаклларда ифодаланади. Унинг асарлари томошабинни серташвиш катталар ҳаётидан бир дам узилиб, қайта келмас болаликнинг ширин хотираларига ғарқ эта олади. Унинг “Кўпик”, “Мушукчалар”, “Чўмилиш”, “У ерда нима бор?”, “Сарғиш барг”, “Ўйинчоклар”, “Темир йўл”, “Тош ўйини”, “Ўйлаб ҳам кўрма!”, “Беғубор болалик”, “Ўғил болалар”, “Далада”, “Балиқ ови”, “Эртақлар”, “Манқал ёнида”, “Комикслар” каби асарларида борлиққа ҳайрат билан қараётган ўша болалик дунёси турфа нигоҳларда ўз аксини топган. Уларнинг номларидан ҳам кўриниб турибдики, ҳар бир асарда болаликка хос “ташвишлар”, кучли завқ-шавқ, ўйинлару шўхликлар камраб олинган. Рассом уларни тасвирлашда ўзининг ёрқин хотиралари ва касбий тажрибалари уйғунлига таянади. У фойдаланадиган тиник ранглар, мазмундор композиция, ёрқин ҳиссиёт, тасаввур ифодаси бошқаларни ҳаёлан ўша дунёга бошлаб кетади.

Жим Дейлининг реалистик усулдаги бундай асарлари бир қарашда содда туюлгани билан, уларда кучли динамика, ритм, тоза ва тиник ранглар уйғунлиги аниқ кўринади. Болалик каби соф ранглар гаммаси, ёрқин колорит ҳар бир картинасининг бадииятини бойитиб туради.

“Мен картиналаримда тоза, чинакам роҳатбахш, орзу-умидга бой ҳаётни акс эттиришни истайман. Баъзида хотиралар ҳаётий воқеликдан кўра яхшироқмикан, дея ўйлаб қоламан. Биз болалар нима қилиши мумкин бўлса, барчасини қилардик: бўш майдонда тўпларни отиб бейсбол ўйнардик, велосипедда учардик... Болалигимизга хос ана шу самимий туйғулар, чинакам завқ-шавқни инсонларга эслата олиш ва ҳис эттира олиш менинг ижодкорлик вазифам”, – деб ёзади рассом ўз ижоди ҳақида. Аслида, бир қарашда содда кўринган асарларида рассомнинг катта маҳорати ва қалб кечинмалари, борлиққа, ундаги барча ажойиботга нисбатан ҳассос муносабати балкиб туради.

Жим Дейли картиналарининг аксариятида уй ҳайвонларини кўрамиз. Уларда болаларнинг жониворлар билан дўстона мулоқоти кўрсатилади. “Жониворлар доим бизнинг ҳамроҳимиз бўларди. Мен айнан жониворларга бўлган меҳрим учун ота-онамдан доим миннатдорман. Улар болалигимда кучукча ёки мушукни уйга олиб кириб ўйнаганимда, бирга ухлаганимда ҳеч қачон қаршилик қилишмаган, жониворларни жеркишмаган. Картиналарим менинг содда болалигимнинг аниқ аксидир”, – деб ёзади у.

Рассом ижодида болалик мавзусидан ташқари ранг-баранг мавзуларда манзара, маиший, портрет жанрларида асарлар ҳам бор. “Кепак”, “Қийшиқ дарё”, “Танлов”, “Исо”, “Мелисса” каби асарлари Дейлининг ижодий имкониятлари яна ҳам кенгрок кўринган.

Бугунги кунда рассом Орегонада, болаликда ўзи орзу қилганидек, устaxonасида ижод қилишда давом этмоқда. Жим Дейли асарлари нафақат нуфузли салонларда, шунингдек, Америка Қўшма Штатларининг кўплаб санъатсеварлари уйида ҳам эъзоз билан сақланади. Рассом ўз асарлари орқали инсонларга қалб ва ҳаёлан болаликка қайтиш имконини тақдим этиб келмоқда.

Инобат ИМОНҚУЛОВА,

Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти таянч докторанти

РЕЗЮМЕ

●●● 1 июня отмечается Международный день защиты детей. Детство – это своеобразный мир, где есть и приключения, и светлые думы, и удивительная литература. Детская литература характеризуется занимательным сюжетом, простотой образов и символов, своей воспитательной значимостью. В этом номере журнала публикуется подборка стихотворений известных представителей мировой детской литературы в переводе Равшана Исакова.

●●● Профессор Оксфордского университета Чарльз Лютвидж Доджсон, посвятивший свою жизнь математике и логике, писал свои художественные произведения под псевдонимом Льюис Кэрролл. После его знакомства с дочерью нового ректора Оксфордского университета Алисой Лидделл его любовь к детям перенеслась в его произведения, поскольку именно Алиса попросила профессора перенести на бумагу те сказки, которые он сочинял во время прогулок с девочкой и ее сестрами.

●●● Первоначально критика довольно холодно встретила его первую сказку про Алису, но вскоре она уже была переведена на многие зарубежные языки. Через некоторое время Кэрролл начал писать вторую сказку – “Алиса в Зазеркалье”. Она, как и “Алиса в стране чудес”, стала известна на весь мир. Данная знаменитая сказка переведена на узбекский язык молодой переводчицей Махирой Атабаевой.

●●● Война выбивает из колеи привычное течение жизни любого народа и общества. Она способна изменить взгляды, душевное состояние, привычки и образ жизни людей. В рассказе лауреата Нобелевской премии Пера Лагерквиста “Морис Флёрн” повествуется о бесконечных трагедиях, вызванных войной и ее влиянии на жизнь человечества. Эмоциональные эпизоды, где показывается невозможность возвращения человека к своему прежнему никому не оставят равнодушным. Рассказ переведен на узбекский язык Рустамом Мусурмоном.

RESUME

●●● All people celebrate the Children's Day on June 1. Children have wonderful world, adventures, beautiful impressions, also they have a wonderful literature. Children's literary differs from others with adventures, simple images and symbols and didacticism. Some poems by word authors who wrote for children translated from Russian by Ravshan Isoqov are published in this issue.

●●● The professor of Oxford Charles Lutwidge Dodgson who devoted his whole life to mathematics and logic wrote under a pseudonym Lewis Carroll. His love to children moved to works after his meeting with Alice Liddell, a daughter of a new rector of Oxford. Alice asked to write tales which Carroll made up during his walk with her and her sisters.

●●● At first Carroll's tale was greeted critically by critics, but was soon translated into many languages. After a while he began to write his second tale named "Through the Looking-Glass, and What Alice Found There". This tale became popular as previous all over the world. This tale translated from English by Mohira Otabyeva presented in this issue.

●●● A war breaks harmony and poisons life of every nation. It changes not only society, but views, character and even appearance of a particular person. Nobel prize winner Par Fabian Lagerkvist is his story "Maurice Fleury" wrote about great tragedy of war in human life. Nobody can read indifferently about the person who changed beyond recognition due to war. Rustam Musurmon translated this story into Uzbek.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: Д.РАЖАБ

Техник муҳаррир: Ф.ЎНАРОВ

Мусахҳих: Я.ЭМИНОВА

Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табок ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100066, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 29.11.2020 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табок 18,2. Нашриёт босма табағи 20,0.

Адади 1660 нусха. 16 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида терилиб, –

“PRINT REBEL” МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.

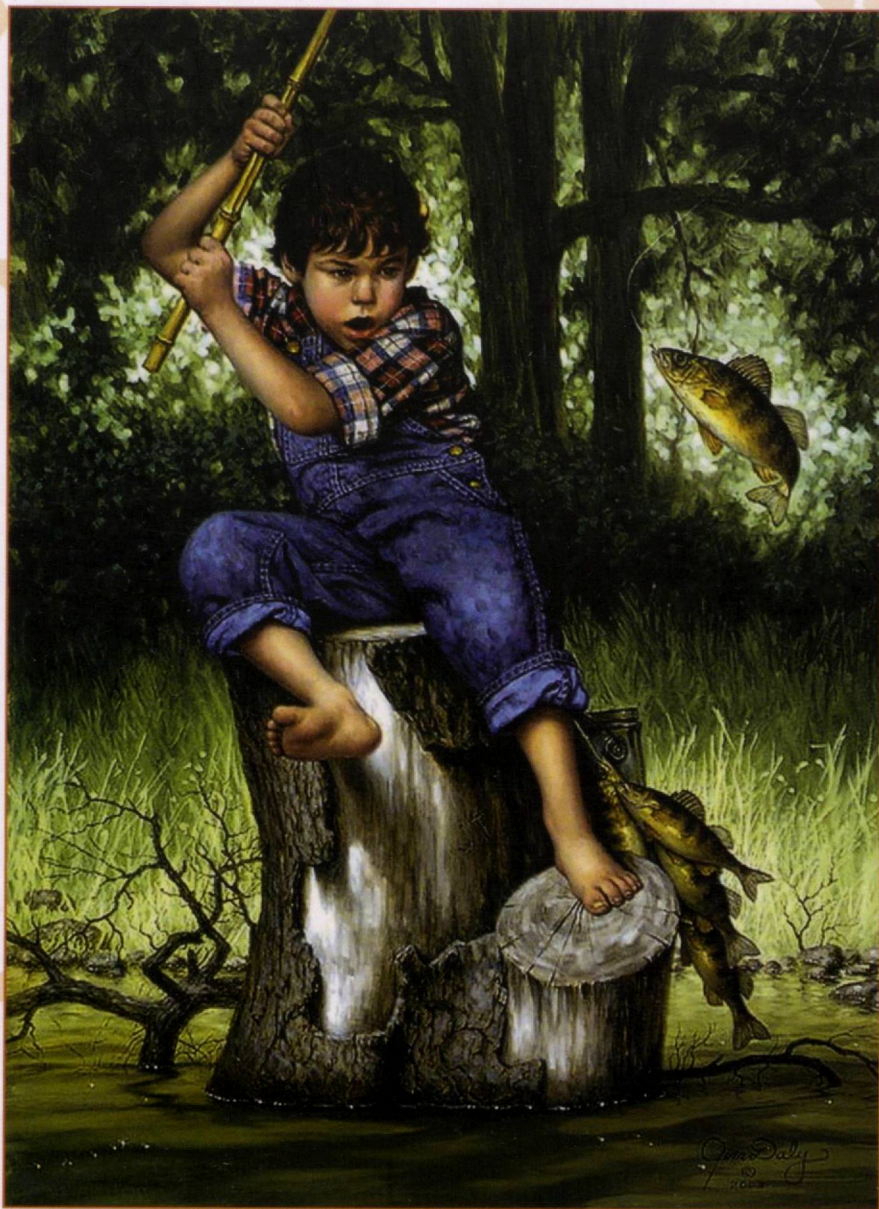
Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Олмазор тумани. Ўразбоев кўчаси, 35-уй.

© Жаҳон адабиёти, 2020 й.

Жим Дейли.
"Тозалик озодалик"

Жим Дейли.
“Балиқ овида”

ОБУНАЧИЛАР ДИҚҚАТИГА!

Журналнинг обуначиларга етказилишида муаммо пайдо бўлса, кўйндаги манзилга мурожаат қилинг:

Тошкент шаҳри, Амир Темур 1-тор кўчаси,
2-уй. Тел.: (0371) 233-60-78, 233-67-98.

Муқоламизда:

Жим Дейли.

“Болаликнинг
ажойиб даври”